

8/2455
2

183

BUDAPESTI SZEMLE

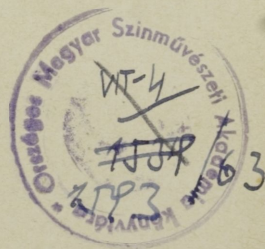
A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

HARMINCZHETEDIK KÖTET.

(85. 86. 87. SZÁM.)

BUDA-PEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1884.

ÁLLAMI
KÖZÉP-IRATANYOLA

APR 19 1964

Leltárnapló 4747

telele alatt bevételezve.

Бр. 195 3 IV. 22

26. -

Dr. Leobold Kappeler

1895h 6i 9. 32.

TARTALOM.

LXXXV. SZÁM.

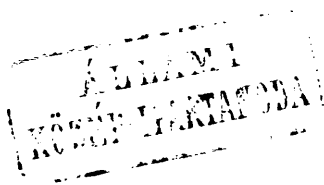
I. FRIGYES VILMOS, POROSZ KIRÁLY. (I.) — Ballagi Aladártól ...	1
A KERESETI ÉS IPARI ADÓ FEJLŐDÉSE ÉS MAI ÁLLÁSA FRANCZIAORSZÁGBAN. — Lukács Bélától ...	19
AZ ELEKTROMOSSÁGRÓL. (I.) — Kont Gyulától ...	55
A NYELVHIBÁK ÉS TEENDŐINK. — Szarvas Gábortól ...	73
ANYA ÉS GRÓFNÉ. (I.) Regény. — Pálffy Alberttől ...	92
KÖLTEMÉNYEK: <i>A hámosi völgyben.</i> Léway Józseftől. — <i>Ámor.</i> Pro- pertius után. Latinból. — Csengery Jánostól ...	134
ÉRTESÍTŐ: Csánszky Dezső: <i>I. Mátyás udvara.</i> — Czogler Alajos: <i>A physika története eletrajzokban.</i> Lengyel Istvántól. — Joseph Hatton: <i>Journalistic London.</i> — r. — <i>Hatszáz magyar nemzeti dal.</i> — <i>Egy névtelen levelei a szerkesztőhöz</i> (V) ...	137

LXXXVI. SZÁM.

GRÓF KEGLEVICH JÁNOSNÉ NAPLÓJA. — Thallóczy Lajostól ...	161
AZ ELEKTROMOSSÁGRÓL. (II.) — Kont Gyulától ...	183
I. FRIGYES VILMOS, POROSZ KIRÁLY. (II.) — Ballagi Aladártól ...	214
TANULMÁNYOK NÉPÜNK ÉLETVISZONYAIRÓL. (I.) — Földes Bélától ...	241
ANYA ÉS GRÓFNÉ. (II.) Regény. — Pálffy Alberttől ...	259
KÖLTEMÉNYEK: <i>Murány vára.</i> Dalmady Győzőtől. — <i>A patuk.</i> Tennyson Alfred után, angolból. — Jánosi Gusztávtól ...	292
AZ ŐSZI MŰTÁRLATRÓL. — Ampelostól ...	295
ÉRTESÍTŐ: Jókai Mór: <i>Negyven év viszhangja.</i> — Pulszky Ferencz <i>és a kritika.</i> Gyulai Páltól ...	310

LXXXVII. SZÁM.

ANYA ÉS GRÓFNÉ. (III.) Regény. — Pálffy Alberttől	321
A GONOSZ SZELLEMEK. Egy orosz nihilista regényről. — Rajeczi Istvántól	347
I. FRIGYES VILMOS, POROSZ KIRÁLY. (III.) — Ballagi Aladártól	366
TANULMÁNYOK NÉPÜNK ÉLETVISZONYAIRÓL. (II.) — Földes Bélától	406
PAILLERON SZÉKFOGLALÓJA A FRANCZIA AKADÉMIÁBAN. Francziából. — Angyal Dávidtól	423
KÖLTEMÉNYEK: Gyümölcsösben. Gyulai Páltól. — Boileau satiráiból: <i>Moliere-hez, a rimről</i> Francziából Varga Bálinttól	439
NYELVTUDOMÁNY ÉS ÖSTÖRTÉNET. — rf.	441
ÉRTESÍTŐ: Komjáthy Benedek: <i>Epistolae Pauli lingua hungarica donatae</i> . — g. — Moore Tamás: <i>Lalla Roukh</i> . — d. — Timoleon: <i>Legujabb politikai divat</i> . Pulszky Ferencztől. — Székely János: <i>Miket ne olvasunk</i> . Imre Sándortól. — Vaszari Kolozs: <i>Adatok az 1825-iki országgyűlés történetéhez</i> . — a. — Gr. Károlyi Tibor: <i>A nagykárolyi gróf Károlyi család oklevéltára</i> . Szilágyi Sándortól. — <i>Egy névtelen levelei a szerkesztőhöz</i> . (VI.)	455

I. FRIGYES VILMOS, POROSZ KIRÁLY.

Első közlemény.

A legújabb két nagyhatalom fejlődése rendkívül sok rokon vonást mutat föl. Mindkettőt oly dynastia alapítja meg, mely nem belföldi eredetű: a hohenzollerni ház származására nézve ép oly idegen Brandenburgban és Poroszországban, mint a savoyai Olaszországban. Mindkettő, nemzete legéjszakai tartományából, az egyik a keleti-tenger partjairól, a másik az Alpok tövéből indul ki hódításaira. Mindkettőnek országa vegyes fajokból alakul: a porosznak csak fele német, másik fele szláv — Berlin környékén még a múlt században annyi a szláv, mint most Boroszló vagy Ratibor körül — a savoyardnak csak fele olasz, másik fele francia. Mindkettőben ivadékról ivadékra, fokozatosan gyarapodik az uralkodó család ereje, mely nagyhatalmi igényekre is egyidejűleg tesz szert. III. Frigyes brandenburgi választó, I. Frigyes név alatt 1701-ben vette föl a porosz királyi címet: II. Victor Amadé savoyai herceg csak néhány évvel később, 1713-ban lett szicíliai, majd a helyett 1720-ban szardíniai királylyá. Emez előre törekvő hatalmasságok, egy évszázad elteltével, végcéljokat is egyszerre érik el. A szardíniai király megvalósíva az olasz egységet, olasz királylyá lesz, s mindössze tíz évvel azután, a porosz király a német egység alapján német császárrá emelkedik.

Ekkora eredmény aránylag rövid idő alatt, egymástól távolieső országokban csodálatos egyformasággal elérve, egyáltalában nem tekinthető a véletlen művének. A siker okozói: utódról utódra követendő zsinórmértékül átszállított, százado-

kon át szívéosan megőrzött bölc s családí tradíciók, melyek pusztán a nyers erőre támaszkodnak, mikor a világrendben egyedül a nyers erő a hatalmi tényező; de számot vetnek az eszmékkal, eszmékhez alkalmazkodnak, s azokat saját céljaikra fenékgig kizsákmányolják, mikor a nyers erő csak az eszmék erejével kombinálva válik a hatalom igazi forrásává. Mindkét dynastia, mint a kormányos, szüntelen a láthatáron jártatja szemét, hogy fölismerje a kedvező szelet, a fő-áramlatokat, s azok irányába terelje hajóját; mert csak azok segítségével juthat minél előbb, óhajtott révébe.

Ily reális politika nem épít véletlenekre; nem erőszakolja kedvező alkalmak előjövetelét, de ha előfordúlnak, menten megragadja s hasznára fordítja azokat. Eredménye, emberi számítás szerint, törvényszerűleg, csak a siker lehet. Minő áron, minő eszközökkel? arra nézve im itt egy tükördarab: I. Frigyes Vilmosnak, a második porosz királynak élettörténete.

I.

«C I T O, C I T O.»

I. Frigyes a hohenzollerni dynastiának megszerezte a királyi czímet, a korona fényét; de a porosz állam politikai jelentősége, benső ereje, nagyot hanyatlott gyöngé kormányzata alatt. A királyi czím sokba került: annak megszerzése utáni törekvésben hanyagoltattak el az ország legvitálisabb érdekei.

Az udvar volt az állam. Az az udvar, mely a versaillesi mintájára alakulva, fényes semmiségek után kapkod. Mert maga a királyi czím is, a brandenburgi politika egyetlen komolyabb célja, csak semmiség, ha nem támaszkodik ahhoz való hatalomra.

De egy ember nem tehet mindent, s a siker rendszerint azon fordul meg, minő kezekbe kerül az örökség. I. Frigyesnek I. Frigyes Vilmos a fia, Nagy Frigyes az unokája, kik a királyi örökség magában véve üres czíméből, lépcsőt faragnak az előmenetelre, fölhasználva hatalmi állásuk megszilárdítására. A Hohenzollernnek hagyományos politikája szerint cselekvő ily utódok mellett, I. Frigyes, ama ragyogó pillangó

elfogásával, nagyon is megtette a magáét családja érdekében. «A mi eredetileg — úgymond Nagy Frigyes — csak a hiúság műve volt, következményeiben politikai remekműnek bizonyult; I. Frigyes fölmenté az által államát a függő viszonytól, melyben az osztrák ház a többi német fejedelmeket tartotta.» Mintha csak mondta volna: címet szereztem számotokra, tegyétek magatokat ahhoz méltóvá; megvetettem nagyságtok alapjait, reátok vár a munka befejezése. *)

I. Frigyes Vilmos, mint századokon át maig minden Hohenzollern, még apja életében éri el nagykorúságát. Tanúja lehet a gyöngé kormányzatnak, mely tönkre teszi az országot. E miatt leplezetlenül hirdeti elégedetlenségét atyja miniszteriumával, ki végre 1711-ben régenssé teszi. A fiatal trónörökös azt hiszi, itt az idő tervei megvalósítására. Az alkalom régi jelképe szárnyas, kopaszfejű ember, vállán lepellel: üstökébe nem markolhatunk, ha csak kapkodunk utána, leplét hagyja kezünkben, s tova repül. Két kézzel kell megragadni, akkor megadja magát s kész szolgánkká válik. Frigyes Vilmos a kedvező alkalom előjövételét nem szorgalmazta; de most maga előtt látja azt az allegoricus kopasz embert, megragadja teljes erejéből s szolgájává teszi erőszakkal. Kímeletlensége szemet szúr: az angol követ már «brutalitásáról» panaszkodik. Félrendszabályokra utasítják, de ezek meg neki nem kellene. «Félakarat, félrendszabály ott, hol gyökeres orvoslásra van szükség. Ki hallott ilyet?!»

A vasakaratú trónörökös, mint a legtöbb határozott jellem, az akaratát tekinté az élet sarkpontjául. Szerinte félakarat egész bukás, s mert így gondolkozik, ha nem tehet úgy a mint neki tetszik, inkább semmit sem tesz. Inkább vissza vonul kaszárnájába, kedvencz gránátosai közé, érezve, hogy napja még nem jött föl, az ő ideje még nem érkezett el. S van elég türelme szemmel tartani a visszasságokat, a nélkül, hogy fordítani akarna rajtok: hiszen, szélnek ereszté ugyan a kopasz embert, de majd visszatér. A mi késik nem múlik.

*) «C'était une amorce que Frédéric III. jetait à toute sa postérité, et par laquelle il semblait lui dire: Je vous ai acquis un titre, rendez-vous en digne; j'ai jeté les fondemens de votre grandeur, c'est à vous d'achever l'ouvrage.» *Oeuvres de Frédéric le Grand.* Berlin, 1846. I. 102.

1713 február 25-dikén halálos ágyán fekszik I. Frigyes. Még néhány pillanat, s ősei szelleméhez száll vissza az első «divino jure» porosz király. Ekkor magához hivatja a trónörököszt. Alig tud az átverekedni a kamarások, a komornyikok s az udvar theatrális diszítéséhez tartozó egyéb «Hofgesindel» hadán, kik szerepökhöz híven, most a szomorú pantomimikában versenyeznek egymással.

A beteg kiszenved, s a trónörökös elmélázó tekintete nem veszi észre a kamarások hódolati készülődését, melyben szomorúságnak az örömmel együtt kell nyilatkoznia, s a két ellentétes érzelem ügyes balançirozása még a legkülönb udvaronc arczából is torzképet csinál.

De a révedező szemek egyet villámlanak, a trónörökös — ki e perczen királylyá lett — összeszedi magát, sarkon fordul s gyors léptekkel siet vissza szobájába, nagy lármával csapkodva be maga után az ajtókat. Odabenn kitörli szeméből a könnyeket, s delután egy órakor, alig felórával atyja halála után, hozzálát legközelebbi teendője teljesítéséhez, a kormányzáshoz. A «kötelesség» mindenekelőtt, s neki ez az első kötelessége.

Az már mégis sok, hogy tulajdon édes apja halálos ágyánál sem sírhatja ki magát, a körülálló komédiás-trupp miatt! Hivatja a rendezőt, kit udvari nyelven főudvarmesternek hívnak, előhozatja az udvari személyzet lajstromát, s egy tollvonással végig húzza. «Egyszersmind tudja meg az úr, hogy temetés végezteig szolgálatban marad csapatjával együtt, de nyomban az után, hova két szemök lát, oda mehetnek!»

A folyosókon a Hofgesindel, mely jól ismervén a régi trónörököszt, vesztét érzi az új király alatt: szorongva lesi a kilépő udvarmestert. Kevés vártatva az udvarmester némán megy közejük, s csak az áthúzott listát mutatja föl. Valamelyik udvaronc a keresztből tüstént kitalálja a helyzetet, s odaszól a többihez: «Uraim! a mi jó urunk meghalt, s az új király valamennyiünket a pokolba kerget!» *)

A királyi halottat május 2-dikán temették el. Az udvar utoljára jelent meg régi díszében. 12,000 katona vonult ki ez alkalommal, mintegy kifejezve, hogy Poroszország udvari

*) Förster: *Friedrich Wilhelm I.*, König von Preussen. Potsdam, 1834. I. Bd. I. S. 174

pompáját viszik sírba, s a katonai korszak megkezdődik. Frigyes Vilmos gyermekies kegyeletből, még az apja temetésén pazar fényt fejt ki. Más temetések pompája inkább illeti az élők hiúságát, mint a holtak emlékét. Itt egészen a halottnak van szentelve, annak ízlése szerint van elrendezve. Az új király még a temetésen, utoljára életében, fölvette a nagy allonge-parókát, s aztán örökre letette, szinte symbolisálva, hogy a parókás kor is lejárt a porosz udvarnál.

Temetés végeztével könnyörtelenül elbocsátja az egész udvari személyzetet. Nem lesz többé Berlinben csillogó királyi udvar à la Louis quinze! Az új király komornyikokkal is beéri Hofmarschallok és Kammerherrek helyett. Mindössze nyolcz lakáj, nyolcz tallér havi bérrrel, ugyanannyi vadászegény, kik egyszersmind segédlakájok, ha nincs vadászat, s három fürge apród marad királyi szolgálatban. *) De a svájci gárda, a garde du corps, a grand-mousquetaire-ek, az udvari kápolna személyzete, az udvari költő, a szertartásmester és főczímernök, az apródok s kamarások egész raja, egyszerre elbocsáttatik s fölöszlatják a grófnők tábláját.

Égész Berlin, a «Haupt- und Residenz-Stadt» érzékenyen jajdul föl az «udvar» elvesztése fölött, mert hiszen az új udvar a réginek csak caricaturája. Udvari kárposok, szönyegtakácsok, festők, építészek, parókások, borbélyok, ötvösök, zománcozók, czukrászok, **) galanterie-kereskedők minden galanteriával együtt mehetnek jobb hazát keresni.

Frigyes király életében ezer paripa abrakolt a királyi istállókban, ezer paripa legalább a papíron, mert nagy részök nem annyira a király kényelmére, mint inkább a lovászmester zsebei megtömésére szolgált. „Elég lesz abból most negyven darab“, hanem az aztán fáradjon gyakorlótéren, úton, vadászaton egyaránt, azért az abrakért, mely ezentúl nem a lovászmester zsebébe, hanem az abrakos tarisznyába folyik.

A várpincez drága borai, tokaji, pozsonyi, sopronyi nek-

*) Thomas Carlyle: *History of Frederick the Great* (Tauchnitz ed.). Vol. II. p. 130.

**) I. Frigyes udvari gazdálkodása jellemzéseül elég annyit fölmiltatnunk, hogy 1708-ban csupán az udvari czukrász számlája 17,054 birodalmi tallérra rúgott. Droysen: *Gesch. der preussischen Politik*. Leipzig, 1867. IV. Th. I. Abth. S. 355.

tár, vin de Bourgogne, rajnai és frontignaci muskotály, kótyavetyére kerülnek. Kell a várpincze az ezüstnek, mely első alapját képezi a királyi kincstárnak. Mert az ezüst service-ek, candelaberek, bútordíszítések, pengő tallerrá alakulnak át a pénzverdében s hordó-számra vándorolnak a pinczébe. Az udvari vadászkastélyok, nyaralók, tágas parkjaikkal együtt bérbe adatnak stb. stb.

A nyugdíjasok lajstromára ép oly keresztet vetett az új király, mint az udvari személyzetére. Két harmadát egészen törölte s leszállított minden nyugdíjat itt száz, amott tíz, vagy éppen csak egy tallérral. Újra meg újra, összesen háromszor, mindig újabbat nyomatva, lapozza végig a lajstromot, egyre szűkebbre vonva a kiadásokat. Két hónap alatt meggyőződött mi a minimum: 55,000 tallérnak találta, az előbbeni 276,000 tallér helyett. *)

Viharos munkásságban telik élete. Munkaereje, kivált országlása első hónapjaiban, szinte csodásnak tűnnék föl, ha nem tudnók magyarázatát. Ő is, mint később fia Nagy Frigyes és I. Napoleon, úgyszólván váltógazdaságot üzött foglalkozásával. Mindhárom a szellemi munkára is alkalmazza a chemia azon törvényét, hogy minden gáz, minden más gázra nézve vacuum: a szellem ha tevékenységi erejét egy munkában kimeríté, egy más fajtára még elég ruganyos, friss és bizvást alkalmazható. Newton a mathematicai kutatások fárasztó művéről csillagászatra, csillagászatról optikára, arról a chronológiára ment át: Frigyes Vilmos a kora reggeli katonai gyakorlatok fáradalmait templomi ájtatoskodással, az államügyek intézését a sport különböző nemeivel, családi élete nehéz gondjait víg czimborákkal politizálgatva pihente ki.

Mikor aztán Frigyes Vilmos a porosz államháztartás minden ágát néhány hónap alatt olyanformán rendezte mint udvartartását, híre szaladt mint vad embernek, sőt mint bestianak. **)

«Borzasztóbb mint XII. Károly és Péter czár.» Valóban, Péter czár példája állam-átalakító munkálataiban lelke előtt

*) Stenzel: *Gesch. des preussischen Staates*. Hamburg, 1841. III. 237.

**) «le Roi Frédéric étant mort et son successeur une bestie» etc. Lord Strafford nyilatkozata 1713 márczius 4. Noordennél.

lebeghetett. Katonai lábra állítja a körülötte fekvő egész világot. Az udvari cselszövények zsongását egyszerre sarkantyúpengés váltja föl. Udvári fogatok helyett, ezentúl szilaj katona-lovak, Lengyelországból hozott jó paripák verik föl a székváros csöndjét. Az egész ország egy kaszárnnyává alakul: úton-útfélen egyforma vörös nyakravalós gyermekek s legények láthatók, kiknek vörös nyakravalója azt jelenti, hogy gyermek koruktól fogva el vannak jegyezve Mars istenség számára, hogy be vannak írva a katonai lajstromokba. Szükség esetén a vörös nyakravalósok kék uniformist kapnak, s ekkép egy hét alatt zászló alá állhat az egész ország parasztsága.

A katonai igazgatás mintájára szerveztetik a polgári köz-igazgatás. Eddig a rendetlenség volt az ügyvezetés állandó rendje; ezentúl a rend szelleme lép a zürzavar helyébe. Frigyes Vilmos minden hivatalra rásüti az egyszerűség, soliditas és becsületesség bélyegét, hogy mindenik pusztán csak cél-szerűségi szempontból álljon fönn. Állhatatosan mérlegeli minden egyes hivatal dolgát, föladatát s ahhoz képest szállítja le a hivatalnokok fizetését vagy számát. Szükséges munkát pontosan, gyorsan és jól kell végezni: fölösleges munkásra, haszontalan munkára semmi szükség. A közhivatalnoktól megkívánja, hogy egészen a közügynek éljen, hivatalát ne dignitásnak, hanem officiumnak tartsa, s közszolgálatban vetkezze le minden magán érdekét.

Szóval az új király alatt a hivatalnoki szolgálat minden kedélyessége egyszerre véget ér. A teendők halogatásáról, a földolgozatlan okiratokról szó sem lehet többé. Mert Frigyes Vilmos nem panaszkodik, mint Laud érsek a lady mora ellen, mely tervei gyors és kiméretlen kivitelét megbénítja: hanem panasz helyett cselekszik azonnal, még pedig irgalom és tekintet nélkül. Bármily csekély hanyagságról értesüljön, nem hagyja büntetés nélkül, s ha éppen kezeügyébe esik a rest hivatalnok, bambuszbotjával ver végig rajta. A királyi rescriptumokra ő felsége kezeivel irt «cito, cito», rettegésbe ejti a hivatalnokok seregét. Mert a király «quidquid vult, vehementer vult», mondja Manteuffel, a szász udvar berlini követe, haza küldött jelentésében.

Senki sem hitte, hogy a király dühöngéseiben terv és kapcsolat volna. A kik jobban ismerték, úgy nyilatkoztak, hogy az új királynak, erőszakos rendszabályaival, egyedül

penzszerzés a célja! Valóban, nagy értékkel bírt előtte a pénz; de a mit bambuszbotjával, cito-citójával elért, azt ugyan pénzértékre nem lehet átszámítani, s ha lehetne is, pénzzel nem lehet megfizetni. Vajon ki merhetné meg minő nyereséggel járt az ördögi cultus, a hazugság, a tétlenség s szapora ivadékaiknak gyökeres kiirtása a királyi hivatalokból?! Ki számíthatná föl, mennyit ért az, hogy a szű, mely ez idő szerint beleesett Franciaország s Ausztria testébe: a lelkiismeretlen, önző, hazug hivatalnokhad, nem rágódhatik többé a porosz állam gyökerén!? Annak a hazugságnak üzent hadat Frigyes Vilmos; mert «a hazugság üldözése kötelessége minden embernek, hát még egy királynak». Milyen áldás arra a földre, hogy a király e föladataira vállalkozott; talán érdemes arra, hogy bármi áron megszereztessek . . .

Jó szerencse, hogy «okos emberek» is vannak a porosz udvarban, s azok vigasztalják a szorongatottakat: «ez nem mehet így tovább: minél hevesebben dühöng a vihar, annál hamarabb tombolja ki magát». Ily uralom csakugyan nem szokott tartós lenni, mert csupán a legfeszültebb figyelem, fáradhatatlan erély, mindenütt jelenvalóság, csalatkozhatatlan ítélőtehetség, katonai szigor együttműködő tulajdonai mellett lehetséges gondolkodó lényekből gépeket alkotni, s egy embernek mindent átható akaratát a mások megsemmisített akaratának helyére állítani, s ott huzamosan megtartani.

Sokan, mintha már észrevették volna, hogy a király haragja enyhül, mióta észrevette, hogy a pénztárak még sincsenek oly rettenetes nagy rendetlenségben, mint a hogy föltételezte. Némelyek úgy vélték, hogy csak a király rossz szellemét, Grumbkow minisztert kell megbuktatni, s akkor a király, a huszonöt éves «fiatal ember», majd lecsillapodik. Mások, főképp a főhivatalnokok, meg vannak róla győződve, hogy csak egy kevés ideig kell lavirozniok a tevékenység látszatával, aztán majd minden szépen visszafordul a régi kerékvágásba.

Keserűen kellett csalódniok! Mert Frigyes Vilmosnál az erőfeszítés, az éjjel-nappali munka nem ostentatio, nem athletikai productio, hanem vermérséki igény. Csak akkor szűnik meg, mikor a vérkeringése. Annak az embernek oly erős idegzete van, mint a legizmosabb brandenburgi parasztnak, s föltett szándékától szíve sohasem fogja eltántorítani: van elég ereje, hogy mindig egyedül józan esze tanácsán járjon.

II.

«B Ê T E B R U T T E.»

A kivert lakájhad s a követjelentések révén, gyorsan híre szalad a torzonborz királynak. Udvari estélyeken, hol a kor szokása szerint, elegáns és üres csevegés vagy fecsegés van napi renden, s a botrány leginkább százíz szerint való: ez idő tájban senkinek a nevét sem emlegetik annyiszor, mint Frigyes Vilmosét. Későbbi különczkódései időről időre pompás céltáblául szolgálnak a salonhősök élceinek.

A porosz király marczona alakja csakugyan csodálatosnak tűnt volna föl bármikor; hát még a XVIII. század nyalka királyai között. Nézzük csak minők is voltak azok a múlt századi uralkodók.

Voltaire legjobban jellemzi őket: «úgy látszik az Istenek a királyokat csak azon célból teremtték, hogy minden nap ünnepélyeket rendezzenek, és hogy ezek változatosak legyenek; az élet igen rövid ahhoz, hogy másképp használják, . . . hisz az ember csak a gyönyörök kedvéért születik».

Ilyen királyt látott Voltaire XV. Lajosban, ilyet látott Frigyes Vilmos, tulajdon édes apjában. De volt még a XVIII. században egy egészen más fajtája is a királyoknak. Ezek legkiválóbb képviselője Bécsben székel, VI. Károlynak hívják, tulajdonkép bálványkép, abstract personificatiója az uralkodásnak; isteni felség, olympusi magasságban trónolva, s elfátyolozva titokzatos tömjénfüsttel a sokaság előtt. Míkép Byzanczban, úgy Bécsben is, a császár szent személyét udvari tisztviselők valóságos «isteni hierarchiája» rajzolta körül. Rengeteg udvari személyzet, mely sokkal inkább iparkodott a császár kedvébe járni, semmint a közjón munkálni.

A fejedelmek mindkét fajtájának, a Hugo Victor szerint «dözsölőnek» (roi de débauches), melyet Voltaire «ünnepélyrendezőnek» tart, s a bálványképnek udvarában magas fokra van csigázva a művészet: mikép lehet szertartásosan, nagy fáradsággal, semmit sem tenni. Elrémitő tékozlása a munkának s eszközöknek! Hiúság és pazarlás, tétlenség és határozatlanság a cselekvésben, im ezek közös legfőbb ismérvei a hamisság azon rendszerének, a magasabb dramaturgia

szabályai azon alkalmazásának, melyet ő felségeik kormányának neveznek. Hogyne ritt volna ki ily társaságból a porosz király, ki mindenben ellentéte társainak. Parasztos természetessége gyűlöli a hiúságot, s annak csatlósát: a szertartásos pompát; takarékos, józan, fáradhatatlanul munkás. A mellett határozott jellemének komoly célja: népe jólléte; erre mondja ő: tel est mon plaisir! s nem a léhaságra, mint a párizsi király.

Valóban, ő felségének nem volt párja akkoriban, királyi testvérei között. Frigyes Vilmos érdekes jelenség lett volna bármely időszakban. Nem csupán azért, mert különcz volt minden ízében, hanem azért is, mert a nagy szenvedély, legyen bár jó vagy rossz irányu, rend szerint felkölti s ébren tartja érdeklődésünket. Lear vagy III. Richard, Bánk bán vagy Brankovics izzó szenvedélye a legkülönbözőbb indokból ered, különféleképp nyilvánul, de egyenlően le tudja bilineselni figyelmünket.

Frigyes Vilmos vulcanicus vére telve explosiv elemekkel, melyek újabb és újabb meglepetésekben részesítik a világot. Tüneményszerű, bizarr látvány lehetett egy oly király, kinek kezében legfőbb instrumentum regni a bunkós bot. Az a bot, elválhatatlan társa minden körülmények között. Boldogabb vége súlyát érezte a naplopó, ki Berlin utczáin tétlenül ténfergett, a kofa, ki gyümöleskupaczeit összetett kézzel őrizte. Nyakok közé vágott a király: te eredj dolgodra, te meg, ha egyebet nem, kötést végy a kezedbe, s ne ülj összedugott kézzel. *)

De érezte súlyát minden rendű és rangú alattvalója, még maga a serdülő trónörökös is, tanítóival együtt; sőt mi több, érezte leánya, a hercegnő is, kinek jajjaitól viszhangzik a spree-parti királyi palota . . .

E verekedő király grotesk alakján legmeglepőbb, hogy nem mondhatni meg, esze volt-e edzettebb vagy véralkata iszonyúabb. Józan ítélete mindenkor rendületlen, s azt látjuk működni akkor is, midőn szenvedélyes szíve cselekszik. Mert brutális tetteinek minden egyes esetben helyes okát lehet adni, elannyira, hogy brutalitása rendesen rajongásig fokozott meggyőződésének kifejezése.

*) Carlyle: *Frederick the Great*. II. 150.

Frigyes Vilmosnál vadabb természet az udvarok mesterkelt világába nem igen került, a trón légkörében pedig aligha nőtt föl valaha. A trón légkörében, mert ő már beleszületett a királyságba. Ez csak növeli vadságát. Még az apja, — parvenu a királyok között — mint minden parvenu, pazar fény, rátartí méltóságoskodással akarja feledtetni magas állásának újdonságát. Nem volt fejedelem Németországban, ki nálánál inkább igyekezett volna utánozni mindenben a par excellence királyt, XIV. Lajost. *) Szegény öreg hiú király! mennyi megaláztatást kellett elszenvednie a koronás fejedelem részéről, kiknek sorába tolakodott, s kiknek kegyéért esengett . . .

De már Frigyes Vilmos nem szorult parvenui fitogtatásokra. Meg is veti lelki mélyéből azt a pompát, melyben nevelkedett — nagy szörnyűködésére királyi testvéreinek. Uralkodók barátságát nem hajhászsa. Daczos jelleme nem engedi, hogy csak egy lépést is tegyen feléjük. Még a császár irányában is azt mondja: «Ich thue keine avance!» **) Remekül jellemzi e mondás, összes külpolitikáját. Ő ugyan nem jár a királyok után: keressék azok az ő barátságát. S meggyőződése, hogy előbb-utóbb keresni is fogják, ha az ő életében nem, fia uralkodása alatt.

Királyok fenyegetései soha meg nem ingatták, szemkápráztató, országfölosztó ajánlataik soha el nem vakították, s ha kényszerhelyzetbe akarták hozni, haragosan mutatta meg nekik foga fehérét. Az udvarok diplomatizálása ő előtte merő «Windschlägerei» és «Brouillamini». Sokért nem adná, ha föl lenne mentve a diplomacia lélekölő hazudozásai, érdekhajhászásai alól, melyek elvonják a belügyektől s mely «ördögi ügyekkel» foglalkozva, — leplezetlenül hirdeti ország-világ előtt — becsületes embernek is gazemberré kell válnia, ha nem akarja, hogy pórul járjon. ***)

Növelte a királyok visszatetszését, hogy akarva nem

*) «Il n'y a point eu de Prince en Allemagne, qui ait plus taché que lui de copier en tout Louis XIV.» *Memoires de baron de Pollnitz*. II-de edition. Londres, 1735. I. 11.

**) Droysen: *Gesch. der preuss. Politik*. IV. Th I. B. S. 341.

***) Pl. a tönningeni ügyben: «je voudrez que toute cette diabolique affaire fut accomode puisque cela me distrahit de mes autres affaires qui me sont plus saluterres que celle ci.» 1714 november 18.

akarva, el kellett ismerniök e durva társuk országának folytonos gyarapodását, s bosszúságukban fősvény szűkmarkúságnak róvták föl az eredményeket, melyeket ők, sublimior politikákkal, sehogy sem tudtak elérni.

Rövid időn Európa minden udvarában közmondásossá vált Frigyes Vilmos zsugorisága. Az a kor, melyben minél kevesbbé volt valaki a pénz embere, annál inkább udvari körbe való világfinak tartaték; az a kor, melyben Conti herczeg porrá zúzott gyémántkövel porozta be egy szép asszonyhoz írt levelét: csodáljuk-e, ha zsugorinak kiáltá ki a királyt, kinek egész udvartartása egy álló esztendőn keresztül aligha került többbe egy borsónyi gyémántnál? A kortársak ítéletét nem mindig vehetjük kész pénz gyanánt! Egy «jó gazda» fejedelem fölött, szükségszerűleg nem hozhatott mást, mint fonák ítéletet, a gyönyörhajhászat ama klasszicus kora, mely a pénzről, igazi petit-maitre fölfogással, még mindig azt tartotta, hogy összehalmozva, megtakarítva: büzhödt mocsár, mely csak akkor veszi el szagát, ha lecsapolják.

De Frigyes Vilmos «takarékosága piszkos fősvénységgé fajult» — még a Macaulay szemében is. *) Itt már oly elhamarkodott ítélettel állunk szemben, mely föl-fölvillanó, periodicus jellemtüneteket tart egy sangvinicus király alapjellemvonásainak. Mert elszórva jelentkező tüneteknél egyébnek nem vehetjük Frigyes Vilmos jellemének következő nyilvánulásait: Külföldi követei, a XVIII. század paszomántos, skárlát, gránát, nyusztal ékeskedő diplomatáihoz képest, szegényesen éltek. A király keveset költött rájuk, mert általában nem sokat adott a diplomatiára, melynek hasznát csakugyan nem is igen vette. — XIV. Lajost utánzó atyja, divatba hozta a porosz udvarban a Le-Nötre-féle kertészeket, kik Berlin, Königsberg és Potsdam királyi parkjait tündérkertté varázsolták. Frigyes Vilmos, hasznossági elvéből folyólag, bérbe adta vagy gyakorló-térre alakíttatta át a reámaradt szebbnél szebb angol kerteket. — Atyja életében a királyi könyvtár föntartása ezerekbe került. Ő alatta ellenben, az évenkénti könyv-beszerzésre vagy épen semmi, vagy pedig nevetségesen csekély költség fordíttatott; így például 1734-ben 4 tallér 7

*) *Biographical Essays*. Leipzig (Tauchnitz ed.), 1857. p. 3.

garas, 1735-ben 7 tallér és 21 garas. *) Az árúba bocsátott kettős példányok után befolyó összegből tartatott fön­n a könyvtár; mert a király a könyvtár-alap összes jövedelmét Glasenapp vezérőrnagy fizetésére utalványozta, mint a ki az ő szemében egy maga többet számított, a könyvtár összes folián-sainál. Ettől fogva jó ideig nincs is valóságos könyvtárnoka, mert a ki névleg az volna, fizetésétől megfosztva, búsultában felé sem néz a bibliothekának. **) Frigyes Vilmos nem törődik vele, nyilván azért, mert ő előtte minden könyvtár hiábavaló holt tőke, mely egyedül fonák-eszű tudósok szertaráúl szolgál-ván, egyáltalában nem hajt hasznot.

Effele hiteles tények ismerete bírhatta Macaulayt arra, hogy piszkos fősvenységgel vádolja Frigyes Vilmost; miközben csak azt felejtí el, hogy ugyanaz a király, ki doublettek árán tartja fön­n könyvtárát: fejedelmi bőkezűséggel költött rengeteg vagyont üldözött polgárok leteleptetésére, a kötelező iskoláztatás behozatalára, kórházak alapítására, óriás katonák megszerzésére stb.

Lélektani lehetetlenség ily költséges buzgalom, ily ma-gas fokú áldozatkészség, oly egyénben, kinek lelkét aljas pénz-szeretet — mint önczél — dominálja. Mert a ki csak pénzért tesz, az nem fordít oly önemésztő munkásságot közhasznú czélok előbbvitelére, abban nem lehet oly mély, oly valódi ügyszeretet, mint a minőt Frigyes Vilmosban bámulhatunk. Szerintünk tehát, a ridegen kimondott fősvenységi vád elejté-sével, közelebb járunk az igazsághoz, ha azt mondjuk, hogy e gyakorlati eszű király, valóban fukar volt minden iránt, mi-nek hasznosságát, czélszerűségét nem tudta fölfogni; de soha-sem kímélte tallérjait, ha meggyőződése szerinti hasznos vagy szükséges befektetésről volt szó.

A bőkezűség és fukarság szélsőségei közt, a király jelle-mében nagy tért foglalt el valami afféle takarékoság, mely leginkább a polgárokéval hasonlítható össze, kik csak azért nem élnek a jelennek, úgy a hogy élhetnének, mert öveikre

*) Wilken: *Geschichte der königlichen Bibliothek zu Berlin*. Berl., 1828. S. 75.

**) « . . . velim te scire, me raro admodum in bibliothecam re-giam ingredi, in qua iniquum censeo, ut operam perdam, sublato jam omni stipendio meo. » Lacroze: *Thes. epist.* T. III. p. 103.

gondolva, örökké csak a jövőn járatták szemeiket. Frigyes Vilmos is, lehet hogy excessiv előrelátással, de következményeiben mindenesetre üdvösen: távol eső nagy reményekért áldozta föl a jelent, s nem a jelenvaló apró érdekekért a jövőt. Kortársai megfordítva tették!

Szegényes színe miatt sokat gúnyolták udvarát. Holott az, ha szükség volt rá: családi ünnepeken, például fia s leánya menyegzőjén, mindenkor tisztességes volt. Mikor leányát, Wilhelminát, férjhez adja, vert ezüsttel díszítetteti az apja által Correggio képeivel különben is eléggé fölékesített termeit. Igaz ugyan, hogy a durvamivű, masszív ezüst-díszítésre az viszi, mert az «ezüst ezüst marad», akár karos gyertyatartó, console vagy guéridon alakja van, s a termekben áll, akár ha rudakba húzva hever a pinczében. Így értelmezve költségesét tisztán kivehetjük, hogy e király, még mikor fényűzőnek tűnik föl, akkor sem tagadja meg jellemének legfőbb tulajdonát: akkor is első sorban gyakorlati ember.

Egyszerű volt ételben-italban. Ételének neki feküdt; mohón szokott enni és nagyon sokat. S egyszerű ételét jónak és ízletesnek találta, ha olyan volt, minő egy pomerániai bocs-koros nemest kielégített volna. Franczia szakács ne főzzön az ő konyháján; mit is főzne, mikor ő felségének oly paraszt gyomra van, hogy szalonna a legkedvesebb tápláléka. Minden nap maga állapítja meg az étlapot («Designation der Speisen»), melyen leggyakrabban előfordul: marhahús fehér répa és tormával, laboda kolbászszal, ürü-pacsal, kelkáposzta szalonnával, murokrépa vesztfáliai sódarral, aszalt körte szalonnával, áttört borsó szalonnával, juhhús fehér répával. Confect gyanánt a király számára alma és körte, családja részére egy kis piskóta szolgált.

Frigyes Vilmos gyakran ebédelt minisztereinél s tábornokainál, valamint idegen követeknél s gazdagabb polgároknál. Ezekhez gyakran maga hívta meg magát, de mindig azon kikötéssel, hogy az ő kedvéért semmi különöset ne csináljanak. Azért nem bánta, ha az odahaza valónál finomabb ételekkel vendégelték. Grumbkownak 400 tallér évi fizetéssel díjazott franczia szakácsa volt, kinek bizonyosan nagy része volt abban, hogy a király oly igen gyakran jelent meg gazdjája asztalánál. A *König von Portugal*ba, Berlin egyik vendéglőjébe szín-

tén többször tért be, mert a vendéglősné, a kelkáposztát sódarral, valami ízletesen tudta készíteni.

Lakodalmon vagy keresztelőn örömet vett részt a polgárházakban, s az új párt vagy az újszülöttet királyilag megajándékozta. De előre elkérte a vendégek lajstromát, kik közül a nőket, a háziasszony vagy menyasszony kivételével, mindig kitörölte. Ilyenkor az asztalfőn, magas fa-zsöllyeszékben foglalt helyet. Ebéd közben kérdezősködött az asztalra került étkek piaci áráról, hogy ekkép szerzett ismereteit, saját szakácsa ellenőrzésére fölhasználja. Egy ízben ürü-paczelt evett egy polgárnál, s megtudta, hogy annak tíz garas (Dreier) az ára. Nem sokára oda haza is ürü-paczel került az asztalra, melyet a szakács három tallerba számított; a miért is a király behívatta s vastag botjával kegyetlenül elpáholt. *)

Ilyenformán, bizonyosak lehetünk benne, hogy Berlinben ugyan nem került 4000 forintba a petrezselyem, mint VI. Károly udvaránál! Mert a berlini felség nem tartja méltóságán alúlnak saját háztartása vezetését, mint a bécsi, s ennélfogva konyháján és pinczéjén nem élődhetik a felváros, mikép Bécsben. **) A más udvarokban rendszeresített «Obristkuchelmeister» teendőit Berlinben maga a király végzi, s a «gazda szeme» eltávolít minden visszaélést. Egyszerű asztalának, még egyszerűségéhez képest is rendkívül csekély költsége, részben emez ellenőrzésnek, részben annak tulajdonítható, hogy több élelmiszerral, egyesek és városok nagy mennyiségben kedveskednek patriarchalis királyuknak.

Frigyes Vilmosnak, miként a konyhája úgy öltözete is a lehető legegyszerűbb. Király korában eleintén néha polgári ruhában járt, később mindenkor potsdami testőr-ezredének ezredesi ruhájában, melynél egyszerűbb törzstiszti öltöny sem akkoriban, sem azóta nem volt. Domború mellét testhez álló vörös hajtókás kék kabát és sárga mellény fődte, sárga nadrág s térdig érő fehér vászon kamásli simúlt lába szárához. Fején kokárdás háromszögletű kalap, rövidre nyírt, hátul katonásan csapba kötött barna, később hófehér paróka karimázta bíborvörös, olykor szederjesen kékes ábrázatát, melynek parancsoló

*) Förster: *Friedrich Wilhelm I.* I. Bd. I. S. 205.

**) Dr. Vehse: *Geschichte des österreichischen Hofes.* Hamburg, 1852. VI. 303.

kinyomatot kölcsönzött villogó szeme párja. Azokból a szemekből erős akarata tükröződik vissza. Rájok is illik, mit Mirabeau mond II. Frigyes szürke szemeiről, melyek «nagy lelkének parancsára megigéztek vagy elrémítettek». *)

Démoni szemek. Ilyenek lehettek Wallensteinéi. Többnyire vad szenvedély lángol bennök, s állandóan éberek: miként a vad népek, ő is úgy tud velök figyelni, úgyszólván hallgatózni! Sok dolguk is volt, oly királynál, ki mindent a maga szemével akar látni, hogy aztán a maga feje szerint cselekedjék.

A király megköveteli, hogy a ki beszél vele, fölemelt fővel, katonásan a szemébe nézzen: ő viszont a tigris-szemek erélyével eresztí vissza két szeme átható sugarát, kémelve, fürkészve a vele beszélőnek lelkét, gondolatát.

Egyébként a király alakja nem valami imponáló. Tagbaszakadt, zömök ember, duzzadó egészséggel. Torzóján a munkára termett széles váll, domború mell s hátraszegett bikanyak a jellemző. Ellenben végtagjai finomak. Hófehér kezének hosszú, vékony ujjai fürgék, erősek s finom tapintásúak, lábai kecsesek.

Magas ivezetű homloka alatt, tömpe orra alig emelkedik ki pofók arcza kövér halmaiból. Arcza e miatt nem szép, nem is kellemes, s egyedül szemeinek köszönheti, hogy van rajta valami parancsoló, tiszteletgerjesztő, valami királyi vonás.

A faragatlan királynak kellemesen meglepő tulajdona a rendkívüli tisztaság. Napjában ötször mosdik, mint valami igazhitű muzulmán. Szövettel borított bútorait, melyeket porfészeknek tart, lassanként mind eltávolítja szobáiból, s fadívánál, fa-székekkel pótolja helyöket. Úgy iszonyodik a portól, hogy a miatt még futó szőnyeget sem tűr meg termeiben. Kardját is rendesen magasra kötve hordozza, nehogy a sárba érjen! A mily tiszta önnönmaga, környezetét is olyanak akarja látni. Hollandia a tisztaság klasszikus földje, s hogy átültesse e tisztaságot palotáiba: fölügyelőknek, várnagyoknak hollandokat alkalmaz.

Testi tisztaságával bizvást mérkőzhetik lelki tisztasága.

*) «portaient au gré de sa grande âme la séduction ou la terreur.» Mirabeau: *Hist. secrète de la cour de Berlin*, lettre 28-me. Paris, 1821. p. 128.

Moralis cselekvények értékét egyedül a szándék határozza meg: Frigyes Vilmosnak tényleg megvalósított jó szándékokból áll egész élete. E részben nem vesszük ki szidalmait, verekedéseit, sőt megakasztatásait sem; mert nála mindez a lehető legjobb akarathból ered, mely bár néha úgyszólván rögeszmeszerűleg jelentkezik, de akkor is morális meggyőződésen alapul s mindenkor jóhiszemű.

A lederség ama fényes korszakában, midőn a szarvaspark boudoirjából egy Pompadour irányozza a világ folyását: im itt egy király, kinek nincs maitresse-e, ki hűséges férj mind haláláig. A mellett vallásos, türelmetlenség nélkül más vallásúak irányában. Becsületessége, elte minden viszonyai-ban, a babonával határos. Adott szava szentírás; ha megbánja, se vonja vissza. Példa erre fiának megházasítása. Nem éri be a becsület látszatával, hanem magában s másban egyaránt megköveteli, hogy becsület dolgában rendületlen, szigorú, mely érzelmű legyen. E részben apró engedmenyeket sem tűr meg. Mihelyt becsületről van szó, mindjárt élere állítja a dolgot. Így például úgyenesen tolvajnak tekinti azt, a ki adósságot csinál, bár kiszabott jövedelemre van utalva, s kötelezettségének előre láthatólag nem tud megfelelni. Mikor arról értesült, hogy fia, a trónörökös adósságot csinált, kérlelhetetlen dühében e szókra fakadt: «mivel tudta (a trónörökös), hogy adósságát nem fizetheti meg, úgy tett, mintha azt a pénzt lopta volna». *)

Összegezzük immár a király jellemének ellentétes vonásait. Nehéz mindezeket egy góczpontra gyűjteni, a mint általában mindig bajosabb megtalálni generális kulesát a mindig nyilatkozó, mint a rejtélyes kedélyeknek.

Emberi erények, valamint a bűnök, kapcsolatosak. Az egyneműek vonzzák egymást: erény erényhez tapad, bűn a bűnre torlódik. Ha Frigyes Vilmost takarekosnak tartjuk, e szép tulajdon tözsomszédságában ott találjuk egyszerűségét, testi tisztaságát s a lelkit: becsületességét, s mely kötelességerzetét, mely államférfi- s katonában a legnagyobb erények dagadó forrása.

Egy új világnak mintegy előre vetett árnyéka: a modern

*) «da Ihr nun gewusst, dass Ihr es nicht bezahlen können, so war es so gut, als wäre das Geld gestohlen worden.» Förster. III. 51. 11

társadalom tulajdonai ezek, szemben a középkori társadalom tulajdonaival. Egy új világnak, melyben a brandenburg-hohenzollerni háznak nagy szerepe lesz, mert ez erőteljes tagja fölismerete annak természeti törvényeit, s példájával megmutatta, miképkell azok szerint élni, ha boldogulni akarunk az új ærában. Az új világszellem erőszakosan nyilvánul tetteiben, melyek soliditását homályba borítja, elsötétíti, még a mai világ előtt is, — rettenetes vére. Az az iszonyú kedély, mely királyi pálcza helyett bunkós bottal országol.

A király kegyencze, a síma Grumbkow, elege ismerte urát, hogy helyesen ítéljen róla, s mint minisztere, elég jótéteményében részesült, hogy túlszigorú ítéletet ne olvasson fejére. Ez a miniszter «vad állatnak» nevezi felséges urát. *)

Igaza volt. De nagyobb igazság okáért, épen mert oly jól ismerte, hozzátehetette volna, hogy e király a *genus robustum*, vagy hát mondjuk: a *genus ferox* oly csodás példánya, mely mint az orkán, dühöngéseivel megtisztítja egy egész ország levegőjét a miasmáktól, s pusztítása nyomán áldás fakad bokrosan.

BALLAGI ALADÁR.

*) «cet imprudent ministre appelle le Roy son maître une bête brute.» Heusch, hannoveri residens jelentése, 1713 júl. 15.

A KERESETI ÉS IPARI ADÓ FEJLŐDÉSE ÉS MAI ÁLLÁSA FRANCZIAORSZÁGBAN.

Az ipari, kereskedelmi üzletek, gyári vállalkozások s a különféle mozgó, de könnyen elbúvó és változó keresetek helyes, igazságos és arányos megadóztatása, egyike az adózási tudomány legnehezebb s a gyakorlatban még ma is csak igen hiányosan megoldott feladatainak. Az ingatlan vagyonts mindazt a mi azzal szorosabb kapcsolatban áll, korán elérte a fiscus keze. De a munka, ipar, kereskedelem, vállalkozás s általában a különféle haszonhajtó foglalkozások által nyújtott jövedelem igen sokáig kibújt a közteherviselés alól; neha, a kincstár szorult helyzetében, midőn nem sokat lehetett okoskodni vagy válogatni, igen súlyos adókkal terhelte e jövedelmi forrásokat is; az egyenes adóknak azon formái azonban, melyekkel e jövedelmi forrásokra vonatkozólag a műveltebb államokban találkozunk, újabb keletiek, a XIX. századnak teremtményei s bár folyton javíttatnak, a tényleg fönmálló adórendszereknek leghiányosabb részét képezik.

Az európai műveltebb államok eltérő módok és elvek alapján adóztatják meg az ipari, üzleti s vállalkozási kereseteket. Egyik az angol rendszer, mely a jövedelmek bevallását követeli az adókötelezettek e csoportjánál is, a bevallást államilag ellenőrzi s az így kimunkált jövedelmet egy meghatározott százalékkal adóztatja meg. Ehhez a rendszerhez csatlakozik az osztrák kereseti és ipari adó illetőleg a jövedelmi adó és a magyar kereseti adónak III. osztálya is. — A másik ettől eltérő rendszer az, mely külön ipari adók kifejlesztésére törekszik s a jövedelmek bevallását és nyomozását mellőzven, az ipari és más haszonhajtó foglalkozások meg-

adóztatását bizonyos ismérvek es osztályzatok föllállítása után igyekszik elérni. Ebbe a csoportba esik a francia pátensadó es a porosz ipari adó, bár különben egymástól lényegesen különböznek.

Az ipari és kereseti adók egybebaránt a mint nem is lehet másként, szoros kapcsolatban állnak az illető ország összes adórendszerével, mely ismét az illető ország közgazdasági, területi, politikai es társadalmi viszonyai, nem különben pénzügyi helyzete által van befolyásolva. — Ezt nem szabad felednünk a francia pátensadónál sem.

A jelen tanulmány célja megismertetni, hogy az ipari, gyári es kereskedelmi foglalkozások miként vannak megadóztatva Franciaországban? A kérdés mindenestre érdekel bennünket, mert a kereseti adó hazai adórendszerünknek legfejletlenebb része, a pénzügyi igazgatás ezen a téren küzd a legnagyobb nehezségekkel es okozza a legtöbb sérelmet. Ily viszonyok közt érdekel bírhat látni, miként igyekeztek más országok megoldani e nehéz föladatot, annál is inkább, mert a francia adórendszer e tekintetben egészen sajátos fejlődésnek indúlt es valóságos különlegességet képez a kereseti es ipari adók közt.

*

*

*

Az ipari es kereskedelmi foglalkozások, a gyári stb. vállalkozásból elért jövedelem, nem különben az értelmi keresetek Franciaországban a *pátensadóban* — *contribution des patentes* — vannak megadóztatva, mely egyike ez ország leg-sajátosabb adóinak. A fönnálló francia direct adók között nemcsak a legfontosabb, hanem az ipari, kereskedelmi s más hasontermészetű keresetek megadóztatásának terén egy önálló rendszert képez.

Angliában az itt említett jövedelmi csoportok az *income tax D. schedulájában*, nálunk a *kereseti adó III. osztályában* rovatnak meg; Franciaországban a *pátens-adóban*. *)

Addig, míg a legtöbb állam a mozgó, eltűnő es kibúvó jövedelmek megadóztatása körül több-kevesebb változatosság-

*) A francia pátensadó a részvénytársulatokra is kiterjed. Ezek nálunk külön törvény szerint adóznak. (Nyilvános számadásra kötelezett vállalatok adója.)

gal azon útra lépett, mely legtökéletesebben az income taxban testesült meg, tudniillik az *önbecslés, bevallás és hivatalos ellenőrzés* terére: a francia törvényhozás e rendszert összes adózásában a lehetőségig mellőzte és a megadóztatást külső ismérvekre alapította.

Így fejlődött ki egy teljesen önálló adó, mely az adózási tudományban egy külön rendszert képez s e téren majdnem egy teljes századnak tudományos kutatásait és tapasztalati okulásait egyesíti magában.

A pátensadó, mint ilyen, a francia forradalom teremtménye. Bizonyos ipari és kereskedelmi díjak ugyan — mint minden más országban — azelőtt is fizettettek, az ily foglalkozásra vagy keresetre szóló engedély megváltása gyanánt. *) De midőn az 1791-diki törvény eltörölt minden néven nevezendő czéhet s ipari vagy kereskedelmi kiváltságot, egyszersmind kijelentette, hogy bárki szabadon üzhet bármily foglalkozást, keresetet, vagy mesterséget, ha alkalmazkodik az előírt rendőri szabályokhoz és megváltja az iparhatóságtól a fölügyelet és ellenőrzés szempontjából szükséges pátenszt.

Az első pátensadó tehát egy *fölügyeletért és ellenőrzésért fizetendő iparhatósági díj jellegével bír*, mely a *czéhbeli illetékek eltörlése* által indokoltatott. Látni fogjuk, miként fejlődik e primitív adóból egy század folyamán egy kapcsolatos rendszeres kereseti adó.

Az 1791 márczius 17-ki törvény szabályozta a pátensért fizetendő adót. És miután a lehetőség egyszerű s könnyen fölfogható adóra törekedtek, mindennemű kutatást és zaklatást kerülni akartak: a *lakkért* vélték fölhasználhatni, mint oly ismervet, mely az arányos adóztatást lehetségessé teszi. Kizárólag az illető iparos vagy kereskedő üzleti helyiségének vagy lakásának bérértékét vették tehát alapul; az üzlet *természetére, minőségére* egyáltalán nem volt semmi tekintet.

Így az adó alapjaiban el volt hibázva. Nem leven semmi tekintet a különféle iparok és üzletek természetére, és csakis a bérérték vétetvén alapul, természetes, hogy nagyon igazságtalanul oszlott meg. Másrészt meg a bérérték az ingó vagyoni adónak is alapjául szolgálván: a kettős megadóztatás

*) Az ancien régime idejében a czéhekre rovatott illetékek négy és egy fél millió frankot jövedelmeztek.

miatti panasz jogosultnak látszott. 1793-ban tehát eltörültek, de már 1795-ben *tisztán a pénzügyi kényszer hatása alatt* ismét behozták.

Az 1795 július 22. (III. thermidor 4) törvény nem tartalmazott egy *általános* ipari és kereskedelmi adót, hanem csak *néhány üzletágra* szorítkozott. Hogy kerülje az ingó vagyoni adóval való összeütközést, mellőzte a bért, mint ismervet, ellenben az ipar vagy üzlet jelentőséget s azon helynek vagy városnak forgalmi fontosságát, lakosságának számát vette alapul, melyben az illető ipar vagy üzlet folytattatott. Így az egyes üzletek külön osztályokba soroztattak, melyeknek adótetele a város népessége szerint változott. Most tehát a helyzet az volt, hogy az adó hozzásimult ugyan az egyes iparágak és üzletesoportok természetéhez, de nem simult az *egyes üzletek* valóságos helyzetéhez, mert *ugyanazon* közseg keretén belül minden *ugyanegy* osztályba sorozott páténsköteles ipar vagy kereskedelmi üzlet, *ugyanazon egy adótétellel* róva-tott meg.

A tarifa e tételeiből fejlődött ki később az úgynevezett *droit fixe* vagyis az *állandó adótétel*, mely ugyan nevének nem felel meg, mert mint látni fogjuk, igen változó s a francia szakírók által természetének megfelelőbben *droit professionnel* elnevezéssel helyettesítették.

Csakhamar azon meggyőződésre jutottak, hogy az adó így sem igazságosabb, sem arányosabb. Azért ismét oly ismervek után kutattak, melyek az adót az egyes üzletek helyzetéhez és valószínű jövedelmezőségéhez közelebb hozzák. S így az 1798 október 22. törvénnyel ismét visszanyúltak a berértékre. Az állandó adótétel mellett ugyanis minden egyes üzletre nevez még egy külön *arányos adótétel* (*droit proportionnel*) alkalmaztatott, mely minden üzletnél egyenlően a helyiség vagy lakás berértékének tizedrészéből állt. Azt hitték, hogy így az adót mozgékonyabbá s az egyes üzletek helyzetéhez alkalmazkodóbbá teszik.

Ezen az úton egyszer megindulva, s ez adót mindinkább kiterjesztve folyton több üzletre és iparágra: még tovább mentek azon ismervek kutatásában, melyek külsőleg láthatók lévén, némi tájékozásul szolgálhatnak az egyes adóköteles üzletek valószínű jövedelmezőségi viszonyainak meghatározásánál. A naponként fejlődő és változó ipari és kereskedelmi élet, a

maga ezer lelemenyességgel, korszakokat alkotó, letező állapotokat fölforgató és új viszonyokat teremtő találmányaival óriásilag megnehezíté e munkát. De a francia törvényhozás és pénzügyi administráció nem csüggedt; nem hagyta el az egyszer választott ösvényt, nem esett kétségbe a föladat megoldhatóságán, hanem nyomról nyomra, lépésről lépésre követte az ipari és gazdasági élet átalakulását ezer változatosságában és a szerint fejlesztette, javította, pótolta fokról fokra a páténsadót. Mindig több osztály állíttatott föl, melyekbe új iparok és üzletek, természetöknek megfelelőleg, soroztattak. S majdnem ugyanakkor, midőn Anglia a nemzet örömjongása között törli el a jövedelmi adót, mely ott gyűlöltté vált kutató és nyomozó természeténél fogva: Franciaország a *droit fixe* és *droit proportionnel* melle még egy *harmadik adótételt* is állít: a *droit variablet* (1817—1819).

A «változó adótétel» szinten azon törekvesnek szülötte, hogy az egyes üzletek megadóztatását a valószínű jövedelemhez közelebb hozza. Mi természetesebb, mint hogy e tekintetben ismervek gyanánt fölvettek az illető iparok és üzletek természete szerint a gyártás és termeles, nem különben a jövedelem előállításának eszközeit, például az alkalmazott segedek, gépek, szövöszekek, orsók stb. számát. E jövedelmezőségi ismervek száma szerint emelkedett aztán a «fix» adótétel is.

Így a páténsadó mindig szélesebb tert foglalt s a pénzügyi törvényhozás midőn elérni törekedett a nyargalva haladó ipari és kereskedelmi fejlődés újításait és átalakulásait, folyton bonyolódottabbá tevő ez adót.

Tény, hogy a francia páténsadó az újabb adófejlődésben először hozza kapcsolatba az *ipariüzési jogosítványt* az *adóval*; az első ipari adó, mely különbséget tesz a kereseti adóban is, a jövedelem *állandó* és *változó* tényezői közt. Megadóztat *mindennemű* ipari s kereskedelmi foglalkozást, mint haszonhajtó foglalkozást, a *droit fixe* által, — azonfölül megkísérti a jövedelmi megadóztatást is, a valószínű jövedelem criteriumaihoz hozzásimuló *droit proportionnel* és *droit variable* által.

E mozaikszerű fejlődés következtében természetesen sok visszasság keletkezett. Az üzleti világ nem vette tekintetbe a páténsadó codexének definitioit, jövedelmezőségi ismerveit — és haladt a maga útján rohamosan. Természetes, hogy egyik

üzletágot a másikkal viszonyítva, azon adótételek, melyek ma még egy arányos és megközelítő megadóztatást képviseltek, holnap már a megváltozott viszonyoknál fogva, a legnagyobb aránytalanságokra vezettek. Ehhez járult az, hogy a törvény szabványai sok tekintetben hiányosak lévén, az eljáró közegek belátásának, apreciaciójának mindig tágabb tér engedtetett.

A többszöri revisió, melynek a pátensadó alávetett, csak szükségszerű következménye volt e fejlődésnek. Számolni kellett időnként azon változással, mely az adókötelezettek e csoportjának viszonyainál beállott. Két nagy revisió történt, az 1844-diki és az 1880-diki. Ezek közé esik az 1853-diki kisebb-szerű megigazítás. Az 1880-diki törvényt s a pátensadónak ma főnnálló rendszerét részletesebben fogjuk ismertetni, — az 1844-diki pátensadóról tehát rövidebben szólhatunk.

Körülbelöl ugyanazon időben, midőn Peel Angliában a jövedelmi adó újabb behozatalával, az income taxsal, foglalkozik: Franciaország egyik legjelentékenyebb adójának, a pátensadónak revisiójához fog. És sajátságos, hogy a két állam törvényhozása a reformban teljesen ellentétes álláspontra helyezkedik, a mi legerősebb bizonyítéka annak, hogy az adózás terén abstract theóriákat megállapítani nem lehet, hanem minden egyes nemzetre nézve külön-külön az a legjobb adórendszer, mely gazdasági viszonyainak, hajlamainak, erkölcsi és fölfogásának leginkább megfelel.

Ugyanakkor, midőn Anglia egy tiszta valóságos jövedelmi adót fogad el, az adózók részéről való bevallással: Franciaország egy *megközelítő* jövedelmi adót keres a törvényben megállapítandó fix ismérvek alapján, a bevallás s a hivatalos közegek beavatkozásának teljes mellőzésével.

Az 1844 április 25. törvény szerves egészsze alkotta a pátensadót. Maga a rendszer már teljesen kidomborodik. Egyes részletek: az iparüzletek csoportosítása, adótételek s részben a kezelés is változnak az idők folyamán s egyes lényeges hiányok javíttatnak az 1880 július 15-diki törvényben. — de az ipari, kereskedelmi, üzleti keresetek és a szabad foglalkozások megadóztatásának alapelvei, hosszas viták és behatáró tárgyalások után 1844-ben öntudatosan megállapítva, a ma tenyleg főnnálló francia pátensadónak is sajátosságait képezik.

Az 1844-diki törvény teljesen megszüntette a jövede-

lemnek a helyi hatóságok általi kinyomozását és megállapítását és minden egyes ipar, üzletág vagy keresetforrásra nézve magában a törvényben állapította meg az osztályt, hova, s az adótételt, mely alá tartozik. Magok az illető gyárosok és iparosok a legelőkelőbbben sürgették a hatósági beavatkozás megszüntetését. «A törvény föltevése és véelme — mondták — mindig jobb, mint az emberek föltevése.» És csakugyan az 1844-diki pátemsadó megkísértette codificálni adózási szempontból az emberi leleményességnek — szellemi és anyagi erők által hatványozott tevékenységét. «E rendszer, nem lehet tagadni, hiányos», ugymond Vitet, e javaslatnak kitűnő előadója; «a fölállított osztályzatok alig lesznek minden egyes esetre nézve egyenlők. De legalább mindenki tudni fogja, hogy mihez tartsa magát, s hogy miért van ez és nem egy más összeggel megróva? Lehetséges, hogy a szabály nem világos minden egyes esetre nézve, de legalább van egy szabály, a melynek megtartását követelni lehet és az adózó nagyobb megnyugvással hódol meg egy általánosan kötelező törvény határozata, mint egy szeszély, vagy az adóketető közegeknek törvény által szorosán körül nem irt eljárása előtt. Egy felszázad óta a törvényben meghatározott adózási mód már átment szokásainkba, helyes tehát föntartani azt, a mi már megvan s csak azt kell módosítanunk, a mit tovább is föntartani nem enged meg többé századunk!»

Fölösleges e törvényt részletesebben ismertetniünk, miután az 1880-diki törvény által úgyis túl van haladva, azért csak alapelveire szoritkozunk. A pátemsadó-kötelezetteknek immár nagyon tágított körét három csoportba foglalta. Nagyjában tekintve az osztályzatokat, az *A*) csoport a detail-kereskedőket; a *B*) csoport a nagykereskedőket, bizományosokat és bankárokat; a *C*) csoport a gyárosokat és nagyobb ipartelepeket tartalmazta.

Ez utolsó osztályzatnál — ugymond Vitet jelentése — nagy nehézségekkel kell küzdeni.

Nehéz föladat osztályozni és megadóztatni minden iparvállalatot, bármilyent, külső és könnyen fölismerhető ismervek alapján. A föladat egészen új volt: az 1817—18. törvények e tekintetben csak néhány oly iparágra szoritkoztak, melyeknél a külső jelek és ismervek könnyebben voltak alapúl vehetők a jövedelemre való következtetés szempontjából; a többiekre

nevezve, nehezebb leven az apreciatió, ez a helyi hatóságokra lőn bízva, a nélkül hogy a törvény az alapokat meghatározta volna. *Az új törvény az általános ismérveket kiterjeszti az összes ipari vállalatokra.* Ámde nem minden iparnál találunk oly könnyen fölismerhető külső ismérveket, mint például a szövetszeti (orsók) vagy kézműiparoknál (munka eszközök) — sőt némelyik az osztályozásra épen semminemű alapot sem nyújt. Ily iparágakra nézve tehát az adótétel nem határozható meg más alapon, mint a munkások száma szerint. — E szerint allapittatik meg a törvényben a *droit fix*. — Azon kérdésre pedig, hogy miért e mellett még egy *droit proportionnel* is, miután épen a fönti ismérvek már némileg egy arányos megadóztatást foglalnak magokban, ezeket mondja: sok iparág még ily módon sem aprecíálható, némelyikre tehát főnni kell tartani a kettős mód szerinti megadóztatást; mert még azokra nézve is, melyeknek jövedelmezőséget a gyártási eszközök száma alapján külsőleg meg lehet határozni, helyes a pátenсадót nem ez egyedüli alapon vetni ki, miután két üzlet ugyanoly számú eszközökkel fölszerelve, de más-más helyen, gyakran igen eltérő jövedelmet adhat. E különbséget az adózás szempontjából csakis az «arányos adótétel» egyenlítheti ki, mely a helyiségek értékén alapul; e mellett a *fix adótétel* egy bizonyos maximumon túl nem terjed.

Azon alapelvek, melyekre a pátenсадó rendszerét az 1844-diki törvény — egy felszázados fejlődés nyomán — fölépítette, a következőkben foglalhatók össze.

A különböző ipari és kereskedelmi foglalkozások, üzletek és egyéb idesorozott keresetek valószínű jelentőségök szerint, osztályoztattak; a szerint, a mint köztudomásúlag egyik foglalkozás vagy üzlet, már természeténél fogva jövedelmezőbb, mint a másik.

Számos foglalkozásnak jövedelmezősége azon hely lakossága szerint is változik, melyben telepe létezik.

Számos foglalkozás jövedelmezősége ismét bizonyos arányban áll az üzleti helyiségek terjedelmével, az alkalmazott segédek, vagy munkaeszközök számával.

Ismét más foglalkozások jövedelme bizonyos arányban áll az illető lakásának bérével, vagy bérértékével.

E négy föltevés az, melyeket az 1844-iki törvény a tapasztalat és köztudat alapján, különféle megállapított adótéte-

lekben mintegy megbecsült, s melyeket minden egyes üzletnél s foglalkozásnál hol együttesen, hol külön-külön alkalmazott.

Az élet csakhamar túlhaladta az 1844-iki apreciációkat. A tapasztalat alapján az osztályzatok is gyakran változtak; a változott viszonyok szerint egyes iparosok egyik osztályzatból a másikba helyeztettek át; — mindezen részleges módosításokat azonban mellőzzük, mint kevésbbé fontosakat.

* * *

Az 1870—71-iki nagy katasztrófa előterbe tolta a pátensadó kérdését. E nehéz napokban, midőn az adóprest minden izében meg kellett csavarni, a jövedelmek fokozásának első kényszerveiben fölemelték a pátensadót is.

Az 1872 márczius 29-iki törvény a teljes pátensadót követelte azoktól, kik két vagy több helyisegben folytatják üzletüket vagy többnemű üzletet folytatnak. Együttal a fix tétel maximuma is eltöröltetett. Mindez már jelentékenyen emelte az adót. A kisipar és kiskereskedés fix adótétele csak 1·74 százalékkal, — de egyéb iparok és kereskedelmi meg bankári üzletek adója annál jelentékenyebben emeltetett. Az 1872 július 16- és 23-iki törvények a pótcéntimok fölemelése által még inkább fokozták a terhet.

E nagy fölemelés által a pátensadó egyes teteleiben eddig is létezett, elkerülhetetlen aránytalanság, némely foglalkozásokra nézve nagyon érezhető túlterheléssé vált s nagy izgatottságot keltett, minek következtében a kormány ez adó tanulmányozására és egyenletesebb megosztására utasított.

A kormány elő is terjesztett egy javaslatot 1873-ban,*) de az csak 1876-ban tárgyalatott s a kamara fölосzlatása miatt törvényerőre nem emelkedhetett.

A vita azonban, mely ez adó körül úgy a kamarában, mint az irodalomban kifejezett, kitárta a pátensadó legkirívóbb hiányait. 1877-ben tehát a kormány új javaslatot terjesztett elő, mely már tovább megy es a melyből az 1880 július 15-iki organicus törvény vált.

*) A M. Bodet-féle javaslat, melynek indokolása kifejti a pátensadó fejlődését, aránytalanságait és kirívó hiányait; a javaslat azonban csak mérsékelt módosításokat tartalmazott.

A pátensadó ellen fölhozott hiányok legnevezetesebbjei: az egyes kereseti források helytelen és részben elavult csoportosítása; a kisipar és kiskereskedelem túlterhelése; a jövedelmezőbb üzletek, különösen a bankári, bizományi üzletek és nagy kereskedők enyhe megadóztatása; az üzlettársak megadóztatása; a magánlakás bérének alapul vétele az arányos adótételnél, holott ez már a lakbér-adóban meg van adóztatva stb. Kivéve az utóbbit, a legtöbb hiányon segített az 1880-diki törvény.

Ez időben már a pénzügyi helyzet kényszere nem szorított háttérbe mindennemű más érdeket. Nem volt tehát arra szükség, hogy a pátensadó kizárólag a merev fiscalismus érdekében revideáltassék; és csakugyan a leszállítások összege meghaladja a kilencz és fel millió frankot, míg a fölemelés nem egészen öt millió frank. A megigazítás súlypontja az adó lehető egyenletes megosztására, az ismérvek helyes megállapítására, a valószínű jövedelem megközelítésére lőn fektetve. Az osztályozás javított; azon üzletek és iparágak, melyek jelentősebben vesztek, alacsonyabb osztályba helyeztettek át. Általában az irány az volt, hogy a kisebb jövedelmet adó üzletek és keresetek adója enyhíttessék s e czélból az A) és C) csoport első öt osztályánál az adó közel hat és fel millió frankkal szállíttatott le: — a bankári, bizományi és nagyobb kereskedelmi üzletek adója ellenben, mely az általános vélemény szerint alacsony volt, fölemeltetett.

Egyébiránt azt hiszszük, hogy leghelyesebben cselekszünk, ha megismertetjük magát a törvényt, mely egybefoglalja a pátensadónak majdnem egy százados fejlődését s hű képet nyújt ez adóról, mely a kereseti és ipari adó nehez kérdésének megitélésére nézve bizonyára háládatos tanulmány tárgyat képezheti.

Az 1880 július 15-diki törvény szerint*) minden francia úgy szintén idegen, ki Franciaországban kereskedelmet, ipart, vagy keresetet (une profession) űz, a pátensadó alá esik (l. §.)

*) Contribution des patentes. Loi du 15 Juillet 1880. et Tarifs Paris. 1880. Imprimerie nationale. Az egyenes adók főigazgatóságának kiadása. A trv. különben megjelent a «Bulletin des lois de la republique française» 545-dik számában.

Az adó egy állandó (*droit fixe*) és egy arányos adóból (*dr. proportionnel*) áll. (2. §.)

Az «állandó adó» a törvény mellékletét képező *A*), *B*), *C*) tarifákban van szabályozva, és pedig tekintettel a népességre és egy általános tarifa szerint azon foglalkozásokra nézve, melyek az *A*) tarifában elősoroltatnak:

tekintettel a népességre és egy kivételes tarifa szerint azon foglalkozásra nézve, melyek a *B*) tarifában vannak:

tekintet nélkül a népességre azon foglalkozásoknál, melyek a *C*) tarifában vannak. (3. §.)

Azon foglalkozások, melyek e tarifákban nem soroltatnak elő, azért nem kevésbé adókötelesek. Ezek analógia útján soroztatnak be, a prefet egy külön rendelete által, az egyenes adók igazgatójának javaslata alapján és a maire véleményének előzetes meghallgatása után.

E kiegészítő tarifák, melyek a rokonság és analógia után osztályozott ipari és kereskedelmi ágak és foglalkozások elnevezéseit tartalmazzák, (mennyiben ez utóbbiak legalább is három évesek) minden öt évben törvényhozási megerősítés alá terjesztendők. (4. §.)

A népesség számára nézve ott hol az «állandó adó» a népesség száma szerint változik — az utolsó népszámlálás adatai irányadók. A mennyiben azonban új számlálás alkalmával valamely község magasabb osztályba jut, mint azelőtt volt, az első öt évben a magasabb tételeknek csak fele fizetendő. (5., 6. §.)

A ki ugyanazon helyiségben többnemű üzletet folytat, megis csak egy állandó adó alá esik, és pedig a legmagasabb alá, melylyel különben megróvatnék, ha valamennyi foglalkozást külön üzne; a változó adótételt azonban valamennyi ismerv alapján köteles fizetni. (7. §.)

A ki azonban több helyiségben folytat üzletet, valamennyi után tartozik a megfelelő állandó adót fizetni, és pedig azon község osztályzata szerint, melyben az illető üzleti helyiség fekszik. (8. §.)

Azon iparos, ki csak termelésre használja a helyiséget, de az árut nem adja ott el, a fixadó alól mentes azon raktárait nézve, hol saját árut nagyban adja el. Ha több raktára van, e kivétel csakis az ipartelepéhez legközelebb eső raktárra nézve áll. (9. §.)

Azon üzletekre nézve, melyeknél a fixadó a munkások száma szerint alakul, a 16 éven aluli és 65 éven fölüli segéd-munkások száma adózás szempontjából csak felebe vétetik. (10. §.)

Vízerővel dolgozó gyáraknál a huzamosabb időn át előforduló vízhiány, az adó megszabásánál szintén tekintetbe vétetik. (11. §.)

Az arányos adó az adóköteles professió által fölhasznált magánlakás és üzleti helyiség, raktár, bolt, gyár, műhely, műterem, szin, felszer, udvar vagy más, az illető foglalkozáshoz igénybe vett helyiség bérértéke szerint alakul.

A bérérték vagy hiteles okirat, belajstromozott bérszerződés vagy más oly helyiségekkel való összehasonlítás útján állapíttatik meg, melyeknek bérértéke szabályszerűen constátáltatott, vagy eléggé ismeretes s csak ez alapok hiányában állapíttatik meg becslés útján.

Gyárak és ipartelepek arányos adója e helyiségek kiszámított bérértéke szerint alakul, e helyiségeket összességökben és fölszerelten véve. (12. §.)

Az arányos adó tétele a törvény *D*) mellékletében van megállapítva. (13. §.)

Az arányos adó minden oly közsegen fizetendő, melyben az illető adóköteles üzlet-, vagy foglalkozás-helyiséggel bír.

Ha valaki fölakásán kívül más községekben is bír lakással, az arányos adót csakis azon lakásának lakbér-értéke alapján fizeti, mely fölakását képezi.

Ha valakinek az ipar nem képezi főfoglalkozását, vagy nem maga üzi, az arányos adó csakis az üzlet vagy iparág élere állított megbizott, vagy üzletvezető lakásának bérértéke alapján fizetendő. (14. §. Kerülni akarták az összeütközést a lakbér-adóval.)

Ki ugyanazon helyiségben többnemű foglalkozást üz, melyek különben változó arányos adónak vannak alávetve: a változó adót azon foglalkozás után fizetendi, mely után a fix adóval rovatott meg. (15. §.)

A pátensadó 7. és 8. osztályába tartozók azon városokban, melyek lakossága egy új népszámlálás esetén túlhaladja a 20,001 lelket, csak akkor rovatnak meg az arányos adóval, ha egy második népszámlálás ugyanezen eredményt tünteti föl. (16. §.)

Számosak és érdekesek a mentességek.

A pátenسادó alól ugyanis föl vannak mentve, állami, departementi és községi tisztviselők:

festők, szobrászok, metszők és rajzolók, mennyiben művészekül tekinthetők, saját művészetök termékeire nézve;

a szépirodalom, képzőművészetek, tudományok és az elemi iskolák tanárai:

bábák;

időszaki iratok kiadói:

drámai művészek:

földmívelők és állattenyésztők a mennyiben csakis saját termékeik eladásával foglalkoznak; bányatulajdonosok, kik csakis a bányából kivont s át nem alakított nyerstermékeket adják el; sós tavak tulajdonosai vagy bérloi; halászok, mennyiben saját hajóikon halásznak; társas üzletek (Commandite) üzlettársai, ingyen adminisztrált takarékpénztárak, szabályszerűen alakult kölcsönös biztosító társulatok;

kereskedelmi hajók kapitányai, mennyiben csakis saját számlájokra hajóznak: a hadsereghez beosztott markotányosok (cantiniers): írók: kereskedelmi segédek s általában mindazok, kik üzletekben bérért dolgoznak; azon iparosok és kézművesek, kik csak saját magoknak és saját anyagaikból dolgoznak; azon iparosok, kik otthon egy 16 éven aluli segéddel dolgoznak; azon özvegyek, kik egy alkalmazottal folytatják férjök iparát, vagy foglalkozását; azok, kik akár utczákon, átjárókban, akár piacon, gyűfát, seprőt, gipsz-szobrokat, gyümölcsöt, főzeléket, virágokat, halat, vaját, tojást, sajtot és más etelneműeket házalva árulnak; cipőfoltozók (xavetiers), rongvszedők, vízhordárok, késköszörűsök, betegápolók.

A nő, ki férjével dolgozik, a nem házias gyermekek, kik atyjukkal vagy anyjukkal dolgoznak, nem tekintetnek társak gyanánt. (17. §.)

Mindazok, kik akár házalva, akár bódeban nyílt asztalon árulnak, felet fizetik azon tetelnek, mely hasonló üzletekre rendes boltokban esik. De e kivétel nem alkalmazható mészárosokra, vegyesárukkal kereskedőkre s általában mindazokra, kik állandó áruhellyel bírnak csarnokokban és piaczkon. (18. §.)

A vagyoniilag külön álló férj és feleség csak egy pátenst köteles váltani, ha nincs külön helyiségök; ha van, akkor

mindenik után külön fizetendő ugy az állandó, mint az arányos adó. (19. §.)

A pátenst a személyre szól.

Az együttes név alatti társulatoknál a főtárs fizeti az állandó adónak azon egész összegét, mely az illető üzletre esik. Az adónak ez összege annyi részre osztandó, a hány társból az illető vállalat áll s mindenik másodrangú társ egy ily részzel róvando meg. De azon társra nézve, ki egyszerű munkás gyanánt van alkalmazva a vállalatnál: ez a rész nem haladhatja túl a főtárs állandó adójának egy huszadát.

Úgy a főtárs mint a másodrendű társak fix adója azon község szerint állapíttatik meg, melyben az illető vállalat működik.

Az arányos adó a főtárs saját (magán) lakásának és az illető vállalat által fölhasznált összes helyiségeknek bérértéke alapján róvatik ki. A többi társak lakása mentes az arányos adó alól, ha csak nem szolgál az illető vállalat czéljaira. (20. §.)

Kivetel. A C) tabellában felsorolt azon társas vállalatoknál, melyeknél az adó, a munkások, gépek, segédek, eszközök, vagy a termelés egyéb változó elemei alapján van megállapítva, az állandó adót csakis a főtárs fizeti; a többi társ mentes. A B) táblázatban foglalt társas adózókra nézve, a 20. §. szerint úgy a főtársra, mint a többiekre nevezve kiróvando adó megállapításánál az üzletben alkalmazott egyének száma s az adókiróvás egyéb változó elemei tekintetbe nem jöhetnek. (21. §.)

Ipari vagy kereskedelmi czellal bíró részvenytársulatok, vagy együttes, felelősséggel alakult társulatok, minden helyiség után, csakis egy állandó adóval róvando meg, a vállalat természetere szerint, az arányos adó föntartásával.

A részvenytársulat pátenst nem terjed ki a részvényesre, ha ez maga egy különálló keresetet kíván üzni. (22. §.)

Az is, ki, habár a kereskedő vagy gyáros megbízásából — községről községre árul, köteles egy személyes pátenst váltani. (23. §.)

Idegen nemzetek utazó ügynökei ugyanazon elbánásban reszesülnek, mint a francia ügynökök, az illető országokban. (24.)

Az egyenes adó ellenőrei evenként számba veszik az adókötelezetteket és egybeállítják a pátensadó-kötelezettek lajstromát.

A maire a lajstrom megigazításának idejéről előre értesítetik s abban akár személyesen, akár megbízott által részt vehet. A pénzügyi közeg és a maire közti véleményeltérés esetén, ez utóbbinak véleménye jegyzékbe veendő.

Az ellenőr által kiigazított lajstrom 10 napon át a maire titkári hivatalánál közszemlére tétetik, hogy az érdekeltek tudomást vehessenek belőle s megjegyzéseiket a mairehez küldhessék.

Újabb tíz nap alatt a maire, a lajstromokba igtatván megjegyzéseit, átküldi azokat az egyenes adók igazgatójához, ki a nem vitás esetekre nézve megállapítja a törvénynek megfelelő adót.

Mindazon esetekben, melyekben az igazgató nem vél helyet adhatni a maire megjegyzéseinek, a vitás kérdést indokolt véleményével együtt, a préfethez terjeszti. A prefet, ha nem fogadja el az igazgató javaslatát, — az ügyet a pénzügyminiszterhez terjeszti föl.

A kivetési lajstromokat a prefet állapítja meg és elrendeli azok végrehajtását (les rend exécutoires).

Párisban a lajstromok megvizsgálása, minden kerületre nézve a maire által történik, ki mellett egy pénzügyi és egy városi tisztviselő működik. Innen az adóügyi bizottság elé kerülnek, mely aztán megjegyzéseivel együtt az egyenes adók igazgatójához küldi. (15. §.)

Azon adókötelesek, kik a reájok nézve megállapított adó ellen fölszólalnak, kötelesek a fölebvezések tárgyát képező állításokat törvényes módon közzétett társulati számadásokkal és okiratokkal, rendesen vezetett naplókkal és könyvekkel, vagy másnemű okiratokkal igazolni. (26. §.)

A fölebvezések a mairenél adandók be; egyebekben ugyanazon szabályok irányadók, melyek az egyenes adóknál. (27. §.)

A pátensadó mindazokra nézve, kik januáriusban valamely ez adó alá eső üzlettel, keresettel vagy foglalkozással bírnak, egy egész évre szól.

Az üzlet átadása esetén a pátens, ha három hónapon belül külön kérelmeztetik, átruháztatik a jogutódra. A bolt,

műhely stb. bezárása vagy az illetőnek csődbejutása esetén az adó csakis a már esedékessé vált időre és az esemény bekövetkezte alkalmával folyó hónapra követelhető. — Az év folyamában kezdődő fizetlet a legközelebbi hónap elsejével adóköteles, ha csak nem olyan, hogy az egész éven át volt folytatható. A ki az év folyamában régi üzlete mellett, vagy a helyett egy magasabb adóval megrovandó foglalkozáshoz kezd, úgyszintén ki oly városba helyezi azt át, hol magasabb tarifák vannak megállapítva: csak a többletet köteles megfizetni.

Pótlajstromok útján adóztatandók meg azok is, kik év közben fizetőkben olynemű változtatásokat léptetnek életbe (munkások, alkalmazottak, munkaeszközök és gépek szaporítása stb.), melyek alapján az adó fölemelendő. (28. §.)

A pátensadó havonként fizetendő s biztosítása a többi közadók módjára történik. Midőn az adó még nincs kivette, a fizetés a megelőző hónap arányában történik. Mindazok, kiknek foglalkozása nincs állandó helyhez kötve (házalók, ügynökök stb.) a pátensadót az egész évre egyszerre fizetik. (29. §.)

Az adókerületből való kiköltözés, önkéntes vagy bírói árverés esetén, az adó egyszerre esedékes. Azon tulajdonos vagy főberlő, ki az írásbeli vagy szóbeli szerződés lejárta előtt egy hónappal nem értesíti az adószedőt lakójának kiköltözködéséről, felelős az ez által fizetendő pátensadóért; felelős akkor is, ha korábbi kiköltözés, vagy megszökés esetén három nap alatt nem értesíti az adószedőt. E felelősség azonban csakis az utolsó, folyó hónapra eső adóra vonatkozik. (30. §.)

A pátensek (les formules de patentes) az egyenes adók igazgatója által küldetnek szét. Bélyeggel nem láttatnak el, a helyett azonban egy általános pótcetime fizetendő, melynek nagysága évenként a pénzügyi törvényben állapíttatik meg. Különben, a patentáltak kívánatára, a maire láttamozásával és a községi pecséttel láttatnak el. (31. §.)

A maire, segédjének, a békebírónak, vagy a rendőri bíróság (police judiciaire) bármely tisztviselőjének kívánatára, mindenki köteles előmutatni pátensét. (32. §.)

Mindenki, ki azon község kerületén kívül, melyben lakik, pátensadó alá eső foglalkozást üz: köteles kívánatra előmutatni pátensét, különben lefoglaltatik, vagy zár alá tétetik —

kárára és veszélyére — üzletbe hozott árúja vagy keresetének folytatására szolgáló eszköze; ha csak nem nyújt elégséges biztosítékot pátensének bemutatathatásáig vagy nem bizonyítja azt, hogy pátense kiállított. Ha a pátensadó alól föl nem mentett egyének községük kerületében üznek ily foglalkozást.: jegyzőkönyv veendő föl velők, mely aztán az egyenes adók ügyvivőjéhez tétetik át. (33. §.)

Ha a lajstromok még nem állítottak ki, az egyenes adók kezelője, kívánatra az esedékes havi, vagy egész évi összeg lefizetése mellett, kiállíthatja a pátenst, (34. §.)

A ki pátensét elvesztette, vagy azon helyzetbe jő, hogy lakhelyén kívül kell magát igazolnia, az egyenes adók igazgatójától, vagy ellenőrtől egy igazolvány kiállítását kívánhatja, mely azonban bélyegköteles, s melynek tartalmaznia kell a kiállítás okát. (35. §.)

A pátensadó főtételéhez, úgyszintén departementi és községi rendes és rendkívüli pótcetimejeihez, az adómentességek, elengedések és mérséklések, nem különben a pátensek kiállítási költségeinek czímén, minden frank után öt centime csatoltatik. Elégtelenség esetén a fönmaradó hiány a lajstromok főtételei alapján rovandó ki. Ellenben a főösszegeből nyolcz százalék a municipalis pénztárba szolgáltatandó be. (36. §.)

A vasúti társulatok s a vízi szállítással foglalkozó társulatok, nem különben a közraktári és egyéb raktározási vállalatok (entrepots et magasins généraux) kötelesek a pátensadó végrehajtásával megbízott tisztviselőknek betekintést engedni az érkezett és elszállított árúkra vonatkozó lajstromokba. (37. §.)

Az 1820 július 20. törvény által megállapított börzei és kamarai illetékek, a pátensadó *A)* csoportjába sorozott első három osztálytól és a *B)* és *C)* tarifába sorozottaktól ez adóval együttesen szedetnek be. (38. §.)

E törvény hatálya 1881 január 1-jével kezdődik. (39. §.) Minden ellenkező határozat eltörültek, kivéve a rendőri intézkedéseket, melyek már fönnállnak, vagy még ezután elrendeltetnek. (40. §.)

A pátensadóra vonatkozólag itt közölt általános határozatok csak elvi szabályok. A gyakorlati alkalmazás sarkpontja a törvény mellékletét kepező tarifákra esik.

A francia törvényhozás — a mint említettük — oda törekedett, hogy az ipari és kereskedelmi foglalkozások, valamint a szabad keresetekre vonatkozólag, egy szabatos codexet állapítson meg.

E végből számos fő- és alosztályzat szerinti tarifa van a törvényhez mellékelve, melyek nem csak felölelnék minden egyes foglalkozást, de különbséget is tesznek az üzlet terjedelme és jelentősége közt. A francia páténsadó minden egyes foglalkozásra nézve, külön állapítja meg az adótételt. Mai összeállításában egyszerűen föl kell nyitni a törvény végéhez csatolt betűsoros tárgymutatót, hogy megtaláljuk a minden egyes vállalat, ipar, kereset, üzletre nézve megállapított adótételt.

Mondtuk, hogy az adó egy úgynevezett fix tetelből áll, mely némely foglalkozásnál ismét megállapított (determiné) és változó tetelre (variable) oszlik, s hogy ezekhez az arányosító adótétel, a *droit proportionnel* csatlakozik.

Az összes foglalkozások, az alosztályokat nem tekintve, három főcsoportba osztattak. Az *A*) tabellában túlnyomóan az ipar és kereskedelem, a *B*) tabellában a nagykereskedelem és hitelüzlet, a *C*) tabellában a gyári vállalkozás van képviselve. Ezekhez sorakozik kiegészítőül a *D*) jegyzek, mely az arányosító adótételeket és az értelmi kereseteket tartalmazza. Egyébiránt számos kivétel zavarja e csoportosítást.

Az *A*) tabella azon foglalkozásokat tartalmazza, melyek a *népességre* való tekintettel egy általános tarifa alapján adózattatnak meg; a *B*) tabella azokat, melyek ugyancsak a népességre való tekintettel egy különleges tarifa alapján adóznak, s melyben a *népesség száma* mellett a *munkaeszközök és jövedelemelőállítás elemek* is tekintetbe vétettek; a *C*) tabella azon foglalkozásokat tartalmazza, melyek *különlegességek*nél fogva a főnti két tarifa egyikébe sem voltak helyesen beosztathatók.

Az *A*) lajstromban foglalt foglalkozásokra nézve a fix adó a következő tarifa szerint rovatik ki:

Adóosztály	Megállapított adótétel a népesség száma szerint									
	Párizsban	100,000 és ezen felül	50,000 — 100,000-ig	30,000 — 50,000-ig	20,000 — 30,000-ig	10,000 — 20,000-ig	5,000 — 10,000-ig	2,000 — 5,000-ig	2,000 és ezen alul	
	f r a n k									
I. osztály	400	300	240	180	120	80	60	45	35	
II. „	200	150	120	90	60	45	40	30	25	
III. „	140	100	80	60	40	30	25	22	18	
IV. „	75	75	60	45	30	25	20	15	12	
V. „	50	50	40	30	20	15	12	9	7	
VI. „	40	40	32	24	16	10	8	6	4	
VII. „	20	20	16	12	8	8*)	5*)	4*)	3*)	
VIII. „	12	12	10	8	6	5*)	4*)	3*)	2*)	
A VII. és VIII. osztályba sorozottak, mennyiben nem <i>rendes</i> boltokban árulnak, az arányosító adó alól mentesek; úgy szintén a *-gal jegyzettek.										

A mint látjuk az A) lajstrom S osztályzatra oszlik. Az egyes foglalkozások jelentőségek szerint vannak ez osztályokba sorozva. *)

Az I. osztályba 113 foglalkozás, nagyjában a nagykereskedelem van sorozva; és pedig: szesz, hajófa, kávé, faszen nagykereskedők, csipkegyáros; droguista (nagyban), leszámítol; illatszer, lisztkereskedő; sajtgyáros és sajtkereskedő; légszeszgyáros; méz, safrán, selyem, cukor, thea, ecet, bor, sózott hús stb. nagykereskedő.

A fix adótétel, mely a község népessége szerint változik, de ugyanegy községben egyenlő valamennyire nézve, látható a tarifából. Ezenkívül fizetendő még az arányos adó, mely ezekre nézve a használt helyiségek bérértékének $\frac{1}{20}$ -ad részéből, tehát öt százalékából áll. **)

*) A törvény a következő vélelmet állapítja meg: nagykereskedők azok, kik kiválság más kereskedőknek adnak el; félig nagykereskedők: kik rendszerint a kiskereskedőnek és a fogyasztónak adják el áruikat; kiskereskedők a kik rendszerint a fogyasztónak adják el áruikat.

**) E szerint például egy nagykereskedő, ki cukorral vagy kávéval stb. kereskedik, Párizsban 400 fr. fix tétellel, s ezen kívül az általa birt helyiségek bérértékének öt százalékával rovatik meg; oly községben, melynek lakossága nem haladja túl a 2000 lelket, csak 35 frankkal s a helyiségek bérértékének öt százalékával. A vegyeskereskedők, kik többnemű áru eladásával foglalkoznak, más osztályzatba esnek.

II. osztály. 77 foglalkozást tartalmaz, leginkább ugyanazokat, melyek már az I. osztályban elősoroltatnak, azon különbséggel, hogy míg oda a nagykereskedők: ide a félignagykereskedők (marchand en demigros) soroztattak. Ide tartoznak a félig nagykereskedőkön kívül: hajók elelmezői, kocsigyárosok, diorama, panorama, géorama igazgatói, raktározási vállalatok engedélyesei vagy bérlői, arany, ezüst vagy érem kereskedők; ruhakereskedők, mennyiben rendszerint 10 egyennel többet nem foglalkoztatnak stb. stb.

Fix adó: tarifa szerint; arányosító adó: a bérérték öt százaléka.

III. osztály. 99 foglalkozást tartalmaz, vegyesen nagy- és középkereskedőket, detaillistákat, gyárosokat s egyéb kereseteket; nevezetesen: építési vállalkozó, kocsiraktár, sörnagykereskedő, ekszerkereskedő, kinek nincs saját műhelye, marhakereskedő, — fakereskedő (kicsiben), derékfűző-kereskedők (corset) nagyban, droguista (kicsiben), művirág-kereskedő (közép), keztyűkereskedők (nagyban), órás, vendéglős, nyomdavállalkozó, nyomdaszerkereskedő, könyvkiadó, likörgyáros, divatárúkereskedő, zongoragyáros, író tollkereskedő (nagyban) stb.

Fix adó: tarifa szerint; arányosító adó: szintén öt százaléka a bérértéknek.

IV. osztályban 171 foglalkozás, leginkább a nagyobb jelentőségű kisipar. Egyébiránt itt is mindenféle kereset vegyesen fordul elő; nevezetesen: ügynök, tekeasztalgyáros és tulajdonos, kávéház tulajdonos, társaskörök (cercles) helyiségeinek vállalkozója, lókereskedő, kereskedelmi ügynök, mennyiben csakis a kiskereskedőknek vagy fogyasztóknak való eladással foglalkozik, lóversenytéri vállalkozó, liszt középkereskedő, természetes virággal kereskedő (nagyban), «magyarbőr kikészítő» (hongroyeur), kiadó és nyomdász, nyilvános kerttulajdonos, likőr-kiskereskedő, tojáskereskedő (nagyban), fényképarús (raktár- vagy boltban), szövetnyomtató, járadékélvező, vendéglős, thea-kiskereskedő, sáfrán-középkereskedő stb. stb.

Fix adó: tarifa szerint; arányosító adó a bérérték harmadczad része, vagyis 3.33 százalék.

V. osztályban 205 kisebb jelentőségű ipar, kereskedelmi és egyéb foglalkozás. Szülőházak tulajdonosa, pálinkaárús

(kicsiben), évkönyvek kiadója, nyilvános fürdők tulajdonosa vagy vállalkozója, nyilvános mulatságok rendezője vagy vállalkozója, ékszerszobák bolt nélkül, fejeztető, fakereskedő kinek se boltja, se raktára, csak házhoz hordja szekeren; gyertyakereskedő; nyomtatványok, névjegyek vagy hirdetések szétosztásával foglalkozó irodák vállalkozója; ingatlanok eladását, bérletét közvetítő irodák, fogyasztási cikkek szállítói társaságok számára; cukrász (kicsiben), fodrász, vaskereskedő (kicsiben), hangszerek készítője és eladója; lámpakészítő, bútorkereskedő; zongoragyáros, ha sem boltja, sem raktára; fényképész, cukorkakereskedő (kicsiben), varrott-tricotkészítők stb.

Fix adó tarifa szerint; arányosító adó 3·33 százalék.

VI. osztályban 486 különféle kisebb jövedelmet nyújtó keresetág, nevezetesen hirdetések vállalkozója, drámai ügynök, kikészítő, bandagista, bádigos, csizma- és cipőkészítő, olvasószobák tulajdonosa, kisebb kávétermek, börtönök s egyéb közintézetek élelmezője, játékkártyakészítő, szobák vagy bútorozott helyiségek bérbeadója, nyakkendők s hasonlók készítője s eladója (kicsiben), fogorvos (orvosi diploma nélkül), gyémántcsiszoló, réntöntőzési vállalkozó, gyárvezető, keményseprő, zsidárus, cserépkészítő, fényképész segéd nélkül, író-toll-kereskedő (kicsiben) stb. stb. többnemű építési, berendezési, díszítési, bebútorozási, ruházati és élelmezési kisebbrendű ipar és kereskedelmi foglalkozás.

Fix adó tarifa szerint; arányosító adó 3·33 százalék.

A VII. és VIII. osztály a legkisebb iparokat, kézműveseket s foglalkozásokat tartalmazza. Az elsőben 323, az utolsó osztályban 498 külön foglalkozás van elősorolva. Csak tájékozásul említjük meg a következőket; hangszerhangoló, építész, kútesináló, viaszbaámutogató, rajzoló, szénégető, templomekítő, kovács, ebeknek való nyakkötőkészítő, másoló irodák, timár, porcellánfestő, számártejáruló, kölesönkönyvtár, számaárú-kikészítő, némely papírgyáros, gombkötő, paróka-készítő, halárus (kicsiben), fafaragó, sóárus (kicsiben), szabó, stb. stb.

A VIII. osztályban: lámpafedő és kályhaellenző készítő, használt kalapokkal kereskedő, faszénszekereskedő, fametsző, hurk készítő, csontfaragó, hamisgyöngy-készítő, bérkocsis, (ha

csak egy kocsija van) kardárús, szakács, gyékénykészítő, mintaszabász, abroncsoló, ács, zászlócsináló, kalapos stb.

A fix adótétel a VII. osztálynál, mint láttuk, a népesség száma szerint 3—20 frankig emelkedik, a legutolsó osztályban pedig 2—12 frankig. Az arányosító adó ellenben esakis a 20,000 lakosnál nagyobb népességű városokban fizetendő. E két osztálynak azon adókötelezettei kik akár házalva vagy vásároknban, akár színekben stb. szóval nem rendes boltokban árulnak — az arányosító adó alól mentesek.

Az *A*) tabella nyolcz osztálya tehát, jelentőség és jövedelmezőségi valószínűség szerint, azon kereskedelmi s iparvállalatokat tartalmazza, melyek a szó szorosabb értelmében nem sorozhatók a nagyobb gyári vállalatokhoz.

A *B*) tabella nagyjában a pénzüzleteket s ezekkel kapcsolatos oly vállalatokat tartalmaz, melyeknek a rendes normálék szerinti megadóztatása nem látszott helyesnek, a melyekre nézve tehát indokoltnak tartatott, külön tarifák fölállítás.

A *B*) tabellába soroztattak váltó- és börzeügynökök, tengeri biztosítások vállalkozói, bankárok, bérkocsi és társaskocsi vállalkozók, incasso pénztárak, értékpapírpénztárak szállítmányi üzletek és vállalkozók, áruügynökök, bizományosok, közraktári üzletek, biztosítási és hajózási ügynökök, gyémánt és gyöngykereskedők, vízvezeteki vállalkozók, a párizsi csarnokok kereskedői, temetkezési vállalatok, ruhacsarnokok, különböző árukat tartalmazó csarnokok, kereskedők, kik ugyanegy helyiségben többnemű árut nagyban árulnak.

Az e tabellába sorozott fönti foglalkozások és keresetekre nézve, ez az adó három tényezöböl áll, és pedig: az illető hely népessége szerint változó «megállapított» tételből (dr. détermine) s az illető üzletnél a könyvek, pénztárak fölügyelet, belső és külső eladás körül alkalmazott egyéneknek száma szerint alakuló tételből, melyek együttesen a *droit fixe*t — helyesebben a professzionális adót képezik: — végül az igénybe vett helyiségek bérértékének tíz százalékából. *)

*) Például egy bankári üzlet után fizetendő:

Párisban állandó tétel gyanánt 2000 frank és ezenkívül minden egyes alkalmazott után 50 frank.

100,001 és több lakossal bíró városban állandó tétel 1000 frank és minden alkalmazott után 40 frank.

A C) tabella szintén igen fontos és terjedelmes. Nagyjában a gyári vállalatokat tartalmazza, — de tartalmaz nagy számmal oly, speciálitásuknál fogva nagyobb szabású és sajátos kereskedelmi és ipari vállalatokat, melyeknél a jövedelem nem függ annyira azon helynek népességétől, melyben üzetenek és a melyeknél kizárólag az alkalmazott egyének száma sem képezhet helyes ismérvet a megadóztatásra. A megelőző tabellákban foglalt gyárosok is már ide tartoznak, a mennyiben tíznél több alkalmazottat foglalkoztatnak.

A C) tabellában öt csoportba vannak foglalva különféle keresetek és vállalatok; majdnem mindenikre nézve külön adótétel van megállapítva, de — a mint említettük — a népességre való tekintet teljesen mellőztetett.

Az első csoportba 21 vállalat, vagy kereset soroztatott, es pedig a francia bank, hajótulajdonosok és vállalkozók,

50,001—100,000 lakosságú városban 500 frank és 25 frank.

30,001—50,000 lakosságú városban, továbbá 15,001—30,000 népességű oly városokban, melyekben közraktárak is léteznek: 400 frank és 20 frank.

15,001—30,000 népességű városban és minden más kisebb városban is, melyekben kisebb raktárlházak léteznek 300 frank és 15 frank.

Minden más községben 200 frank és minden alkalmazott után 10 frank.

A törzstétel (droit déterminé) kettősen számíttatik oly üzleteknél, melyek részvények és állami vagy testületi kötvények kibocsátásával is foglalkoznak.

Szolgák és tanoncok nem számíttatnak alkalmazottak gyanánt s általában a változó adótétel csak oly üzleteknél fizetendő, melyekben ötnél több alkalmazott van.

A banküzletek enyhe s a többi kereseti forrásokhoz képest aránytalan megadóztatása, képezte az 1880 előtti patensadónak egyik leginkább főlhányt hiányát. Ez okból az 1880-diki törvény az alkalmazottak száma szerint emelkedő megadóztatást kiterjesztette az ily üzletekre is, abból indulván ki, hogy a könyveknél, pénztáraknál, ellenőrzésnél, vételnél és eladásnál alkalmazott egyének kisebb vagy nagyobb száma a jövedelemre is enged következtetést.

Hitelintézetek 1880-ig, — ha alaptőkéjük nem volt nagyobb 1—2 millió franknál — 1200 frank fix tétellel rovatnak meg, a következő két millió után ismét 1200 frankkal, négy millió frankon fölül pedig minden egy millió alaptőke után 120 frankkal. Az 1880-diki törvény a két millió frankon fölüli alaptőkével bíró intézeteket a befizetett vagy névleges alaptőke minden 1000 frankja után 30 centinmál róvta meg.

élelmezési vállalkozók, külföldi kereskedők, biztosító és viszontbiztosító társulatok (nem kölcsönösségre), hitelüzleti részvénytársulatok stb.

Az adó két tényezőből áll; a minden egyes foglalkozásra nevezve a törvényben megállapított külön tetelből, s az elfoglalt helyiségek bérértékének öt százalékából.

Néhány adótételt tájékoztatásul, ide igtatunk.

A francia bank fix adója (összes irodáival együtt) 50,000 frankban van megállapítva. (Hozzájö a bérérték utáni arányosító adó.) Hitelüzleti részvénytársulatok: a befizetett, vagy be nem fizetett részvénytőke minden 1000 frankja után 30 centime.*) (A mennyiben a részvénytőke alapján kirovandó adó csekélyebb lenne, mint a mennyi a foglalkozás természete szerint az *A*) vagy *B*) tarifa illető tétele szerint esnék: ez utóbbi fizetendő.) Életbiztosító társulatok: 360 frank. Hajótulajdonosok: a hajók tonnátartalma vagy személyszállító hajóknál az elszállítható személyek száma szerint; (vitorlás hajónál minden tonna hordképesség után 20 centime, gőzösnél 40 centime, személyszállító hajóknál minden személy után 20—25 centime). A hadsereg szállítóinál: ruházati felszerelésnél az összeg minden 100 frankja után 25 centime, fűtési és világítási vállalkozóknál az ellátandó csapat minden személye után egy centime; élelmezési vállalkozóknál, minden tényleg élelmezett katona után (a hadi adminisztráció kimutatása szerint) hét centime. — Ily részletekig megy az adómegszabás ismerveinek megállapítása.

A második csoport hatvan, többnyire gyári, vállalatot tartalmaz. Arany vagy ezüstverő fizet öt frank alapadót, minden munkás után külön tíz frankot, minden pest után 100 frankot, ezenkívül saját lakása bérértékének öt százalékát és műhelye bérértékének két és fel százalékát. Gyertyagyáros: öt frank alapadó és minden munkás után öt frank. Viasz, szuroknemű és fáklyagyáros: az olvasztó és finomító készülékek köbértartalma szerint adózik. Pótkávégyár: öt frank alapadó, aztán

*) A be nem fizetett részvénytőke alapján való adómegszabás hosszas viták után állapítottatott meg és pedig azon indokolással, hogy az oly intézet, mely be nem fizetett részvénytőkéjében egy tartalékkal bír, nagyobb hitellel s ennél fogva nagyobb üzletképességgel is rendelkezik.

negy frank minden munkás után, továbbá minden örlő vagy törőgép után ugyanazon adó, mely egy malom után fizetendő. Kalapgyáros: öt frank és minden munkás után három frank. Csokoládégyáros: öt frank azután négy frank minden munkás után s ugyanennyi minden törő vagy keverő készülék után. Borszeszgyár: 60 frank. Szappangyár: 70 centime a főzőüstök minden hektolitere után. Szóval az egyes iparágak és gyárak természete szerint majd a munkások, majd a munkaeszközök és gépek száma, majd ezek együttesen vétetnek a termelőképesség meghatározására alapul s ezek szerint minden egyesnél más a «professionális» adótétel. Az arányosító adó megszabásánál azonban már nemcsak a termelésre fölhasznált gyári vagy iparhelyiségek bérértéke vétetik tekintetbe, hanem az illető gyár- vagy gyárvezető magánlakásának bérértéke is, mint a jövedelem egyik ismerve.

A harmadik csoportban 135 gyári s ipari foglalkozás és közlekedési vállalat soroltatik elő. A megadóztatás elvei ugyanazok, mint az előbbeni csoportnál; itt is minden egyes gyár termelőképességének mechanikus ismerve van specificálva s az adó annak alapján szabatik meg. Gyapjúmosó: 12 frank minden gép után. Vaseszközgyár öt frank és külön öt frank minden munkás után. Magántávirda-vállalat 600 frank. Letartóztatott szállítói 30—360 frank. Czukorfinomító öt frank és külön tíz frank minden munkás után. Aczeltollgyár: öt frank és külön négy frank minden munkás után. Malmok az örlőeszközök száma; ásványvízforrások és fürdők a kútak, fürdőszobák és fürdőszolgák száma szerint; vendéglősök a pincérek száma szerint adóznak. Oly gyárosok, kik már a megelőző (A., B.) tarifákban elősoroltatnak s a népesség száma szerint alakuló adótétellel rovattak meg, a mennyiben a kereskedelem számára dolgoznak és tíznél több munkást foglalkoztatnak, az első tíz munkás után tizennyolcz frankkal, minden azonfölüli munkás után három frank 65 centimmal rovatnak meg.

Ide tartoznak a vasúti vállalatok is, a mennyiben nem saját használatra készültek; a kettős vágányok minden kilométere után tíz frank, az egyes vágányok kilométere után öt frank fizetendő.

Az arányosító adó mindezeknél öt százalék a lakás és két százalék a gyári vagy ipari helyiség bérértéke után.

Ugyanez áll a vasútakra nézve is, melyeknél az üzleti, fölszerelési, javítási stb. helyiségek értéke szintén alapul vétetik az arányosító adó megszábasánál. Nagyszámú közigazgatási döntvény határozza meg, hogy mely helyiség vehető tekintetbe vagy mellőzendő az adó-megszabásnál. *)

A negyedik csoport huszonhét vállalatot tartalmaz, ezek közt a szövő és kötőgyárakat. Itt is a törvény elméleti definíciók helyett, gyakorlatilag oldotta meg a kérdést, részletesen belebocsátkozván az ipar technikájába. Így például a szövőgyáraknál nemcsak a szövőszékek száma, de azok rendeltetése is szintén ismérv az adómegszabásnál; szintúgy a kötőiparnál, nemcsak az orsók száma, hanem hogy vajon gyapotot, gyapjút, lent, jutet, vagy selymet dolgoznak-e föl. **) A kereseti adóhoz mindenütt az arányosító adó csatlakozik, mely e csoportnál a lakás berenteke után öt százalék, s a gyári helyiség után 1-66 százalék.

Az ötödik csoport 34 foglalkozást tartalmaz, gyárakat már kisebb számmal, túlnyomóan a bérleti kereseteket s egyéb különleges vállalatokat. Nyilvános hangversenyek vállalkozói $\frac{3}{10}$ részét fizetik egy teljes jövedelemnek, ha hetenkint három előadás tartatik; $\frac{3}{20}$ -át, ha csak három vagy kevesebb előadás tartatik. Rabmunka bérlője: egy frankot fejenként, a foglalkoztatott szám után; közkutak, nyilvános árúcsarnokok, kapuadók, halászat bérlői, 50 centimot, a bérleti összeg minden 100 frankja után. Közmunkák vállalkozói öt frank alapadót fizetnek, ezenkívül huszonöt centimot minden 100 frank után. ***)

*) Ezek elő vannak sorolva a törvény mellékletét képező nomenclatura 129. és 130. lapján.

**) A szövőgyárak adótételei:

1. minden szövőszék után, mely gyapotot, kendert vagy lent dolgoz föl, ha erőmű hajtja, két és fél frank, ha kézierő egy és fél frank;

2. gyapjúszővő szék három és két frank;

3. selyemszővő szék három frank, ha erőmű-, két frank, ha közönséges kézierő hajtja egy frank húsz centime a szalagszővőszék után;

4. gyapot és gyapjút vagy selyemmel vegyesen szövő szék három frank és két frank.

***) Ha a vállalat tárgya 500 franknál több, az A) tarifa szerint adózik.

Az arányosító adó e csoportnál csakis a lakás bérértéke alapján rovatik ki öt százalékkal.

A törvényhez mellékelve van még egy negyedik tabella is (tableau D), mely ismétli és szabatosabban meghatározza, hogy milyen kereseteknél milyen arányosító adó alkalmazandó? Miután az arányosító adó tételét minden egyes csoportnál már megemlítettük, még csak a következő följegyzésre szorítkozunk.

Az értelmi keresetek nagy része a francia pátensadóban nincs állandó tétellel megróva, hanem az illetők által használt helyiségek bérértékének 6.66 százaléka fizetendő. E keresetek a következők: műépítész, bejegyzett ügyvéd, államtanácsai és semmitőszéki ügyvéd, okleveles fogász, sebész és orvos, magánmérnök, meghatalmazott a kereskedelmi törvényszéknél, jegyző, egészségügyi tiszt, állatorvos; nevelő intézetek igazgatói; törvényszéki írnok (greffier), megbízott (huissier) és hitelesítő.

* * *

A pátensadókötelezettek száma és a pátensadó czímen befolyt bevétel a következő: *)

pátenskötelesek		bevétel	
1791-ben	659,700	20	millió frank
1822-ben	955,000	19.7	„ „
1829-ben	1.101,200	22	„ „
1830-ban	1.163,200	27.3	„ „
1840-ben	1.375,900	28.9	„ „
1844-ben	1.511,100	31	„ „

*) Megjegyzendő, hogy az 1844-diki törvény a pátensadókötelezettek számát — a kézművesek mentesítése következtében — több mint 100,000-rel apasztotta; ellenben az 1850-iki revisió a szabad foglalkozások bevonása által szaporította. Az újabb törvényhozás az adókötelesek számát a mentességek kiterjesztése következtében ismét tetemesen apasztotta. Ha e mentesítések daczára az adókötelezettek száma egy millióval szaporodott új foglalkozási ágak keletkezése következtében is s az illető keresetforrások összehasonlíthatlanul nagyobb terhet bírnak el ma: ez, az ipar és kereskedelemnek valamint a hitelintézeteknek intensív fejlődését, megnagyobbodását és megizmosodását mutatja.

pátenskötelesek		bevétel	
1845-ben	1.352,900	34.7	millió frank
1850-ben	1.437,400	35.6	" "
1857-ben	1.440,000	41.2	" "
1860-ban	1.678,300	52.7	" "
1869-ben	1.775,600	61.5	" "
1872-ben	1.591,000	70.5	" "
1877-ben	1.635,900	78.1	" "
1879-ben	1.640,700	80.0	" "
1881-ben	1.623,600	72.7	" "

Valamint a többi francia egyenes adóknál, úgy itt is, jelentékeny *pótlékok* terhelik ez adót, a fönti összeg tehát még nem tartalmazza az egész terhet. Az 1883-diki előirányzat szerint az állami pátensadó 94 és fél millió frank, a községi és departementi pótcéntimok 61.2 millió frank, összesen tehát 155.7 millió frank, vagyis 62 és negyed millió arany forint.

A zárszámadások szerint a pátensadó összege (állami, departementi és községi pótcéntimokkal együtt) kitett:

1873-ban	181.2	millió frankot,
1874-ben	171.3	" "
1875-ben	176.9	" "

Az 1875-diki 177 millió frank következőleg oszlik meg:					
a pátensadó főtétele	---	---	---	---	70.6 millió frank
az állam részére szedett általános pótcéntimok	11.6	"	"		
állami különleges pótcéntimok	---	---	---	33.4	" "
departementi pótcéntimok	---	---	---	20.6	" "
községi	"	---	---	32.9	" "
hiányok megterítése	---	---	---	6.7	" "
az árúügynökök jogosítványainak eladásából	1.2	"	"		

A pátensadónak ez összegét szétosztva az adókötelezették számával, átlag egy pátensadó-kötelezettre körülbelül 110 frank vagy 44 arany forint esik, ha pedig a községi pótlékokat figyelmen kívül hagyjuk — 36 arany forint.

Ha az egyes csoportokba sorozott adókötelezettek számát és az azokra kirovott összegeket közelebbről tekintjük, számokban látjuk megvilágítva a francia törvényhozásnak azon törekvését, mely 1791 óta folytonos, hogy tudniillik az

adót az adózó jövedelméhez képest minél arányosabbá tegye, s hogy a gyöngébb vállakról az erősebbekre hárítsa át.

Az A) csoport, a mint említettük, a közönséges ipari és kereskedelmi foglalkozásokat tartalmazza. Szétosztva az e csoport által fizetett adót (a pótcéntimokat figyelmen kívül hagyva) az átlagos megterhelés egy adókötelezett után 1869-ben 37 frank, 1879-ben 41 frank, 1881-ben — az új törvény következtében, melynek intentiója e csoport adójának könnyítése volt — 34 frank.

A B) csoportban foglalt nagyobb szabású kereskedelem és társult tőke átlagos adóeredménye 1869-ben 290 frank, 1879-ben 357 frank, 1881-ben 453 frank egyenként.

A C) csoportban foglalt nagyipar, és gyártás átlaga 1869-ben 65 frank, 1879-ben 74 frank, 1881-ben 80 frank.

A D) csoportban foglalt értelmi keresetek átlagösszege 1869-ben 33 frank, 1879-ben 49 frank, 1881-ben 49 frank.

Hogy Páris mily szerepet visz Franciaország közgazdaságában, mutatja az, hogy a pátensadó összegéből több mint 30 százalék esik a fővárosra.

Szólnunk kell még a pátensadó által képviselt teherről is.

Általában a teher nem súlyos. A tételek bonyolultak, de mérsékelték. Azonban nem szabad felednünk, hogy *ugyan ezen adózókat még az ingó vagyon* adóban foglalt *személyi és lakbér adó is sújtja*.

Tájékozásul összehasonlítottunk egynéhány tételt a magyar kereseti adóval.

Egy tíz millió alaptőkével bíró pénzintézet a francia pátensadó szerint minden 1000 frank alaptőke után 30 centimmal (tehát 30 krajczár 1000 forint után) és a bérérték tíz százalékával róvatik meg. Az alaptőke utáni adó tehát 3000 forint s ha a helyiségek bérértékét 20,000 forinttal vesszük föl, az arányosító adó 2000 forint. Összesen tehát 5000 arany forint. (Az ágiót számításán kívül hagyjuk.)

Igaz, az adó más alapon is kivethető. A törvény ugyanis azt rendeli, hogy ha egy részvénytársulat oly üzletet folytat, mely az A) vagy B) tabellában külön van elősorolva, (hol az alkalmazottak száma vagy a munkaeszközök szerint alakul az adó) s ha ez alapon az adó összege nagyobb lenne: a részvénytársulat vagy intézet is, ez alapon rovandó meg. Hát egy

3000 forint professzionális adót fizető intézetnek 280 alkalmazottat kellene tartania Párisban, hogy ez adóösszeg kijöj-jön. *) Látjuk tehát, hogy az adóösszeg ez alapon is, csak kivételes esetekben lenne nagyobb. A bérérték utáni adót e második esetben is változtatlanul tartván meg: a tíz millió forint alaptőkével bíró intézet adója így is 5000 forint.

Ha már most a magyarországi kereseti, illetőleg részvénytársulati adót vesszük a maga tíz százalékával, úgy egy tíz millió forintnyi alaptőkével bíró társulat, ha csak öt százalék osztaleket ad: 50,000 forintot fizet adó gyanánt.

Óriási különbség! mely ugyan, ha az adórendszert összes hatásában vesszük tekintetbe, némileg csökken, de mégis jelzi azt, hogy a pátenradó alá vont adókötelezeteknek a fiscalismus enyhén járt el s hogy alaposak voltak azon panaszok, melyek Franciaországban különösen 1870 után a tőke- és iparüzlet enyhébb megadóztatása miatt fölhangzottak.

E tekintetben az 1870 utáni törvényhozás még egy tág teret talált, melyet ki is zsákmányolt.

1872-től kezdve a részvénytársulatok egy új adó alá vetettek, mely az általok elért osztalék három százalékából áll. Ha ezt is tekintetbe vesszük, egy francia részvény-társulat az általunk fentebb idézett esetben 20,000 forinttal róvatik meg.

Nem szabad azonban felednünk, hogy a francia pátenradót megkészserezik a pótcéntimok s hogy a francia részvényes például még külön lakbéradóval (impôt mobilier) is sújtatik, nem ugyan csakis a részvényekből vont jövedelme, de e jövedelem alapján is. Nem szabad felednünk a francia bélyeg és illetéket sem, mely jóval terjedelmesebb, mint a mienk s a forgalmi életre nézve súlyosabb teher képviselője, miután a francia törvényhozás az egyenes adók hiányosságát az illeték és bélyegrendszer kifejlesztésével igyekezett pótolni. — Igaz, hogy mindezekkel szembe lehetne állítani a magyar adórendszerben sem ismeretlen és gyakran elég jelentékeny közsegi pótlékokat és az általános jövedelmi pótladót. E kapcsolatlánál

*) A B) tabella szerint bankárok Párisban 2000 frankot fizetnek s minden alkalmazott után 50 frankot. Emittáló banküzletek felével többet. Incassóval, értékpapíruzálettel foglalkozó pénztárak 500 frankot és 25 frankot minden alkalmazott után.

fogva a részletes összehasonlítás szerfölött nehéz egyetlen adónemnél, mely itt is, ott is csak az egész adórendszerrel való összehasonlításban bírálható meg. Az adótétel alakulására különben is rendszerint az illető állam háztartásának szükséglete bír legnagyobb befolyással.

Egyébiránt a rendes kereseti források közép és kisebb nemeinél, a magyar kereseti adó és a francia pátensadó adótételei közt nem oly nagy a különbség, mint a nagyobb tőke, a társulás által elért nagyobb jövedelmekre vonatkozólag.

Az 1875-iki magyar kereseti adótörvény szintén megállapított bizonyos ismerveket, minimum gyanánt, ott, hol bevallások nem adatnak s hol egyéb ismervek hiányoznak. Így a bérlőknel a bérösszeg 25 százaléka vétetik megadóztatandó jövedelem gyanánt; ezt 10 százalékos adóval megróva, a bérértéknek két és fél százaléka fizetendő adó gyanánt. A francia pátensadó ellenben a bérleti jövedelmet csak egy negyed, legfeljebb egy fél százalékkal adóztatja meg. Igaz, hogy még ezenkívül fizetendő Franciaországban a lakbérérték öt százaléka arányosító adó gyanánt, a lakbéradó ingó vagyoni adó gyanánt s a pótlékok; ellenben nálunk szintén a pótlékok s a jövedelmi pótdadó.

Érdekes az értelmi vagy művészi foglalkozásoknak eltérő megadóztatása. A magyar 1875 XXIX. törvényczikk 19-dik §. szerint ugyanis egy értelmi foglalkozást űző, mint minimalis adóval

500 forint lakbér után	12 forint 50 krajczárral
1000 " " "	30 forinttal
2000 " " "	120 "
3000 " " "	240 "

rovatik meg, miután a kisebb lakbérnél (helyesen) annak harmadfélseres, a nagyobb lakbérnél pedig három, egész nyolczszoros összege vétetik jövedelem gyanánt.

A francia pátensadó szerint azonban az értelmi keresetek után az adó a lakbér után egyenlően 6.66 százalékban rovatik ki; e szerint fizetendő:

500 forint lakbér után	33 forint 33 krajczár
1000 " " "	66 " 66 "
2000 " " "	133 " 33 "
3000 " " "	199 " 99 "

*

A fentebbiekben kimerítettük a fönnálló pátensadó rendszerét. A mint láttuk, a törvény elméleti meghatározásokba alig bocsátkozik, hanem a gyakorlat és az élet tapasztalatai nyomán indul. Lehetetlen azt meghatározni bizonyos általános elvekből és szempontokból, hogy mely iparágak s keresetek osztattak e három csoport mindenikébe. A törvény fölveszi a termelésnek, a vagyonszerzésnek, a keresetnek mindennemű forrásait, melyek a földjövedelemtől némileg különvált keresetet képeznek, megbírálja mindeniknek jelentőségét és adózási szempontból e szerint osztályozza a fölállított csoportokba.

Hogy valamely iparüzlet csak a helyi forgalomra dolgozik-e vagy kiterjedtebb? gépekkel, gőz vagy vízerővel? nagyobb vagy kisebb üzlettkével? nagyban vagy kicsiben? házi ipar gyanánt vagy üzletszerűleg és a kereskedelem számára? segédmunkásokkal vagy azok nélkül, s ha igen, hánynyal? népes városban vagy falun dolgozik-e? mind tényező az adó kiszabásánál s az adótétel a szerint változik. És a francia törvényhozás nem riadt vissza e földattól.

Majdnem egy egész század tapasztalata, a pénzügyi adminisztrationak erőfeszítése és az illető érdekeltek közül meghívott szakértőknek véleménye alapján áll előttünk az emberi társadalom keresetforrásainak azon codexe, melyet imént ismertettünk.

Épen azért meddő munkához fognánk, ha az egyes adótételeknek jogosultságát kutatnók; ha azt akarnók vitatni, hogy az egyik kereset, iparág vagy foglalkozás a másikhoz képest nincs-e túlságosan vagy túlenyhén megadóztatva? Abstract szempontból e tekintetben nem lehet kiindulni, hanem csakis a francia ipari, gazdasági, kereskedelmi és kereseti viszonyok szempontjából. A francia pátensadó a francia kereskedelem, ipar, gyártás, vállalkozás, kereset viszonyait vette tekintetbe. Így oly nomenclaturákkal, megkülönböztetésekkel, foglalkozásokkal találkozunk ott, melyek a magyarországi viszonyoknak alig felelnek meg. Azért nem terjeszkedünk ki azon kérdésre sem, hogy az egyes foglalkozások csoportosítása helyes-e, az egyes adótételek arányosak-e?

Ez a bírálat a francia kereskedelmi, forgalmi és üzleti viszonyok legapróbb részleteinek, ágainak és bogainak ismerete nélkül alapos nem lehet, mert hogy csak egy példára hivatkozzunk, míg minálunk nevetséges lenne külön adótételt

állapítani meg azon nagy-, közép- és kiskereskedőkre, kik aczéltollal, kötött vagy varrott tricokkal kereskednek, — Franciaországban, mely tollat és tricot egyaránt sokat fogyaszt, az ily megkülönböztetés indokolt lehet. Azon csoportosítás és az adótételeknek azon arányosítása, mely a francia páténsadóban codificálva van, helytelen, igazságtalan, talán nevetség tárgya is leend Németországban s bizonyára sok visszaállásra és rázkódásra vezetne nálunk is, — de helyes és megközelítőleg arányos lehet ennek daczára Franciaországban az ottani viszonyok közt; a minthogy csakugyan a most fönnálló páténsadó nem veszélyeztet egyetlen iparágat sem, nem terhel elviselhetetlenül egyetlen keresetforrást sem s épen azon adó, mely fejlődésre leginkább képes s mely ellen — 1880-iki revisiója óta — a legkevesebb panasz hallható. *)

És ez két oknak tulajdonítandó; egyrészt az adó mérsekelt voltának, másrészt az francia administratio ügyességének.

Mondtuk, hogy a csoportok, osztályzatok és adótételek időnként gyakran változtak. Változtak 1880-ban is. És változni fognak a legközelebbi jövőben is. Mert az ilyen fajtájú adónak folytonosan figyelemmel kell kísérnie a gazdasági élet átalakulásait, a szerzési és kereseti formák változásait s visszaállásoknak és nagy igazságtalanságoknak csak úgy veheti

*) Egyes részletek élénk eszmecsere tárgyát képezik az irodalomban. Így például utalnak arra, hogy némely szerkesztőnek, írónak, színműszerző-, festő-, művész- vagy operaénekesnek bizonyára több jövedelme van, mint akárhány iparosnak vagy kereskedőnek, a ki pedig nem adómentes; utalnak arra is, hogy az intézetek és vállalatok gyakran jól dotált hivatalnokai szintén adómentesek. Bizonyára anomaliák! részint az impot d'habitationban, részint abban találják indokukat, hogy az intézeti szerzemény az alkalmazottak tekintetbe vételével van megadóztatva. (Vesd össze Foville cikkét az *Economiste* fr. 1882 január 28-iki számában.) — Stein ezt mondja (*Finanzw.* II. 116. l.): «Frankreichs Erwerbsteuer ist die im Prinzip beste, in der Ausführung die schlechteste in ganz Europa». — Stein előtt azonban az 1880 előtti zavaros állapot lebegett, a mint az 1814 óta esetről-esetre vonatkozó intézkedések következtében kifejllett; egy zürzavaros kép, melyben az adózó épen úgy, mint az eljáró közeg vagy a szaktudós csak nehezen igazodhatott el. De az 1880-iki revisió óta (mely Steinnál figyelmen kívül van hagyva) világosság és szerves kapcsolat tekintetében a páténsadó mi kívánni valót sem hagy fönn.

elejét, ha gyorsan alkalmazkodik e változások- és átalakulásokhoz.

Utaltunk azon indokokra, melyek a francia törvényhozást a patensadó illetén szervezésénél vezették. Láttuk, hogy kerülni akarta a kutatást, a zaklatást, az önkényes eljárást, s hogy mindezek helyébe a törvény világos rendelkezéseit állítá. A különböző stádiumok, melyeken e patensadó keresztülment, igen érdekes tanulságokat nyújtanak az ipari s kereskedelmi és ezzel hasonló — könnyen kibuvó keresetek megadóztatására vonatkozólag. Egy százados fejlődés hosszú futamában a francia törvényhozásnak igen is sikerült az, hogy minden létező keresetre nézve *törvényes védelmet* állapítson meg. Kétség kívül az ismérvek megállapítása s az adótételek részletezése által az eljáró pénzügyi közeg önkényének korlát van emelve; az iparos, gyáros, kire foglalkozásának neme, segédeinek vagy eszközeinek száma, helyiségeinek bérértéke alapján vették ki az adó: tudja, hogy miért fizet ennyit, — nem többet és nem kevesebbet? De másrésről épen a mai patensadó azt bizonyítja, hogy ily elvek daczára sem menthette meg még a francia törvényhozás sem az adózókat a kutatástól, zaklatástól s egyéb oly kellemetlenségektől, melyek a kincstári jövedelem biztosításának s a kibuvás megakadályozásának érdekében nyomában járnak minden adónak. *Hát gyöngédnek, kiméletesnek bizony a francia patensadó sem nevezhető.* Igaz, nem kutatja sem egyénnél, sem társaságnál, sem intézetnél a jövedelmet; ez irányban nem kényszeríti bevalásra az illetőket. De kutatja az üzletek természetét, a helyiségek alkalmazását, értékét, az alkalmazottak számát; iparnál, gyáraknál a berendezést, a termelés és munkaeszközök minőségét, munkaképességét; az üzleti s ipari helyiségek és a magánlakások bérértékét; kívánja, hogy az, ki a kiróvott adó ellen fölebbéz, sérelmét okiratokkal, *üzleti könyvekkel* igazolja — épen úgy, mint a magyar kereseti adórendszerben; felelőssé teszi a háztulajdonost vagy főbérlőt lakói kereseti adójáért, s a mi a legfontosabb — a visszaélések meggátlása és ellenőrzése végett betekintést enged a pénzügyi közegeknek a vasútak, szállítási vállalatok és raktárak árulajstromaiba. A kincstári érdek biztosítására tehát a francia patensadó is nagy apparatust állít táborba.

Bővebben foglalkoztunk ez adóval és nem ok nélkül.

Ismertetni akartuk részletesebben ezt a sajátos adót; ki-mutatni előnyeit, hátrányait. Minden eredetisége és rendsze-ressége mellett a francia pátensadót *egészében nem tartjuk utánzandónak.*

A magyar adórendszer fejlődése — minden hiányai mel-lett — már tovább haladt, mintsem ily adóval kellene kísér-letet tennünk. Sőt hibának tartanók, ha mellőznők a *jövedelmi megadóztatás* terén történt eddigi — nem könnyen szerzett vívmányokat.

A nagyobb tőke s a társulás szerzeménye, általában a *részvénytársulat* helyesebben van nálunk megadóztatva, mint a francia pátensadóban, — nem szólva az adó százalékáról, melynek megbírálásánál egyrésről az ország pénzügyi szük-séglete, másrésről a többi kereseti források által viselt teher-hez való arány döntő. — A társulatok mérlege, a részvénye-seknek kiosztott osztalék, egy önként kínálkozó alap a meg-adóztatás alkalmazására. Láttuk ellenben, hogy a francia törvény minő kerülő úton keresi a célt, minő ismérveket vesz alapul részvénytársulatoknál, vasútaknál; de tekintve azt, hogy a bevallást mindenütt mellőzte, a valódi jövedelmet sehol sem kereste, csak a valószínűt: ezeket sem adóztathatta meg más alapon, mint az egyes, nyilvános számadástételre nem kötelezett egyén által üzött vállalatot.

Ezeket nem tekintve, figyelmet érdemel a francia pá-tensadónak mérsékelt volta;

az adómentességek nagy számában nyilvánuló méltá-nyossági szempont;

a kincstári érdeknek a törvény korlátaín belül való szí-gorú biztosítása;

hogy semminemű kereset, ipar, vállalat stb. a pátens megváltása nélkül meg nem kezdhető; az *iparhatóság tehát nem teszi magát túl a pénzügyi hatóságon*; az iparszabadság nincs korlátozva, de a pénzügyi hatóság tudomással bír min-den megnyíló új adóalapról és azon helyzetbe jut, hogy alkal-mazhatja a törvényt;*)

*) Nálunk a pénzügyi hatóság hivatalból nem bír tudomással a kereseti adó alapjaiban beálló változásról. Legalább törvényeinkben erről nincs szó. A szabatos nyilvántartás hiánya egyik főoka azon nagy rendetlenségnek, mely az administratio ezen ágánál anuyi panaszra

figyelmet érdemel, hogy a valószínű jövedelmezőség megítélésére minden keresetnél bizonyos criteriumoknak törvényes megállapítása (esetleg a bevallások ellenőrzése végett is) nem képez megoldhatatlan föladatot;

hogy e criteriumok időnként megigazíttatnak;

hogy a francia pátensadó is azon álláspontra helyezkedik, miszerint *mindennemű* kereset, ipari s kereskedelmi foglalkozás bizonyos hasznot hajt s ennél fogva *adóköteles*;

hogy a francia administratio egy rendes kereseti *kataszter* alapján jár el és azt gondosan nyilvántartja.

LUKÁCS BÉLA.

ad okot. Törvényeinkben és intézményeinkben általában kevés figyelem van az adóügy administratív érdekeire. Itt csak a telekkönyv és a kataszter teljes különállására utalunk; azt a rendetienséget, mely e téren uralkodik, nagyon sok millióval vásároltuk meg!

AZ ELEKTROMOSSÁGRÓL.

Első közlemény.

I.

Soha az úgynevezett nagy közönség tudomány iránt oly részvétet nem tanúsított, mint jelenleg az elektromosság tanai iránt. És ez nagyon természetes, mert soha tudomány oly közvetlenül nem érinté az emberiség anyagi érdekeit, mint ez.

Mily prózai a mi századunk! mondanák ennek hallatán a görög bölcsek és mondják még jelenleg is azok a philosophusok a kik amazoknak elméleti világnézetéből kibontakozni még nem tudtak. Csak az anyagi haszon, a nyereség vágya, tehát tisztán csak a pénz az, a mi az embernek legnemesebb, egyetlen magasztos tehetségét tevékenységre indítja! ? És ha nem csak ez aljas cél elérése indítja e korszak férfait a szellemi tevékenységre: annál jobban jellemzi a kort az, hogy a nagy elismerés azé, a ki ezt a célt elérte — és így tovább.

Ez az okoskodás, és a mi belőle következik, és a min alapszik, volt egyik főoka annak, hogy két évezreden át az emberiség a külső világ megismerésében csak elvétve tett egy-egy lépést.

A korszakunkat megelőző századokban ugyanis — bár mily eltérők voltak a nagy férfiak nézetei az emberiség célja-és rendeltetéséről — nem találunk egyet is, a ki az emberiség anyagi jóléte előmozdítását tűzte volna ki a gondolkodás egyik főadatául. Valamennyi e jólétet csak úgy vélte előmozdithatni, ha az embert az anyagi szükség alól föloldja. A phi-

losophusok összes törekvése ez irányban tehát az volt, hogy szellemileg képezzék az embert oly fokig, melynél az anyagi szükséglet minimumával beérje. Az anyagi szükségletekről gondoskodni a tudomány méltóságán alúl állott, sőt intentioniálisan ellenezett.

Hogy e fölfogás mily mélyen gyökerezett a görög tudósokban, arra csak azt az egy példát említem föl, hogy Archimedes, a midőn csodálatra ragadó gépezeteit írta le, mintegy mentegetőzött, hogy ezekkel a dolgokkal, melyeknek a gyakorlatban igen jó hasznát lehet venni, csak mellékesen, játékként foglalkozik.

Hogy e philosophusok törekvései eredménytelenségén — tudniillik, hogy az embert saját eszméjük szerint alakítsák át — nem okultak, az éppen abból folyt, hogy a gyakorlati élettel nem törődtek.

A tudomány tisztán szellemi volt. Természetes tehát, hogy a ránk maradt kincsek is tisztán szellemiek, azaz olyanok, melyek a szellem csodálatos működését mutatják, az ember gondolkodásának módjára nézve egyéb úton meg nem szerezhető, eléggé meg nem becsülhető adatokat nyújtanak — de a külső világra vonatkozó ismeretek, objektív igazságok csak gyéren találhatók bennök.

A tudományos kutatás e célja tökéletesen megfelel azon módszernek, melylyel az igazságokat földeríteni igyekeztek. Tudniillik tisztán az ész erejével akartak számot adni azon jelenségekről is, melyek nem az észben gyökereznek, hanem tőle függetlenül járnak be a mindenséget.

Az észnek egy tekintetben mutatkozó biztonsága elkápráztatá önnönmagát, úgy hogy az emberiség tévedéseinek okát abban kereshetjük, hogy az ész bilincsei alúl nem tudott föl szabadulni.

Sajátságos jellemzés, de helyességét el kell ismernünk, ha figyelembe vesszük, hogy az ókor bölceitől egészen föl majdnem napjainkig mily állhatatossággal igyekeztek a természetüneményeit eszök járásába illeszteni; ha látjuk, hogy mindent az ész logikájának keretébe szorítottak, és a helyett, hogy a természet nyomain haladva, tőle támaszt és tanácsot kértek volna, egyszerűen az ész erejével magyaráztak meg mindent, a mi érzékek hatása körébe került.

A midőn a középkor vallásos századai után a gondolat

ismét régi szabadságát kezdé elérni, s megifjodott erővel fogtak újból a tudományos kutatásokhoz, akkor hogy újra rá kellett lépni a tudományos kutatás régi alapjára: érezni kezdték, hogy ez alap inog, hogy ez a talaj elég biztos támaszt nem nyújt.

Foglalkozni kellett tehát mindenek előtt a tudományos kutatás módszerének megállapításával. És ezzel egy új labirintot nyitottak meg, melynek kifelé vezető útját még az sem találta meg, a ki künn a szabadban tájékozva volt, a ki a természetet nagyszerű egyszerűségében meg-megpillantá.

De mi természetesebb ennél?

A tudomány módszerének a priori föllállítása csak olyan törekvés, mint ha magát a tudományt csupán csak az ész erejével akarjuk fölépíteni.

A tudománynak már előbb, jól-rosszúl, meg kellett lenni, s csak akkor lehetett módszerét megállapítani, ép úgy mint a költészetnek és a zenének meg kellett előzni azon törvények megállapítását, melyeknek alá vannak vetve.

S minthogy akkoriban a civilisatióval járó vagyou-fölhalmozódás már oly fokot ért el, melynél az élethez kötött anyagi követelmények nagy jelentőségre emelkedtek s általánosak lőnek: e követelmények kielégítése is komolyabb gondját képezte a társadalomnak, úgy hogy az egész gondolkodásra, a mit a kor szellemének szokás nevezni, nagy befolyással volt. A nélkülözés tana gyöngülni kezdett; a tudományos gondolkodás más, természetesebb mederbe szorítatott.

A tudomány közeledett a gyakorlati élethez, és ezzel a természethez, melylyel a gyakorlat embere folytonosan küzd és versenyez.

Az így előkészített athmosphærában fogamzhatott meg a kor kiváló férfjaiban az a gondolat, hogy ne többé a régi íratokhoz, hanem a természethez forduljanak fölvilágosításért.

Míg tehát a gondolkodók egy része a módszer megállapításán fáradozott, addig másik része a tudomány megalkotásához mindinkább növekedő biztossággal raktá össze az épület-köveket.

A tudomány különböző része föl is volt már építve — s módszerében még nem tudtak megállapodásra jutni. Csak miután már három évszázadon át összehalmozott csodásbnál

csodásb eredmények már tömegöknél fogva is agyon nyomták a régi vitatkozásokat, sikerült általánosan elfogadott elvekbe foglalni azon kutatás módszerét, mely ez eredményeket szülte.

De milyenekké alakultak ez elvek!

Nem ok nélkül riasztották el az észet oly büszkén és korlátlanul használó gondolkodókat.

Ez elvek kemény és elriasztó hangon terelték az észet, az emberiség e nagyszerű adományát, egy eddig nem gyanított szűk mederbe. Hangosan nyilváníták a tények, hogy csupán okoskodással soha objectiv igazságot földeríteni nem lehet. Az ész korlátaín belül nyert eredmények csak az ész tüneményeinek tekintendők; a külső világ megismerésére a tapasztalat vezérel bennünket, és ezt kell határtalan türelemmel követnünk mindaddig, míg a tények kapcsolata és ezzel magyarázatuk ki nem derül. A végső okok kiderítése emberi észnek nem adatott; meg kell elégednünk, ha a tények kapcsolatát fölismerjük, és a legnagyobb eredménynek kell tekintenünk, ha két vagy több tényt egy közös, habár merőben ismeretlen okra vezettünk vissza.

Bizonyára elriasztó szerénység; oly resignatio ez, melylyel a mindenségen rohamosan áthaladni szokott elmélkedő egykönnyen meg nem barátkozhatik.

De ha ezekhez a távolról kicsinyeseknek látszó eredményekhez közeledünk, a közeledéssel nagyszerűségek rohamosan növekszik. Mint mikor valamely colossalis mű előtt állunk, öntudatlanul ragadnak akkor bámulatra ez eredmények, s csak vonakodva engedünk a logika vaskeзének, mely megmutatja, hogy az a mit csodálunk, csak két tüneménynek egy közös, merőben ismeretlen okra való visszavezetése.

Szükségesnek tartom, hogy ezt egy alkalmas példával megvilágítsam, habár a kitűzött téma tárgyalásánál többször lesz alkalmunk az újabb tudomány e rejtélyébe bepilantani.

«A bizonyossággal határos valószínűséggel fölismerték, hogy a föld nem áll, hanem a nap körül kering. Hogy miért? nem tudjuk.

«Ez tehát egy meg nem magyarázott tény.

«A régiek állításain okulva, nem erőltetjük meg magunkat az emberi észjárásnak megfelelő magyarázat fölál-

lításán, hanem az űrt űrnek hagyva, megyünk más tények vizsgálatára.

«Ettől bizonyára elég távol álló tény az, hogy a testek, ha magokra hagyjuk őket, a földre esnek.

«Ennek az okát sem tudjuk.

«Íme, két jól ismert tény, melynek okait nem tudjuk.

«Így, egymástól teljesen elszigetelve állt e két tény, a midőn Newton agyában egy gondolat fogamzott meg, mely őt lázas ingerültséggel a vizsgálatra indítá: A földtől elválasztott testek azon vannak, hogy a földhöz közeledjenek; az az ismeretlen ok, az a természeti erő, mely ezt előidézi, talán eddig még nem sejtett határokon túl is működik; talán a holdra is kiterjeszti hatását; és ez talán azért, mert folytonos törekvése van a földhöz közeledni, marad meg örökké abban a pályában, melyet a természet számára kijelölt.

«Ha a holdat a föld vonzása, akkor a földet a nap vonzása tartja meg alkalmasint pályájában.

«Ki az, a ki nem osztozik Newton lelkesülésében, melylyel ez eszmének tényekkel való igazolásához fogott? Ki ne erezné elragadó hatalmát e nagyszerű elméletnek, különösen ha a vizsgálat alatt megdönthetetlen igazsággá látja növekedni; ha látja, mint kerítjük hatalmunkba a megfoghatatlan távolságokban száguldozó óriásokat?

«És ki nem látja be, hogy Newton ezzel voltaképen még sem tett egyebet, mint hogy két tényt egy közös, de tökéletesen ismeretlen okra vezetett vissza. Fölfedezésének jelentősége épen abban rejlik, hogy kimutatta, hogy a nehézségerő, legyen az bármily rejtvénye a természetnek, azonos azzal a hatalommal, mely az égi testeket igazgatja.» *)

Az ily módon nyert tudományos ismeretek lényegesen különböznek a régiektől. Ez utóbbiaknál ugyanis egy-egy nagy szellem, átkarolva kora ismereteit, legjobb belátása szerint, saját módján alkotta meg magyarázatait a mindenségről. Az újabb tudomány egyedüli föladata csak a tényeknek és a köztök létező kapcsolatnak megállapítása. Az ezekből alakuló világnézet azután korántsem függ annyira a megalkotójától, hogy

*) V. ö. *Volta és Ampère életrajza* írta Fr. Arago fordította Kont Gyula című műben *Ampère*-hez írt 3-dik jegyzettel.

minden utódja előde eredményeit mellőzi, hanem e világnézetek sora rendszeres fejlődést tüntet föl. A mi igen természetes, mert a tudományos ismeretek, melyeken alapulnak, a bennünket környező világnak, a természetnek tökéletesen megfelelnek.

Ebből egyszermind az is látható, hogy ez ismereteknek alapját kell képezni az anyagi szükségletek kielégítésére irányult törekvéseknek, melyek eddig úgy szólván csak a kézművesek hivatása volt.

Így a tudomány mindinkább egybeolvad a gyakorlati élettel, ennek szellemi valamint anyagi szükségleteit egyaránt méltatván.

Természetes, hogy a gyakorlat ezt rendkívül megbálálja, a mennyiben oly anyagi támaszt nyújt a tudománynak, melynek fölhasználásáról eddig nem is álmadozott.

Így válik némileg érthetővé, hogy kétezer év törekvései után mondhatnók egyszerre törnek elő a fontosbnál fontosabb fölfedezések.

Jelenleg különösen az elektromosság tanának eredményei vonják magokra a figyelmet, úgy hogy évről évre keletkeztek mindinkább növekedő részvét mellett az elektromos tárlatok.

Szükségét érezzük azért annak, hogy a művelt közönséggel megismertessük — ne csak az eredményeket, hanem keletkezésök módját is, hogy az olvasó ez eredményeket tudományos szempontból is méltányolhassa.

II.

A régi philosophusoknak szabad szárnyra bocsátott speculatióiban az elektromosságnak nyomát sem találjuk. Az egyetlen föltűnő elektromos természeti tűneményről, az égi háborúról, e magyar elnevezésnek megfelelő fölfogás uralkodott a görögök között: e tűneményt ugyanis nem földi, hanem égi jelenségnek tartották.

A borostyánkőnek azt a tulajdonságát, hogy dörzsölve, könnyű testeket magához vonz, ismerték, görög és római írók említik, de speculációra elég alapot nem szolgáltatván, egyéb

figyelemre nem méltatták, csak mint ennek a testnek különös sajátságát találták megemlítésre méltónak.

Az elektromosság tanának alapját Gilbert vetette meg a XVI. század végén.

Gilbert azon eszméket, melyeket híres kortársa verulami Baco fönnen hirdetett, hogy tudniillik a tudományt csak tapasztalati úton lehet megállapítani, nem csak hirdette, hanem megvalósította. A speculatiót tehát háttérbe szorítá s tapasztalatok gyűjtéséhez fogott.

Azt hiszem, hogy ha valakit az említett elszigetelt tünevény elé állítunk azon föladattal, hogy erre vonatkozó bármily tényeket vagy adatokat kell keresnie, gondolkodása eredménye — ha eredménye egyáltalában volna — alig lehet más azon kérdésnél, hogy e tulajdonság a borostyánkő sajátságos, specifus tulajdonsága-e vagy más testeken is tapasztalható?

Gilbert vetette föl először e kérdést, s tüzetes vizsgálatainak eredménye az volt, hogy van még több más test is, mely dörzsölve könnyű testeket magához vonz.

Ha akkoriban nem lett volna ritkaság az oly tudós, a ki magasztos hívatásához méltónak találta volna, hogy hónapokon át testeket dörzsölgjön, s a megfigyelt vonzást gondosan följegyezze, akkor bizonyára nem kellett volna egy fél évszázadig várni, míg az elektromosság tanában a második nagy lépés megtéessék.

A tények megállapításának nagy fontosságától áthatva Guericke és Bayl egyidejűleg egymástól függetlenül követték tovább a tényeket.

Guerickenek sikerült erősebb elektromos vonzást létesíteni, azaz nagyobb mennyiségű elektromosságot előállítani, a mi a további tanulmányt lényegesen előmozdította. Forgógép segítségével gyorsan hajtott egy kengömböt s ehhez kezét dörzsölteté.

Ez erősebb elektromossággal való kísérletezésnél kitűnt, hogy az elektromosság a vonzott testet az érintés után azonnal ellöki magától. Ez az elektromosság második alaptünevénye: Az elektromosság nem csak a vonzásban, hanem a taszításban is nyilvánul. Az eltaszított test, például lebegő hely, újra vonzatik, ha kezünkkel megerintjük.

Innen ismét egy fél évszázadnál nagyobb időközt ugorhadtunk át, míg Gray vizsgálataihoz érünk.

Gray a XVIII. század elején azt a fontos fölfedezést tette, hogy azon testek, melyek dörzsölés által nem lesznek elektromosak, mégis elektromosakká válhatnak.

Gray ugyanis üvegdarabok helyett a kényelmesebb üvegcsövekkel tette kísérleteit. A csöveket, hogy a por be ne vehesse magát, bedugaszolta.

Egy ily kísérletnél megesett, hogy a cső végéhez közelített hely a parafadugóhoz repült és tőle ismét eltaszított. Tehát a parafa elektromos volt.

Gray azonnal e föltűnő tünetény tanulmányozásához fogott. Megpróbálta, hogy más nem elektromos testek is elektromosok lesznek-e a dörzsölt üvegcső végén. Csakugyan mind elektromos lett.

Azután megpróbálta, hogy messzibbre is el lehet-e vezetni az elektromosságot. E célra a parafába fapálczát szúrt és ennek másik végére elefántcsont-golyót erősített. — Ha a csövet dörzsölte, az elefántcsont-golyó elektromos lett.

Erre rézdrót segítségével messzibbre vezette az elektromosságot, s ezalatt oly tényt fedezett föl, mely az elektromosság harmadik alaptünetményének nevezhető.

Hogy ugyanis jelentékeny távolságra vezethesse az elektromosságot erősebb kötelet vízszintesen vezetett el oly módon, hogy helyenként széles szalaggal a födélzethez erősítette. A kötél így vízszintesen csüngött, s csak a vége, melyhez az elefántcsont-golyó volt erősítve, függött függélyesen lefelé.

Bárhogy dörzsölte a csövet, az elefánt-csontgolyó az elektromosságnak nyomát sem mutatta. Kisebbítette a távolságot — de a golyó nema maradt.

Kesőbb Wheelerrel e kísérletet ismételte. Wheeler arra a gondolatra jött, hogy talán a kísérlet sikerülne, ha a kötelet vékony zsinórokkal, nem pedig széles szalagokkal erősítenék a födélzethez; ekkor — úgy vélekedtek — csak kevés elektromosság mehet a födélzethez, míg a vastag kötelen át a golyóhoz nagyobb mennyiségű is eljuthat. S hogy e zsinórok minél vékonyabbak s a mellett elég erősek legyenek: selyem-zsinórokat használtak.

Nagy meglepetésekre a golyó ép oly erős elektromosságot mutatott, mint mikor rövidebb száron szabadon csüngött. Ily

módon két egész három száz lábnyira, ide-oda vezetett kötélen vezették el az elektromosságot.

Egy ily kísérlet alatt megesett, hogy a selyem-zsinórok egyike elszakadt. Ezt egy kéznél levő rézdróttal helyettesítették. — A golyó ismét fölmondta a szolgálatot.

Így kitűnt, hogy a selyem-zsinórok nem vékonyságuknál fogva tették meg a szolgálatot, hanem anyaguk minőségénél fogva. A selyem nem vezeti az elektromosságot.

Természetesen megvizsgálták, hogy még mily testek nem vezetik az elektromosságot és kiderült, hogy épen azok a testek nem vezetik, melyek dörzsölve elektromosak lesznek; a többiek vezetők.

Közel feküdt már most az a kérdés, hogy a vezetők talán azért nem mutatnak elektromosságot a dörzsölés után, mert azt keletkezésöknél mindjárt tovább adják? És csakugyan, ha nemvezetővel választjuk el kezünktől, ha elszigeteljük, a vezetők is elektromosak lesznek a dörzsölés által.

Így vált az elektromosság a testek általános tulajdonságává.

Nagy föltűnést okozott Graynek az a kísérlete, hogy az embert elszigetelve, belőle élénk tűzszikrákat volt képes kicsalni. A híres Nollet abbé írja, hogy megrendítő volt a hatás, melyet az élő és egészséges emberből vett tűzszikra gyakorolt rá.

A legközelebbi nagy lépést tette Du Fay, Gray kortársa, azon fölfedezése által, hogy az elektromosságnak két neme van. Tudniillik a különböző testek dörzsölése által azt tapasztalta, hogy kettő-kettő majd vonzza, majd taszítja egymást. S minthogy valamely test azt a testet taszítja, melynek elektromosságának egy részét átadta, a mint azt már Guericke tapasztalta, következteté, hogy az egynemű elektromosságok egymást taszítják. -- A különemű elektromosságok azzal vannak jellemezve, hogy egymást vonzzák.

Canton megmutatta, hogy az elektromosság neme, melyet dörzsölés által valamely test nyer, nemcsak az illető test minőségétől, hanem a dörzsölő testétől is függ.

A svéd Bergmann pedig azt a fontos elvet állapította meg, hogy két test egymással való dörzsölése által mindig kifejlődik az elektromosság mind két neme: az egyik testen az egyik, például pozitív, a másikon a negatív.

Az ez időben, tudniillik a múlt század közepe táján, sűrűen folyt elektromos tanulmányoknak nagy lendületet adott egy tény megismerése, melyet valószínűleg a pekingi missionáriusok hoztak Európába. E fontos tény a következő:

Ha szigetelő oszlopon álló fémhengerhez, mely czérnára kötött bodzabélygoló-párákkal van felszerelve, elektromos testet közelítünk, akkor a golyópárák szétválnak, egymást taszítják. E taszítás a henger végein legnagyobb és közepe felé mindinkább gyöngül. Nevezetes különösen az, hogy a henger két fele különböző elektromosságot tartalmaz: az elektromos test felé álló része a közelített elektromossággal ellenkezőt, a másik fele vele egyneműt tartalmaz.

A mint az elektromos testet eltávolítjuk, eltűnik a fémhenger elektromossága is.

E tűneményt elektromos influentiának nevezték el.

Az influentiával a fémhengert maradandóan is lehet elektromozni. Ugyanis ha az influenza alatt a hengert kezünkkel megérintjük, akkor a hengerről levezetjük a közelített elektromossággal egyneműt; a különemű nem vezethető le, mert a közelített által vonzódik, tehát általa mintegy lekötetik. Ha azután kezünkkel és a közelített elektromos testet egyszerre elveszszük, akkor a hengerben a közelítettellel ellenkező elektromosság marad.

Erre a tényre nagyon sok elektromos tűnemény vezethető vissza. Az az e tényből más tényeket magyarázhatunk meg. Más szóval, több elektromos tűneménynek megtaláltuk ebben közös, habár ismeretlen okát.

Így például ez az influenza megmagyarázza Canton azon tapasztalatát, hogy két, egymás mellett függő bodzabélygoló egymástól elválók, ha elektromos testet közelítünk hozzá. És ha hosszabb ideig tartjuk közel az elektromos testet, akkor ennek eltávolítása után a bodzabélygók összeesnek ugyan, de azonnal ismét szétválnak, és ebben az állapotban megmaradnak. — Nyilván való, hogy a golyókban előidézett influenza alatt a taszított elektromosság elszéledt (a mi minden elektromos testnél tapasztalható) és a megmaradt különemű elektromosság tartja szétválva a golyócskákat.

Ha oly ténynek, melyre több más tény vissza lehet

vezetni, okát nem találjuk, akkor componálunk neki. Az az hypothesisist állítunk föl, mely az egész tünet-csoportot rendszeres egészsze fűzi egybe. Azonban soha sem tévesztjük szem elől, hogy ez önkényt fölvelt ok nem okvetetlen kizárólagos következménye a tényeknek; hanem mindig ügyelünk rá, hogy nem találkozik-e tény, mely vele direkt ellenkezik. Ha ez beáll — a hypothesisist még nem vetjük el, hanem azon biztos tudatban, hogy helytelen, azaz a valóságnak nem felel meg, megtartjuk, mint a tények rendszeresítésének eszközét, míg oly okot nem tudunk kigondolni, mely egy ténnyel sem ellenkezik.

Azon különös, ritka esettel állunk itt szemben, mely az objectiv tudomány itt jelzett eljárását illusztrálja.

Az influentiát ugyanis és a hozzá tartozó nagy tünet-csoportot akkép magyarázzuk, hogy minden testben, mintegy fluidum alakjában meg van az elektromosságnak mindkét neme, még pedig kiapadhatatlan mértékben. — Egészen úgy mint azelőtt a hőfluidumot fölvelték. — Egyenletesen elkeveredve, e két ellentétes fluidum kifelé nem hathat. De ha kifelé ható fluidumot közelítünk hozzá, akkor ez a vele különeműt vonzza, és az egyneműt taszítja. A taszítottat el lehet vezetni, s marad a testben túlmennyiségben a másikkól, a mi aztán kifelé hatást gyakorol.

Valószínűtlennek tartjuk ugyan a kiapadhatatlan, s még hozzá súlytalan fluidumot; sőt ezzel direkt ellenkező tényeket is ismerünk már, melyek arra utalnak, hogy az elektromosság nem lehet anyag, hanem a hőhöz hasonló mozgásnak kell lennie — még is használjuk e hypothesisist, mert a mozgás elméletéből megközelítőleg sem tudunk oly szilárd rendszert alkotni e tényekből, mint a kettős fluidum ez elméletével.

Minden esetre érdekes egy jelensége az emberi észnek, hogy egy természeti erőt, melyet oly nagy mértékben sikerült hatalmába keríteni, nem tud egy önkényt fölveendő oknak következményeképp föltüntetni.

Talán azért van az, mert az elektromosságra nincs külön érzékünk, mint a hangra, hőre és fényre?

De, hogy a kutatás sajátos módja, melyet itt vázoltam, valóban onnan ered, hogy az elektromosságra nincs külön érzékünk, az könnyen belátható. Az egész haladás csupa

fölfedezésekből áll, minden fölfedezés az erőnek új módon való keletkezését vagy nyilvánulását tárja elénk. A hang-, hő-, a fény s még inkább a tömeg mozgása tanainak fejlődése egészen más képet tár elénk. Az itt uralkodó erők legkülönbözőbb nyilatkozatait már a mindennapi tapasztalatból ismerjük, s így nem kell az első alapot szolgáltató tények megállapítását mintegy tapogatódzva, a sötétben keresni. Immen van az a nagy szerep, mely a véletlennek jutott osztályrészül az elektromosság tanulmányozásánál. Azonban a mód, melylyel a véletlen fölismeréseket kiaknázni láttuk, mutatja, hogy ezek sem az eles elméjű kombinatiót és spekulatiót, sem a rendkívüli türelmet nélkülözhetővé nem teszik.

Az elektromosság fejlődésének jellemezett módját a következőkben is meg fogjuk találni.

Mindjárt az elektromos influenza fölismerése után 1745-ben jött napfényre, a véletlen által, egy nem kevésbé fontos tény, mely a tudós és nemtudós világot izgató kíváncsiságba helyezte, mint néhány évvel ezelőtt a telefon híre.

Az elektromosságnak meseszerű hatásáról szólottak akkor, mely az ember egész testét megrázza, s hosszabb ideig tartó fájdalmat okozhat, mely hatás az addig ismert szerény szikráétól lényegesen eltért.

Musschenbroek a physika tanára Leydenben sokféle módon próbálgatta, hogy hogyan lehetne azt elérni, hogy az elektromosság a megtöltött vezetőről ne szivároгjon el a levegőbe, és hogy talán az által a vezetőbe több elektromosságot lehet vezetni, mint eddig.

E célra a vezetőt körülvette szigetelő anyaggal, ily módon zárván azt el a levegőtől.

Legkényelmesebbnek mutatkozott e kísérletre a vízzel megtöltött pohár vagy palaczk, a hol a víz mint vezető, az üveg mint az azt elzáró szigetelő szerepelt. Azonban a várt eredmény elmaradt, a víz mindig csak igen gyöngye, alig érezhető s alig látható szikrákat adott.

E kísérleteknél mint műkedvelő Canäus assistalt, s megesett rajta — a mint a poharat egyik kezében tartva, másik kezevel azt a drótot akarta kivenni, mely a vízbe volt merítve, az elektromosság bevezetésére — hogy a mint a dróthoz ért, oly lökést kapott, mely őt egészen megrázta.

Musschenbrock a kísérletet ismételte s annyira hatott rá az így kapott lökés, hogy Reaumur-nek írt levelében azt mondja, hogy Franciaország koronájáért sem állaná azt ki még egyszer.

E tűneménynyel először a francziák foglalkoztak tüzetesen, s tőlük ered a «leydeni palaczk» elnevezés.

Ugyan abban az évben, még néhány hónappal előbb, Kleist, pommeraniai püspök, is fölfedezte e tűneményt.

Nem sokára világszerte foglalkoztak a tudósok e megerősített elektromossággal.

E tűnemény sajátságának és magyarázatának földerítésében az oroszánrész a híres amerikai tudóst, Franklint, illeti meg. Rendkívüli elmésséggel és találekonyssággal változtatá ezerféleképp e kísérletet.

A sokak által tett terjedelmes vizsgálatok eredménye az volt, hogy a leydeni palaczk tulajdonképen két vezetőből áll, melyek szigetelő által egymástól el vannak választva. A Musschenbrock-fele kísérletnél a víz volt az egyik, és a kéz, mely kívül fogta a palaczkot, volt a másik vezető. Ha a másik kézzel a belső vezetőt érintjük, akkor a külső vezetőt összekötjük a belsővel, és így a palaczk elsül.

Ugyanis az által, hogy a belső vezetőbe elektromosságot vezetünk, a külsőben, influenza idéztetik elő. Az egynemű elektromosság elvezettetik, a különmemű vonzatik, lekötetik; de ez viszont leköti a belsőbe vezetett elektromosságot; úgy hogy most a belső vezető képes új elektromosságot fölvénni. Ez az új elektromosság ismét leköt a külső vezetőn vele különmemű elektromosságot, s viszont általa lekötetik, így megy az tovább, míg a kölcsönös lekötés tökéletlensége miatt (mivel ez bizonyos távolságon át — a szigetelő vastagságán át — történik) a belső vezetőn annyi szabad elektromosság marad, a mennyit az fölvenni képes.

A külső és belső vezetőn tehát az elektromosság összegyűl, és így Musschenbrock tulajdonképen még is elérte czélját, hogy tudniillik a vezetőbe több elektromosságot vezethessen, és az oly könnyen el ne szivárogon, mint közönséges körülmények közt. A mód persze, mely szerint az az általa fölfedezett palaczkban történik, ép oly meglepő volt, mint az a rendkívüli hatás, melyet az így összegyűjtött elektromosság létre hoz.

A leydeni palaczk fölfedezését nyomban követte az a fölfedezés, hogy az elektromosság a vezetőkön lévő vagy rájuk erősített csücsokon nagy mértékben kiözlök.

Az elektromosságnak ezt a tulajdonságát is Franklin vizsgálta meg legkimerítőbben, habár a fölfedezés Hopkinson-t illeti meg.

Az által, hogy az elektromosság a csücsokon rohamosan kiáramlik, a vezetőket általok sebesen meg is lehet tölteni. Ugyanis a csücsos vezetőhöz közelített elektromosság a vele különmeműt (az influenza következtében) a csücson át gyorsan kiszíja, s a vezetőben az egynemű elektromosság megmarad.

Ez igen fontos alkalmazást nyert az elektromos gépeknél, melyeknél Guericke kéngömbjét majd üveggömbbel, később pedig üvegkoronggal cserélték föl; dörzsölő szerül pedig a kéz helyett ön- és horgany-amalgammal bekent bőrvánkókat használtak. Azonban a legfontosabb haladás abban állott, hogy a csücsok alkalmazása által a dörzsölésnél keletkező elektromosságot elég gyorsan lehetett összegyűjteni.

A nagy közönség a leydeni palaczkot már elfelejté, a midőn 1752-ben egy új tünemény még sokkal nagyobb mértékben kelté föl érdeklődését. Ebben az évben ugyanis szelídíté meg Franklin Zeus haragját, villámaít csendesén a földre vezetven.

A mióta erősebb elektromos szikrát tudtak előállítani, a hasonlatosság e szikra és a villám között mindinkább szembetünőbb lett. De az azonosság bebizonyítására csak Franklin gondolt. Egy fémcsücsesal ellátott sárkányt eresztett a zivatarfelhőkhöz, s a sárkányt tartó lenfonal végére kötött kulcs csakugyan oly szikrákat adott, mint az elektromos gép gyűjtője.

Franklin eszmejét már egy hónappal saját kísérlete előtt megvalósítá Delibard Franciaországban oly módon, a mint azt Franklin első ízben javaslá. Delibard kertjében negyven láb magas csücsban végződő vaspóznát elszigetelve állított föl, es az első zivatar alkalmával erősen pattogó élenk szikrák fejlődtek belőle. Egy évvel később e tünemény egy jeles és igen tevékeny természetbuvár életébe került: Richmann Szentpétervárott egy ilyen mestersegesen levezetett villám csapásának áldozata lett.

Azon bebizonyításának, hogy a villám nem egyéb hatalmas elektromos szikránál, közvetlen következménye a villámhárító fölfedezése volt.

E gyakorlati fontosságú fölfedezésnél már sajátos módon látjuk a laicus világ részvétét, mely semmi esetre sem emelkedett volna az akkori időben oly magas fokra, ha fölfedezője, Franklin, nem lett volna oly nagy befolyású politikai személyiség. Mondom az akkori időben, a mikor még politikai indokokból tudományos oppositíót lehetett csinálni. III. György ugyanis, hogy nagyfontosságú és szerencsés politikai ellenfelettől e dicsőséget legalább részben elvonja, elkeseredett harczot idézett föl olyan villámhárítók mellett, melyek nem csúcsban, hanem gömbben végződnek.

Azonban Franklin szigorú kísérletei által kimutatta, hogy a csúcs a villámhárító lenyeges része, mivel az elektromos felhők által az épületekben előidézett influentiával a csúcsra át a felhő felé áramló ellentétes elektromosság a felhőt elektromosságától megfosztja és így ártalmatlanná teszi. Ha a villám még is bele csap, akkor az így keletkező áram a hárító mentében szabad utat talál a földbe; de ez útjától más közel lévő jó vezető által eltérítettik, úgy hogy ez a működése a villámhárítónak nem biztos. A golyóban végződő villámhárítónak pedig csak ez volna a szerepe, a becsapás eshetősége pedig nagyobb volna, mint hárító nélkül.

A ki valamely fontos fölfedezésnek a gyakorlatban történő elterjedését figyelemmel kísérte, nem fog csodálkozni azon, hogy a rendkívüli érdeklődés mellett is csak lassan terjedt a villámhárító alkalmazása. Pedig, hogy mily általános volt az érdeklődés, azt a fantasiának azon szilaj kicsapongásából láthatjuk, melyet a villámhárító fölfedezése előidézett, és melyet Arago következőkép jellemez:

«A villámhárítók valóságos lelkesülés tárgyává váltak, melyet az akkori irodalomban követni igazán mulatságos. Emitt utazókra akadunk, kik a sima réten a villámot megigézni velik, ha kardjokat kirántva a felhők ellen irányítják, állásukban Ajaxra hasonlítva, ki az isteneket fenyegeti; amott a vallás szolgái keseregnek, hogy a kardot, egy ily óvó talizmant tőlük megtagadnak. Az egyik a villám ellen csalhatatlan óvszerül komolyan javasolja, hogy a zivatar kitörésekor ereszt alá kell állani, mert a vizes ruha az elektromosság

kitűnő vezetője; a másik meg fejobritót fedez föl, melyről hosszú fémlánczok csüngnek alá, ezeket szünet nélkül a leggondosabban az utcán végig kell hurczolni.»

Látni való, hogy nem csak szorosan vett physikusok foglalkoztak e tárgygyal. És még is csak 7—8 évvel a fölfedezés után állittatott föl az első villámhárító Philadelphiában. De hogy a veletlen az elektromos fölfedezéseknél játszó szerepét még inkább föltüntesse, meg kellett történni, hogy a midőn 1782-ben Philadelphiában már minden középület el volt látva villámhárítóval, épen abba az egybe üssön a villám, a francia követség palotájába, mely a villámhárítót mellőzte. Ettől fogva rohamosan terjedt el a villámhárító alkalmazása.

Lemonnier még 1752-ben tapasztalta, hogy olyan Franklin-féle fémrúd nem csak akkor elektromos, mikor sötét, fenyegető felhők vonódnak el fölötte, hanem tiszta, derült ég mellett is. Ez által kitűnt, hogy a levegőben mindig és mindenhol van elektromosság, még pedig kivétel nélkül positiv, azaz üvegнемű.

Franklin után az elektromosság fejlesztésében Coulomb es Volta vittek a főszerepet. Ha már Franklin fölfedezéseinek a veletlenség szerepét csökkenni látjuk, úgy utána az elektromosság tanának már oly stadiumába lépünk, a melyben ez erőnek új módon való fölismerése és előállítása nem kepezi a kutatás főgondját, hanem a meglévők alapján kikombinált új dolgok tényleges bebizonyítása kepezi a kutatás tárgyát.

Coulomb a múlt század hetvenes éveiben azt az elméletileg nagy fontosságú mérést hajtotta végre, mely által megálapítá, hogy az elektromos vonzás és taszítás a távolság négyzetével fordított arányban van. E törvény azért bír oly nagy elvi jelentőséggel, mert általa az elektromos távolhatás a mágnessel és az általános tömegvonzással egyneműnek bizonyult, a mennyiben a mágneses távolhatás is (ezt is Coulomb határozta meg) és a tömegeknek általában egymásra gyakorolt hatása, melyet néhány évvel később Coulomb módszere szerint Cavendish mutatott ki) ugyan e törvény szerint változik a távolsággal.

Volta 1775-ben az elektrofort találta föl; vagyis a szigetelők azon tulajdonságát, hogy ha egy lapot vezetőre fektetve, dörzsölés által megelektromozunk, akkor egy másik vezető által, melyet szigetelő fogóval reá helyezünk, folytonosan

lehet elektromosságot elvezetni a nélkül, hogy a szigetelő lap elektromossága csökkenne.

Előtte már Wilke és különösen Beccaria is tett hasonló tapasztalatot, de Volta adta meg neki nagy jelentőségét alkalmazása által és azon magyarázata által, hogy a vezető nem vezeti el a szigetelő elektromosságát, hanem ez a vezetőben influentiát idéz elő, s azért válik a szigetelő az elektromosságnak kiapadhatatlan forrásává.

1783-ban Volta egy új készüléket írt le, melynek nagy jelentősége volt az elektromosság tanának fejlődésére: oly készülék az, mely az elektromosság rendkívül csekély mennyiségét is észrevehetővé teszi, úgy hogy joggal elektromos mikroszkopnak neveztek el.

E készülék egy függelyesen álló fempálczából áll, melynek felső végére fémlap és alsó végére két könnyen mozogható szalmaszál vagy aranylemezke van erősítve. Ha a fémlappal elektromosságot közlünk, akkor a szalmaszálak szétválnak, meg pedig annál jobban, minél erősebb elektromosságot közlünk vele. A készüléket ez alakjában Volta az elektromosság mérésére használta. De ha igen gyöngé elektromosságot akarunk valamely műetnél kimutatni, akkor e készülék nem eléggé érzékeny, tudniillik a gyöngé elektromosság a szalmaszálakat vagy aranylemezkeket nem tudja fölemelni. Azért Volta e készüléket elektromos sűrítővel kapcsolta össze oly módon, hogy a fémlamezt szigetelő sellákréteggel bevonta és föléje elektrofor-födöt helyezett, tudniillik szigetelő nyélen lévő fémlamezt.

Ha az alsó lemezt gyöngé elektromos forrással hozzuk kapcsolatba, mialatt a felsőt ujjunkkal érintjük, akkor a készülék tökéletesen oly módon töltetik meg, mint a leydeni palaczk. Ha a készülék meg van töltve, a felső lemezt leemeljük, ez által az alsó lemez elektromossága szabad lesz, mely az alsó lemezekig terjedvén, szétválásukat okozza. E szétválást az egyszerűen bevezetett elektromosság, gyöngesége miatt, nem okozhatta volna.

Ezzel a készülékkel Volta kimutatta, hogy minden surlódásnál, tehát lepton-nyomon elektromosság fejlődik. De különösen kimutatta azt egy esetben, mely új korszakot nyitott meg az elektromosság tanában, mely korszak gyümölcseit most van alkalmunk a bécsi tárlaton megcsodálni.

Ez egy eset, ez új forrása az elektromosságnak, melyet csak is ily készülékkel lehetett kimutatni, az, hogy két különnemű fém érintésénél keletkezik elektromosság.

Az elektromosság e korszakát, mely már egészen a mi századunkba esik, két következő cikkben kívánom ismertetni. *)

KONT GYULA.

*) Nem nyomhatunk el egy megjegyzést a szerzőnek a cikk elején a tudomány föladatáról kifejtett nézetére. Mi azt hisszük, hogy a tudomány legfőbb föladata nem az, hogy az anyagi szükségletekről gondoskodjék, hanem az, hogy az igazságot kutassa, az embert szellemileg képezze. Egy Gauss, egy Faraday vagy mai napság egy Helmholtz nem azért fejlesztik a tudományt, hogy az anyagi érdekeket előmozdítsák. Ha kutatásaikból a gyakorlati élet hasznát húz, annál jobb, de nem ez a fő. Ha a tudományt kutatásaiban csak a gyakorlati haszon szempontja vezetné, magára a gyakorlati életre is kevésbé hathatna, mert sok igazság a földerítés első stadiumaiban nem ígér gyakorlati hasznát s így egészen mellőzendő volna, holott később a gyakorlati élet is hasznát látja.

Szerk.

A NYELVHIBÁK ÉS TEENDŐINK.*)

«A mindennapi tapasztalás bizonyítja, hogy mióta irodalmunk, főleg pedig az időszakai és napi sajtó folytonos gyarapodást veszen, nyelvünk szükség nélkül más nyelvek phrasisai után képzett számtalan — a törzsökös magyar szó-lásmódoknál sem szebb, sem hatályosabb, sem világosabb, sem szabatosb új szólásokkal árasztatik el.» Ezt a nyilatkozatot maga a magyar tudományos akadémia tette; tette ez előtt tizenöt évvel, 1868-ban, s a rá következő években aztán még kétszer ismetelte. Jutalomtetel volt, s azt kívánta — szó szerint idézem —: «Mutattassék ki számos példákban, mily káros befolyással volt és van nyelvbeli előadásunkra az idegen nyelvek hanyag vagy szolgai utánzása a nyelvújítás diadala óta». A harmadszori szózatnak végre volt eredménye, meghallották; két derek nyelvészünk: Thewrewk Emil s Imre Sándor, amaz *A helyes magyarság elvei*, emez *Idegen és hibás szólások* című művében vállalkoztak rá, hogy a nyelvújítás óta időnként befészkelődött s addiglan erősen fölszaporodott nyelvhibákat kimutassák s a bedudvásodott ösvenyt megtisztogtassa, a visszatérést megkönnyebbitsek.

Hogy mily komoly volt a baj, mennyire küszöbön álló az elfajulás veszélye, tanú rá akadémianknak amaz intézkedése, hogy be sem várva buzdlító fölszólalásának eredményét, egy folyóiratot indított meg, a *Magyar Nyelvőr*t, mely kiváló föladatának tekintse, hogy a nyelvünkbe furakodott visszasságok kimutatásával a helyesség visszaállitását s megszilárditá-

*) Fölolvastatott a magyar tudományos akadémia 1883 november 19-dikén tartott ülésén.

sát teljes erejével elősegítse. S a *Nyelvrör*, ut humeri valuere, iparkodott is az eleje szabott föladatnak megfelelni. Immár 140 szám jelent meg belőle, s alig van füzete, a melyben többkevesebb hibás használatra rá ne mutatott s mindegyikre egy s más helyes kifejezést ne ajánlott volna.

Meg kell még e helyen emlitenünk, hogy időközben meg más szerzőktől is jelentek meg hasonló irányú dolgozatok: Simonyi Zsigmondtól *Antibarbarus*, Füredi (Führer) Ignácztól *Maggyartalanságok* s Vutkovics Sándortól más-más czímen szinten nyelvhiba-javító füzetek.

S mind e nemes szándéknak, e jó akaratú törekvesnek mi volt a foganatja? Az, hogy a nyelvhibák, a melyek akkorta még egy jó részben a feselő hajadon szemérmességével s bártortalanságával csak szemlesütve, nagy félnéken léptek ki a nyilvánosság színe ele, s csak imitt-amott, alig néhány helyen találtak üdvözlő istenhozottra; ma már a tapasztalt, diadalról diadalra haladó asszony követelésével kihívólag állnak ki a nagy világ szeme elé s szerte-szeltiben szives látásban reszesülnek; szóval megizmosodtak, megerősödtek, s az irodalomban egész otthonossá, általánossá lettek és kezd támadni egy új magyar nyelv, a melynek ereiben fogyton fogy s már-már kiapadóban van az elevenségtermő, melegosztó vér; a mely szakasztani készül a múlttal s szakasztani a múltnak törvényes örökösével, a néppel; satnyuló, fonnyadó szépség; arczáról leri a kölcsön festék, erősen megapadt bájait hamis töltelek potolja, s a mi csillogás van rajta, annak java része kívülről, nagyobbára egyik szomszédunktól csempészett üres csecsebecse.

«A kinek minden harmadik szó kores szó, a kinek meg a *houvéd* ellen is kifogásai vannak, attól mit várhatni egyebet panasznál? Fekete üvegen nézi a világot, azért lát mindent oly sötéten.» Gondolják magukban e szavak hallattára sokan es süket fültre véve a dolgot, egész lelki nyugalommal készek napirendre térést indítványozni. Megfogható! Sokan, kivált az ifjabb nemzedék, beleszülettek, többünket pedig beleneveltek a romlottságba; nevelő dajkánk az ötvenes évek, az a sok más tekintetben is mostoha, szomorú emlékezetű korszak volt. A német hivatalos nyelvbe, úgy a hogy beletanult s különben is fölötte fogyatekos grammatikai képzettséggel rendelkező ügyvédek, hivatalbeliek és bírák, német forrásokból me-

rító s a nemet nyelv szellemebe magokat egészen beleelt tudósok karöltve a szapora számú tudákoskodó nyelvígazitókkal, rövid három évtized alatt úgy elterjesztették s annyira megszokatták irodalmi embereinkkel a fonákságokat, hogy a nagy rész egész jóhiszemben igaz értékű nyelvkücsnek tekinti őket s minden aggóskodás nélkül veszi tolla hegyére.

Habár nem állunk messze tőle, de annyira még se jutotunk, hogy ne találkoznának sokan köztünk olyanok, a kik a nehéz, viszontagságos idők ellenére is meg tudták őrizni nyelvérzekök épségét. Rájok hivatkozom. Hallgassák meg a bizonyító adatokat, s aztán ítéljenek, mondják meg, van-e nagyítás benne, mondtam-e sokat azzal, hogy nyelvünk ügye rosszúl, nagyon rosszúl áll, hogy állapota fölötte csüggesztő.

Íme a bizonyítékok. Nem válogattam, nem kerestem őket: százával találhatni hirlapokban és folyóiratokban, a tudomány és szépirodalom nyelvében, egyként fordításokban és eredeti művekben. Nem is mind, sőt nem is sokat, csak nehányat használok föl arra, hogy a hitetlenség eloszoljek, s a kik látni akarnak, lássanak. S minthogy nomina odiosa sunt, legnagyobb részt hirlapokból veszem, de neveket egykét kivétellel sehol sem említek.

A szórenddel kezdem, ha ugyan lehet rendről ott szó, a hol minden rend megszűnt s örökségébe kuszáltság s határtalan összevissza szálltak. Szórendünk alkotmánya, mely a jelen század második feléig meg teljes erőben volt és szilárdan állott, ma már minden eresztékében ingadozik, s közel áll az összeomlás veszélyéhez; a zaklatások, a melyekkel az ötvenes évek nemet-magyar tisztviselői gyötörték, ma már nyílt támadássá váltak, forradalomban törtek ki. A támadás majdnem általános; s a mi különösen veszélyessé teszi a helyzetet, nem csak a nagy szám, hanem főleg az a körülmény, hogy a fölforgató szövetséghez már a legjobbak, épen a legmagyarabbak közül is nagysokan csatlakoztak.

Tehát az új divat ma így szerkeszti szórendjét: «E h-runket ket lap is *megczáfolni akarta*; jól: meg *akarta* czáfolni. — Szégyen, hogy *földre rántani iparkodott* őt magához; jól: földre *iparkodott* őt *rántani*. — Tisza utasította a főkapitányt, hogy a lovassági katonaságot is *kirendelni kérheti*; helyes szórendje ez volna: ki *kérheti* rendelni; de a *kér* ige nem állhat infinitivussal; jól: a

katonaság kirendelését is kérheti, vagy: kérheti, hogy a katonaságot rendeljék ki. — Számos csángó *visszaútazni készül* Bukovinába; vissza készül utazni. A szalmacsutakokat az ól ablakán *behajigálni kezdték*; jól: be kezdték hajigálni. — Hasonlít az anyához, ki inkább *szétcáogatni kívánja* a gyermeket, semhogy ahhoz másnak jogát elismerje; jól: szét kívánja vágatni. — Gyakrabban fogunk találkozni Párisban, hol Karagyorgyevics herczeg *megtelepedni szándékozik*; jól: meg szándékozik telepedni. — A délszláv lapok, a melyek a horvát népet *fölbujtani szeretnék*; jól: föl szeretnék bújtani. — Hazulról gonosz hírek *visszasietni kényszeríték*; jól: vissza kényszeríték sietni. — Keleten a békét nagyon *félteni kellett*; jól: nagyon kellett félteni. — A grászos következmények akkor állanak elő, ha a rend és nyugalom továbbra is *megzavarva marad*; jól: meg marad zavarva. — A lelkész a kormány rendeletét *régrehajtani tartozik*; jól: végre tartozik hajtani. — Lehet, hogy nehezemre fog esni *németül kifejezni magamat*; jól: németül fejezni ki magamat. — Tagadhatatlan, hogy a tisztviselők önkénykedései *nagy mértékben hozzájárultak* az elégtelenség növeléséhez; jól: nagy mértékben járultak hozzá. — A hadsereg szervezetének kérdésében *közelebb érkezik meg* Szófiába a czár megbízottja; jól: közelebb megérkezik. — A rendőrség, melynek engedelme *kikérendő volt*, ezt nem engedte meg; jól: ki volt kérendő. — Míg a báni állás ismét *betölthető lesz*, önt királyi biztosomnak kinevezem; jól: be lesz tölthető. — Nincs toll, mely *leírni volna képes*; jól: le volna képes írni. — A zavargások azonnal *megszünni* és rendezett állapotoknak *tért engedni fognak*; jól: meg fognak szünni és tért (fognak) engedni. — Bennünket tekintenek T.-Szt.-Mártonban az első harczvonalnak, melyet a pánszlávismusnak *leggyőznie*, aktivitásában *megszibbasztania kell*; jól: melyet le kell győznie s megszibbasztania. Nem tudhatom, miután öcsém *letartóztatva* és az adatok tölem *elvonva vannak*; jól: le van tartóztatva s az adatok el vannak vonva — stb. stb.

S hogy a legjobbakból is említsek még egyet-egyet, azok közül, a kik jó magyarság tekintetében az osztályukbeliek közt jó hírben állanak, ott van a hatalom birtokosai közül

Tisza Kálmán. Tisza Kálmán, a legmagyarosabbnak tartott város növendéke, így beszél magyarul: Fontos állami érdek, hogy ezen kérdés *mentül előbb eldöntve legyen* . . . Ezen kérdést a béküleenység, *engesztelékenység útján elenyésztetni óhajtom*, ez iránt *indítványt tenni fogok*, . . . óhajtom a bán kinevezését . . . hogy a királyi biztosság *megszüntethető legyen* . . . Midőn az előterjesztést *beadni kívánom* . . . A ház holnap tartsa utolsó ülését, mikor a pénzügyminiszter *lesz* a jövő budgetet *beterjesztendő*.

Eötvös Károly, elsőrangú ügyvédek egyike s országos képviselő — a hirlaptudósítók hangosan hirdették tösgyökeres magyarságát; sőt a bécsi lapok is magasztalva emlegették: «Eötvös spricht im elegantesten ungarischen Style». Ismeretes záradékbeszédében illetően magyarsággal élt: «Meg kell vizsgálni mindazon részeket, melyek *legtorább ellentállanak* a rothadás hatalmának . . . Csak azon tanukat bocsátották oda, kiket Solymosiné és Farkas Gábor, bíró, *kijelöltek* . . . ha az a hulla, mely ott rothad a temetőn, *kiásva lesz* . . . akkor elhiszem, hogy *fönforoghat gyilkosság* . . . Tegyük föl, hogy ezen ruhák *azonnal adattak föl* Eszterre . . . ha ez bebizonyítható, akkor ez *bebizonyítva van*.»

Rákosi Jenő: «A ki látta a veszt, mikor vele *szállni lehetett volna*» (*Budapesti Hirlap* 1882 szept. 14.). Salamon Ferencz: «Két argumentumra támaszkodik, melyek, ha *bebizonyíthatók lennének*» (*Budapesti Szemle* 1883, 82. szám 109. l.) . . . *Gyakran történhetik meg*, hogy két esemény közül stb. (u. o. 113. l.). Jókai Mór: «A két uradalom egy *complexumban eladható lesz*» (*A ma* III. 80.).

A tetemes számból csak amúgy találomra szedett eme mutatóványok csupán egy részét teszik a szórendi vétségeknek, csakis az ígékötös cselekvésszók hibás kezelésének föltüntetésére szolgálnak. A szó- és mondatrend egyéb tökéletlenségeiről, a mondatszerkesztésben elkövetett vétségekről, általában a szokatlanságokról bátran hallgathatok. Az idegenszerűségek, nevezetesen a germanismusok nyüzsgő serege válogatnom enged a bizonyítékok, a tanúk végelátatlan sorában, hogy komoly, fölötte komoly a baj, annál komolyabb, mert a nagy rész nem is sejtí, hogy már teljesen idegen nyelv járma alatt nyögünk.

A törvényhozás nyelveben, hirlapirodalomban, tudo-

mányban s nagyobb részt a szépirodalomban is már egészen állandó kifejezésekke lettek, megszontosodott szerkezetekké váltak például a következők:

körül. «Most nyílik rá alkalom, a közös ügyek körül nemzeti sérelmeinket előadni. A kormány elég buzgalmat fejt ki a gymnasiális osztályok szaporítása körül. Beismeri, hogy az országbíró erőszakos halálának előidezése körül saját maga személyében tevékenykedett. Ki venné rossz néven tőle, ha legalább is annyira érdeklődik színháza sorsa körül, mint más. Érdemeket szerez magának az állam körül. Német használatra szabott szerkezetek, a helytelenül fordított *um*nak másolatai. Magyarúl: Alkalom nyílik a közös ügyekre nézve sérelmeinket előadni. Buzgalmat fejt ki az osztályok szaporításában. A halál előidezésében tevékeny részt vett. Színháza sorsa iránt érdeklődik. «Sich um Jemanden Verdienste erwerben», magyarul: valakinél vagy valaki előtt érdemeket szerezni magának, szolgálatokat tenni valakinek: «sich um Etwas verdient machen»: valamire nézve vagy valami tekintetben érdemet szerezni magának.

fölött. «Benczur Gyula a neki ajánlott állás elfogadása fölött még nem nyilatkozott. A mézárosok gyűlést tartottak, a melyen a *fölött* határoztak. A polgárság erőt vesz izgatott kedélyvilága fölött. Tanácskozást tartottak a *fölött*, mikép álljanak bosszút a merész ügyvéden. Elég okosan van írva arra, hogy az érdemes tanács kissé gondolkozzék *fölötte.*» A német *äussert sich über etwas, beschliesst über etwas, berathet sich über etwas, denkt über etwas nach*; a magyar nyilatkozik valamiről, határoz róla, erőt vesz magán, tanácskozik valamiről, gondolkozik róla vagy rajta stb. stb.

által. «A tolvajt megkötözteté s a rendőrök által bekísérteté.» Az irodalomban majdnem általánosan elterjedt, német másoló használat. A néprománcz szavai szerint: «Írdeákommal levelem iratnám, biztos emböröm töl útra bocsátanám» (Krizsa: *Vadr.* 11. lap), így kellene állnia: «a rendőrökkel bekísérteté.» Ha a műveltető ige mellett az eszközhatározó személy- vagy állatnév, ez a magyarban -vel raggal áll; például: «Nagy úr volt, inassal kísértette magát az utcán. Olyan jó kedve van, hogy nyulat lehetne vele fogatni. Vigyázz gyerek, megítatom veled a tintát, ha meg

egyszer kiöntöd.» Nem kell egyebet tennünk, csak által-lal helyettesitenünk e példákban a *ve l-t*, hogy föltünő legyen idegenszerűségök: «Ma nyulat lehetne ál t a l a fogatni. Vigyázz gyerek, megitatom ál t a l a d a tintát.»

mellett. «Bach jogtalanul s minden szabadság megsértése *mellett* kormányzott. A közönség e terv elfogadása *mellett* a Svábhegyről leszoríttatnék.» A *bei* a németben, különösen *de-verbalis* nevek *mellett*, egyidejűséget fejez ki; például *bei beendigung dieser arbeit überraschte sie der sturm.* A *bei*-nak ilyszerű alkalmazását számtalanszor utánozzák fordítóink, s már annyira el van terjedve, hogy, mint a fön-
tebbi példából látjuk, már analogiául is szolgál s oly esetek-
ben is élnek vele, a melyekben még a németben sem használ-
ják. Helyesen: Bach minden szabadság megsértése *vel* kor-
mányzott. A közönség e terv elfogadásá *val* a Svábhegyről
leszoríttatnék.

után. «Spanyolország a regi dicsőség *után* szomjuzik.» Így használják még: kutat, fürkész, vadász valami *után*, mert a német *dürstet, forschet, jagt nach* etwas. A magyar *borra* szomjazik, adatokat kutat vagy fürkész, s foglyokra megv vadászni.

elől. «A pincze megóvjja őket az idő viszontagságai *elől* = *der keller bewahrt sie vor dem unwetter.*» Magyarul: meg-
óvjja a viszontagságok tól.

irigyel valakit. «*A kit* nem irigyelnek, de meg se látnak.» Így mondják még: «Nem irigyelte *őt* szépségeért»; a német: «*Sie beneidete sie nicht um ihre schönheit*» szerke-
zetnek másolata; már nem csak szokott, hanem egészen
állandó használat, mely az eredetit teljesen kiszorította a for-
galomból. Czeglédi *Pajtársi szóbeszédében* olvassuk: «Irigyled
az emberektől az örök életet» (205. l.). Zrínyinél: «Nem
irigyled nekem az én jegyesemet» (I. 47.)

föladni valamit. «Ha Tisza föladja az állami egy-
séget, akkor minden hazafi kötelessége elfordulni tőle. A vé-
dők föladták tegnapi merev álláspontjukat» = *etwas aufgeben.*
A regiek így használták: «Föladok én e vén megaggott fatus-
kón (Thaly: *V. É.* II. 260.). A haszontalan dolgokon föl kell
adni (Com: *Jun.* 178.). Föladott *rajta*d kedvesed (Haller:
Telem. 420.). Föladni a törvényen: *abdicare legem* (Bod. P. P.).
Föladni a tanuláson, szolgálaton (Baróthi Sz. D.: *M. Vir.* 12.).

«Az elmebetegek száma évről évre szaporodik.» Egeszen közönséges, megszokott kifejezés, használják írásban, beszédben, el vele jó hiszemben mindenki; pedig az a mondat élén álló *elmebeteg* kétszeresen fonák magyarság; s ilyenek testvérei is, a *kedélybeteg*, *mellbeteg*, *szembeteg*, *gyomorbeteg* stb. Először is magyaros észjárás szerint beteg csak maga az ember lehet, azonkívül a lelke, meg a teste-lelke; de egyes tagjai soha se. Magyar ember, még ha három nyarat töltött is Karlsbadban vagy Koritniczán, aligha panaszkodott valaha, hogy ő neki a gyomra *beteg*; valamint azt se hallotta még senki se mondani, hogy ennek vagy annak *beteg* a feje vagy a melle, szeme, keze, lába stb. Hanem igen is így szoktunk kérdezni és felelni: «Mi baja van az újjadnak? — Megvágтам. — Miért sántitsz? — Fáj a lábam. De ha illenék is másodszor a *beteg* jelző a test egyes tagjaira, még abban az esetben se nyomhatnók rá a *mellbeteg*, *szembeteg*-féle szerkezetre a helyesség bélyegét. Tegyük az analógiák próbakövere; keressünk a főnév-melleknévi összetételre példákat. Még a kinek nem volt is alkalmja gondolkodni a szóban forgó kérdésről, rövid kereses után elég tekintélyes számú csapatot állíthat össze belőlök. Ki ne olvasta vagy hallotta volna elégszer közülünk a következőket: a) «*Villámgyorsan* megragadta kezében a pisztolyt. Paripájára szökölt, *szélsebesen* elvágatott. Eszter *jéghideg* merevséggel hallgatta szavait. A hajó a *toronymagas* hullámok játéka lön. A *tűkör-síma* padló puha szőnyeggel volt beborítva.» Ilyenek meg: *ólomnehéz* kezek, *pehelykönnyű* léptek, *sziklakemény* szív stb.

Hasonló szerkezetek ezek is: *koromfekete*, *pokolsötét*, *aranyárga*, *vérvörös*, *hőféhér* stb.

Mindennapi használatuak s szerte ismereteseek: b) *Kutya-hideg* van. *Dísznömeleg* napok járnak. *Ménkünagy* ember volt. *Csudaszép* haja van neki. Ma minden *méregdrága* volt a piacon. *Tengersok* nép gyűlt össze.

S végül: c) *országnagyok*, *várnagy*, *hadnagy*, *jólnagy*.

A ki csak a kergén tapogatódzik, e példák hallatára bizonyára megütközve fogadja a kijelentést, hogy a főnév-melleknévi összetétel, két esetet kivéve, nyelvünkben nem igazolható. De ha lehántjuk a kérget, hiszszük, hogy a megütközést jobb meggyőződés fogja fölvaltani. A hallott példák nem egy természetűek, hanem három különböző osztályt alkotnak. Az

első osztálybeliek hasonlóságot fejeznek ki: *villámgyors* = olyan gyors, mint a villám, *jéghideg* = olyan hideg, mint a jég stb. — Kérdezzük: helyesli-e a nyelvérzék az ily használatot: *csikószilaj* gyermek, *bozósürrü* haj, *hegynagy* máglyarakás, *fenyőkarcsú* legény, *borotvaéles* hang, *csaprészeg* katona, *tenyérszéles* szalag, *kéreggöcsörtös* tenyér, *holdmélá* arcz, *temetőcsendes* magány stb.? S a nyelvérzék azt feleli rá: Nem. Hogyan támadt tehát s honnan került ez a használat nyelvünkbe? Mint sok más száz és száz, a németből: *villámgyors* = blitzschnell, *jéghideg* = eiskalt, *toronymagas* = thurmhoch, *tükkör-síma* = spiegelglatt, *ólomnehéz* = bleischwer, *pehelykönnyű* = federleicht, *sziklakemény* = felsenfest. Megtelepítésöket jó részben elősegítette s megkönnyítette a *villámgyorsaság*, *jéghidegség* stb. szerkezetnek kifogástalan volta s gyakori használata. Ez osztálybeliek közül azokat, a melyek szín- vagy izlasonlóságot jelölnek: *lángvörös*, *gesztenyebarna*, *mézédes* stb. az erős szívóssággal használt «búzavirágszínű dolmány, *gesztenyeszínű haj*» állandó kifejezések ellenére se mondhatjuk germanismusnak, mert a «*koromfekete haj*, *koromsötét éjtszaka*, *galambősz fej*, *hőfehér galamb*, *örömkeserű az életem*» összetételeket gyakran hallhatni olyaktól, a kiktől nem lehet föltenni, hogy könyvekből vagy irodalmi emberektől sajátították volna el.

A második osztálybeliekben az összetétel első tagja jelző szerepét teljesíti: *kutyahideg* = rendkívüli hideg, *disznómeleg* = iszonyú meleg, *méregdrága* = szörnyű drága. Valamint ezekben, úgy melléknévként állanak az ilyen kifejezésekben is: *kutyagyerek*, *ménküember* az, *disznó* egy kölyök, biz' az *csudadolog* volt.

A harmadik osztálybeli szerkezetnek két tagja birtokviszonyban áll egymással: *országnagyok* = az ország nagyjai, *hadnagy*, *várnagy*, *főlnagy* = a hadnak, várnak, falnak nagyjai (feje).

Az *elmebeteg* egyikébe se sorozható be az említett három osztálynak, hanem limitationális természetű, azaz azt akarja mondani, hogy «az elmét tekintve», vagy «elméjére nézve beteg». De a limitationnak ilyenmű kifejezésére hiába keresünk példát nyelvünkben. Ám kísértsük meg: *szemkancsal*, *orrfitos*, *szájcsenpe*, *hátpúpos*, *lábgörbe*, *marokszűk*, *szívjó*, *lélekbátor*, *észtompá* stb. stb.

Ha eldöntés végett a törvénytartó nyelvérzek elé viszsük az ügyet, kétségtelen, hogy mindegyikünk kivétel s habozás nélkül elítéli ezt a használatot; de azért nem tudom, hány irodalmi emberünk akad, a ki például a *mell*beteg halatára megütköznék, mi több, ha sorra kerülne, mint a tökéletesség mintaképét maga is ne használná a szót. Előbb kifogynék erőből és térből, mint a számból, ha mind sorra akarnám venni s elszámolni azokat a példákat, a melyek arról vallanak, hogy a művelt osztálybeliek nagy száma a nyelvhibák egy jó részét nem ismeri s vak lármának tartja az intő szöveget, hogy nyelvünkben bővesbőven tenyésznek, szapora számmal nőnek a fonákságok s különösen a germanismusok, azért csak egyet említek még meg, de ez s a főttebbiek szavatosak azért, hogy száz meg száznak igaz vallo-mását tolmácsolják.

Legyen a tudva s jóhiszemben használt visszásságnak egyik kiváló tanúja a *túl* viszonyszónak alkalmazása. «Cecil szíve *túl*rádott a boldogságtól. A nemzetiségek *túl*kapásait nem lehet, nem szabad összetett kézzel néznünk. Ez már rég *túl*haladott álláspont. A színház *túltömött* volt. A *túlterhelhetésről* szóló panaszok naponként ismétlődnek. E *túl*merész követeléseket vissza kell utasítanunk. Anatol *túl*boldog volt. A fölkelők *túl*erővel támadták meg az ellenők küldött hadosztályt.» Ezek s ezeken kívül egy más, nagy számból álló *túl*-sereg naponként hallhatók és olvashatók; nem ütközik meg rajtok senki, sőt, ha nem is mindnyáját, de egyikét-másikát használja mind-együnk. Pedig ha származásukat kutatjuk, azt találjuk, hogy családfájuk egész zsenge hajtás, még nagyon is növendék csemete, s a vér, mely ereikben foly, éppen nem vegyületlen tiszta vér: nagy részök csak a legközelebbi napok szülötte s a német *über*-nek másolatai. A német nyelv elég tágas szerepkört jut-tatott e szócskának. Az *über* általában a térfölöttiségek a ki-fejezője. Nevezetesen az összetételekben *a)* jelent nyugvó föntlevőiséget; például «*Überhängende* felskolosse bedrohen das eingeengte thal»; az eredeti kifejezéshez lehetőségig ra-gaszkodva, így mondhatnók: Föntfüggő sziklaszörnyetek fenyegetik a szűkre szorult völgyet. Jelent *b)* a térre irányuló mozgást: «Die banditen haben ihn plötzlich aus dem hinter-halte *überfallen*»: a zsványok a lesből hirtelen rárohantak. Jelent *c)* téren keresztül haladó mozgást; például: «Hier

überfahren wir die Donau»: itt átkeltünk a Dunán. *d)* A cselekvés ismétlődését, mint: «Dies muss *überarbeitet* werden»: ezt át kell dolgozni. *e)* A tér egészen áthaladó mozgásból fejlődött ki a teljesség-, a bőségjelentés; például: «er *überhäufte* ihn mit seinen wohlthaten»; elhalmozta jótéteményeivel. A terförlöttség fogalmából pedig kiágazott *f)* a mértékhaladás, a mértékfölöttség jelentés; például «er *übertragte* die übrigen um einen ganzen kopf»: egy egész fejjel nyúlt ki a többiek közül.

A ket utóbbi jelentés szoros érintkezésénél fogva némely összetételek egyesítik is magokban mind a ket jelentést; például: «ein seltenes vergnügen hat unser herz *überströmt*»: ritka élvezet árasztotta el keblünket és «der fluss *überströmte* die ufer»: az ár kiöntött a partra. Ezt azért említem meg, mert fordítóink még a negyedik esetben is, midőn csakis bőséget, nem mértékfölöttséget jelöl, legtöbbször *túl*al adják viszsza az *übert*. Az igazság kedvéért azonban azt is meg kell említenem, hogy a német kaptafa nagy mesterei, a kiknek például, hogy egyebet ne említsek, minden *hoch*, még a főpapság és nagy idő is *magas*, szerte ismert pietásukkal az *überre* nézve megfeneklettek s nem tudni mi okból, nem mind az öt, hanem csakis az utolsó két osztálybeliekre terjesztették ki a *túl* alkalmazását; de itt aztán bőven ki is pótolták azt, a mit amott elmulasztottak. Igazolják ezt a következő *túlos* összetételek: *ü b e r*spannt: *túles*apong, *ü b e r*schreiten: *túl*jár, *túl*megy, *túl*lép, *ü b e r*füllen: *túlt*ölt, *h i n ü b e r*fallen: *túles*ik, *ü b e r*steigen: *túl*kel, *túl*hág, *ü b e r*schätzen: *túl*becsül, *ü b e r*treiben: *túles*igáz, *túl*hajt, *túl*visz, *túloz*, *túl*kodik, *ü b e r*wiegen: *túl*nyom, *ü b e r*strömen: *túl*ömlik, *ü b e r*werfen: *túl*hajt, *ü b e r*metzen: *túlmér*, *ü b e r*wachsen: *túlnő*, *ü b e r* die grenzen sich ausdehnen: *túl*terjeszkedik, *ü b e r*flügeln: *túlszárnyal*, *ü b e r*nährung: *túltengés*, *ü b e r*muth: *túlság*, *túlbizakodás*, *ü b e r*klug, *túlokos*, *ü b e r*fein: *túlfinom*, *ü b e r*reif: *túlerett*, *ü b e r*völkert: *túlnépes*, *ü b e r*satt: *túltelt*, *ü b e r*weise: *túlbölcs*, *ü b e r*reich: *túlgazdag*, *ü b e r*theuer: *túldrága*, *ü b e r*gross: *túlnagy*, *ü b e r*gewicht: *túlsúly*, *ü b e r*fracht: *túlteher*, *ü b e r*fülle: *túlbőség*, *ü b e r*gebot: *túligéret*. Sőt tovább mentek, az eddig alkotott új *túlos* szók analogiájára ott is alkalmazták, a hol a németben hiányzott, más erővel volt kifejezve az *ü b e r*, mint: *túles*apong: *a u s s c h w e i f e n*,

túlér : hin a u sreichen, *túlút* : u mweg, *túlmesterkelt* : v e r k ü n s t e l t, *túlfolyam* : z u s c h l a g. Szóval, fordítóink annyira v i t t é k a *túlzást*, hogy nem sokára még a t e j f ő l e k is *tejtúl* lesz a neve.

Itt szembe találkozunk a kérdéssel : hogy valóban idegenszerűség-e a most hallott s hasonló természetű példákban a *túlnak* alkalmazása.

Midőn a túlzásnak, a mint ma szokás nevezni, a mértékfölöttiségnek, a mint föntebb neveztük, a sokallásnak, a mint talán helyesebben nevezhetnők, magyar kifejezőjét keressük, különbséget kell tennünk cselekvés- és névszók között. Megkezdjük az előbbiekkal.

Pál uram például jó sósan szereti az ételt ; meg is üzeni a szakácsnénak, vegye ezt tudomásul. Mikor azonban föltalálják a levest s megízleli, fölötte sósnak találja. Hivatja a szakácsnét : «Mit csinált ezzel a levessel, hisz ez mérég?» — «Az úr mondta, hogy jól sózzam meg.» — «Igen, de ez nem *meg*, hanem *el* van sózva.»

Mindegyikünk tudja, hogy ezt csakis úgy mondják, s tudja azt is, hogy helyesen mondják ; a ki pedig nem tudná, megtanulhatja a jól ismert közmondásból, hogy : Sok szakács elsózta az étket.

Induljunk meg s kövessük az irányt, a melyet az előtünk fekvő pelda megjelölt, keressük, kifejezője-e az igekötő *el* a sokallásnak, sok, vagy csak némely esetben az-e.

Midőn így szólok : «Hiba volt le nem szakasztani ezt a dinnyét, kissé már elérett», azt mondom, hogy az érés a kellő fokot meghaladta. Ha a sütő kelleténél tovább hagyja kelni a tésztát, több mézet es cukrot kever bele s tovább hagyja sülni a kemenczében, mint kellene, sokszoros hibát követ el, mert nem csak hogy el kelesztette a kalácsot es el mézezett, el cukrozta, hanem el is égette. Ha a tej tovább forr, a burgonya tovább fő, mint kellene, amaz elforr, emez elfő. Így mondjuk még : «Ez nem bizakodás, hanem el bizakodás. Nem utazhattam el, el aludtam az indulás idejét. Ne tégy semmit el sietve, az el hamarkodásnak megbánás a vege. El vetette a sulykot. Ezt a fiatal embert kissé el kapatták. Az is hibája a darabnak, hogy el van nyújtva. Hogy el sütötte ennek a gyerekeknek a képét a nap! Ezt a kést már alig lehet többé használni, el van köszörülve. Mily gyönyörű még most

is ez a rózsa, pedig már elnyillott! Eger vidékén nem igen hallani, hogy a nép, mint másutt, elhúzná az éneket. Szégyen kimenned ilyen ütött-kopott, elviselt kalapban az utcára. Késő az orvosság, ha már elhatalmasodott a baj. Elvetemedett, rossz fattyú biz' az! Mondtam én mindig, hogy nem lehet titkot bízni rá, mert eljár a szája = tovább járt, mint kellett volna. Te bizony elszóltad magadat = szólásodban átlépted a kellő határt. Elgyalúlta a deszkát. Biz' egy kissé elnyírták a szakállamat. Úgy el van telve magával, hogy majd hogy bele nem csattan.»

Itt látunk magunk előtt egy elég tekintélyes számú cselekvésszót, a melyekben az *el* igekötő félremagyarázhatatlanul minden egyéb jelentés kizárásával csakis mint a sokallás kifejezője szerepel. Az *el*nek ez a jelentése csak további fejlemény. Az *el* voltaképen, a mint már Budenz József kifejtette (Ny. K. III. k., 73. l.), a cselekvés előrehaladását, növekedését jelenti; minthogy pedig e növekvést képzeletünkben tetszés szerint folytathatjuk, jelenti még a cselekvésnek czélhoz jutását, vagyis teljességet, aztán a czélon túl igaz merteken fölül növekvést. Innen az *el* több esetben egyesíti is magában a teljesség, bőség, meg a mértékhaladás jelentést; például: «Ez a rossz gyerek elkeserítette életemet». Telheti azt, hogy «egészen, nagyon», de azt is, hogy «fölötte, rendkívül, mérték fölött». Elszavakra a szemérmes leányka elpirult = egészen, nagyon; és: Tegye be ezt a kalácsot, hadd piruljon még egy keveset, de vigyázzon, el ne pirítsa! = kelleténél jobban.

Ilyenek még: eliszaposodik, elkásásodik, elhízik, elgyöpösödik, elterjeszkedik, ellágyul stb. stb., a melyek mind kettőt jelenthetnek, vagy annyit mint: igen, nagyon vagy pedig: mértéken fölül; tehát hasonlóan a nemet *über*-hez: überströmen Ballagi szótára szerint: 1. strömend bedecken: elárasztani; 2. strömend seine grenze übersteigen: túláradni (partjain).

A nyelv háztartásának berendezését már elég jól ismerjük; tudjuk, hogy míg egyrészről ugyanegy eszközzel más-más munkát végeztet, addig más részből ugyanegy működésre néha több végrehajtót alkalmaz. Hasonlót tapasztalunk a jelen esetben is. Az *el*, mint láttuk, több, egymástól különböző tisztet teljesít, a melyeknek egyike a mértékhaladás kifejezése.

De ugyan e jelentés kifejezésére más végrehajtókat is alkalmazott a nyelv.

Leginkább olyan példákat választok, a melyekben a német is *über*rel fejezi ki a mértékfölöttiséget: Ez a munka *meg*haladja az én erőmet; németül: Diese arbeit übersteigt meine kräfte. Ma: *túl*haladja. Ez a ló alig ha *meg* nem zabált; németül: Dieses pferd hat sich überfressen. Újabb magyarsággal volna: *túl*zabált. Ezek a lovak *meg* vannak kergetve (meghajtvá), csak úgy csurog róluk az izzadság; németül: Man hat die rosse übertrieben. Német szótáraink szerint: *túl*hajtva, *túl*kergetve. *Let*torkolt mindnyájunkat, németül: Er hat uns alle überschrien. Forlítóink szerint: *túl*kialtott mindnyájunkat. Csakhamar *felül*kerekedett rajtam, németül: Er hat mich überflügelte. Ma közönségesen: *túl*szárnyalt. Ha a pohár teli van, *kicsordul*, *kiömlik*, németül: Wenn das glas voll ist, läuft es über. *Tele* tömte magát etellel, németül: Er überfüllte sich mit speisen. Ma: *túltömte* magát. A *zsufolt* ház kiléptekor zajos tapssal fogadta a művésznőt, németül: Das überfüllte haus klatschte der künstlerin bei ihrem erscheinen stürmischen beifall. Mai magyarsággal: a *túltömött* ház.

Ezekhez járulnak még, hogy csak néhányat említsek a sok közül, a következő kifejezések: *Leitta* (pad alá, asztal alá itta) az egész nemes társaságot. *Torkig* jóllakott, untig-dosztig evett. *Agyon* dolgozza magát. *Földicsérte*, vagy: *agyba-főbe* dicsérte gazdáját. *Mód nélkül* szereti őt. *Fölötte* bizik benne. *Határtalanul* kedves neki stb. stb.

A névszóknál, különösen pedig a mellekneveknél, hasonlóan több eszköz áll rendelkezésünkre, a melyekkel a mértékhaladást kifejezhetjük. Ilyenek: Méregdrága: übertheuer, csudanagy: übergross, ritkaság: überschön, dúsgazdag: überreich, mód nélkül finom: überfein, nagyon édes: übersüss, fölötte nehéz: überschwer. Ezekhez járulnak még, különösen a régi nyelvben használt superlativus jelölő *nagy* melleknév és *-séges* melleknévképző; például: nagy jó Isten: übergut, boldogságos anya: überglücklich.

Hogy a *túl* ilyeszerű alkalmazásának visszaessége, idegenszerűsége föltűnjék, nem kell egyebet tennünk, csak a jól ismert, kétségtelen eredeti kitételekben használt kifejezők helyére illesztünk; például: *túl*savanyították a káposztát, *túl*vetette a súlykot, *túl*hamarkodta a dolgot, *túl* van nyújtva ez

a darab, *túl*nyilott ez a rózsza, *túl*viselt kalap; *túl*jó Isten, *túl*-kemény hideg, *túl*hosszú ének, *túl*szoros nyakravaló stb. stb.

Hogy ez a használat egészen az új kor szüleménye, bizonyítja, hogy régibb szótáraink még egyáltalában nem ismerik a *túlos* összetételt. Hogy a többiek helyett csak Márton idezzem, e század kezdetén kiadott német-magyar szótárában a magyar *túlos* kifejezések helyett ezeket találjuk: *überbieten*: többet ígérni, Ballaginál *túligérni*; *überhäufen*: megtetézni, ma: *túl*halmozni; *überheizen*: föltötte befűteni; *überklug*: szerfölött okos, Ballaginál: *túlokos*; *überladen*: szerfölött vagy nagyon megterhelni, Ballaginál: *túlterhelni*; *überlaufen*: elhagyni a futásban, Ballaginál: a kutya *túl*szaladt a nyúlön: der hund *überlief* den hasen; *überleben* jeman-den: tovább élni valakinél, Ballaginál: *túlélni* valakit; *überlegen*: rátenni, superimponere, Ballaginál: *túlterhelni*; *überreif*: elérett, igen érett, ma: *túlérett*; *überschreiten*: áttállépni, áttállágni, Ballaginál: *túllépni*, *túlhágni*; *überschwemmung*: kiáradás, ma: *túláradás*; *übertreffen*: föltúlhaladni, megelőzni, ma: *túlhaladni*; *übertreiben*: nagyítani, tödíteni valamely dolgot, Ballaginál: *túlhajtani*, *túlesigázni*, *túlozni*, *túlvinni*; *überwiegen*: a kelleltinél többet nyomni, lenyomni, Ballaginál: *überwiegend*: *túlnyomó*.

Itt tartozom egy eszrevétellel, azzal, hogy e kimutatásokból korántsem akarom azt következtetni, mintha a *túlos* összetételek kivétel nélkül mind rosszszalandók volnának: hisz a népies használatból is szentesítve vannak: «*Túl* vagyunk minden bajon. Hálistennek ezen is *túlestünk*. Az már eddig hegyen-völgyön *túljár*. *Túljártak* az eszen. *Túltettünk* rajtuk. Nem élem *túl* ezt a gyalázatot.» Azonban használata korlátozott a tudommal néhány, csakis az elszámolt esetekre szorítkozik; névszókhoz járulása pedig egyáltalában nem igazolható. A főtételnek bebizonyításán kívül, hogy tudniillik el vagyunk árasztva germanizmusokkal, azt akartam még különösen föltüntetni e kimutatással, hogy az idegen példaképek után készült használatok, a melyekre egyébként szükség se volt, nem csak hogy szégyenünkre válnak, mert önálló gondolkodás hiányának bizonyítékai, hanem még kárral is járnak, mert miattuk eredeti kifejezéseink lassanként teljesen feledesbe mennek. A *túlságos* például elfeledtette velünk már csaknem végkép a *szertelent*, a *túlság* a *szertelenség*et, a *túloz*

elől vissza kénytelen vonulni a *nagyít, szertelenkedik, a túlvisz, túlmege* elől a *messzevisz, messzemege*. «Kissé messzementél ezzel az állításoddal»; a *túlszám, túlerő* miatt már nem halljuk többé, hogy «fölös számmal voltak; a nagyobb erő elől kénytelenek voltunk meghátrálni»; s a mit eddig még csak a prózaírók használnak, ha így haladuak tovább, megérhetjük, hogy költőink is — az ilyesmi már egynémelyikénél nem is újság — «oh te szépek szépe!» vagy: «szépséges szép kis leány» és «gyönyörűbbnél gyönyörűbb virágok» helyett így fognak dalolni: «Te túlszép kis leány, túlgyönyörű virágok».

De legyen a bizonyítékokból ennyi elég!

Tehát valamint Rómának volt, úgy nekünk is van Carthagónk, s a mint egykor Catónak volt, nekem is van egy ceterum censeom; a mi Carthagónk a nyelvhibák, a melyet el kell pusztítanunk, ha akarjuk, hogy nyelvében éljen a magyar. De ez magában még nem elég. Mialatt a hibákat kimutatva, irtogatjuk, egyszersmind útját kell egyengetnünk a tiszta magyarság helyreállításának s megerősödésének, módot és alkalmat kell nyújtanunk, hogy a buzgó hazafiak, mikoron hangos ajakkal s egész jogosan sürgetik és fönne követelik, hogy e haza polgárai ne csak gondolkozzanak, érezzenek magyarul, hanem iparkodjanak magyarul beszélni is, magyar hangon sürressék, magyar szóval, magyar nyelven követeljék.

De ha tisztában vagyunk a czellal, tisztában kell lennünk az eszközökkel is. Említettük, hogy a helyes magyarság visszaállításának munkája már több mint egy évtizede, hogy lankadatlan buzgalommal folyik, s bár egy reszről nem tagadhatni, hogy e munkálkodásnak van is szemmel látható eredménye, de más részről az is igaz, hogy sok tekintetben az elfajulás növekedőben van. Ha a baj, a foganatlanság miérettjét fürkészszük, annak sok okára akadunk.

A kellő siker elmaradásának, ha nem is fő, de mindenestre egyik segítő okának a javításcélzó utasítások hiányos voltát tekinthetjük. Közös hibájuk, a melyben mindannyija szenved, hogy számításukból kifeledtek egy fontos tényezőt: nem voltak tekintettel az emberek kényelemszeretetére; abból a föltevesből indultak ki, hogy mindenki szoros kötelességének tartja s ebbeli kötelességét minden habozás nélkül kész is teljesíteni, hogy ha mi jót és hasznost lát vagy hall, annak meg-

szerzésétől nem riasztja vissza se időemesztő keresgélés, se fejtörő gondolkodás, se fárasztó tanulás. Ez a hibája a két pályamunkának, s ez a hibája a *Nyelvtör* szerkesztő utmutatásainak. Nem kisebb akadályára volt a siker elérésének a sokszorta rövidre szabott, száraz elméletiség, mely magához akarta emelni az olvasót, a helyett, hogy leereszkedett volna hozzá. Ez a, nem mondjuk hibája, de gyöngéje vagyon a három sikerültebb dolgozatnak, a *Helyes magyarság elveinek*, az *Idegen szólásoknak* s az *Antibarbarusnak*. De az már egyenes hiba, hogy a két pályamunka szerzői helyeslő szavakat keresnek a helytelenségek egy részének számára s majd nyiltan, majd elburkoltan védelmőkre kelnek. Hasonlóan erős, igazabban fölötte erős hiba az is, a mire Füredi s Vutkovics irataiban akadunk, hogy kétségtelen helyességeket is megrónak s a megjavítandó használatok jegyzékébe beiktatnak.

A foganatlanság második oka az ortologia szigorúsága, vagy a mint akkorta nevezték s maig is nevezik, túlzása volt, melylyel azt követelte, hogy a mi törvény, azt ismerjük el törvénynek s a mit ez a törvény tilt, azt semmi áron ne cselekedjük.

A harmadik s kétség kívül legfontosabb ok a szépirodalom vezérferfiainak antagonizmusa; ez mérsekelt volt, az igaz, s nem is annyira az elvek, mint inkább szigorú, következetes alkalmazásuk, általánosításuk ellen volt irányozva, s bár a legtöbb pontra nézve egy értelemben voltak velünk, de ez mégis csak szél volt, kedvező szél a lustálkodók hajójára; kaptak is rajta két kézzel s a kedvező szelet fölhasználva, kifeszítették vitorlájokat s végig nyújtózva hajójuk fenekén, haladtak szépen, kényelmesen előre a megkezdett irányban, lelkekben igaz örömmel, hogy nem kell bele markolniok a kemény, tenyértörő evezőbe.

Míg némelyeket az ortológiának jól meg nem értett vagy balra magyarázott tanításai, többeket s köztök a megszokás és kényelem embereit, a kik már eleve is irtóznak attól, a mi új, a mit tanulni kell, a tekintélyeknek kapóra jött ellenmyilatkozatai, másokat az útba igazodás nehézségei tartottak vissza vagy ösztönöztek az ellenállásra, addig egy nagy számnak tudomása sem volt a foganatba vett javításokról, legföljebb annyit tudtak, a mennyit fülhegygyel itt-ott fölszedegettek, hogy nem tudni miféle emberek, talán nem is igaz

magyarok, új tudományt hirdetve, kárhoztatnak dolgokat, talán épen olyakat, a melyek az ő agyuk műhelyében emberül kikészítve, valamely vidéki lap örök-hírszerző hasábjain megjelentek. Sőt egy tisztességes rész még ennyit se tudott, a mint meggyőződött bennünket róla az a jó tanács, a mely Thewrewk Emil és Imre Sándor műve megjelentének s a *Nyelvőr* munkálkodásának tizenkettedik évében a *Nemzet* múlt évi egyik júniusi számában látott napvilágot. A névtelen hazafi, miután előrebocsátotta, hogy vannak, a kik panaszkodnak, hogy nyelvünk romlani kezd, maga is rámondja, hogy, fájdalom, úgy van, igazuk van, a kik panaszkodnak. Tenni kellene valamit, s talán jó volna, ha például az akadémia jutalmat tűzne ki a hibák kimutatására vagy valami efelét.

Ha fölismertük a bajt, hogy gyöngvülés állbasson be, szükséges, hogy az okokat megszüntessük.

A mi az eddigi útbaigazításoknak egy vagy más tekintetben hiányos voltát illeti, annak pótlására, a mennyire erőmtől telik, egész készséggel vállalkozom. A munka már foganatba van véve, s iparkodni fogok, hogy hovahamarább napvilágot lásson.

A szépirodalom s nyelvészet közti ellentet nem oly nagy, hogy kevés jó akarattal megszüntethető ne lenne. Elterés közöttünk nem is annyira elvekre, mint inkább az elvek alkalmazására nézve van s mikor a szépirodalmosok néhány oly szó védelmére kelnek ki, a melyeket mi hibás képzéseknek állítunk, voltaképp nem a képzés helyessége, hanem csak a már közkeletű szó megtartása mellett küzdenek. Én teljesen meg vagyok győződve arról, hogy mikor az *elnök*, *titkár*, *különcz* szókat védelmek alá vesszük, nem a *-nök*, *-ár*, *-öncz* képzők helyességet, hanem magokat a szókat védelmezik, mert en nem tudom elképzelni magamnak, hogy jobb nyelvérzekű íróinknak bármelyike is meg ne botránkoznak rajta, ha például valaki a posthumusra «utószülött» helyett az *utnok*, a kademikusra a *tudár* s a «belső titkos tanácsosra» a *belöncz* szót ajánlná.

A megegyezésnek tehát nem állnak akadályok útjában. A mi nézetelterés van s marad közöttünk, azt kiegyenlíthetjük később, akkor, ha majd erre ráérünk. Nem nagyotmondás, nem is különködés, se nem magáról beszéltetés, hanem a legtisztább meggyőződés mondatja velem e szavakat: nincs idő

a halogatásra! Mert míg mi az *elnök* és *títkár* helyes vagy nem helyes voltán vitatkozunk, az alatt az a harmadik rész, az inter duos litigantes tertius, a sokfejű, a mindegyre szaporodó akadálytalanul folytatja szomorú gazdálkodását. S ha egyszer teljesen magához ragadta a hatalmat, a mely után már merészen kikinyújtja kezét, akkor már hiába tiltakozunk; a megállj elhangzik nyomtalanul, nem hallgat rá többé senki. S a ki kárát vallja neki, epen remekíróink lesznek: nem értik meg őket! A mi most még edesen hangzik fülünknek, a mi megígéz, megkapja szívünket, azon a késő unoka megakad, s csak kommentátorától tudja meg, hogy ez szokatlanosság, archaismus. Most még, habár nagy munkába kerül, de segíthetünk a bajon — ha szövetkezzünk.

Tehát — szövetkezzünk! A szövetkezés, ezt bátran állíthatni, elhárítja útunkból a jobb útra térésnek minden akadályát.*)

Hogy miként lehetne legsikeresebben fogamatba venni es végrehajtani a javítás munkáját, arról egy más alkalommal.

SZARVAS GÁBOR.

*) A *Nyelvőr* tisztelt szerkesztője két okból küldötte hozzánk itt közlött dolgozatát: először, hogy a *Budapesti Szemle* olvasóival is megismertesse irányát; másodsor, hogy szövetkezésre hívjon föl bennünket: tudniillik, hogy nem tekintve azon ellentéteket, a melyek bennünket a *Nyelvörtől* elválasztanak, mi is egész erőnkől küzdjünk a szókötés magyarossága mellett. Mi valóban örvendünk, hogy a *Nyelvőr* a szókötés általában a mondatok magyarosságát fontosabbnak tartja némely hibáztatható vagy védhető új szók mellőzésénél. Valóban a szókötés idegenszerűsége inkább veszélyeztetni a nyelvet, mint egyes hibás szók. Azonban nem nyomhatunk el némi aggodalmat. Féltünk, hogy a *Nyelvőr* tisztelt szerkesztőjét heves buzgalma egy kissé messze ragadja s nem fog különbséget tenni a kétségtelen és a kétséges vagy legalább is földerítendő tévedések között. Például, hogy többet ne említsünk, a mit cikkében a szörendről mond, ahhoz nem igen férhet kétség, de az összetételről írt elméletének nem egy pontja kétséges. Szerinte *tengersok* = szörnyű sok, hibátlan; *jéghideg* = hideg, mint a jég, hibás összetétel. De a *jéghideg* is annyi, mint szörnyű hideg, a *tengersok* is visszavihető arra, hogy sok, mint a tenger. A *meregdruága* is annyit tesz, hogy szörnyű drága, de nem abból származott, hogy drága, mint a méreg, hanem abból: oly drága, hogy megöli az embert, mint a méreg stb.

Szerk.

ANYA ÉS GRÓFNÉ.

Regény.

Első közlemény.

I.

Megismerkedünk a történet keletkezésével.

A legszomorubb idő járta. Szerencsére, a kik átéltek, majdnem el is feledték, az ifjabb nemzedék pedig, megvigasztalt lélekkel, már csak olvasgatja a dolgokat, épen mint Caraffa hóhérlásait, részint tudnivágyból, még inkább, hogy az egyetemi vizsgálaton legalább elégséges sorozatot nyerjen a hazai történelemből.

Azonban 1853 körül az elégedetlen, sőt bosszút forraló nemzet, csak a bekövetkezhető forradalmakról és egész Európára kiható háborúkról álmadozott és csak azon titkos reményben tűrhette el a rémuralom dühöngéseit, mert keptelenségnek tartotta, hogy a XIX. század művelt és fölvilágosodott polgárait újra vissza lehetne vetni a középkor sötét oduiba. Az európai conflagratio azonban még sem akart kitörni: csak néha igen közel voltunk hozzá.

Ekkor történt, hogy gróf Tereskey Boldizsár, odahagyá a hevesmegyei pusztákon fekvő kopott és omladozó kuriáját, kocsira ült, behajtatott Pestre, azon szándékkal, hogy ott meghálván, másnap fölrohog Bécsbe a «birodalom fő és szekvárosába».

Miért? mi dolga volt? Oda kellett mennie, pörlekedni.

Igen pörlekedni. Mert akkor ős Magyarország még törvénykezési tekintetben is Bécestől függött. Az ottani legfensőbb törvényszék ítelt a magyar polgári pörökben. Oly megalázta-

tatás, oly megszégyenítés, minőt e nemzet a korábbi századok alatt szenvedett legégbekiáltóbb törvénysértések alatt sem tapasztalt.

A mondott évben még a vasúton is teljes kilencz órába került az utazás Pestről Bécsbe. Természetes, hogy ez akkor nagyszerű gyorsaságnak tűnt föl, tekintve a korábbi nyomorúságos vánszorgást egyik sárfészekből a másikba : de már akkor is bizonyos önteltséggel nézett ki az útas a vagon ablakából a feneketlen pocsolyákra, miket nem régen, tisztelethöl, min-mindenki országútnak szokott nevezgetni.

És ez egész idő alatt gróf Boldizsár azon töprenkedett : vajon hova szálljon, ha megérkezik, Bécsbe ?

Ha vendéglőben fogad lakást, okvetlenül megnehezte rá unokatestvére, gróf Tereskey Lipót : ha pedig egyenesen fölkeresi a tökéletesen elnémetesedett, jobban mondva, elosztrákosodott rokont, akkor bizton várhatta, hogy zavart hoz a házba, a családba, az ismerősök közé, kik épen nem szokták meg, hogy e fényes palotában amolyan torzonborz bajszú kurucz vezért pillantsanak meg. Különösen oly gonosz hírben álló javíthatatlan ficzkót, a ki 1849-ben honvéd kapitány volt s mint mágnás Debreczenben is jelen volt és riadó kiáltozásával szavazott az ápril 14-diki határozatra.

Nagyon világos, hogy ő excellentiája, a valóságos benső titkos tanácsos, ideglázt kap meglepetésében, ha szalonjában egy telivér «Kossuthianer» foglal helyet : más részről még sem szerette, ha rokona elkerüli házát, s ezzel kimondja, hogy a hazának ily rossz és hűtelen fiával nem akár egy asztal mellett ülni.

Mert hiába ! a bécsi magyar gróf, ha vetelkedik is a szolgálalküseghen az ottani aristokratákkal ; ha modorában, beszédmódjában osztrákabb akar lenni az osztrákoknál : meg is megkivánja, hogy itthon magvarnak tartsák ! Becsben még saját nevét is német eltorzításban ejti ki, de itthon a párduczos ösök méltó unokájának hirdeti magát. Még mint hazafi is szokott szerepelni, ha leküld néha egy pár ezer forintot valamely közczélra. A lapok ekkor eget harsogató trombitaszóval dicsöitlik a nagylelkű áldozatkesztséget, mely a távolból sem feledkezik meg a szeretett hazáról. Csak azt nem érti aztán az olvasó, ugyan mi tartja ő méltóságát mégis távol a szeretett hazától ?

ANYA
KÖNYV TARTALOMJA

Boldizsár gróf mindent megfontolva, abban állapodott meg, hogy mint ügyes-bajos embernek nem fog ártani, ha nagy befolyású unokatestvérének támogatását megnyerheti. A végső romlás és elpusztulás képe fenyegette házát; tehát meg kelle alkudnia a kényszerítő körülményekkel. Mindjárt Pozsonyon túl rendbe hozta bozontos, de már szürkülni kezdő szakálát; kaczkiásan fölünkörödő bajuszát is valamennyire lesimítá s midőn a vonat a bécsi pályaudvarba érkezett, kezébe vevé könnyű pogyászát, bérkocsira ült s büszkén kiáltá:

— Himmelpfortgasse: palais Tereskey!

A körülállók és ácsorgók ájtatos bámulattal hallák e kevelyen hangzó utasítást. Néhányan kalapot is emeltek, azon boldog halandó előtt, a ki vasúton érkezik és palotákba hajtát!

Itt azonban a szörnyűkép fölpasszomántozott kapus igen lenézőleg fogadá a bérkocsin s minden cselédség nélkül egyedül érkező idegent. Valóságos személyes sértésnek vette, hogy ilyen ember, a ki maga hordja pogyászát, egyenesen a kapu alá hajtát: de mihelyt meghallotta a Tereskey nevet, ijedve két kézzel rántá meg a ház nagy esengetyűjét, melynek szavára a lépesökről és a folyosókról cselédség futott össze, s egyik közülök fölvezeté az érkezőt azon terembe a hol ilyen kétes látogatók szoktak helyet foglalni, míg bejelentik az uraságnak: ki van jelen, s aztán megkapják a parancsolatot, hova vezessenek belebb? a látogatónak rangja, vagy idejövételének célja szerint, a család szentélyébe, a közönséges elfogadó terembe, vagy csak a gróf vagy a grófné dolgozó szobájába.

Közel esti hat óra volt s a véletlen úgy hozta magával, hogy Tereskey Lipót gróf és neje csak néhány percczel ezelőtt hagyták el a házat s valamelyik herczeghez ebédre mentek. Az ifjú gróf Lothar Kelemen (Metternich herczeg keresztfia), olyan tizenöt éves legényke, ilyenkor jezsuita nevelőjével a Praterben szokott kocsikázni s még mindig külön ebédelt.

Egyedül csak Auróra grófnő, Lipót grófnak testvér húga volt a palotában s öltözkéivel volt elfoglalva a pontban hat órakor fölhozandó ebédre.

Ez az Auróra grófnő nem nagyon regen, de nem is csak a minapában, a bécsi magas körök legünnepeltebb szépsége

volt. Most már azon év első napjait éle, mely után a fenyegetőleg hangzó harmincz éves kor közvetlenül bekövetkezik. Szerencsére e lány a bájoknak tengerével annyira el volt özönlöve, hogy a maradványok is egész tökét képviselték. És női kellemei a kor haladtával nem annyira elenyésztek és elvirultak, mint átváltak az elveszettek helyébe egészen más újnemű értéket hoztak létre. A fiatal gyermekeleány üdesége elszállott, de kárpotlásul megjött az állandó egészség, testi kifejlődöttség, mondjuk ki világos szóval, a kézzel fogható valóság, kövérség, gömbölyűség s mindaz a mi különösen az érettebb korú férfi szemét elvarázsolni képes.

És Auróra grófnő még is hajadon maradt. Pedig gazdagnak elég gazdag volt. Mert ha a magyarországi terjedelmes uradalmakat mind testvér bátyja Lipót gróf is örökölte s ha a törvény betűinek értelmében, minden vagyonban a leányágnak is egyenlőkép kellett volna osztkoznál: a Tereskey házban is letezett azon családi törvény, melynél fogva a leány testvér csak pénzt kapott örökségül. Sok ily főúri házban a leányokat gyermekkoruktól fogva azon eszmében nevelik föl, hogy a fekvő birtok kizárólag a férfiágnak illeti. Ezt követeli a család fényének fonttarthatása; e nélkül, házasságok következtében az ősi vagyon, előbb-utóbb idegen kezekre menne át. És a leányok híven meg is tartják e házi törvényt: nemelyek férjhez menetelők, vagy nagykorúságuk bekövetkeztével, formászerűleg is lemondanak jogaikról, nehogy valamely kapzsi férj egykor őket örökségök teljes kiadására kényszerítse.

És miután Lipót grófnak csak egy leány testvere volt, bőven telt a vagyonból, hogy Auróra grófnő közel egy milliónyi kész pénz és értékpapírból álló hozományával állhasson ki a bécsi leányvásárra, sőt ott, még kénye és szeszélye szerint válogathasson a tisztán szemenszedett elsőrangú kérők sokasága között.

És a ragyogó szépségű hölgy, addig válogatott, addig osztogatá a kosarakat, míg eltelték a legszebb évek s mentül tovább halasztá végső elhatározását, annál inkább ritkultak a kifogástalan gavallérok, s kezdtek helyet adni oly másodrangú imádóknak, kikre Auróra grófnő egyáltalában nem «reflectálhatott». A saját értékének öntudatával bíró grófnő a legmélyebb megvetéssel nezett az ily selejtes minőségű árára.

De lassanként ingerlékeny kezdett lenni: minden csekélység fölbozszantotta; a mit szóltak hozzá, azt sértő értelemben fogadta. És a midőn születésének huszonhetedik évében, szokása szerint a skót barátok templomába hálámisé hallgatására ment, elrettenve tapasztalá, hogy imádóinak raja megint megváltozott, s hogy már harmadik osztályú udvarlók is merészkednek hozzá közeledni. Afféle államtitkárok, beamter-bárok, vagyontalan uhlan és chevauxlegers kapitányok, s a szenvedhetetlen portékának más ily közönséges kinövései.

E szörnyű csatavesztés, serelem és megaláztatás pillanatában, elhatározta, hogy véres boszút vesz az egész háladatlan és alávaló férfinemen.

Az első napon a család jelenlétében ünnepélyesen kijelentette, hogy ő mától fogva hivatalosan a «vén leányok» sorába lép. Másnap közjegyzőt hivatott a városból a palotába s teljes hitelességgel fölszerelt okiratban, 80,000 forinton kívül összes vagyonát testvérére gróf Lipótra s annak Lothár Kelemen nevű fiára átruházta. Harmad napon pedig a legizgatottabb kedélyvel urbi et orbi tudtúl adá, hogy lemond a világról, ennek minden csábjairól és hiábavalóságairól és szent fogadalmat tevén, kolostorba megy és a fátvolt felölti.

Rokonai sok ideig a leghevesebb módon ellentmondottak e netalán fölhevülésből származó és teljesen indokolatlan határozatnak, de végre is kénytelenek voltak engedni és Lipót grófné, sógornéjával kocsira, vasútra ült és sorba kezdé meglátogatni a bécsi és vidéki apácza kolostorokat.

Azonban ez új életfordulat megkezdése sem volt a kivitelben könnyű munka. Auróra grófnő tetszését és szeszélyét e teren sem volt könnyű kielégíteni. Minden zárdában talált valami fitymálui valót. Az egyik nagyon benn volt a város zajos közepén; a másik igen messze esett Béctől, e bálványozott középponttól. Valami igen aristocraticus zárdában a sok grófi és bárói szüzek fölött egy nem régiben kikeresztelkedett bankárnak vörösszeplős leánya uralkodott mint fejedelemlő. Ugyan ki követelhetné, józan észszel, hogy Auróra grófnő, ily creatura előtt meghajoljon, sőt mint föllebbvalójának esküvel is örök engedelmisséget fogadjon? Egy másik zárdában fényes nevű hercegnő ült a fejedelemlő székeben. Szerencsetlenségre e kifogástalan egyéniség oly talpas,

vaskos és egészséges darab matrona volt, hogy talán negyven évig is élhelhetett. Auróra grófnő pedig, a legrosszabb esetben is, mint rangjánál fogva igényelhetette, legfőlebb három esztendeig akart közönséges apácza lenni, azon túl pedig a négy fal között korlátlanul uralkodni. Úgy mint eddig a hitetlen áruló férfiak, azután a szerencsétlen és kétségbeesett asszonyok fölött.

E zarándokolás egyik zárdából a másikba ismét egész esztendőbe került. Auróra grófnő büszke volt ezalatt, hogy fügét mutathatott az undok és elvetemedett férfi fajnak. Oly édes meglepéssel mondá, hogy nem létezik többé a világon Tereskey Auróra grófnő s a férfi sereg hiába epekedik ily elérhetetlen kincs birtokára! Tetszett neki önmagát megsemmisíteni, csak azért, hogy a bajuszos vagy borotvált képű vadállatok közül senki se dicsekedhessék azzal, hogy ily leírhatatlan boldogságot sajátjának nevezhet.

Úgy képzelte magát, mintha valamely kéjvadász egyszer azon táviratot olvasná a lapokban, hogy valamely természeti rémítő katasztrófa következtében Páris, besülyedt a földgömbnek közepébe. Mit ér ezután élni, ha nincs Páris, nincs boulevard, nincs boulognei erdő s oda van a quartier Breda! Más szóval, nem érdemes többé férfinak, a teremtés koronájának lenni, ha Bécsben, a Himmelpfort-úteza egyik legfeketébb házában elégett, elpusztult az az arany gyapjú, mely eddig a gróf Tereskey Auróra nevét viselte, s a nagy világ minden gyönyörének és boldogságának legmagasabb fokát képviselte.

Az idő tovább telt. Ismét bekövetkezett egy születés-napi évforduló és Auróra, grófnő nehogy ismét kitegye magát a hivatlan kérők «insultatióinak», otthon a palota kápolnájában végzé ájtatoskodását. Midőn szobájába tért, s a nagy tükörbe tekintett, azt mondá: még egy esztendő s akkor mint barbar ellenség redőtlen homlokomra száll a 30-as szám; ez lesz a legutolsó intés, hogy a kényes izlesű nő előtt a boldogság lehetőségének kapuja végkép be van zárva.

Micsoda? mit hallottunk? Tehát egy részről hivatalosan kijelentett vén leányság, önkénytes szegénység, zárda, fogadalmi fátyol? más részről még is újabb határidő a 30-as kor beköszöntéseig? De hiszen ez világosan annyit tesz, hogy Auróra grófnő, még sem mondott le minden reményről! Tehát

legalább egy évig vár még valamit, ha netán szabadulást hozna a véletlen eseteknek csodálatos játéka?

És valóban, a midőn a legsötétebb fellegekben a vígasz-talhatatlanságig csorgott az eső, a midőn a kebel elfásult, a lélek elcsüggedett, egyszerre ketté szakadt a borulat s ha nem is épen a Tereskey-palota tetejére, hanem messze tőle valahol még is kisütött a nap. Ott kelet felé. Legalább a pozsonyi kéklő hegyek ormait bizonyos jótékony fény aranyporral kezdi behinteni.

Véletlenül épen ekkor érkezett a házba egy férfi. Oly ember, a kire eddig senki sem gondolt; a kinek létezése soha számba sem jött; a kinek nevét is csak annyiban ismerték, hogy épen be volt írva a családfa ágasbogas kinövéseinek valamelyikébe. Azt sem tudták él-e még, vagy rég ott áll neve után a † gyászos jele, mely a bekövetkezett halálnak emlékeztetője.

Mint láttuk Auróra grófnő épen az ebédre öltözködött, a midőn híret vette, hogy a házban idegen érkezett, a ki Tereskey Boldizsárnak nevezi magát.

A történetírók szerint III. Rikárd angol királynak megjövendöltek, hogy ha e nevet Richmond hallja, kész lehet a dolgok végére. Valami ily természet fölötti sejtetem, vagy babonáság szállta meg a grófnő mellét, a midőn e divatból kiment nevet említék előtte.

Mert a grófi ház két ága között régi ellentét uralkodott. A bécsiek osztrákok és föltétlenül udvarpártiak voltak, míg Boldizsár, gróf a ki most az ifjabb ágat egyedül képviselte, törzsökös magyar maradt s ha kellett a legkonokabb rebellis is tudott lenni.

Lipót gróf házában a család nyelve német vagy francia volt. A gróf ugyan tudott, de nem akart magyarul beszélni; a grófné, mint idegen származású nő, e tekintetben kérdésbe sem jöhetett. Auróra grófnő hajdanában folyékonyan beszélt nyelvünket, de lassanként elfeledte. De midőn, az akkor egyedül tevékenykedő ó-conservatív urak, Bécsbe föllátogattak s a Tereskey-házat is fölkeresék, már csak hiúságból és időtöltésből is, szorgalmasan kezdett magyar könyveket olvasni, sőt a nyelvtant is kezebe vette s addig forgatta, hogy most már, ha megszorúl, beszélgethet is, honfitársaival.

A vett jelentésre szokott közönyösséggel felelé:

— Mindjárt lemegyek.

Útközben pedig, míg ruhája uszályát emelgetve, alá letene a lépcsőkön, visszafordult komornája felé és parancsolá:

— Még egy terítéket az asztalra.

Oly csekélység, melyet egy épen az ebéd órájára érkező rokontól, bármily viszonyok és körülmények között sem lehet megtagadni.

II.

A mi tíz évig késik, egy rövid ebéd ideje alatt beköszönthet.

Boldizsár gróf negyven éves, közép termetű, erőteljes férfi volt. Arczvonásaiból bizonyos falusi vadság és szenvedélyesség kifejezése világlott ki, melyet azonban a születés, nevelés, s a magasb társadalomban töltött gyakorlat nagyban elsimított. Egészséges, vérmes testalkata, szabad és bátor beszéde, lelkének őszintesége, jellemének mocsoktalan becsületessége, mindjárt rokonszenvet ébresztett iránta. Daczára az első pillanatban mutatkozó nyerseségének, mégis hamar kitűnt belőle, hogy nagyon jól tudja, miként kell magát a legszertartásosabb úri körökben is viselnie? Értette, mi a gúny, mi a tréfa és kedélyesség. Mindig biztosan bele találá magát a társalgás hangulatába. Kifejezései szabatosak, mozdulatai kifogástalanok voltak. Oly tulajdonok, melyeket mások, kik saját erejükből emelkedtek föl, csak nehezen sajátítanak el; legtöbbnyire pedig csak ízléstelen torzmódra utánozgatnak.

Auróra grófnő, a mint a terembe lépett, az első pillanatban megijedt a puszták ez oroszlánától; de midőn ez igen könnyedén, s ezért igen szalonszerűleg lépett előre, kezét csókolta s elmondá, mily régi vágya volt kedvelt rokonait meglátogatni: a szép grófnő kibékült vele s látta, hogy derék úri emberrel van dolga.

S miután köztök a közel rokonság a társalgás kezdetével előtűnni szokott feszességet és tartózkodást nagyban enyhíté, maga a grófnő, a ki otthon volt s így az előzékenységet kötelességének tartotta, mindjárt azon hangon kezdett szólni, mely a barátságot, nyájasságot és a bizalmasságot a vendégben is fölkeltheti.

— Nagyon örülök, kedves bátyám, hogy valahára mi is eszedbe jutottunk. Épen a legkedvezőbb perczben érkeztl. Kérlek, add karodat s vezess az ebédlőbe.

Mentek.

Az ebédlő csak egy kis udvari szoba volt. Középen hosszas kerek asztal állott, melyen a ház urának és nejenek helye üresen maradt. Auróra grófnő az asztal hosszabb oldalán, középtájon, foglalt helyet. Melléje egy öreg, sovány, hosszú orrú, himlőhelyes dáma ült, a ki egykor a háznál nevelőnő volt, azóta itt rekedt vagy itt marasztották. Olyan tisztes házi bútor, melyet megbecsültek, de a ki miatt senki sem engedé magát kényelmében és szabadságában korlátoztatni.

Boldizsár grófnak a szemközti hely jutott, s miután őt a grófnő francia nyelven madamenak is bemutatá: mindjárt magyarra fordítá a beszédet.

— Tudod-e Boldizsár hogy tulajdonkép nekem rád komolyan haragudnom kellene?

— Ha megmondod, miben követtem el halálos vétet ellened, kész vagyok a legsúlyosabb büntetés elviselésére.

— Hogyan? még vallani sem akarsz? Színled, mintha nem értenéd szavamat és célzásomat. Ez rám nézve újabb, szándékos sértés.

— Várom a kárhoztató ítéletet. Inkább nem is védekezem, hanem alávetem fejemet. Ezalatt azonban talán szolgálhatnék két vagy három cseppel, ebből a rubinszinű borocskából.

— Köszönöm; majd csak a leczke után.

— Akkor magam is tűröm az égető szomjúságot. Fölteve, hogy átérzett tantalusi kínjaimat kegyes leszesz büntetésim kimérésebe beszámítani. Államügyész! add elő, melyik paragrafusát törtem meg a büntető törvénykönyvnek.

— Azt, a melyik parancsolja, hogy a férfiak legelső kötelessége figyelmet tanúsítani a nők iránt.

— Ah, ez már főben járó dolog. Ha ebben hibáztam, elismerem nincs számomra mentség; nincs irgalom, nincs kegyelem. Kérem a vádat.

— Mindjárt szolgállok vele. Ám halld. Én, a ki most itt ülök, ezelőtt régen, nagyon régen, miként száz és száz tanú esküvel erősíté, nem a legrútabb leány voltam Bécsben.

Mellé még szegény sem lehettem, ha körülbelül egy millió hevert a szekrényemben. Most már azt kérdelem, miként történhetett az: hogy teljes tíz évig tartó virágzásom ideje alatt, neked, legközelebbi rokonomnak, eszedbe sem jutott, már csak kíváncsiságból is engem megnézni, megtekinteni! Ellenben most, mikor már forma szerint vén leány vagyok, midőn pénzemet elajándékozván, tökéletesen koldusbotra jutottam, egyszerre ide rohansz, mintegy kárlátóba! Talán, hogy számláld meg arczom redőit? Talán, hogy kémleld ki, van-e ősz hajszálam? Talán hogy találd ki, hány esztendő vagyok? aztán bámulj meg mint mohhal földött tisztos romot, miként a tudós régiségbúvárok is oly gyönyörrel szokták megcsodálni az egyiptomi mumiákat.

Oly csiklandós interpellatio volt ez, minőt Auróra grófnő míg vén leány nem lett, csakugyan ki nem bocsátott volna ajkán. Most már sokat megengedett magának; a korral együtt kivívta a teljes sajtószabadságot. Beszélt meggondolás nélkül, mint valami kávészörpölő nagynéni, ha kiront a nagy világ hiábavalóságai ellen.

Hanem Boldizsár bácsi sem maradt adós a felelettel.

— Húgom — mondá s bort töltött a grófnő és a maga poharába — bocsáss meg: igazságos vádakra kétfelekép felelek. A mi a múltat illeti, jöttem volna biz' én ezerszer is ide; hanem ez a mostani atyai kormány, mely mint isteni gondviselés örködik a népek nyugalma fölött, egyáltalában nem engedte meg, hogy falum határát is túllépjem. A mi pedig a jelent illeti, azt mondom: ha egykori vagyonodból még annyi maradt meg, mint a mennyit szépségedből most is bírsz, akkor bátran hiheted: most is csak te vagy Bécs városának leg szebb és leggazdagabb arája!

— Kedves Boldizsár bátyám, bőkot akartál mondani és tudtodon, akaratomon kívül a legegesebb szatirát szórtad szemem köze.

— Lelkem teljes meggyőződése szerint beszéltem.

— Akkor szellemes megjegyzésed annál kegyetlenebb irányomban. Mert jól gondold meg, ha volt egykor egy millióm, most alig van 80,000 forintom; bizonyára pénz tekintében nagyon alá szálltam. Te pedig azt mondtad, épen annyi maradt meg szépségemből, mint vagyonomból. Tehát szám-

tani pontossággal határozta meg értékemet. Ha az egy millió arából nyolczvanezer forintos szegény leány lett, akkor ezen arányban az egykori szépség, melyről könyveket írtak, ma nem több, mint elhervadt gyöngyvirág.

E szavak így papírról leolvasva, tán keserűséget és búskomor hangulatot árulnak el, ámde a grófnő csak enyelgett, csak ebédközi vidámsággal fűszerezé a társalgást. Hiszen nem is volna nő, ha ilyesmit komolyan mondana ki önmagáról.

Mindketten nevettek. A franczia nő bámult e szokatlan jó kedven; különösen pedig nem érthette, hol és mikor tanult meg az ő egykori növendéke ily folyékonyan törökül vagy tatárul?

A főlsholgáló cselédek jöttek, mentek. Ez úttal nem volt nehéz eleget tenni azon kötelességöknek, hogy a lefolyt társalgásból csak egy szót is hallani vagy megérteni ne merészeljenek. Csak odakünn suttogták egymásnak:

— Hallottad? azon a nyelven beszélnek, mint a Khas-suth! — Erre aztán a jó érzelmű bécsiek háromszor keresztet vetettek magokra.

A szemközt ülők pedig egészen átadák lelköket a jó kedvnek és vidámságnak. Ha néha egy jó ötletre egész szívből nevettek, akaratlanul is hosszasan feledék szemöket egymásnak arcvonalain. Mintha onnan is akartak volna valamit kiolvasni.

És ha egymás látása gyönyörükre szolgált, ki tudja, mit gondoltak? És ha bizonyos jövődöbeli lehetőség is eszökbe jutott, örökre titokban marad, kié volt az első gondolat, ki előzte meg a másikat a kezdeményezésben?

Midőn aztán haladt az idő, a csemegét fölhozták s a füllelő cselédség végkép kitakarodott, a grófnő újabb tárgyra tért át.

— Bátyám — mondá — beszéljünk okosabb dolgokról. Mint nő kegyes vagyok elhinni, hogy egyszerűen, vagy legalább főleg rokonaid látogatására fáradtál föl Bécsbe. De ha »egy úttal« itt még valami más elintézni valód is volna, vedd rokoni részvétemnek, ha megkérdem, mi dolgod van itt?

— Valóban, húgom, jól mondtad, »egy úttal« más is közbevegyült. Pénzről van szó. Pénzt követelnek tőlem, még pedig oly helyen, a hol százezerszer előbb szoktak valamit bevenni, mint kifizetni.

— Valami banktól akarsz kölcsönt fölvenni ?

— Egyelőre nem ; de megeshetik rajtam s akkor el vagyok temetve. Képzeld, valami szörnyűkép kellemetlen pöröm van a pénzügyminiszterium ellen.

— A pénzügyminiszterium ellen ! Jaj Istenem, ez hatalmas, veszedelmes és irgalmat nem ismerő ellenfél.

— Magam is úgy tapasztalom. Ha elvesztem e pört, olyan adósságba verem magamat, hogy a kamat és tőke törlesztés terhe fölemészti jövedelmem nagyobb részét.

— Szeretném hallani e pörnek minden részletét.

— Elbeszelném, de félek, hogy untatlak. Különben az egész egyszerű, világos és könnyen érthető.

— Beszélj, kérlek.

— Az egész ennyiből áll : 1849 nyarán az osztrák hadsereg előrenyomultában ellenállásra találván, őt vagy hat falut fölperzselt s aztán megint visszavonult. A magyar kormány segíteni akarván a népen, 40,000 forintot utalványozott. Én mint kormánybiztos, e pénzt fölvettem, de míg a vidékre érkezhettem, más oldalról a muszka hadsereg tört elő, elfoglalta a vidéket és én többé azon falukba be nem juthattam. A pénz tagadhatatlanul nálam maradt, s a világosi fegyverletétel után az egész összeget, mint értéktelenné vált magyar bankót beadtam s arról nyugtát is kaptam. Mindezek daczára most az osztrák pénzügyminiszter követeli tőlem ez összeget, még pedig a mostan folyó pénznemben.

— Ez lehetetlen. Hogy követelheti, ha beadta és nyugtát is kaptál róla ?

— Ez mindegy. Azt felelik erre, hogy mindenki tartozott a magyar pénzt beadni, annyit, a mennyi kezénél, készletben volt. De ebből nem következik, hogy a kik a kincstárból valamely célra pénzt vettek, a számadás alól fölmentetnének. Bizonyítsam be tehát, hogy ezt a 40,000 forintot csakugyan kiosztottam s ez esetben majd a faluk lakosain veszik meg, ha pedig a pénzt ki nem osztottam, hanem bár mi okból megtartottam : fizessem én.

— Ez hallatlan igazságtalanság volna. Ki tenne fölilyet a mai törvényes, hűséges és istenfélő kormányról ?

— És mégis így van. A legnagyobb baj pedig az, hogy nem én vagyok a legelső, s az egyedüli e helyzetben. Már több ismerősömet hasonló alapon bepörölték és el is marasztalták.

— Ez nem lehet ; ez így nem maradhat. Miként véled, hogy segíthetsz magadon ?

— Épen ezért jöttem Bécsbe. Két vagy három hét múlva fölveszik ez ügyet a legfelsőbb törvényszéken s addig fölkeresem a bírakat és igyekszem őket fölvilágosítani. Valamelyiknek lesz tán szíve s megigéri pártfogását.

— Pártfogását ! — kiáltott föl Auróra grófnő és hangos kacagással fejezte ki rosszaló bírálatát a terv fölött. — Honnan jösz, harátom, hogy épen te még pártfogásról is álmadozol, itt Bécsben, a szűkkeblű loyális és az aggodalmaskodó servilismus középponti tűzfokán ! Pártfogás-keresés és telivér Kossuthianer ! Mert ha vannak ily pörök, csak azért találták föl, hogy olyanokat is megbüntethessenek, kiket nagy föltűnés nélkül, haditörvényszékileg elítélni nem lehet, s így a birtokaikat sem kobozhatják el. Hanem én mást tanácsolok neked.

— Te tanácsot tudnál adni ?

— Megkísérlem. Mindenesetre itt kell nálunk maradnod, míg ügyed el nem dől. Nem mondom, hogy zárkózzál el a világtól, hanem tarts valami fél-incognitót. Azaz : ne menj olyan helyre, a hol észrevennének, a hol szóba hozhatnának, a hol megjelenésed föltűnést okozhatna. A többit pedig bízd rám. Már csak gondolatod is, hogy itt valaki egy rebellisnek ügyét a kincstár ellenében védelme alá foghatná, engem elrettentett ! Hogy követelheted, hogy valaki érted a legvilágosabb kegyvesztés veszedelmének kitegye magát ? De ha a csillagos, rendjeles és előléptetésre váró uraktól semmit sem várhatunk : helyettök majd megrohanom én az asszonyokat.

— Az asszonyokat ?

— Bízd csak rám. Van köztök több olyan ügynevezett ismerősöm. Néhányat itt-ott bemutatnak nekem e fajtából, s ha akkor hideg udvariassággal türtem el a kéréstlen szerencsét, most fölélesztem az elhanyagolt viszonyt s pörünk nyerve lesz.

— Ily hatalmasok az asszonyok Bécsben ?

— Bécsben és az egész világon. Ezek a fonyadtképű excellentiás urak mind rabszolgák otthon. Az egyik dőre módon szerelmes fiatal nejébe, s koldúlva vadászsa kegyét. A másik szegény, fizetésen kívül nincs egyebe, tehát a gazdag feleség pénztárczájára kacsingat. A legtöbb pedig csak a házi béke megzavarásától fel. Borzad, ha az asszony makranczos, duzzogó, migraines vagy épen ájuldozó s azért a férj minden esz-

telenséget elkövet, csakhogy otthona nyugalját megvásárolhassa.

— Húgom! és leány létedre mindezt tudod?

— Oh, ezt más leány is tudja, csak nem beszél róla addig, míg meg nem vénült.

— Auróra!

— Ne felelj. Nem szeretem a világos föl hívásra adott bókákat. Különböztetve mindjárt holnap megindulok hadjáratomra. Három vagy négy asszonyt meglepek látogatásommal. Majd meglátod, mily gyorsan viszonzózzák udvariasságomat. Sógorném pedig majd meghívja őket ebédre, estélyre, s más oly gyülekezetre nálunk, midőn nagy és vegyes társaságot fogadunk, a hol afféle Hofrathok vagy, Isten bocsássa, még poeták és újságírók is megfordulhatnak.

— Inkább ne szóltam volna, mint ily kellemetlenségekkel fárasztalak.

— Rokonok vagyunk. Aztán ha lelkem legmélyebb gyökeréből gyűlölöm a forradalmat és a pártütést az uralkodóház ellen: azért nem halt ki szívemből az igazság szeretete. Különböztetve pedig kérdelek, oly csekély birtokod van, hogy ily semiséget is megsínylenél, a minő 40,000 forint megfizetése?

— Nem mondom, hogy tönkre jutnék miatta, de bizonyára évek hosszú soráig le kellene mondanom azon kevés kényelemről is, melyhez születésem óta szokva vagyok.

— Mégis, mennyi lehet birtokod?

— Körülbelül 3000 hold.

— Csak ennyi? Hiszen ez Lipót bátyám rengeteg uradalmához képest káposztáskertnek is kevés.

— Valóban neki nem sok. Én azonban a káposztát házi kertem végén, néhány négyszög ölnyi lapályban termeszttem, s hidd el, mégis legalább százszor annyi terem ott, mint a mennyit magam megeszem belőle.

Mindketten, bármiről beszéltek, legörömetesebb a vígabb, a tréfásabb oldaláról kapták föl a tárgyakat.

Mikor Boldizsár gróf a fekete kávéval is készen volt, Auróra grófnő fölkel az asztaltól s rokonát a szomszédterembe vezeté. Itt fölnyitá a zongorát s legalább másfél óráig lázas szenvedélylyel és kitünő művészettel beethovenezett neki. Kárpótlásul aztán előszedett magyar szerzeményeket is, le is kalapálta a legpontosabban, úgy, mint azok írva voltak; még

sem volt köszönet bennök. Hiába, e bűvös melódiákat Auróra grófnő saját fülével soha sem hallotta, a holt jegyek pedig nem adhatták ki azokból sem a zamatot, sem a szellemet, legkevesébbé pedig a nemzeti érzést és jellemet.

Vegre késvén az idő, Aurora grófnő csöngetett s a belépő szolgának parancsolá, hogy mihelyt Boldizsár grófnak tetszeni fog, vezesse őt a szánára berendezett szobákba, s akkor, a holnapi viszontlátásig, búcsút mondott.

A grófnő még sokáig ült és gondolkodott hálószozájában, míg behívá komornáját és levetkőzött.

Még azután is, szokása ellen, égeté a háromkarú gyertyát s midőn sehogy sem tudott álomra szenderülni, újra föl-kelt és a szomszéd szobából az íróasztalról egy vörösbe kötött tizenhatodréti alakú, de szokatlanul vastag könyvet hozott elő.

Olvasni vagy imádkozni akar e leány?

Nézzünk a könyv külső borítékára. Olvassuk czímét. Német nyomtatvány s rajta a folyó 1853-ik év száma. Közön-ségesen úgy nevezik: «góthai almanak», mely összes Európá-nak uralkodó és arisztokratikus családjának és család tagjainak nevét foglalja magában, a rokonság közelebbi vagy távolabbi fokozata szerint.

Auróra grófnő e könyvben a Tereskey grófok családját elősoroló lapjára nyitott és ott olvasá:

«Tereskey Boldizsár, született: 1813 május 20-dikán.»

— Tehát 40 éves. Én még fiatalabbnak gondoltam, oly jó színben van. Neve után semmi hivatal, czim, rendjel. Egy-szerűen csak Tereskey Boldizsár, egyéb semmi. Annál jobb. Tán még ezután lesz.

Aztán elfuvá a gyertyákat és utolsó gondolata volt:

— Semmi sincs neve után írva. Tehát nőtlen. Nincs felesége, és nem is volt soha. Lesz-e ezután?

III.

Csakugyan lesz valami a dologból.

Későn, éjféli után volt, a midőn Lipót gróf nejével a palotába visszaérkezett.

A vén komornyik, a ki urát levetkőzteté, nem merte

megmondani, mily iszonyú vadállat, minő ádáz krokodilus támadta meg a házat. A hű szolga nem akarta kegyes urának éji nyugalmit megháborítani. Majd megtudja reggel, minő veszedelem rejlik hajlékában. Aztán úgy is késő volna már azon hivatlan tolakodót elküldeni valamelyik külvárosi vendéglőbe. Tehát csend és béke uralkodott a palotában. Minden lámpa és gyertya kialudt, minden hang elnémult, mint illik, midőn ő excellentiájok méltóztatik ágyba vonulni és aludni.

Mikor pedig másnap reggel tizenegy órakor a gróf föl-kelt s hallá, ki szállásol a palotában, halavány lett, mint a fal, az ijedségtől.

De először is mit tehetett róla? A rokonságot nem tagadhatta, tehát a jogot sem, hogy unokatestvére hozzá szálljon. Csak azon töprenkedett, mit mondanak e csiklandós történetkére az udvarnál? Nem következik-e belőle soha meg orvosolható kegyvesztés? Miként viselhetné el, ha a legközelebbi estélyen legalázatosabb hódolatára hideg, visszautasító mosolyt nyerne válaszul? Hátha rögtön elküldik őt Bécsből, falusi jószágaira? Mi lesz akkor belőle? Nyomorú földönfutó, kiről az irgalmas Isten is megfeledezett.

Hiába biztatta magát, hogy hiszen más magyar grófi családot is érte a csapás, hogy egyik tagja a kárhozat útjára tévelyedett. Sok ilyen elfajúltat börtönbe zártak, egy párt érdemök szerint föl is akasztottak: de azért a ház hű tagjai tovább is élvezhetik a földi lét legmagasztosabb gyönyörét, hogy az udvar kegyének ragyogó napja körül sütkérezhettek.

Mint irigylette az osztrák főurak szerencséjét! Bezzeg ezek közül egyik sem mocskolta be lelkét a forradalom undok fekélyével. Ezek az elsőtől az utolsóig tiszták és megpróbáltak maradtak, mint tűzben az arany.

— Ez a mi bajunk — fohászkodék ő excellentiája, és apró szürke szemeit a boltozat felé forgatá. — Ezért állunk mi mindenütt a hátulsó sorokban. Amazok számára záporosó módjára hull a czím, rendjel, kitüntetés; nekünk pedig szűk alamizsnaként osztogatják. Hiába mutatjuk tántoríthatatlan hűségünket, föltétlen hódolatunkat. Hiába tesszük magunkat tönkre itt e drága s borzasztóan fényűző városban; még sem hisznek nekünk igazán. Mentől többet áldozunk, annál inkább szemünkre vetik, hogy otthon gonosz életet folytató rokonaink is vannak. Harmincz elsőrendű kitüntetés éri az osztrák ura-

kat, míg a mi szemünket holmi selejtes csillagocskával szűrik ki. Hogy virágozhatnak föl tehát szegény Magyarország, a mi szeretett hazánk, a honnan a mi jólétjeinket hozatjuk ide, Bécsbe?

Mikor pedig föl volt öltözve és jelentek, hogy Boldizsár gróf várja már őt a kisebb társalgási terembe, úgy indult le a lépcsőn, mintha vesztőhelyre vinnék. Korlátlan úr volt palotájában és íme, jó képpel kellett elfogadnia valakit, a kit oda kívánt, a hol a bors terem!

Hazudnia kellett, hogy örül látásának; megkérdi, hogy szolgál drága egészsége, sőt föl kell ajánlani még vendégszeretetét is! Mert hát az effélettől, mint igaz nemes, meg nem menekedhetett.

Pedig ő valóban vendégszerető ember volt. Ha egy igazi négy nyüstös osztrák főúr tisztelte meg házáat, pazarlása háttart sem ismert. A hozzá hasonlóknak csak úgy szálltak hozzá, mint a vendéglőbe. Sőt valahol a harmadik, negyedik emeleten még az uradalmi praefectus vagy a pénzhozó tisztartó számára is mindig készen állottak a csinos és kényelmes szobák.

Ily gondolatok között érkezett a palota díszfolyosójára. Egy kek-vörös bérruhába öltözött szolga a társalgási terem kettős ajtaja előtt állott, hogy mély hajlongással utat nyisson kegyelmes urának: a mint egyszerre balról, mint ha szél kerekednék, suhogó selyemruhák zöreje közeledék.

Auróra grófnő volt, a ki a szó teljes értelmében útját állá bátyjának.

— Lipót! — mondá franczia nyelven — ha szeretsz, tedd meg kedvemért, hogy jó képpel fogadd Boldizsárt.

— Hogyan? — felelé megütközéssel, hogy valaki szükségesnek tartá, őt házi úri tisztére figyelmeztetni. — Csak nem teszed föl rólam, hogy hozzám nem méltólag viseljem magamat?

— Azt nem. De tudnod kell, hogy én őt már két vagy három hétre itt marasztottam. Tehát testvéri szeretettel kérek, úgy tekintsd ez embert, mint a ki az én közvetlen pártfogásom alatt van jelen e házban.

— Auróra . . .

— Mit akarsz mondani?

— Bámullak, imádlak és az örömtől egészen el vagyok

ragadtatva. Évek óta várom és lesem, hogy ily hangon szólalj föl.

— Vigyázz, nehogy csalatkozzál, mert én ma is az vagyok, a ki tegnap voltam.

— Meglehet; de szemed ragyog. Eddig nem ismert tűz és melegség beszél belőled s mintha többet is tudnál mondani, mint a mennyit szóval kifejeztél. Oh, ha megérném a szép napot, melyben . . . hogy is mondjam? szívemből szerencsét kívánhatnék neked.

Auróra grófnő nevetett, mint a ki valamely köznap bókra felelni sem akar. Egy úttal bátyjának czélzását nem kívánta elérteni, de el sem hárította magától.

Így aztán Boldizsár grófnak a Himmelfort-útczában meg volt az ágya vetve. Lipót gróf csaknem tánczolva lépdelt tovább. Mintha kicserélték volna ő excellentiáját. Mert a ki néhány perczcel elebb az udvari kegyvesztés fenyegető alakjától rettegett, csak azért, mert egy rebelliis rokont fogadott házához, most hirtelen egy sokkal jelentékenyebb lehetőség következményeivel is kibékülhetett. Nagy úri ingatagság és változékonyosság ez; egyéb semmi.

Ketten, hűgával karonfogva léptek a terembe. Itt egyszerre rokona elé sietett; üdvözölte házában, kezét szorított vele, megölelte és német szokás szerint mindkét felől meg is csókolta.

— Mindjárt itt lesz nőm, és bemutatlak.

A következő perczben balról is nyílt az ajtó. A grófné pompás kelméjű, de a szabás módjánál fogva házi viseletre szánt reggeli öltözékben lépett be. Utána az elmaradhatatlan madame, később néhány másod perczcel a ház örököse Lotthár Kelemen; végre a jezsuita pater, a ki bizonyára most végze ajtatosságát, mert a pompás kötésű és arany metszetű breviariumot hóna alatt hordta.

Az egészen rokoni s minden szertartás mellőzésével végbement bemutatás után a legbizalmasabb és legbarátságosabb hangulat uralkodott a jelenlevők között. A grófné az asszonyi nem éles szemével azonnal fölfedezé, hogy a színpadon változás történt s hogy férje nem lehet ily tartózkodás nélkül barátságos e rendkívüli vendég irányában, «elegendő ok» nélkül. Tehát ő is csupa szív, lélek, és leírhatatlan báj volt s így a

társaság boldog harmoniáját semmi idegenszerűség meg nem zavarhatá.

Midőn a vett jelentésre, mindnyájan a reggeliző terem felé indultak, Lothar Kelemen illedelmesen kezét csókolt a mamának s a papa előtt is mélyen meghajolt. Fiúi hálával fogadta atyjának leereszkedő kérdését: nem vagy beteg? még hálásabb köszönettel fogadta édes anyjának azon aggodalmaskodó tanácsát, nehogy a sok tanulással veszélyeztesse drága egészségét. Azután nevelőjével együtt eltávozott. Mert ők ketten már a kilencz órai mise után megreggeliztek s most már rájuk a leczkék rideg órái következtek.

Igazán nagyon szerették a szülők ez egyetlen gyermeküket. Különösen, ha oly szépen föl volt öltöztetve s az új ruha csinosan állott rajta. De meg is érdemlette e szeretetet, mert a legkellemesebb modorban kívánt jó reggelt, illedelmesen kezét csókolt, s a legpéldásabb eleganciával kérte meg a mamát, engedné meg azon kegyet, hogy arcát is megcsókolhassa. Még az idegen is, ha látta, könnybe lábadt a szeme; soknak majd megrepedt a szíve.

Ilyenkor a boldog szülők tíz perczig is elgyönyörködének gyermekök látásában. Lothar Kelemen e mellett szép, jó és engedelmes fiú volt. Egészen anyjához hasonlítva, egy vonás sem árulá el benne a törzsökös magyar eredetet. Szőke, kékszemű magzat, tele a fiatalság bájaival. Orra majdnem nagy a gyermekies arcához képest. De szeplőtlenül üde, fehér és tiszta bőre megadá neki a gyermekkori szépség minden föltételét. Ilyen volt ő életének tizenötödik tavaszában.

Tehát a társaság a reggeliző szobába vonúlt, mely díszszel és választékossággal volt berendezve. A világosságot két nagy íves ablak szolgáltatá; már tudniillik a mennyi a Him-melfort-útca sötététől kitelhetett.

A reggelineél pedig angol divat; azaz, korlátlan szabadság uralkodott. Mindenki oda ült, a hová tetszett; mindenki abból evett, a mi ínyét leginkább ingerlé, vagy a mivel a ház tagjai megkínálák őket, azon ajánlás mellett, hogy e pástétom a palota szakácsának egyik legsikerültebb remeke.

A grófné tányéra mellett halmázban feküdt az éji postával érkezett levelek tömege. A gróf habzsolva csemegézte a párolgó lúdmáját s csak fél figyelemmel pillantgatott az *Ost-Deutsche Post* című akkor híres lapba, mely akkor a többi

között legokosabbnak látszott és merészen szabadelvű is volt, épen mint mindenható sugalmazója, báró Bach.

Tehát Auróra grófné és Boldizsár gróf magokra maradtak. Néha fölkeltek helyökből s egy ablak bemélyedése közé állva, átnéztek a szemközti házaknak egymásra rakott ablak-soraira. És beszélgethettek, úgy, hogy más nem hallhatta.

Majd csupa időtöltésből megmutogatta Auróra grófnő a palota szobáinak hosszú széles tömkelegét. Benyitott egy ajtót, mely a nagy terembe vezetett, a hol az ünnepélyeket, estélyeket, hangversenyeket és tánczvigalmakat tartják. Egy másik kisebb terem falait a marczonea ösök arczképei boríták. Itt esnek a nagy ebédek, ha meghívott vendégek vannak jelen. Mindenütt fény, pazar pompa s kifogástalan jó ízlés mutatkozott.

Mert hát a mit valódi nagy uraknál látunk, annak mind elismert jó ízlésnek kell lenni. És ha más valami volna, akkor itt helye sem lehetne. A jó vagy rossz ízlest csak a gazdag bankárok termeiben szokás bírálat alá venni. Csak itt lehet valami nagyon drága, nagyon ritka s a kivitelben művészeti, és még is ferde és ízléstelen. A nagy urak ízlés dolgában is magokhoz ragadták a dictatori hatalmat; tehát a mit ott látsz, vakon esküdjél meg, hogy abban nincs hiba, s épen az a legszebb az egész világon!

Lipót grófné kezdte már sorban feltörni leveleit. Ha czímlapjáról, a pecsétről meg nem ismeré, honnan érkezik, hidegen felre taszította, és ott is hagyta, hadd csináljon azokkal komornája azt, a mi neki tetszik. Ha új komornája volt, s ez veleszületett kíváncsiságánál fogva e leveleket kezdetben el is olvasgatta: végre úgy megcsömörlött tőlök, hogy undorral hányta a kandalóba s legott föl is gyújtotta.

Lipót gróf is talált már kedvencz lapjában egy újdonságot, melyet figyelmére méltatott. Alkalmasint a Renz-czirkusban támadt föl egy új istennő, a ki már a harmadik gazdag örököszt teszi tönkre. Vagy ismét bemutatnak egy oly bámulatos «iskola-lovat», hogy kérddhetjük: melyik már tudósabb? a ló, vagy a ki beiskolázta?

Egy ily alkalommal Auróra grófnő és pártfogolt vendége, a midőn a szobában a legtávolabb fekvő karszékeken helyet foglalnának, Boldizsár gróf néhány másodperczre elmélázott s aztán hűga felé hajolva, mondá:

— Megengednéd, hogy kérdést tegyek hozzád ?

— Kérlek beszélj.

— Mondd meg: igaz a hír, a mi falusi magányomba is elhatott, hogy vagyonodat, örökségedet, bátyádnak, elajándékoztad ?

Auróra grófnőnek első mozdulata volt, hogy fejét büszkén fölemelje: mintegy rendre utasítva egy embert, a ki olyasmibe avatkozik, a mihez semmi köze.

Mindamellett súgta valami lelkébe, hogy Boldizsár ily szerénytelen kérdést pusztán férfiatlan kíváncsiságból nem tehet. Még kevésbbé oly gondolattal, mely a haszonlesés gyanúját ébreszthetné föl.

Tehát egykedvűen mosolygott. Mint szokták sorsosai és társnői, ha időt akarnak nyerni adandó válaszuk megfontolására. Aztán hirtelen és határozottan felel:

— Igen, odaajándékoztam. Először, mert szabadságomban állott. Másodszor, mert tudtam, hogy helyesen cselekszem.

Midőn e világos szavak a grófnő ajkairól elszállottak, Boldizsár gróf mintegy aggodalmaitól megszabadulva, vett lélegzetet és homloka egészen kiderült. Látszott, hogy a mit hallott, rendkívüli öröme s megvigasztalására szolgált s aztán fölbátorodva folytatá:

— Köszönöm szíves válaszodat. Most pedig engedd meg, adjam okát, miként merészkedtem ily kérdést tenni; különben joggal vádolhatnál, hogy túlléptem azon határon, melyet a társadalmi világ törvénye még a közel rokonok között is, mindig föntartandónak parancsol.

— Semmi okod mentségre. Szabadon kérdeztél, én pedig őszintén megfeleltem. Most már bizonyosan tudsz valamit, a mi felől kétkedtél. Semmi okod mentegetőzésre.

— Van! ezerszer mondom, van. Egy helyett egész sor és bocsáss meg az én önzésemnek, ha örömeimet fejezem ki azon, a mit hallottam.

— Hogy beszélhesz te itt önzésről ?

— Megmagyarázom. — Igen önzés, semmi más, mint rút férfiúi önzés. Mert míg te e nagyvilági városnak ünnept bálványa, a kérők seregének dűsgazdag arája voltál, addig az ily homályban lappangó falusi középszerűség, mint én vagyok, föl sem emelheté szemét ily szédítő magasságba.

De ha már megszűntél gazdag lenni s csak azon értéked maradt meg, melylyel a természet oly pazarul árasztott el: nekem is könnyebb lesz bebizonyítanom, hogy őszintén érzek, tartózkodás nélkül szólok s kimondom, hogy te szép vagy, szebb mint képed első ifjúkorom álmaiban valaha lelkemben kirajzolódék, s azért szívem mélyéből, s a legtisztább érzelméből szeretlek, és szeretni foglak, míg élek!

Auróra grófnő mélyen szemebe nézett a beszélőnek. Száz gondolat rohanta meg és visszaemlékezett, hogy a lefolyt évek sora alatt hányan szóltak így hozzája.

És úgy hitte, hogy annyi kétes, gyanús sőt világosan hazug lelkű udvarlói közül egyetlen egy sem szóltott ily ellenállhatatlanul meggyőző hangon. Ez lehet oka, hogy egyiknek nyilatkozatára sem érzett szívében hajlamot a viszonzásra. Ily egyszerűen, egyenesen közvetlenül és tiszta barátsággal még senki sem beszélt vele. Tehát ennyi idő volt számára kimérve, hogy végre megérkezzék a férfi, a ki rokonszenvet gerjeszt benne és megérdemli, hogy meghallgatást nyerjen!

Mindamellet nem tagadható meg asszonyi természetét s a roham e válságos perczében is, legalább a legelső pillanatban, kitérőleg akart válaszolni.

— Barátom — mondá elnyomott fohással — bár akkor jöttél volna, a midőn azon szépségnek, melyről oly udvariassággal beszéltél, még virágkorát éltem. Nem az álszerénység szól belőlem, ha figyelmeztetlek, hogy te ma az egykori Aurórának csak romjait látod.

Ámde Boldizsár gróf kiáltva vágott szavába. Nem törődött többé, ha mély hangjának ércze betölti az egész szobát. És mondá:

— Édesem, mindenem, te szép vagy, és az én boldog szemem előtt soha szebb sem lehattél. Épen úgy szeretlek, mint ma vagy; a feslő bimbó helyett a teljesen kinyílt virág. Benned találok eszménykepemet, benned életem boldogságának minden föltételét. Nem te, de én vagyok túl ifjúságom tavaszán, s azért kínállak nem hervadó virággal, hanem érett, egészséges, és sokáig eltartó gyümölcscsel. Fogadd tehát legbensőbb érzelmemből származó ajánlatomat azon meggyőződéssel, hogy a nők között te vagy az első, te lesz a legutolsó, a kihez ily kérrrel járulok.

Auróra grófnő mélyen meghatva a szenvedély ily egy-

szerű s legtermészetesebb kifejezése által s látva, hogy rokonai bizonyosan jól észrevették, miről van itt szó kettejük között? félénken és bizodalmatlanul tekintett bátyja és sógornéja felé. De látnia kellett, hogy onnan csak a fölbátorítás és helybenhagyás intései érkeznek feléje.

Gépileg kelt föl tehát székeről, de mielőtt helyét elhagyná a szó teljes értelmében tudtán kívül nyujtá oda kezét rokonának. És csak akkor tudta meg, mit cselekedett, a midőn Boldizsár grófe kezét, mint mennyből adott ajándékot, hevesen ragadja meg, csókokkal özönlí el és dobogó szívéhez emeli.

Ekkor már elveszté szeme világát, mintha szédület környezné az előtte kerengeni kezdő bútorokba kapaszkodott. Talán felt, hogy elesik, erősen ragadá meg esdeklő bátyjának kezét, nagy hévvel megszorítá s aztán elmenekült.

Néhány másod perczig egy hang sem zavará a szoba csendét, csak midőn Lipót gróf és neje a feléjük siető testvért karjaikba zárák, lőn világos és bebizonyított dolog, hogy nagy jelenet folyt le a megelőző pillanatban.

Azonban Lipót gróf tudta mint kell magát ily feszült helyzetben is viselnie. Oda lépett öcsce mellé, melegen kezét fogott vele, s aztán rögtön új fordulatot adott a társalgásnak.

— Kedveseim — mondá nejéhez és húgához intézve szavait, — az én szeretett Boldizsár öcsém bizonyára nem azértjött Bécsbe, hogy négy falközé zárkózzék, hanem hogy meg is nézzen egyetmást e városban, a hol annyi tudományos, építészeti és művészeti kincs van egy halmazban. Adjatok tehát neki teljes szabadságot; ott töltsé a napot, a hol neki tetszik, csak azt kössétek ki, hogy esti hat órákor, az ebéd idején jelen legyen, s ha elkerülheti, máshová né ígérkezzék.

Mi volt ez? talán szándékos és erőszakos felbeszakítás, mely tiltakozólag hangzott volna a lefolyt jelenet folytatása ellen?

Épen nem. Hanem bevett nagy úri szokás, hogy még a szív dolgait is csak megszokott formák között kell elvégezni. Az ünnepélyes szerelmi nyilatkozatnak meg kellett történni, mert hiszen ez elkerülhetetlen kellemetlenség; de azután hadd jöjjön vissza a rend és nyugalom s ne akadályozza senki a világ folyását.

Egy úttal a ház ura karon fogta vendégét s mondá:

— Hízelgek magamnak, hogy mindjárt itt palotámban

is lesz valami, a mi érdekelhet. Szerencsénkre pompásan süt a nap s minden a legszebb világításban tűnhetik elénk. Ha úgy tetszik menjünk képtáramba : mert egyik megbocsátható gyöngém az, hogy műkincseimet nagyon szeretem mutogatni olyan embereknek, kik értik, mi a szép.

Egész óráig tartott a gróf képtárának és múzeumának megtekintése, míg végre Boldizsár gróf szobájába tért, igazított valamit öltözékén, elhagyá a házat s bevegült Bécs útczai néptömegének tarkaságába.

Lipót gróf pedig magára maradván, bekopogtatott a hölgyek szobájába.

— Aurórám — kezdé beszédet. — Azért jöttem, hogy prózai dolgokkal fárasztssalak. A tizenöt évvel idősb bátya szól kedves hűgához s mindenekelőtt szerencsét kíván neked.

Magától értetik, hogy Auróra grófnő mely fejhajtással fejezé ki köszönetét. A gróf pedig folytatá :

— Ha Boldizsár öcsém csak mint látogató tér be hozzánk, nem tagadom, hogy nem szívesen látom : a miből nem következik, hogy a vendégszeretet szabálya ellen vétséget is kövessék el. A vér ugyan összeköt minket, de a politika végkép külön választ. Erősen suttozták volna hátam mögött, mily vendéget fogadok házamba, de ha meghallják, hogy e rokonom az én Auróra hűgomnak elfogadott kéréje : akkor minden okos ember csak azt mondhatja : ez már egészen más.

— Tehát . . .

— Tehát most jövök a földologra. A mit eddig mondtam, csak előszó volt, milyet a könyvek elejére írnak, de nem szokás elolvasni. Hallgass meg édes hűgom, mert most a család fejének megmásíthatatlan akarata szól belőlem. Kedvesem, te egy időben, egy egészen más helyzet és lelki állapot között egész vagyonomadt nekem ajándékoztad. És ha sok unszolásod után, hallgatólag e pénzt el is fogadtam, csak azért tettem, hogy véget vessék a vitának, s határozzon köztünk az idő. Ime, mindnyájunk öröme a viszonyok gyökerestől megváltoztak és én e perczen határozottan kijelentem, hogy örökségedhez nyúlni nem fogok ; ha nem adtad nekem ; kötelességkép fizetem ki ; ha nekem adtad, gyönyörrel és élvezettel adom vissza.

Más családban, ha ily heves ellentét merül föl, rögtön ott van a sok szenvedélyes szó, néha még kiáltozás is hozzá.

Itt a Tereskey-palotában úgy a csekély mint az életbevágó ügyeket, csendben és egykedvűleg szokták elintézni. Auróra grófnő tehát mosolyogva a legszelidebb hangon felelé:

— A mit én egyszer odaadtam, azt soha vissza nem veszem. A Tereskey nevet viselem s ha Isten is úgy akarja, viselni fogom ezután is: tehát tudnom kell, mivel tartozom családom fényének és dicsőségének. Kérlek tehát édes, jó bátyám, hogy e végkép bevégzett tárgyról többé soha se beszéljünk.

— Engedd meg — viszonozá Lipót gróf — hogy fölvilágosítsalak. Boldizsár öcsém kezedet kérte: miként viseljem el tehát a szégyent, hogy egyetlen húgom, a ki a főnálló törvények értelmében vagyonom felét is követelhetné: koldus leány módjára, 80,000 forint hozománynyal menjen férjhez!

— Mit tesz az, ha én meg vagyok elégedve? Boldizsár sem vár többet. Egykor sok pénzzel sok kérőm volt, most az válik örömömre, hogy végre megérkezett azon derek ember, a ki csak személyes értékekre tekint. Különben pedig neked még jogod sincs az egyszer elfogadott adományt vissza adni.

— Hogyan? nines jogom? Először soha formasierint el sem fogadtam. Másodszor, adományod egészen más viszonyok és más föltételek mellett történt. Végre is, ki kényszerithet engem arra, hogy oly vagyont, mely nekem nem kell, lelkiismeretem föllázadásával is megtartsam?

— Azt kérde ki kényszerithet téged? Maga az adomány levél, mely szekrényedben van letéve.

— Sőt itt van zsebemben. Ha pörlekedni indulok, nem hagyom otthon legerősebb fegyveremet.

— Legyen, mint mondod, legerősebb fegyvered ez okirat. De kérlek pillants bele. Az van bele írva, hogy én az én örökségemet, bizonyos kivétel mellett, neked és Lothar Kelemen fiadnak adományozom. Értsd meg, nem külön felét neked, felét fiadnak, hanem közös tulajdonúl kettőtöknek. Mivel pedig Lothar Kelemen unokaöcsém kiskorú s nem rendelkezhetik tetszése szerint sajátjával: magad egyedül e kérdésben határozatot nem hozhatsz.

— Bocsáss meg, de hozni fogok: mert én vagyok a család feje s a mi e palotában, köztünk történik, attól nincs fölbebezés. Nézz ide, itt van a jegyző által fogalmazott s általad

aláírt okirat. Először szétszakítom. Másodszor darabjait bevetem a kandaló tűzébe.

És a mint mondta, meg is cselekedte.

Auróra grófnő nevetett. Bátyjához lépett, megölelte, homlokán csókolta s aztán vállat vonva, felelé:

— Kedves jó bátyám, úgy látom, te heveskedni is tudsz. De ha tűzbe dobtad írásomat, avval még semmi sem változott meg. Egy beírott bélyeges papírral kevesebb van a világon; más nem történt. Mert ez okirat két példányban létezik. A másik, mely épen maradt, biztosan fekszik a jegyző levéltárában s ez ember kettős kötelezettséget vállalt magára. Először, hogy megőrzi, másodszor, hogy akár ő, akár halála esetére, utóda, minden körülmény között érvényt is fog annak szerezni. Láthatod ebből is, bátyám, hogy ha a te húgod tesz valamit, azt egészen teszi, nem pedig félig.

Lipót gróf megzavarodva nézett szét. Kezdé észrevenni, hogy póre veszendőbe indul, de azért nem adá meg magát.

— Mindegy. Bármilyen történjek, én e pénzt visszautasítom. Még ma intézkedem, hogy e vagyon külön kezeltessék, mint legszentebb bizomány. A mely pillanatban mást gondolsz, fölveheted, mert a tied. Ha sokáig heverni hagyod, annál jobb; legalább a kamatokkal és a kamatok kamataival együtt annál nagyobb tőkét találsz. Egyszersmind tudtadra adom, hogy fiamat is ez érzelmekben fogom nevelni. Már most szívebe csepegtetem a gondolatot, hogy ha én már nem leszek is, e vagyonnal neked tartozik. Meg vagyok győződve, hogy fiam nevelője, Istennek e szent életű szolgája, gyámolítani fogja törekvésemet, s így előbb vagy utóbb megszabadulhatunk e tehertől, mely lelkemet nyomja, s melynek visszaadása nélkül még síromban sem találhnám föl nyugalomamat.

Itt volt ideje, hogy Lipót grófné is közbeszóljon. Főlkelt tehát karszékéről s a testvérek közé állva, mondá:

— Kedveseim, hagyjátok felbe e czéltalan vitát, mert úgy mint ma velekedtek, egyik a másikat a legelmésebb érvekkel sem győzheti le. Legjobb lesz e kérdés eldöntését az időre bízni, mely minden ellentétet kiegyenlít. Az ember ma jónak, helyesnek, dicséretesnek lát valamit, a közel jövő pedig másra tanítja. És ha magunk nem változunk is, megváltoznak köröttünk a körülmények és nekünk kötelességünk, magunkat az élet új viszonyaihoz alkalmazni. Immár eléggé

kimutattátok, miként tudtok egymással a nagylelkűségben versenyezni: most be kell fejeznetek a sivár vitát s bocsássátok a pört a jövődő idők törvényszékének ítélete alá.

Már csak a legkezdetlegesebb udvariasság követelte, hogy föllépén a ház asszonya mint béke anygala, mindkét fél engedelmeskedjék.

Meg is nyugodtak. Azaz: mindenik megmaradt megmáshíthatatlan határozata mellett; bizonyosnak tartván, hogy a bíróul fölhívott jövődő csak neki adhat igazat.

A jövődő?

Ki parancsol ennek?

Ah, gyarló rövidlátóság, jobban mondva, emberi tökéletes vakság! Hogy merészelsz te kötelezettségeket vállalni a messze távolig? Mit tudod te, mit határozott fölötted a végzet? Mit tudod te, mi van fejedről megírva a sorsnak rettentő könyvében?

Mert valósággal minden másként történt; minden családosan oly fordulatot vett, melyre senki elkészülve nem volt s a bekövetkezett tények hatalmas teljes feledés alá meríté azt, a mi mai nap őket kizárólag érdeklni látszott.

— — — — —

Egyelőre azonban lássuk, mi történt csak a legközelebbi három hét lefolyta alatt.

A Tereskey-ház, Auróra grófnő menyasszonyi idejének alkalmából estély után estélyt adott, habár most október havának szép, de hűvös napjaiban a bécsi nagy világ első rangú csillagai még nem költöztek be a városba.

E körülmény azonban csak Auróra grófnő terveinek kedvezett, mert már csak a kivilágított és fölvirágozott termeknek benépesítési szempontjából is meg kellett hívni ide oly «egyeniségeket», kiket a legválogatottabb körökben nem szoktunk fölhalálni.

Azonban bizonyos méltóságos, sőt excellentiás asszony-ságoknak e kényszerűségből adott alamizsna is elég volt arra, hogy halájokat minden áron lefizetni törekedjenek.

Mert hát isteni élvezet lehet az, másnap elbeszélni a kevésbbé szerencsés jó barátnők előtt, hogy a Tereskey grófnak túlszigorúan megválogatott és aggodalmasan «exclusiv» teremeiben nem csak jelen voltak, hanem úgy ültek ott, úgy itták a theát, úgy ették a fagylaltot, mint egyike a töb-

bieknek! A házi asszony nyájasan üdvözlé őket, maga vivé be legbensőbb barátnőinek körébe; egy nem tudom hány ágú koronás hercegnő pedig kegyes volt tőlök megkérdeni nem csak azt, hogy hány reményteljes gyermekök van, hanem hogy hogy tetszett nekik az operaházban legutoljára adott igen fényes ballet?

E megbecsülhetetlen kitüntetés fejében aztán semmi ár sem volt drága. Ha Auróra grófnő főtörvényszéki tanácsosné méltóságát a nagy tükör alatti pamlagra ültette s ott völegényének, Tereskey Boldizsár grófnak, kétségbeejtő pöréről panaszkodhatott, az nem volt más, mint mikor a hű barátnők kiöntik szívöket s közlik egymással fájdalmaikat és reményeiket a legőszintebb örömmel.

Néhány nap múltán az ügyes számításai kirakott lépvesszők annyi madarat s még több legyet fogtak össze, hogy Boldizsár gróf a legfőbb törvényszék előtt pörét megnyerte s mint azzal jár, a fiscus a költségek megtérítésében elmarasztaltatott.

Különben pedig e pör kimenetelét kezdettől fogva senki sem tekinté a létrejövendő házasság föltételének vagy akadályának.

Mihelyt tehát megérkezett a kitűzött nap, végbement a lakodalom is. Valahonnan Magyarországból egy püspök jött a szertartás végbevételére, s hozott magával «fényes segédletet», habár elvégezni való dolgát tekintve, azt ugyan egymaga is kényelmesen végbeviheti vala.

Az esküvő a reggeli órákban történt meg, mert még azután is tömérdek teendő volt hátra. Nem volt tréfa a roppant dejeuner-dinatoire csodás készítményeit megenni. Azután még utazó ruhákat is kellett öltetni. A gróf és grófné folyton hordta a legértékesebb ékszereket, melyeket a menyasszony alig győzött elcsomagolni. Még ma akartak rendelkezni, hogy mily tömeg asztali ezüstöt, porcellánt és a háztartáshoz szükséges finom gyolcsot küldjenek a vasútra? A butorok már ki voltak szemelve. Lesz abból egy egész tehervonatra szóló küldemény.

Végre pedig, a délutáni két órai vonatot sehogy sem lehetett elmulasztani. Ekkor indult a személy-vonat Pest felé s az új házaspár semmi áron nem akará elfogadni Lipót grófnak azon ajánlatát, hogy számokra egészen külön vonatot rendel.

Így történt aztán, hogy gróf Tereskey, a ki a leggonoszabb pört vitte nyakán Bécsbe, onnan teljes győzelemmel és a mi még több, szíve és vágya szerinti dicsőséges szép feleséggel tért haza. Egyelőre ugyan csak Pestre, Magyarországnak (akkori hivatalos nyelven: «Kronland Ungarn») igen szerény kis fővárosába.

IV.

A Tereskey grófoknak magyarországi ága tizenhárom év után.

Tizenhárom év!

Ha elmúlt, annyi mint a tegnap; ha át kell szenvedni s minden múlt perczet megolvasni, hosszabb ezer esztendőnél.

Hanem hogy mennyi mindenféle váratlan eset történhetik ennyi év leforgása alatt, az csak az «életbiztosító társaságok» statisztikusai tudják. Szerencsénkre ez urak e dologból hivatalbeli titkot csinálnak. Engedik, hogy évenként pontosan befizetgessük a járulékokat s midőn közeledik az idő, melyben a mit vetettünk, learathatnók, közbelép a halál, s vége az egész üzletnek. A kereskedelmi könyvekből kitörölnek ott egy kerek összeget s annak kamatait, s aztán soha többé szó sincs róla e világon.

Különben pedig sehol sem dült és pusztított a halál oly irgalmatlan mértékben, mint éppen a Tereskey grófok családjában.

A gyászsort maga Lipót gróf kezdte meg. Meghalt alig három év múlva Auróra testvérenek férjhez menetele után. Ilyenkor aztán a Bécsben lakó családok is megemlékeznek, hogy a megholt ember végre is magyar volt. Tehát lehozzák a kihült testet s behelyezik az uradalom székhelyén emelkedő kápolnának sírboltjába.

Férje halála után legfőlebb két évre a grófné is odahagyá Bécsset, s a fényes és kényelmes palotát. De már nem utazott nagy kísérettel az első osztályú vagonban, hanem szép csendesen betették őt egy légmentesen elzárt koporsóba. Így érkezett meg a rendes tehervonaton a család birtokához legközelebb fekvő állomásra. Ott a szállítólevél átadása mellett levették,

hat lovas gyászkocsira emelték és nagy pompával eltemették férje mellé.

De a legszomorúbb csapás ezután következett. 1861-ben, a midőn a nemzet újra remélni, újra éledezni kezdett, Boldizsár gróf, a mint egyszer Egerből, megyéje székvárosából, a közgyűlésről hazafelé kocsizott, veszélyesen meghűlt és ágyba esett. Néhány nap múlva oly rohamos válság támadta meg, hogy elhozzatták Pestről a három leghíresebb orvost. Ámde ezek is csak annyit mondtak, mint a megyei orvos: hogy nincs segítség, a vér alkatrészeire oszlik, a test pedig a szent biblia vegytana szerint porrá és hamuvá változik.

Meghalt. Auróra grófné megsiratta; örökös gyászba öltözött, s feledhetetlen férjének márvány emlékkövet emeltetett.

E nevezetes évben csapatostul érkeztek Pestre oly főurak, kiket itthon senki sem ismert. Legalább hat hétig mulattak itten, bordták a divatba jött nemzeti viseletet és oly pogány módra magyarkodtak, hogy közöttünk még a kétkedők fejét is elszédítették. De csakhamar megint senki sem látta őket. Hír nélkül jöttek, így mentek el. Mint tüzes meteor tűntek föl, s midőn kézzel akartunk hozzájuk nyúlni, elenyésztek. Legalább a távol Bécsig kelle vala menni, hogy újra láthassuk őket.

Lothar Kelemen gróf (dicséretére legyen mondvá) hasonlókép élénken vágyott hazája fővárosában magát megmutatni. És valósággal el is jött volna, ha nem tartóztatja vissza bizonyos elháríthatatlan akadály. Tudniillik jó és gondos szülői véletlenül elfeledték őt a magyar nyelvre is megtaníttatni.

Kívüle azonban még egy más Tereskey-ivadék virágzott a hazában. A nyolcz éves kis Árpád grófocska Boldizsár grófnak egyetlen fia, a ki az alsóbb iskolai tanulmányokat házi nevelőnek vezérlete alatt, atyja kastélyában épen most kezdte meg. E gyermek volt édes anyjának, Auróra grófnénak, üdve, reménye, vigasztalása és szemefénye.

Időközben Lothar Kelemen gróf elérte nagykorúságának idejét s mint korlátlan úr be is ült az öröklött pompás birtokba.

És mindjárt az első napon hódoló iratot küldö Auróra nagynénihez. Oly szép volt e levél, hogy ennyi báj, szeretet, őszinteség és önzéstelenség egy embertől magától ki sem telhetett. Minden sorból kitetszett, hogy itt még más valakinek

is részt kelle vennie a fogalmazásban. Minden arra mutatott, hogy Lothar Kelemen grófnak nevelője, a jezsuita pater is, mint ájtatos sugalmazó, kijavítgatta «legalább» a nyelvtani tévedéseket. Mert hiába, az oroszánt lehetetlen a körméről meg nem ismerni.

Sajnálunk kell, hogy e mestermű mint minta-példány fönn nem maradhatott az utókorra, mert Auróra grófné csak elolvasta, könnyeivel áztatta, aztán a tűzbe dobta, s még szükségnek sem tartá, hogy választ adjon rája.

Csak a száraz tartalom maradt fönn számunkra. Ím a vázlat:

Az a kedves fiú rokonai hódolattal és tartozó engedelmeskedéssel jelenté, hogy nagykorúságának napját ünnepélyesen megtartá.

Mindjárt utána következett, hogy édes atyjától szóbeli intés és meghagyás következtében (mely azonban a főnálló törvények értelmében rá nézve kötelező erővel nem bír), indítatva érzé magát, legdrágább Auróra nénikéjét felszólítani arra, hogy vagyonát és örökségét, melyet egykor a család nagyobb fényének emelésére, rokonainak odaajándékozott, ha ma úgy tetszenék neki, hiány nélkül fölveheti.

E pénz, e szent hagyomány a család jegyzőjénél gyümölcsözőleg van elhelyezve. Részéről minden perczben készen van, hogy az adományozót e kimondott határozatától fölmentse.

Azonban (sóhajt föl a levelező), ő még mindig fél, hogy imádkozott Auróra nénije, a mit egyszer érett megfontolással elhatározott, azt többé, bármily körülmény között is, soha vissza nem húzza. Mert hát Tereskey vér folyik ereiben, mely a nőt büszkébbé teszi, mintsem aranyért vagy éppen piszkos bankjegyekert szavával kétértelmű játékot űzzön.

A levélben a vége volt leglényegesebb. Tudniillik: «ha Aurora néni e pénzt most is visszautasítaná, a hű és háladatos unokaöcs többé ez ügyben alkalmatlankodni soha sem fog. Tehát fájdalmas érzéssel kényszerül e vagyont megtartani; nem ugyan magának, hanem időközönként jótékony, ájtatos és szent alapítványokra fogja fordítani.»

Auróra grófnénak e dolog ezután többé eszébe sem jutott. Ő most egészen forrón szeretett férje emlékének és gyermeke nevelésének szentelte idejét.

Tíz év leforgása alatt mindketten dícséretesen gazdál-

kodtak; a nő hozományából tökéletesen fölszerelték a birtokot, vettek hozzá a szomszédoktól valamit, az omladozó kastélyt kicsinosították, az elvadult kertet rendbe szedték.

— Ha akarnám — mondá — fiam kétszer gazdagabb volna: de egyszersmind boldogabb is? Ha jó gyermek, idő folytán megháromszorozhatja örökségét, ha elfajult, tizszer annyit is elpazarol.

Ezalatt pedig teltek az évek s megérkezett a nevezetes 1866-iki esztendő is, melyben Ausztria Poroszországgal döntő harcztot vívott azon kérdés fölött, ki lesz a korlátlan úr Közép-Európában? Ennek következtében a tizenhárom éves Árpád gróf is szabad csapatot alakított a parasztfiúkból és egy délután hatszor is dicsőségesen megverte a németet.

Estére mindannyiszor elbeszélé anyjának hőstetteit, a ki nevetett rajta, de mégis megjegyzé, hogy ezután jobb lesz, mindig csak a poroszokat legyőzni. A fiú pedig ártatlan őszinteséggel felelé: hogy neki mindenféle fajta német egyre megy.

A mondott évben épen a júliusi forró napok köszöntöttek be, a midőn alkonyat táján, a midőn a grófné a kastély verandája alatt kis fiának épen gyakorlati leczkét adott a francia nyelvben, egyszerre a nyitott kapun egy közönséges parasztkocsi hajtát be.

Nem volt ez mindennapi tünemény a kis-tereskei kuriában s a grófné megütközve nézte, kinek lehet ily szokatlan bátorsága?

És a grófné szemének sem akart hinni, a midőn az érkezőt megismeré. Szürke nyári kelméből készült porköpenybe öltözve, egy bajusztalan, szakállatlan öreg úr szállott le a kocsi-ról s már messziről mint régi ismerős hajtogatta fejét. Ő volt tisztelendő pater Lactantius, kit már láttunk Bécsben, mint Lothar Kelemen gróf nevelőjét, habár most halljuk is nevét legelőször.

Mit kereshet itt ez az ember? Mert kétségtelen, hogy jezsuita pater fontos ok nélkül semmit sem tesz: ha pedig valakit látogatásával meglep, nagy érdek forog a koczán.

— Grófné — szólta az érkezett, miután a valódi nagy urak benső szentélyében az unalmas czimezgetés nincs divatban — részint erre vezet útam, részint egyenesen ide szándékoztam. Szabad kérem rövid időre szíves vendégszeretetét?

— Isten hozta — felelt a grófné, a ki ez emberrel soha

sem rokonszenvezett, habár ez érzelmének legesekélyebb alapos okát sem tudta adni. — Kérem, legyen szerencsém. Mindjárt intézkedem, hogy podgyászát lerakják, és önt is alkalmas szobába vezessék.

Egy inas rögtön fölvezeté a vendéget az első emeletbe. Ketten a podgyász fölhordására vállalkoztak. Találtak ott nem csak egy útzó börendőt, hanem néhány deszkából összetákolt rekeszt is, a mi bizonyítá, hogy a tisztelendő úr még könyveit is elhozta, tehát nem csak sétára indult.

Húsz percz alatt pater Lactantius lemosdva az út porát, fekete kabátban, hófehér nyakkendőben jelent meg az elfogadó teremben és látszott rajta, hogy valami jó előre elkészült bevezető beszéddel akar föllépni; a grófné azonban megelőző:

— Honnan jő, tisztelendő úr?

— Tegnap még Bécsben voltam, estére Pestre érkeztem, reggelre Szolnokba. Ott fuvarost fogadtam s egy jókora úttévesztés után végre itt vagyok méltóságod szolgálataira.

— Remélem, nincs valami rossz újság?

— Rossz újság? Oh grófné, rosszabb és szomorúbb nem is képzelhető. De menszen föl azon kötelességtől, hogy mindent elbeszéljek, főkép, ha én sem tudok többet, mint mindenki, a ki a három nap óta megjelent hirlapokat olvasta.

— Oh, a mi a hirlapokat illeti, azokkal mi rettenetesen hátra vagyunk. Szolnokig ugyan elhozza a vasút, de onnan ide nincs egyenes postai közlekedésünk. Leveleink elvándorolnak Debreczenbe, Miskolczra, Egerbe, míg hozzánk jutnak. Szegény boldogult férjem mindig fáradott benne, hogy jobb rend jöhessen létre, de tán épen is csak azért hagytak mindent a régiben, mert ő sürgette.

— Valóban ez megfoghatatlan késedelem a mai vasútas és távirdai világban. Ma reggel magam is tapasztaltam, hogy a hol kifogy alólunk a vasút, mindjárt Afrika kezdődik.

— Sahara sivataga. De hát mi van a hirlapokban?

— Leírhatatlan balsors és szerencsétlenség. Mi Bécsben már tegnapelőtt este tudtuk, hogy döntő csata történt Csehországban, Königrätz vidékén. A mieink szétveretve, rendetlenül hátráltak s azt mondják, a győztes porosz hadsereg előtt nyitva áll az út a birodalom fővárosáig.

— Most halljuk itt először a remítő hirt. Oh Istenem, mily kétségeesett lehet az udvar!

— Az udvar és a szent ügynek minden híve.

— És ön, tisztelendő úr? Bizonyára már nem maradt ott oly városban, mely az ellenség kezébe fog esni.

— Én, grófné? Ugyan mi érhetne engem, Istennek érdemetlen szolgáját? Szerzetem az egész világon el van terjedve, s én mindenütt otthon vagyok. Sőt inkább még a csata előtt elhatároztam, hogy egyenesen ide jövök, és ajánlani fogom szolgálatomat.

— Ajánlani fogja szolgálatát? Hogy értsem ezt, tisztelendő úr?

— Azt gondoltam, hogy a grófnénak reményteljes fiacskája immár betölté életének tizenharmadik évét. Ez éppen azon fogékony kor, mely legalkalmasabb, hogy jó magot vessünk a gyermek szívébe. Csak így remélhetjük, hogy az oktatás később virágot és érett gyümölcsöt hozhat. Nem mertem volna alkalmatlankodni, ha nem támaszkodhatnám azon sikerre és eredményre, melyet Lothar Kelemen gróf nevelésében is fölmutathattam.

A grófné zavarba jött.

— Ön igen leköttelez, uram, de félek, hogy e reánk nézve igen hizelgő ajánlat elfogadása ellen akadályok állnak fönn.

— Akadályok? minő szó ez, grófné, olyan emberek között, mint mi vagyunk? Minden dologban az első pillanatban akadályok mutatkoznak, de azok csak arra valók, hogy az állhatatosság és erős akarat legyőzze.

— Férjem, míg élt, gyakran említette, hogy fiamnak nyilvános iskolába kell járnia. El is viszem őt, még az idén, ősz kezdetével, Egerbe.

— De hiszen ez éppen nem akadály. Magam is helyesnek tartom, járjon a fiú iskolába, mert a társas életben szerezzük meg ama legértékesebb tudományt: az ember-ismeretet. Annál inkább szüksége lesz a növendéknek, hogy otthon oly vezetője s tanácsadója legyen, a kiben bízni lehet.

— Ez valóban úgy van. Ámde a tisztelendő úr egy dologról megfeledkezik. Mi nagyon közepszerű birtokosok vagyunk, és én föltettem magamban, hogy jól gazdálkodom, hogy fiam, legalább a Tereskey-család szegényebb ágához képest, méltóképp léphessen a világba.

— Oh, a mi a pénzkérdést illeti, ez éppen nem jöhet tekintetbe. Ha én csak a nevelői fizetésre gondolok, akkor ide

sem jövök. Boldogult Lipót gróf nekem oly dús nyugdíjat rendelt, hogy én annak sokkal nagyobb részét szent czélokra fordíthatom. Bátor vagyok kijelenteni, hogy engem egyedül e fényes ház iránt érzett hála ösztönözött e lépésre. Állapotomhoz mérve dúsgazdag vagyok; egyebet nem kérek, mint bizalmat, s hogy tovább is hivatásomnak élve, egész erőmből teljesíthessem tartozásomat.

A grófné mélyen meg volt indulva az önzéstelenségnek napjainkban ily ritkán látható példáján. Egészen, minden díj nélkül bármely szolgálatot sem fogadhatott el, de gazdálkodási szempontból mégis előnyösnek találá a család fejétől már úgy is nyugdíjazott nevelőnek ajánlatát.

Epen megköszönni akará a derék papnak önfeláldozását, a midőn komornája belépett s jelenté, hogy Bedeő Miklós báró érkezett a kastélyba s tisztelni kíván.

Ez a báró nyugalmazott hivatalnok volt a magasabb rangosztályból. Vagyontalan, de eszes és tevékeny férfi, a ki a Bach-kormány alatt a legelvetemültebb fajú szolgálatokra is mindig kész volt, de Vay Miklós kancellársága alatt nyugalmaztatott. Most aztán sem a régi, sem az újabb kormányoktól nem függvén, elhatározta, hogy kénye-kedve szerint éli le hátralevő napjait.

Mintegy hatvan éves ember lehetett, erős testalkattal, romolhatatlan egészséggel és ahhoz való étvágygyal, melyhez az utóbbi időkben még az ételekben való válogatás, keresettség és igen magas fokra kifejlett ingyencség is járult.

Különösen épen ez okból választá lakhelyét oly városban, a hol gazdag káptalan székel. S valamint a jó társalgó és jeles tánczos fiatal embert minden mulatságba meg szokták hini, úgy a gourmand báró, a ki szakértőleg tudta az asztal áldásait méltányolni, csaknem minden nap jelen volt hol egyik, hol másik vendégszerető kanonok úrnak ebédjén. S miután ily helyeken lelkiismeretes ember a pinczék kincsei ellen sem tehetett alapos kifogást, megesett, hogy Bedeő báró soha életében boldogabb és meglegedettebb ember nem volt, mint mai hajlott korában. Valóságos vén bonvivant frater vált belőle; mindenütt otthon volt s bármely színezetű, bármely szélsőségi pártok lakomáin ő vitte az első szót és tőle jöttek forgalomba a legcsípősebb s néha legarczátlanabb adomák a bukott kormány titkaiból.

Midőn a báró a terembe lépett, pater Lactantius szokott szerénységgel a legtávolabb álló karszékbe vonúlt s lapozgatni kezdett az asztalon fekvő díszkiadású könyvekben, mindenkép értésül akarván adni, hogy előtte egy harmadik látogatónak idejövételi czélja vagy köznapi fecsegése teljesen közönyös.

A báró, mielőtt a grófné által kínált karszekken helyet foglalna, nagy szertartásosan hajtá meg magát és tragédiákba való levertséggel és gyógyíthatatlan szomorúsággal mondá:

— Méltóságos grófné! Erre vezetvén útam, nem állhatam ellen azon forró vágyamnak, hogy néhány percze tiszteletemet tehessem. Végkép megsemmisülve azon soha ki nem pótolható szerencsétlenség súlya alatt, mely az országot és méltóságodnak fényes családját érte, kötelességemnek ismerem, itt megjelenni, nem hogy vigasztaló szót mondjak, mert ez lehetetlen, hanem hogy lelkem mélyéből származó leg-
őszintébb részvétemet és sajnálkozásomat fejezzem ki.

A grófné csak félig, vagy annyira sem, értette meg a báró úrnak mondva csinált ékesszólását. Talán nem is hallgatott figyelmesen, tán az ily hivatalos nyelvet sem értette kellőképen, tehát egyebet sem tehetett, mint hasonló vigasztalhatatlan arczezal meghajtá magát, s mondott hozzá valamit, a mi köszönetnyilvánításhoz nagyon hasonlíthatott.

Báró Bedeő jól tudta, mit követel a jó izlés törvénye. Leült ugyan néhány percze a kimutatott karszékre s miután a grófné s a kis grófnak becses egészsége felől nagy érdekeltiséggel tudakozódott, fölkel, ajánlá magát, elhagyá a szobát, kocsira ült és elhajtatott.

És csak most, utólag kezdett a grófné gondolkodni arról, hogy tulajdonkép mit akart itt ez az ember, s miért fohászodott oly kétségbeesett módra? Báró Bedeő, a ki férje életében legfőlebb átmenőben állt meg a háznál s a bizalmas barátok közé soha sem tartozott!

— Különben — szólt Lactantius paterhez intézve szavait — ez a báró úgy beszél hozzám, mint diplomata, mint ha én itt e vidéken a birodalmat vagy a főséges udvart képviselném! Hogy jutok én ily kitüntetéshez? Azért, hogy egykor Becsben laktam és szerencsés voltam a legmagasabb helyekről is nyájas szót nyerni, még nem következik, hogy a hívek hozzám jöjjenek részvétöket kifejezni.

A jezsuita pater ártatlanul vállat vont. Ez annyit is

jelenthetett, hogy egy szót sem hallván a látogatónak beszédéből, nem tartozhatik rá, ítéletet mondani.

A következő perczben nagy csattanósan nyílt meg az ajtó, jelentvén, hogy olyan valaki jő, a kinek minden szabad, és Árpád gróf ugrott a szoba közepébe, viselvén fején a vörös papírból készült huszár-tábornoki csákót.

— Mamám! hallottad a dicsőséges újságot? Úgy pozdorjává verték a németet, hogy még hirmondó sem maradt közülök.

— Ki mondta ezt neked?

— Az az úr, a ki itt volt nálad. Azt is beszélte, mily boldog fiatal ember leszek én most, mert megyünk Bécsbe lakni. Úgy-e, mamám, nem igaz?

— Édes fiam, te csak arra hallgass, csak azt hidd, a mit a mamád mond. Az idegenek beszélhetnek össze-vissza, a mi nekik tetszik.

— Köszönöm, mamám, hogy megvigasztaltál. Én nem szeretek Bécsben lakni, mert ha a német parasztgyerekekből szedek össze hadsereget, ezek majd csak a magyart akarják megverni.

Pater Lactantius kenetes pillanatot vetett az aggódó anya felé. Ez pedig azon csodálkozott, hogy a pater megértette a gyermek magyar beszédét. Mert saját szerű faj ez a jezsuita szerzet. Más dicsekszik vele, ha tud valamit, ez pedig elhallgatja, de annál inkább fölhasználja.

Mintha mondta volna: íme, grófné, nincs-e igazam? Értelmes vezető kell e gyermeknek, különben végkép megromlik az itteni dögleletes levegőben.

Nem sokára vacsorára csöngettek.

Mert Boldizsár gróf házában a magyar középirtokosok szokása uralkodott. Nem este ették az ebédet, nem maradtak fönn késő éjjel utánig.

Auróra grófné pedig példás özvegyi gyászt tartott. Mindig magában, vagy kis fiával együtt ebédelt, vacsorált. Vendégek nem jártak a házhoz s ha volt, a kit különös dolga hozott ide, annak külön kis szobában terítettek.

Igy múlt el Kis-Tereskén a nap, melyben a kastély lakói a sadowai futásnak első hírét vették. A helybeli tiszteletes, a község jegyzője, az uraság ispánja, az iskolamester, szóval az egész értelmiség egész éjjel nem aludt, úgy várta a másnapra

okvetetlenül megérkező lapokat, hogy végre mindenki saját szemével olvassa azt, a mit bizonytalan hír szerint egész előtte való napon hallott.

A grófné nyugalomra térve, rendes szokása szerint jelen volt, míg kis fiát levetköztették és ágyba vitték. Ekkor magokra maradván, elvégezték esteli imájokat s fölfohászkodtak Istenhez a meghalt apa üdveért. Aztán a gyermek ágya szélére ült, sokáig csókolgatta és szép mesét is mondott neki, míg elaludt, s akkor maga is nyugalomra tért a közvetlen szomszéd hálószobában.

Réggel nyolcz óra volt, a midőn a grófné fölébredt és komornájának csöngett.

Az első hír volt, hogy az éjjel, későn, egy úr érkezett ide Bécsből.

— Bécsből? kicsoda?

— Itt van látogatójegye: dr. Ludwig Werther, Notár.

A grófné megütődve nézett a látogatójegyre. Igen jól ismerte a megérkeztet. Ugyanazon jegyző, a ki egykor bátyjának, Lipót grófnak bizalmát birta, minden pénz- és jogügyi dolgait vezette és a kinél gyümölcsözőleg le volt téve a grófnénak öröksége, melyről ünnepélyesen lemondott; az ügyvéd azonban még mindig kötelezve volt, ez ajándékozási oklevélnek minden körülmény között érvényt szerezni.

— Megint e kellemetlen pénzhistoria — gondolá a grófné. — Valóban nekem nehezebb ettől a 800,000 forinttól megszabadulni, mint más ügyesebbnek ugyanennyit összezsugorgatni.

Felöltve pongylóját, a szomszéd-szobába ment, fölkelte fiát, nézte, mint öltöztetik föl. Elmondák ketten reggeli imákat s aztán fölhozták a grófné számára a tejeskávét, fiának a friss tejet egy darab kalácscsal.

Reggeli után a grófné fölvette a háznál viselni szokott öltözkét s mintegy tíz óra lehetett, a midőn megizené Werther doktornak, hogy az elfogadó teremben fogja őt várni s kész, kívánságát meghallgatni.

Dr. Werther Lajos igen tisztos, nyájas arcú ötven éves egyén volt, a kinek külsejéről és beszédmodorából azonnal kilátszott, hogy mindig csak a legmagasabb rangú uraságokkal van dolga. Azoknak ad jó tanácsot, eljár birtokuk eladási és vásárlási ügyeiben; kezeli, elhelyezi pénzőket és sok esetben mint végrendeleti végrehajtó is szerepel.

Öltözeke a legsötétebb szürke kelme, majdnem fekete, mint mikor félgyászt visel olyan ember, a ki a teljes gyászt a szerényletlenség vádjá nélkül föl nem veheti.

— Grófné — szólt — bátorkodtam kegyes színe előtt megjelenni, hogy kifejezzem szívem mélyéből származó részvéteimet és sajnálkozásomat azon határtalan szerencsétlenségen, mely a családot érte. Egyszersmind kötelességemmé vált, hogy addig is, míg tetszeni fog kegyes úrnőmnek kiválasztani azon egyént, a kit ezután bizalmával meg fog tisztelni, teljesítsem azon kötelességemet, melynek terhe alól eddig még fölmentve nem vagyok.

A német nyelven előadott beszédből a grófné most többet értett meg, mint tegnap, a mit báró Bedeő összehordott. Egyszerre egész testében megreszkedett s mint ki rettentő hír hallására van elkészülve, kiáltá:

— Doktor úr! az égre kérem, beszéljen: minő szerencsétlenség az, mely családukat érte?

— Grófné . . .

— Mi történt?

— Oh Istenem, hogy ezt nekem kell elmondani. De hiszen jelen van a kastélyban Lactantius pater, a ki mindent tud.

— Ő semmit sem tud. Nekem csak az elvesztett csatáról beszélt és teljes önzéstelenséggel ajánlkozott fiam nevelését elvállalni.

— Bocsásson meg, grófné: három nap óta mindenki tudja a bécsi palotában és a hirlapok útján az egész városban. A jezsuita pater pedig, szerzetének titkos és nem titkos összeköttetéseinél fogva épen a legelső volt, a kit értesítettek.

— Értem! Valaki meghalt. De hiszen egész családuknak csak egy van, a ki nincs itt, s a kiért rettegнем kell.

— Úgy van, grófné. Lothar Kelemen gróf, a midőn ezrede rohamra indúlt, az ellenség golyójától mellbe találva, leesett lováról.

— Oh szörnyű csapás. És a többiek eltapodták?

— Nem, grófné. Lothar Kelemen kapitányt még élve emelték a sebesültek kocsijára, a rögtöni orvosi segély sem hiányzott, de a nemes ifju, a család reménye, mielőtt a tábori kórházba érhetett volna, megszünt élni.

— Oh jaj nekünk, hogy annyi gyász után még ezt is meg kellett érnünk!

— Részemről azonnal intézkedtem, hogy a holttest érczkoporsóba zárva, haza hozattassék. Táviratilag értesülve vagyok, hogy tegnap délben meg is érkezett Pozsonyba; ezóta ott kell lennie Nagy-Tereskén, a terítőn, a kastély kápolnájában.

— Lothar Kelemen meghalt! az én kedves öcsém! feledhetetlen Lipót bátyám fia, az én nevelésem, kinek második anyja voltam! Egy esztelenül röpkülő golyó, mely az útszéli fát is találhatta volna, mellébe fúródik és megsemmisít egy életet, mely mindnyájunk üdvét, reményét kepezte e világon.

— Fájdalom, grófné, halandó teremtménynek e részben nincs módjában, a ténnyt meg nem történt dologgá változtatni. A legközelebbi kötelességünk pedig, a drága halottat eltemetni. Méltóztassék velem parancsolni. Meg kell határoznunk a gyászünnepegy napját és óráját. Annak utána pedig nem kerülhetjük el, hogy az élők a jövőre nézve is intézkedjenek. E tekintetben a teher egészen méltóságod vállán nyugszik.

— Oh én mindenre kész vagyok! Tudom, mit parancsol a közel rokonsági viszony. Ott leszek a temetésen fiammal együtt, s aztán annyi gyász után hordom a legújabbat is.

— Igen, grófné — felelt késedelve az ügyvéd — de főlvállalt tisztelnem értelmében figyelmeztetnem kell méltóságodat, hogy a megholtak legközelebbi rokona, egyszersmind az egyedüli, általános és kétségbevonhatatlan örököse is! Tehát úgy a bécsi palota, mint a Magyarországon fekvő uradalmak, sokféle elhelyezett pénzek, értékpapírok, családi ékszerek s más mindenféle ingóságok méltóságodnak kizárólagos tulajdonává váltak. Ebből következik, hogy ha egyelőre csak elő szóval is, ki kell jelölni azon bizalmat érdemlő egyént, a ki ily roppant vagyon föntartása és megőrzése szempontjából a felelősséget elvállalja és viseli.

— De uram, mit kívánnak még többet tőlem, ha fiammal együtt jelen leszek a temetésen?

Úgy látszott, hogy a grófné egészen áthatva a roppant veszteség okozta fájdalmaktól, még mindig nem vette észre, hova czéloznak a kíméletesen beszélőnek szavai; úgy, hogy Werther Lajos úr szükségesnek látta, másodszer is ismételni, a mit mondott. Ezúttal még hozzá adá:

— Az én megbízatásom ideje Lothar Kelemen gróf halálával végkép lejárt. Hű szolgálataimért oly gazdag jutalmat

nyertem, minőt csak főrangú urak szoktak adni azoknak, kiket bizalmukkal megtiszteltek. Most azonban, hogy csak egy lépést is tegyek tovább, elkerülhetetlenül szükségem van új megbízatásra az új örököstől. Méltóztassék velem parancsolni s megteszek minden intézkedést. Ez méltóságodat a jövőre nézve semmire sem kötelezheti. Csak mára, holnapra szólott, azután pedig, nyugodtabb lelki állapotban, azt fogja tenni, a mit legjobb belátása szerint leghelyesebbnek vél.

Vége annyi célzás, sőt világos beszéd után megérté a grófné, miről van a szó. Hogy Lothar Kelemen gróf halála után ő lett az egyedüli, általános, természetes és törvényes örökös az összes hátrahagyott vagyonban!

Egyébre nem volt képes, mint gépileg nyújtá kezét az előtte álló ügyviselőnek. Ezzel eléggé értésül adni vélte, hogy minden rendben van, hogy e vagyont jobb kezekre nem bízhatja. Egyszersmind kimondá azzal világos határozatát, hogy e kínos jelenetnek immár végét óhajtja; mély leveretségében mindenre föltétlenül beleegyezését adja, e pillanatban csak magányra, nyugalomra, kíméletre és önmagába szállásra van szüksége.

A grófné szobájába vonúlt, bevitte fiát is, a ki nem értette, miért kellene neki is sirni egy fiatal ember miatt, a kiről ugyan előtte gyakran sokat beszéltek, de a kit ő életében soha sem látott.

Egyszerre, mintegy új gondolattól megtámadtatva, föluggrott helyéből a grófné, csöngetett és a belépő komornának mondá:

— Menjen föl az első emeletbe s mondja meg a tisztelendő úrnak, hogy igen óhajtának vele néhány szót váltani.

— Kérem méltóságodat, azon úr ezelőtt felórával egy falubeli fogadott szekeren elútazott s e levelet hagyta hátra.

— Lássuk.

A levél így hangzott:

«Grófné! A nagy fájdalom percze nem lehet a komoly megfontolás alkalmas napja. Kérni fogom a mindenhatót, enyhítse meg méltóságodnak bánattól sújtott szívét. Én pedig később kedvezőbb alkalmat fogok keresni ajánlatomnak bővebb megvizsgálatára. P. L.»

— Soha! — kiáltott haraggal a grófné. — Ez ember

mindent tudott és hallgatott! Csak azért jött ide, hogy a gazdag örökösnek házában újra befészkelje magát!

Aztán fölsohajtott és ártatlan lélekkel e legmetszőbb szatirát bocsátá ki ajkán:

— Istenem! mi lesz belőlünk? Minő rettentő világot kell megélnünk, ha az ember még egy jezsuita paternek önzéstelen őszinteségében sem bízhatik többé!

PÁLFFY ALBERT.

A HÁMORI VÖLGYBEN.

Ille terrarum mihi praeter omnes
Angulus ridet . . .

Horatius.

Ez a zugocska, hol most
Az én időm telik,
Nekem való hely, ámbár
Költők nem hírelik.

Nem a szabíni völgy, nem !
Annyit nem érdemel ;
De ám nem is Horác az,
Ki róla énekel.

Erdős hegyek csoportja
Ölelte ezt körül,
Alant a völgy, miként egy
Zöld szőnyeg, úgy terül.

Kristály-patak közében
Zúgatja hűs vizét,
S haragjában fehérítő
Fátyollá tépi szét.

És a mint megtüremlik,
A hol mintegy pihen,
Pettyes pisztrang czikázva
Sikamlík mélyiben.

A bérczek lába tartja
Nehány viskó falát,
Nyugodt fészket lel abban
Egy-egy szegény család.

Dús volta, gazdasága
Édes kevésre mén :
Egy-két áldott gyümölcsfa,
S a dúsnak : egy tehén.

Az udvarral határos
A bükkös rengeteg
S hozzánk lakói gyakran
El-eltekintenek.

A talpalatnyi kertet
Vad emse túrja fel,
A csirkét a pitarból
Ölyű ragadja el.

És vámot szedni éjjel
Rőt róka sort veszen
S félénk őz oltja szomját
Lent a patakvizen.

Csendes, szerény világ ez
S talán vad egy kicsit,
De énnekem pihenni
Oly kedves mégis itt !

A hol mindent feledve
Egy-két pillantatig,
A múzsa s a szegénység
Boldog frigyben lakik.

Á M O R.

(II, 12.)

Ki először festé Ámort kis gyereknék
 Bámulni való volt művészi keze;
 Tudta, hogy szeretők ész nekül szeretnek,
 S e gyermeki bábért mennyi kincs vesze.

S nem hiába tűzött rá evező szárnyat,
 Repüljön tova, mint emberi alak . . .
 Hánytorgató hullám mi reánk is árad,
 Csalfa szelek házról házra hajtanak.

Horgos nyilat is jól adott a kezébe,
 Méltán veri vállát megrakott tegez :
 Ellenséget sem látsz s benned nyila vége,
 Nincsen gyógyulás, ha egyszer megsebez.

Itt van gyerek-arcza, itt van nyila bennem,
 De szárnya, az nálam bizony leszegett . . .
 Hajh, mert kebelemből soha el nem reppen
 És örökös harczczal vivja véremet.

Hogy' szeretsz fészkelni kiaszott velőben?
 Menj, fiu és másnak szívébe nyilazz.
 Mérged' azon próbáld, a ki ép erőben :
 Árnyék az, kit gyötörsz, nem én vagyok az.

Ha ezt is elveszted, ki dalol ezekről ?
 — Rád nézve dicsőség az egyszerű dal —
 A lány bájairól, a bogár szemekről . . .
 Ki zengi, ha lebben kis lábaival ?!

PROPERTIUS után latinból

CSENGERY JÁNOS.

É R T E S I T Ő.

*1. Mátyás udvara. Koszorúzott pályamunka. Írta dr. Csánki Dezső.
Buda-Pest 1883. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat.*

Íme egy érdekes és vonzó útleírás. Szerzője messziről jön — a négy száz éves múltból. Látszik rajta, hogy igazi kedvteléssel bolyongott arra; bejárt minden zeget-zugot, fölkereste a rejtett ösvényeket, igyekezett nyomot lelni a homályban s aztán könnyű fejjel, tele szívvel tért meg, hogy tapasztalatait elbeszélje. S beszél is csodás gazdag világról, kincsekről, fényűzésről, mintha Indiából vagy az inkák országából érkeznék. Nem újság a mit hallunk tőle, sokat, sokszor rég óta hallottunk abból másoktól is; de ilyen sok mindenfélét, nagy dolgokat s apróságot együtt és egyszerre s mind-ezt ily kellemesen elbeszélve, még aligha.

Valóban Csánki előadásában semmi sincs némely adatgyűjtő historicusok modorának azon szárazságából, a mit Scott Walter «dry as dust»-nek mondott valahol. Egyszerűen, könnyen, természetesen foly ajkáról a szó, csaknem a mesék keresetlen egyszerűségével. Néha talán kísértetbe is jönnénk, egy-egy combinatióját kissé a mesék országa felé tévedő kalandozásnak tartani, de inkább a színezésnél fogva, mely itt-ott élénkebb, mint épen az adatok igazolnák.

Mátyás király udvarának világhírű pompája, az a fény, az a hatalom, ragyogás, arany, ezüst, drágakő, selyem és bársony, paloták és vadaskertek, tudomány és művészet virágzása — az az egész magyar renaissance-dicsőség: az mind, a legcsekélyebb részletekig, a legkisebb ivó-serleg vagy híboros kőöntvény kidolgozásáig föl van tárva káprázó szemeink előtt. Mintha a Mediciek palotáiban egy értelmes cicerone hordozza körül az utazót s mutogatja azoknak tömérdek műkincsét, oly otthonosan vezeti körül olvasóit e mű szerzője Mátyás székvárosában. Csakhogy a Mediciek palotái, templomai, kertjei ma is teljes dicsőségükben fönnállanak s híreket Európa és Amerika turistáinak százezerei viszik szélyel a nagyvilágban; a Hunyadiakének romja is alig maradt.

Az olvasót önkénytelen némi borongó hangulat szállja meg s akaratlanul is fölelevenül lelkében a Mátyás dicső korszaka felé, annak soha többé vissza nem nyerhető dicsőségeért, négy száz év óta visszasóhajtozó nemzeti siralom érzete.

Pedig Csánki, igen helyes érzék által vezérelve, szerencsésen

elkerül minden efféle sopánkodást. Nem akarja álmítani sem önmagát sem olvasóit s tiszta szemmel, nyugodtan és elfogulatlanul látja, hogy az a Mátyás korabeli virágzás nem volt valóban a nemzeti fejlődés eredménye; idegen termék volt, mesterségesen ápolgatott s a mesterséges ápolás megszűntével el kellett pusztulnia. Még, ha a nemzet mind azt a viszálykodást, háborút, szerencsétlenséget és katasztrophát, mely pár évtized alatt tönkre juttatta, szerencsésen elkerülte s békében maradhatott volna is: nagy kérdés, vajon Mátyás király culturáját a magyarság, akkor, sajátjává bírta volna-e tenni s nemzeti művelődését ez alapon önállóan kifejthette volna-e? Sokkal kevesebb reá a bizonyíték, semhogy határozottan állítanunk lehetne, bár másrészt az is kétségtelen, hogy egy fejedelmi udvar culturája és szellemi fejlődése, még ha teljesen idegen befolyások alatt keletkezik s idegen légkörből táplálkozik is, sőt még ha inkább csupán a külsőségekben — a lakás, bútorok, ruházat, étkezés stb. fényűzésében — igyekezik is a műveltebb népeket utolérni, az önálló nemzeti cultura kifejlődésére is hatalmas befolyással lehet. Példa rá az orosz czárok udvara az ő francia szellemi életével, melyből az előkelő orosz írók egész sora, a Puskinék, Sollohubok, Lermontowok nemzedéke keletkezett. Példa Mária Terézia udvarának befolyása is a magyar testőr-iffjakra.

Mátyás semmi áldozatot nem kímélt, hogy az olasz tudósokat és művészeket udvarába vonja s Bonfini magasztalással mondja róla, hogy egészen második Olaszországgá igyekezett tenni Pannoniát. E mellett német, olasz, lengyel lovagok egész raja és jövő menő külföldi követségek csapatjai is elárasztották az udvart s természetesen, hogy az udvari magasabb körök társalgási nyelve főleg az olasz és latin lehetett, az alsóbb rendű kíséreté s a cselédségé pedig rémítő zagyvalék. A magyar nyelvet sem mellőzték ugyan teljesen; Bonfini lantosokról beszél, a kik az udvari lakomákon magyar vitézi énekeket adtak elő, sőt azt is mondja, hogy Beatrice királyné megtanult magyarul s öcsésétől is megkívánta, hogy tanuljon meg. De az udvari légkör kétségkívül egészen olaszos volt: az volt nemcsak a nyelv, hanem az öltözet, a szokások és életmód is. A ki műveltenek óhajtott látszani, azt kellett elsajátítania; pusztán magyar nyelvel és magyar szokásokkal vajmi korlátozva mozoghatott valaki a székváros palotáiban s vajmi ósdi legénynek nézhették az udvari körök. — Nincs alapunk azzal kecsegtetni nemzeti önérzetünket, hogy az Olaszországból behozott cultura itt csupán egy hasznos szolgálatra — az önálló művelődés megteremtésére — lett volna hivatva,

tehát csak eszközül szolgált volna, egy lépesőfél a történelmi haladás útján, a magyar nemzet kifejlésének céljaira. A latin-olaszos műveltség önmagában volt a cél, Budán és Visegrádon épen úgy, mint Florenzben vagy Velenczében. Sőt alig lehetne alapos okunk azon szerényebb eredménnyel is dicsekedni, hogy a budai udvar magyar és olasz elemei között az összesimulás oly fokot ért volna el, a hol többé a két idegen elem egymással nem szemközt áll, hanem együttesen halad s a hol az egybeolvadásra már több az eshetőség, mint az összeütközésre.

Mátyás személyes nagy tekintélye féken tartotta ugyan az ellentétes törekvéseket, de utódai alatt csakhamar fölszínre tört az a nagy ellentét, mely egyfelől a magyarabb, nemzetiesb, szigorúbb szokásokat követő, de faragatlanabb elemek s másfelől a finomultabb, műveltebb, de könnyebb erkölcsöknek hódoló s nemzetiségéhez kevésbé ragaszkodó párt között már Mátyás udvarában is lapanghatott.

E két ellenkező elem századokon át megtartotta jellemének alapvonásait; hol kurucz és labancz, hol aulikus és liberalis nevek alatt küzdött egymás zászlaja ellen. Az egyik durvaságot, művelenséget s korlátolt látkört, a másik elkorcsosodást, a nemzetiség megtagadását és tányérnyalást vetett egymás szemére. S mind a két vádban volt némi igazság, bár túlzott volt mind a kettő.

Csak a mi korunkban, talán épen a folyton folyó évek során, érjük meg azt, hogy e régi ellentét valóban elsimuljon s a nemzeti művelődés és önállóság összeegyeztethetésébe vetett hit általános elismerést találjon — midőn többé sem az egyik párt túlzói nem mernek kicsinyléssel tekinteni a nemzeti művelődésért küzdők fáradalmaira, sem a másiknak számbavehető elemei nem keresnek nemzettagadást a nyugati intézmények meghonosításában.

Ha Mátyás királynak a tudományért s művészetért tett áldozataival több volt a célja, mint az, hogy egy akkor divatos udvari fényűzést ő is megszerezzen magának s hatalmát és gazdagságát ezzel is hirdesse a bámuló Európa előtt; ha lelkében egy önálló magyar nemzeti cultura megalkotásának eszméje fogant volna meg: nemes álmai századokkal megelőzték volna korát, mert a nemzet fejlődése csak a XIX. században vett oly irányt, hogy amaz álmok megvalósulását lehessen remélni.

Úgy hiszszük, ily tekintetben nekünk, mai nemzedéknek nincs mit irigyelnünk Mátyás király birodalmától. de azért örökké jól esik visszatekintenünk dicsőségére és hatalmára.

Csánki műve oly olvasmány, melyet mind tárgyáért, mind előadásáért teljes élvezettel olvashat minden magyar ember.

A physika története életrajzokban. Írta Czögler Alajos, a szegedi főreáliskola tanára. I. és II. kötet. 23 arczkép melléklettel. Buda-Pest 1882. Kiadja a Királyi Magyar Természettudományi Társulat könyvkiadó vállalata. XX. és XXI. kötet.

Tagadhatatlan, hogy a physikai tudományok a művelődés legbefolyásosabb tényezői közé tartoznak. S minthogy az értelem ereje s a szellem hatalma kevés más szakban nyilatkozik oly közvetlenül s oly nagy vonásokban, mint a physikai tanokban: nyilvánvaló, hogy e tudományok művelőinek és fejlesztőinek életrajzai nagyon alkalmasak arra, hogy azokból általában a nevelésre, a tanulmányi rendszerekre, különösen pedig a természetvizsgálatra hasznos vagy káros külső és belső tényezőkre vonatkozó általános következtetéseket és irányelveket vezessünk le.

Bizonyára ez a szempont is vezette a királyi magyar természettudományi társulatot, midőn az 1879. január 15-diki közgyűlésén a többek közt a következő pályakérdést is kitűzte: »Kívánczik kiváló physikusok életrajzainak gyűjteménye oly módon összeállítva, hogy az a legfontosabb physikai tanok fejlődésének történetét magában foglalja.»

E kérdésre a kitett határidőig három munka versenyzett, melyek közül kettő emelkedett ki becsére nézve, s mindakettő határozott nyereségnek vala tekinthető természettudományi irodalmunkban.

E munkák egyike az előttünk fekvő két vaskos kötet, nyolczvanöt ívnyi terjedelemmel, melyet a természettudományi könyvkiadó vállalat adott ki a IV. 1881—1883 évekre terjedő cyklus aláírói számára, igen csinos arczkép-mellékletekkel.

A munka első kötetének terjedelmes bevezetése a physikai tanok bölcső-korával foglalkozik s egy kapcsolatos egészben adja a görögök, rómaiak, arabok és zsidók idevágó ismereteit, a népvándorlás, a keresztyénség befolyását a tanok fejlődésére, az újjászületési korszak előkészítésére közreműködő tényezőket, az egyetemek és keletkezett iskolák hatását, az itáliai mozgalmakat, az iránytű és puszkapor föltalálását, a szemüvegek és tükrök fölfedezésével az optika fejlődését, az olasz humanisták: Dante, Boccaccio, Petrarca, továbbá a német humanisták: Huss, Reuchlin, Erasmus befolyását az

általános szellemi képzettség emelkedésére, a könyvnyomtatás, a vallási mozgalmak, a reformáció vívmányait az általános szellemi ébredés terjesztésére, s vázolja általános vonásokban az értelmi erő és szellemi szabadság fejlődésének történelmi phásisait.

A physika újjászületése ama nevezetes időszakba esik, melyben az emberi szellem minden irányban nyilatkozó tevékenysége a világtörténelem új korszakát nyitotta meg. Az ó-kori tudományoság föléledése, a nagy találmányok és geographiai fölfedezések, a szellemi szabadság diadala, szükségkép magok után vonták újjászületését, vagy a modern fölfogásnak engedve, mondhatjuk, a megteremtését ama tudománynak, mely az észlelő és gondolkodó tehetőség összhangzatos együttműködésének az eredménye. Már a XV. század második felében az ég és föld tüneményei az emberi értelemnek az örök harmónia törvényeit kezdik hangoztatni; s valóban a szellemi forradalmak emez időszakába esik a működése azoknak a férfiaknak, kik a modern physika útját egyengették; s midőn az út nagyjában már meg volt törve, midőn a szellemi forradalom első nagy időszaka már lezajlott, akkor lépett föl Galilei, hogy a jövőendő századok számára a physikának biztos és szilárd alapjait megteremtse.

A csinos bevezetés után ama szellemi harczosok életrajzai következnek, kik a physikai tanok fejlődésének legelőkelőbb képviselői. Az első kötetben találjuk Leonardo da Vinci, Kopernikus, Porta, Galilei, Kepler, Gilbert, Stevin, Snell, Gassendi, Descartes, Torricelli, Borelli, Grimaldi, Pascal, Guericke, Boyle, Mariotte, Amontons, Hooke, Huyghens, Newton, Halley, Bradley, Bernoulli, Watt, Franklin, Coulomb, Volta és Chladni terjedelmesen összeállított életrajzait, a melyek közül kivált: Galilei, Huyghens, Newton és Franklin életrajzai nagyobb dolgozatokat képeznek.

A második kötet a következők életrajzait foglalja magában úgymint: Lavoisier, Laplace, Rumford, Gay-Lussac, Davy Wollaston, Dulong, Young, Malus, Biot, Arago, Fresnel, Brewster, Oersted, Ampère, Seebeck, Melloni, Ohm, Faraday és Robert Mayer.

A két kötet gazdag tartalmát huszonhárom pompás arczkép díszíti; ott látjuk Leonardo da Vinci saját maga készítette arczképét, a tiszteletet gerjesztő öreg fejről leomló hosszú hajjal és szakállal, a nyílt és szilárd tekintetű Galileit, a bátor Keplert, a szellemes Descartest, a tudományokért lelkesülő Guericke-t, Huyghens szellemes arczvonásait, Newton mély tekintetű gondolkozó arczát, Watt mellképét, Franklin jóságos alakját, a komoly Voltát, az elmés, tót

eredetű Chladnit, kinek ősei Magyarországbán bányatisztek és lelkészek valának ; a mai chemia megalapítóját, Lavoisier, az elméleti csillagászat codificatorát, Laplacet, a chemiai physika nagy mesterét, Gay-Lussacot, a lángeszű Youngöt, a szorgalmas Biotot, az elméleti, physika eddig legnagyobb hőst, Gausst ; a maga korában legnépszerűbb physikust, ki mint stylist is nagy volt, Aragót, a mai fénytan megteremtőjét, Fresnelt, az elektromágnesség nagy bűvárát, Ampèret, az eszmékben gazdag és a kísérletezésekben páratlan nagy Faradayt, kinek élettörténete nem egyéb, mint hosszú sora a legszebb fölfedezéseknek és végül Robert Mayert, kinek halhatatlan érdeme az erő megmaradása elvének föllállítása, s kinek viszontagságot élete csatános példa arra, hogy az úttörő szellemnek, az igazi érdemnek még a «fölvilágosodás századában» is keserű méltatlanságokkal kell megküzdenie.

A hetvennégy nyomtatott ívre terjedő munka, külső berendezését tekintve, tulajdonképen csak biographiai gyűjteménynek látszik ; azonban figyelmes átolvasás után úgy találjuk, hogy az a physikai tanok fejlődéséről nem egyes részeiben, hanem egészében nyújt általános tájékozódást, s azoknak a physikusoknak biographiái, kiknek tevékenysége a physikai tanok fejlődésének tetőpontját eredményezte, a többiekével úgy szólván tudománytörténelmi egészszé olvadnak. Így a munka egy kapcsolatos egészszé válik, melyben az egyes tanok fejlődése lassan-lassan kidomborúl. Ez teszi érthetővé, hogy az okozatos kapcsolat szempontjából egyes physikusok érdemei a megillető mértékben egy másik physikus tárgyalásánál emelkednek ki, kinek tevékenységében az illető tárgyak a fejlődés szempontjából már bizonyos megállapodásra jutottak.

Hogy mégis azok az olvasók, kik a munkából csak bizonyos szak fejlődésének jelentősebb phásisaival akarnak megismerkedni, szintén jó hasznát vehessék : az egész munkához kimerítő betűsoros név- és tárgymutató van csatolva.

A munka tárgyalásmódja teljesen közérthető ; stílje oly könnyed, választékos, hogy gyönyörrel olvassa az is, a ki a physikai tanok egyes ágaiban járatlan. Az egyes életrajzok bevezető sorai oly tapintatosan vannak választva és alkalmazva, hogy az olvasó érdeklődését már előre felkeltik a tárgy iránt ; avagy ki ne fogna élvezettel egy oly életrajz olvasásához, melynek bevezető sorai ezek :

«Az évszázadokon át fönnálló törvények és szokások mély gyökereket vernek a társadalomba és az egyes nemzetek testébe. Ha a törzsököt kivágjuk is, a gyökerekben marad még annyi életerő,

hogy új kinövéseket hajtsanak, s csak folytonos nyesés által lehet a korukat túlélte intézményeket kiölni. Még nehezebb megdönteni az évszázados tudományos áltanokat, melyeket nagy tekintélyű kertészek sokkal erősebb talajba, az emberi értelem talajába ültettek. Épen ezért legnagyobb elismerésünk illeti azokat a férfiakat, kik kezökben az igazság szövétnekével ama tanok teljes kiirtását teszik föladatukká. Ha diadalmaskodnak, a hősiesség fényében ragyognak előttünk; ha elbuknak, igazságos küzdelmök iránti méltánylásunkat a tragikai hős iránt érzett részvéttel egyesítjük. — Ilyen férfiú volt Galilei, kinek nevéhez a modern physika megalapításának dicsősége fűződik. Nagy volt a küzdelem, melyet vívott s a melyben ő maga elbukott ugyan, de ellenfelének még sem sikerült, hogy eszméi diadalának pálmáját kezeiből kiragadjá. Életének története fényes példája oly harcznak, melyben az igazság, lángeszű reformátor zászlója alatt, örök időkre kiható diadalát vívja.»

Avagy ki zárná be könyvét, mielőtt végig olvassa azt a fejezetet, a melynek kezdő sorai így hangzanak:

„Ha korunknak politikai és társadalmi viszonyait — hogy messzire ne menjünk — csak a múlt századéival is összehasonlítjuk, akkora különbséget találunk, hogy lehetetlen volna, hogy azt rendkívüli eseményeknek ne tulajdonítsuk.

Emez események kettőre vezethetők vissza: a francia forradalomra és a természettudományok szülte technikai találmányokra. A francia forradalom, mely a politikai és társadalmi viszonyok morális átalakulását idézte elő, a szellem általános emelkedésének eredménye volt, s az által, hogy az emberre vetett békókat lerázta, s az ember jogait beláthatatlan időkre biztosította, az emberi nem szebb jövőjének egyik alapkövét vetette meg. Ellenben a technikai találmányok a társadalomnak materiális viszonyait változtatták még pedig gyökeresen.

Midőn eme tényeket rendkívülieknek neveztük, a rendkívüli szót nem csodálatos és természetfölötti értelemben vettük. E tények, mint minden nagy dolog, az emberi művelődés fejlődése által hosszú idők óta készítették elő; valamint nem tagadhatjuk azt sem, hogy a morális és materiális átalakulások egymásba sokféleképpen fűződtek, s egymást sokféleképpen támogatták.

Ha a physikai törvényeken alapuló technikai találmányokat, melyek az említettük hatást születték, számra nézve korlátozni akarunk, vagy épen, ha a sok nevezetes találmány közül az eldöntő szerepet egynek akarnók tulajdonítani: az elsőség kétségen kívül a

gőzgépet illetné meg. Mint minden nagy találmányt, mely az emberi nem tevékenységében forradalmat idézett elő, úgy a gőzgépet is évszázadok szellemi munkája készítette elő, s a tökéletesedés különböző fázisait itt is épűgy megkülönböztethetjük, mint minden más találmánynál. S ha a gőzgép történetében mégis csak egy férfúnál, Wattnál, állapotunk meg, ezt nem azért tesszűk, hogy az elődők érdemeit a tökéletesség magasabb fokával szemben kisebbítsűk, hanem azért, mivel az érdem koszorűja első sorban azt illeti meg, ki az elődők homályos eszméit életképesekké s igazán gyűmölöszőkké tette» stb.

Más kérdés aztán az, vajon a munka tarthat-e számot az eredetiség jellegére. Annyi bizonyos, hogy szerző nem mindig hatol vissza az eredeti forrásig, s a másodrendű források állításait gyakran kritika nélkül fogadja el; az is igaz, hogy Arago és Dűhring ez irányű munkái ugyancsak ki vannak használva, sőt néhol egészen kivonatolva; azonban másrészt meg kell vallanunk, hogy a források kitűnően vannak választva és páratlan ügyességgel fölhasználva. A szerkesztés ügyessége, mely az egész munkán keresztül vonúl, s a mely az egyes életrajzokból álló gyűjteménűt egy kapcsolatos egészsű fűzi, az előadás jeles magyarossága, folyékonyága, élénksége feledteti velűnk a munka főntemlített némely hibáit, annyival is inkább, minthogy a fölhasznált irodalmi források az egyes életrajzok végén híven föl vannak sorolva.

De hiszen másrészt a pályázat is, miként az ismertetésűnk elején közűlt szűszerinti szűvegből kitűnik, inkább az életrajzok gyűjteménűének «összeállítását» kívánta, mint azoknak kritikai földolgozását. És ezt tekintve, Czűgler munkága a földtételeknek és kívánalmaknak teljesen megfelel, s természettudománűi irodalmunkra általában nyereségnek tekinthető; a physikai tanok népszerűsítése, az ismeretek terjesztése szempontjából pedig benne a művelt közűnség bizonyára kiváló olvasmánű birtokába jutott. A *physika története* méltó helyet foglalhat azon könyvgűjteménű-sorozatában, melylyel a királűi magyar természettudománűi társulat könyvkiadó vállalata irodalmunkat eddig gazdagította, s a természettudománűi ismeretek terjesztésén és megkedveltetésén hanzűnkban oly szűp sikerrel működik.

LENGYEL ISTVÁN.

Journalistic London, by Joseph Hatton. London, Sampson Son et C. 1882.

Egy kiváló angol államférfiúról, a ki alsóházi emótióit a lordok nyugalmasabb törvényhozási teremében piheni ki ez idő szerint, beszélnek e történetkét: Valahányszor világgá bocsátá gúnyoros beszédeinek egyikét, melyek rendszerint nagyobb megütközést keltettek saját pártjánál, mint ellenfeleinél, kíméletlenül ráolvasott másnap egyik londoni hirlap vezérczikke, éles kritikával mutatta ki mind érveléseinek, mind állításainak fogyatkozásait. Egybevetve a parlamenti tag beszédét a journalista kritikájával, nem tudta a közönség, melyiket csodálja inkább, az egyiknek kihívó merészségét-e vagy a másiknak keserű élességét. S méltán, mert a journalista s a politikus — egy és ugyanazon személy voltak.

E történetke jutott eszünkbe Hatton érdekes könyvének átolvasása közben. Az anonym hirlapirodalom, úgy a mint az angoloknál dívik, csakugyan módot nyújt rá, hogy egy tréfás Saturn fölfalja az újságban parlamenti gyermekeit. Hatton maga is újságíró s mint könyvéből megtudjuk, az atlanti oczeánnak mindkét oldalán űzte a mesterségét. Összeköttetésben lévén a legtekintélyesebb londoni lapok egyikével, be van avatva a sajtónak minden személyes és üzleti viszonyába s díszes kiállítású könyve, mely a főbb hirlapírók arcképein kívül számos más rajzzal ékeskedik, tanulságos olvasmányt nyújt nemcsak a toll szakembereinek, de a legszélesebb körű olvasó közönségnek is.

Valóságos hézagpótló munka a *Journalistic London*. Az angol hirlapirodalom ugyanis mint már említők, anonym, vagyis a 8—16 lepedő nagyságú oldalon sehol sincsenek megnevezve a felelős szerkesztő és a munkatársak s sajtóperek esetében a lap nyomtatójára nehezedik a felelősség. A kinek érdekében áll, természetesen megtudhatja, kik írják valamelyik lap cikkeit, de a nagy közönség nem tud erről semmit. Hatton könyve annyi adatot közöl, hogy azok alapján megállapíthatjuk valamennyi londoni hirlapnak a «status»-át. Több ízben megbeszéli a sajtó névtelen jellegét is. Cobden keserű támadása óta Delane, a *Times* főszerkesztője ellen sokat vitatkoztak ennek fény- és árnyoldalairól. Annyi tény, hogy megfelel az angol viszonyoknak: a journalisták megnyerik az anyagi előnyök, a jobb díjazás vámján, a mit személyes dicsőségben netalán veszítették s a míg ők beérik a névtelenség chiaroscurojával, a közönségnek is alig lehet ellene kifogása.

Hatton egymásután vezeti be az olvasót a Fleet-Sreet hatalmas hirdlap-nyomdáiba s megismerteti a lap jellemző vonásaival, kiadójával, szerkesztőivel és politikájával. A *Punch* csal kezd, melynek történetét már régebben megírta. Majd a *Daily News* műhelyébe lépünk be. Dickens közreműködött a lap alapításában (1846) s félévig szerkesztője volt. De a *Pikwick Papers* halhatatlan szerzőjében több volt a humor s kevesebb az üzleti szellem, semhogy sokáig kitarthatta volna a szerkesztői asztal mellett. E kitűnően vezetett lap anyagi fölvirágzása csak 1870 óta vette kezdetét. «Ön és Bismarck az egyedüli emberek, kik a háborúval nyertek; de meg is érdemelték», mondá valaki Mr. Robinsonnak, a *Daily News* kiadójának. A lap harcztéri tudósításai azon utasítást vették, hogy távirati úton küldjék be legterjedelmesebb csataleírásaikat is. Roppant összegekbe kerültek ugyan e tudósítások, de a közönség is hálásnak mutatta magát az érdekében hozott áldozatokért. Egyetlen hét alatt 50,000-ról 150,000 példányra szökkent föl a lap kiadása.

Archibald Forbes e háború alkalmával aratta első speczialis tudósító babérait. Jelen volt, midőn Napoleon császár átnyújtotta kardját, a hirdlaptudósítók közül első lovagolta be a capitulált francia fővárost s lapja három hasábos táviratot kapott Párisról az átadás után — teljes három nappal előbb, mint a többi londoni lapok. Midőn Páris a communardok kezei közt volt, akkor is Forbes volt az első, ki a dolgok valódi helyzetéről jelentést tett Londonba. Kollegája, Labouchere az ostromlott Párisban maradt s tudósításai rendszeren megjelentek a *Daily News*-ben. Miként volt ez lehetséges? Mint ő maga elbeszéli, azt mondá neki Jules Favre, hogy a léggömbök általi szállításnál különös figyelemmel lesznek a leveleire. «Nagyon jól megértettem a dolgot, üres leveleket címeztem a szerkesztőséghez s tudósításaimat egy londoni hölgy címére adtam föl, a ki átszolgáltatta azokat a lapnak.»

Természetesen elkalauzol szerzőnk a Printing House Square ama hatalmas helyiségeibe is, hol a *Times* nyomják. A *Times*-office nem csupán nyomda, valóságos gyára a papír kivételével mindannak, mi a lap productiójához szükséges. Az épületet nem rég újjá alakították, még pedig a nélkül, hogy az üzlet a legcsekélyebb fönnakadást szenvedte volna. A *Times* ma már nem oly nagy hatalom az államban, mint akkor volt, midőn Delane szerkeszté s Palmerston állott a kormány élén. De ma napság is a legtekintélyesebb politicusok a munkatársai. Disraeli «Runnymede» álnév alatt írt a lapba,

de nem szerette, ha Earl of Beaconsfield korában hirlapírói tevékenységére emlékeztették. Sir William Harcourt és lord Sherbrook írták nem egy vezércikkét, mielőtt a Gladstone-kabinet tagjaivá lettek. Üzleti szempontból kétség kívül a *Times* foglalja el az első helyet London hirlapjainak sorában. Már 1830-ban, midőn hirdetési bélyeget kellett fizetni, 70,000 font sterlingre ment a lap adója s ha nem törölték volna el a bélyegilletéket, nem kevesebbet kellene a *Times*nak fizetnie 450,000 font sterlingnél. Szerzőnk évi 11 millió forintba becsüli a *Times* jövedelmét, míg a *Daily Telegraph* másfél milliót, a *Standard* 650,000 s a *Daily News* 40,000 forintot jövedelmez tulajdonosainak.

A *Daily Telegraph* szerkesztőségi irodájában megismerkedünk Arnold Edvinnel, a lelkes orientalistával, ki a lap tulajdonosát, Lawsont derekasan támogató a vállalat fölvirágoztatásában. — «Valami újat kell produkálnunk», mondá egy ízben Arnoldnak. — «Mennyit hajlandó költeni?» — «Akár mennyit.» — «Úgy hát küldjön ki valakit a biblia eredetének föl kutatására.» E párbeszédnek köszönheti a Smith-féle assyriai expeditio létrejövetelét.

Hasonló módon eszelték ki Stanley világhírű afrikai expeditióját, melynek költségeit a *Telegraph* s a *New-York-Herald* együttesen viselték. Arnoldnál érdekesebben s szakavatottabban egy angol journalista sem ír a keleti dolgokról. Érdemeit e téren az «indiai csillag»-gal jutalmazta meg Viktoria királynő s a fehér elefántrendel a siami király.

A *Standard*ról megtudjuk Hatton könyvéből, hogy reggeli kiadásának 240,000 példányát másfél óra alatt nyomják ki. A lap 1880-ban 3412 tonnányi papírt használt föl, melynek hossza 36,609 mérföldre terjedne. A *Standard* volt az első londoni lap, mely direkt kabel-összeköttetést létesített New-Yorkkal. A Sir Algernon Brothwick vezetése alatt álló *Morning-Post*, a legrégibb penny-lap. 1772-ben alapították; Lamb, Southey, Coleridge és Wordsworth munkatársai valának. A *Daily Chronicle* újabban Eduard Lloyd, a veterán hirlapíró kezeibe ment át, kinek tapasztalt vezetése s vállalkozó szelleme kétségkívül jövedelmező vállalatná fogja tenni.

Eduard Lloyd az olcsó hirlapok első kezdeményezője. Ifjú éveit óta a szabad s az olcsó lapok mellett küzdött; többször meggyílt a baja a pénzügyi hivatalnokokkal, ámbár kerülté lapjában a politikai kérdések érintését. Az összes hirlapelárúsítók is megtagadták egy ízben *Lloyds Weekly Newspaper*jének eladását. Azon eredeti gondolata támadt, hogy lapjának ismertté tétele érdekében megbé-

lyegez minden kezei közt megforduló pénzjegyet lapja nevével, előfizetési árával s azon megjegyzéssel, hogy porto-mentesen kapható. A *Times* fölszólalt ez eljárás ellen, de támadása is csak oly reklamul szolgált a *Weekly Newspaper*nek, mint a birodalmi pénz megrongálása ellen alkotott parlamenti bill. Az 1848-diki 33,000 példányról 90,000-re emelkedett 1853-ban a lap kiadása s 1879-ben elérte az átlagos 612,902 hetiszámot. Óriási népszerűségének megalapításában derekas részök volt szerkesztőinek is, Douglas Jeroldnak s halála után fiának, Blanchard Jeroldnak.

Igen mulatságos dolgokat beszél Hatton az úgynevezett *Society Journal*okról, az előkelő világ heti lapjairól. Ellentétben a komoly politikai reggeli és esti lapokkal, a társadalmi és klub-élet újdonságait s pikanteritáit tálalják föl olvasóiknak e lapok, a *World*, a *Truth*, a *Whitehall Review*, a *Society* stb. Sehol se domborodik annyira ki a szerkesztőnek személyisége, mint e lapoknál. Vegyük csak például a *Truth* szerkesztőjét, Laboucheret. Tapasztalt újságíró, diplomata politicus, Northampton parlamenti képviselője, a londoni társaság kiválóbb alakjai közé tartozik. Egész élete szakadatlan lánczolatát képezi a merész kalandoknak, melyeket alkalmilag, a bíróság előtt vagy a klubban el is szokott beszélni. Gazdag szülők gyermeke, Etonban és Cambridgeben nevedett, ötven dollárral zsebében bebarangolta Mexikót, pénztárnok volt egy vándorló czirkusnál, hónapokat töltött a Chippeway-indiánok közt — s egyszerre csak belecseppent a királynő diplomatiai szolgálatába. Mint követségi titkár ugyancsak sok bajt okozott a külügyi hivatalnak. Soha sem találhatták meg; Szent-Pétervárra rendelték s hat hónap-pal utóbb Hamburgban volt. Russel lord szemrehányására azt válaszolta, hogy pénze kevés s buzgósága nagy levén, minthogy a külügyminiszterium szűkmarkúsága nem nyújtott neki módot a vasút használásának fényűzésére, gyalog indult útnak s reméli, hogy az év végén Szent-Pétervárott leend. Egy hirlapíró, ki így bánik el a miniszterével, gonosz dolgokat mondhat el a lapjában, főleg ha dús-gazdag ember, ki nem sokat törődik vele, van-e a lapnak jövedelme, vagy nincs. Épen e körülménynek köszönhető népszerűségét a *Truth*. Tudták, hogy Labouchere nem fog senkit sem kímélni s kíváncsiak voltak rá, ki lesz a legközelebbi áldozata. Robertson, Lambri pasa, Levy Lawson egymásután pörölték be Laboucheret s a törvényszék mindannyiszor fölmentette. A city matadorjai közül is nem egyet remegtetett meg éles tolla.

Valamennyi hirlaptulajdonos között a nemrég elhunyt Ser-

jeatit Cox volt a legkülönösebb. Ki tudta szimatolni, mit óhajt a közönség. Kitűnő jogász volt s csodás szervezési tehetségével ritka üzleti képességeket egyesített. Potom áron a bukáshoz közel álló lapokat vásárolt meg s valóságos kincsbányává tette azokat a közönség ízléséhez való alkalmazkodással. A *Queen*ből évi százezer forint jövedelmet húzott, különböző lapjai mintegy fél milliót hajtottak számára évenként s halálakor mintegy 6 milliónyi vagyont hagyott hátra.

Érdekes dolgokat olvasunk Hattou könyvében a londoni képes lapokról is. Aránylag fiatalabbak a politikai lapoknál. Az *Illustrated London News* 1842-ben indult meg s 1860-ig versenytárs nélkül állott. Ekkor alapították ellenzéki lapként a *Graphicet*. Nagy volt a sikere, de a nélkül, hogy érzékeny kárt okozott volna versenytársának. Hatton érdekes adomákat közölt a kalandokról, melyeken e lapok rajzoló művészei háború idejében átestek. Különösen veszélyes volt a foglalkozásuk az 1870—71-diki francia-porosz háború alkalmával. A melyikök vázlatokat készített, «espion Prusien» volt a francziák szemeiben, s nem egyszer megtörtént, hogy el kellett nyelniök rajzaikat, nehogy fölfedeztessenek. A török orosz háború idejében házalónak öltözve csatlakozott az előrsi csapatokhoz az *Illustrated London News* egyik dolgozótársa.

Sajátképeni londoni lap nem is létezik, mondja szerzőnk általános megjegyzéseiben. Az, a mit így neveznek, világlap a szó legtágasb értelmében. «A londoni szerkesztőt büroaujában oly táv-írdai szervezet környezi, mely Szent-Pétervárt csak oly közel juttatja hozzá, mint külvárosi lakását.» Természetesen vannak helyi lapok is, melyeket az alsóbb néposztályok pletyka-kedvelése tart fenn meglehetősen nyomorúságosan. Ki a londoni életet akarja ismerni, ki e hatalmas világváros üterére akar tapintani, ne vegye kezeibe a nagy lapokat. Magának kell észlelnie London történetét az utczákon, a rendőrségnél, a koresmában vagy a klubban.

S még egy körülményre tesz szerzőnk figyelmessé. Nagy és mélyreható a különbség Londonnak s a többi Angliának sajtója között. A főváros nagy lapjai politikai tekintetben soha sem adják hí képét a néphangulatnak. Londonban a pénz- és kereskedő-világ fejedelmeinek nézetei, a klubbok hőseinek eszméi, a «fashionable» világ óhajtásai és előítéletei a főtényezők. Mindez teljesen hiányzik a vidéki városokban; a birminghami vagy manchesteri szerkesztőnek saját önálló ítélete segélyével kell megírnia «leader»-jét, a valóban független sajtót éppen ezért inkább a vidéken kell keresnünk, mint Londonban.

Hatton nézetei egészben véve tagadhatatlanul optimisták, mint hirlapíró nem is ítélné másként, csak kedvezőleg kortársai fölött; de azért nem lépi túl az igazság korlátait, midőn az angol journalistát egy színvonalra helyezi a miniszterekkel s diplomataikkal s azt mondja egy levelezőről, hogy «követi fizetéssel s gentleman módjára» utazhatik a földnek legszélső zugában. Salisbury marquis büszkén emlegeti manapság is a sajtóval való egykori összeköttetését. Mint hirlapíró, tollával vívta ki befolyását és sikerét, rangját csak a születés véletlenének köszönheti. —r.

Hatszáz magyar nemzeti dal. Szavalmányok és dalok gyűjteménye. Harmadik javított és bővített kiadás. Buda-Pest. Mehner Vilmos kiadása.

A ki a könyvtárúrszék asztalán keresgélve, a «karácsonyi és új évi ajándéknak különösen alkalmas», legújabb, díszkötésű albumok és könyvek között, ezt az aranyos kötetet a kezébe veszi s futólag lapozgat benne, koránt sem gondolná, mily nevezetes külön hely illeti azt meg irodalmunk termékei sorában. Első tekintetre nem látszik rajta semmi föltűnő. Vers-gyűjtemény, anthologia, mint a többi. Vannak benne hazafias ódák és szerelmes versek, balladák és népdalok, operette-részletek és nemzeti himnuszok, békességes egyetértésben. Ebben nincs semmi különös; ilyet láttunk már eleget, másszor is.

Pedig ez az aranyos kötet mégis nevezetes egy mű. Nevezetes azért, mert ilyen merényletet az irodalmi tisztesség ellen aligha követtek még el Magyarországon, mint ez elkövet.

Nem azzal, hogy a magyar költők műveit gazdátlan jószág-nak tekintve, engedély nélkül bitorolja. Ez is vétség ugyan az irodalmi tisztesség ellen. A Kisfaludy-társaság már évekkel ezelőtt hirlapok útján fölkérte a magyarországi kiadókat, hogy bár az irodalmi tulajdonjog még külön törvény által szabályozva nincs, addig is, míg az erre vonatkozó törvény megalkottatnék, hagyjanak föl az újabb költőkből gyűjtött anthológiák szerkesztésével s ne bitorolják ily cím alatt a magyar költőknek éppen legkiválóbb műveit. Az első rendű kiadó czégek az óta föl is hagytak e kapzsi szokással, de mi haszna, ha most már az apró vállalkozók, könyvkötők és házaló könyvkufárok követik el ugyanazt a visszaélést.

Hanem az írói tulajdonjog megsértése végre is nem annyira a nyilvánosság, mint inkább a bíró elé tartozó kérdés. Úgy halljuk, az

együk előkelő kiadó, kinek jogai e kötet által leginkább vannak sértve, már megtette a törvényes lépéseket ellene. Sub judice lis est. Annak eredményét nyugodtan bevárhatjuk.

Nem ez okból kívánunk tehát a *Hatszáz magyar nemzeti dal*-ról megemlékezni, hanem szólnunk kell róla azért, mert ilyen lelkiismeretlen, értelmetlen és könnyelmű «szerkesztés» még nem fordult meg a kezünkön. Igazi unicum a maga nemében.

Kiadójának csak annyi lett volna a föladata, hogy hibátlan szöveget adjon a nyomdásznak, azt változatlan alakban szedesse s aztán egy kis gondot fordítson a revisióra; de nem volt annyi lelke, hogy e csekély föladatnak is eleget tegyen.

Sőt szándékosan változtatja és rontja a verseket, részint azért, hogy a papírban gazdálkodjék, részint — úgy látszik — mert javítani akar az eredeti szövegen.

Legyen elég a Mehner által koszorúba fűzött sok költő közül példaként csak egyet hozni föl, s bemutatni, hogy bánik ő Arany költeményeivel, melyekből valami huszat vett föl gyűjteményébe.

Először is úgy tesz, mint Procrustes. Ha hosszabbra nyúlik a vers, mint ő akarná s nem fér el a paginán, melyre ő szánta, nem teketóriáz vele, hanem hozzá szabja a maga paginájához. Ehhez képest a versek külső alakját tetszése szerint megváltoztatja. Egyik-nél elhagyja a strophákat s a sorokat megszakítás nélkül egymás után szedeti; a másiknál megtartja ugyan a versszakokat, de a sorok különböző kikezdéseit nem. Mintha az efféle dolog merő czifraság volna.

Mátyás anyját, Török Bálintot, Rozgonyinét, A méh románczát minden strophabeosztás nélkül közli, mintha szakadatlan sorokban volnának írva. Úgy látszik, Mehnernek vagy szerkesztőjének fogalma sincs arról, hogy minden stropha egy egy gondolatot szokott kikerekíteni s ha e beosztást elhagyjuk, a vers megérthetőségét nehezítjük, hatását gyöngítjük általa. Kivált dialogizált tartalmú balladáknál, mint a fentebbi négy s köztök különösen *Török Bálint*. Ez tökéletesen tönkre van téve.

Mátyás anyjánál azonban Mehner «szerkesztője» nem elégedett meg a strophák elhagyása által meggazdálkodott papírral, még a sorok számát is redukálta. A mit Arany hat soros versszakban írt, Mehner négy sorba szorítja össze. *Szondi két apródja* négy soros stropháiban Arany a negyedik sort beljebb kezdi mint az előző harmat; Mehner ezzel nem törődik. A *Világ* Aranyánál négy soros szakokban van írva; itt minden versszak nélkül.

Az interpunctiót valamennyi versben részint szándékosan megváltoztatja, részint szándéktalanul elrontja. Tömérdek fölkiáltó jelet rak, néhol kettőset is, és még több gondolatjelző pontot (. . . .) a mit pedig Arany nem gyakran használ, de mikor használja, annak megvan az oka is. Például a *Családi körben* e pontokat Arany hétszer használja, Mehner huszonhétszer. Ő hihetőleg ezt is csak cifraságnak tartja.

Az idéző jelekkel még csúfabbán bánik. A hol Arany használja, ott ő sokszor elhagyja, kivált a sor végén az idézetet bezáró jegyet, a mi által természetesen a mondat értelmét teszi tönkre. Másutt meg fölrakja minden ok nélkül. Példák: *Bor vitéz* 2., 6., 8., — *Zács Klára* 3 és 20. *Török Bálint* több strophája; *Szondi két apródjában* a 14-ik stropha, stb. Ez utóbbi költeményt az idézőjel kihagyásával alig lehetne megérteni, mert szerkezete olyan, hogy még az idéző jelek pontos fölrakása mellett is igen figyelmes olvasást kíván. *Pázmán lovag* második szakasza csaknem egészen dialogból áll; hogy ez könnyebben áttekinthető legyen, Arany a három beszélő közül csak kettőnek mondatait teszi idéző jelek közzé, magáét Pázmán lovagét azonban nem. Mehner szerkesztője e szándékos megkülönböztetést nem veszi észre, s javítani akarva a dolgon, Pázmán vitéz mondatait is idéző jelekkel kezdi, s ezzel nehezebbé teszi az áttekinthetést. Hasonló javítást követ el *Rozgonyiné* idéző jeleivel; tudniillik megkülönböztetés végett mind azt, a mit a nő mond, a szokásos „jel helyett, jellel kezdi kitüntetni a költemény elején, de utóbb e javítmányáról megfeledkezve, a nő mondatait is a kettős „idézet alá teszi. Zavarja az olvasó figyelmét. Nehezíti a megérthetést azzal is, hogy dőlt betűvel nem szedet semmit; néhol szórt betűt tesz helyette (rövid szóban ez sem mindegy) többnyire azonban semmit (lásd *Török Bálint*, *Agnes asszony*). Cifraságnak tartja ezt is.

Ez alaki és külső változtatások után jönnek aztán a lényegesebbek és bensők: a verselés, rím és értelem okáért jónak vélt helyesbítések. Legyen elég ezekből is csak néhányat mutatni be.

A *Tetemre-hívás*ban Arany pöröszciónak nevezi a pristaldust. Mehner szerkesztője megakad e szón; nem ismeri; nézi Ballagi szótárát; abban sem leli. Ej, mit czeremóniázna vele, kijavítja: «Áll a tetemnél tisztí poroszló.» Persze, mint Pesten szokás a nagy temetéseknél.

Az *Éjféli párban*ban a megjelenő rémlátvány így rivall Bende vitézre: «Kezdjük elől a küzdelmet» . . . «Ölj meg igazabban» (tudniillik, mint a hogy megöltél földi alakomban egykor).

Mehner szerkesztője meg van győződve, hogy mind ez merő értelmetlenség, hiszen a megelőző strophákban még küzdelem nem volt; a párhaj csak hátrább következik. Kijavítja tehát: «Kezdjük el hát . . . Őlj meg igazában».

Az *Őszszelben* Arany így festi a görögországi tájat:

«Ott kéken a Zeüs-z-lakta domb!
Itt zölden a nyájas sziget;
Fölötte lomb, alatta lomb,
Árnyas berek, zengő liget.»

Mi ez: «Kéken?» «Zölden?» gondolja Mehner szerkesztője; nyoma sincs Ballagiban. Kijavítja tehát: Kékel — zöldel. — Aztán: «fölötte lomb, alatta lomb»; ez sem helyes; elég ha fölötte van lomb, alatta legyen domb. És úgy javítja.

Abban sem nyugodhatik meg, hogy e költemény egy későbbi sora szerint: «A vénék élő szája rendel igazságot.» Jobb lesz: élő szója.

Agnes asszonyban «összefutnak a szomszédnők» Mehnernél a «szomszédok». Ez talán véletlen sajtóhiba. Véletlen lehet az is, hogy a börtönbe belopozó napsugár alig kékes (képes helyett). De az már bizonyára szándékos változtatás, ha Mehner szerkesztője nem érti, hogyan állhatna meg Agnes «a törvény előtt» s így javítja: «a törvénszék előtt». Szándékos változtatás az is, vers-javító szándékból, ha ezeket: «hallja a hangot» «világos hogy őt» — így módosítja; hallj' a hangot; világos hogy ötet.

Zács Klára (Mehnernél Zach Klára) czíme mellől kihagyja azt, hogy «Énekli egy hegedős a XIV. században»; ellenben *Török Bálint* címéhez önkényesen oda teszi: XVI. század. Isten tudja, hol vette?

. . . . Elég, elég, mondja untatva az olvasó; kinek telnék kedve a sajtóhibák olvasásában. Nem is akarjuk mind fölhozni. Megelégszünk azzal, ha még fölemlíthetjük, hogy *Pázmán lovag* egyik versszakából két sort egészen kifeled (III. rész. 5-dik str.); — hogy ugyane versben (II. rész, 6-dik str.) nem tűrvén el, hogy egy vidéki lovag per te beszéljen a királylyal, «udvarod» helyett «udvarát» tesz; — hogy az efféle hibák:

Háza	helyett	Hozzá	(Pázm.)	Értelem-rontás
teremé	«	terme	«	Versrontás
odakünn	«	odakünn még	«	«
márma	«	máma	«	«
a vacsorát	«	vacsorát	«	Versjavítás
felséged	«	a felséged	«	«
utána	«	az után	(Családi k.)	Értelem-rontás

bagoly sí helyett bagoly sír (<i>Bor viléz</i>)	Értelem-rontás
völgyön „ völgyen „ „	Rím-javítás
kiséret „ kísértet „ „	Értelem-rontás
út az óra „ itt az óra (<i>Éjfé. párbaj</i>)	„ „
hol olyat „ hogy olyat „ „	„ „
Ez „ ez „ „	„ „
Haj „ Hej (<i>Zacs Kl.</i>)	Hangrontás
Jaj „ Ej „ „	„
Még sem „ De nem „ „	„
lyányom „ lányom „ „	„
más „ másik „ „	Versjavítás

ilyenek tömegestől volnának böngészhetők csak Arany János azon néhány költeményéből is, melyet mi a hatszáz közül itt fölemlítünk.

Ki merne ezek után a helyes írás finomabb árnyalataira, minők a hosszú vagy rövid hangzók megtartása, ilyen és ilyen, mely és melly megkülönböztetése, stb. Mehner kiadásában még csak gondolni is. Vagy kifogást tenni az ellen, ha az effélék: harc mezeye, szolga had, öltöző szoba, bársony öv, selyem váll, aczél patkó, a miket Arany két szóba ír, Mehnernél összetett szó gyanánt egybe vannak írva.

Egy magyar költő (Vajda János) már két ízben nyilvánosan felszólalt azon lelkiismeretlenség ellen, a mit Mehner anthológiái által elkövet. Bitorolja az írók jogát; rontja költeményeik jó hírét a sajtóhibák és értelem nélküli szöveg által; és rászedi a közönséget, mely azon hitben veszi könyveit, hogy jeles költeményeket kap olcsó áron, pedi csupa alig érthető zagyalékhoz jut. Az igaz, hogy Mehnernek nemcsak írói honorariumot nem kell fizetnie, hanem, úgy látszik, correctort is aligha tart. Hiszen ő különben is könyvkötő. Beköti könyveit szépen. Maga a kötés megéri a kért ár felét. A publicum gyönyörködve teszi szalon-asztalára. A *Hatszáz magyar nemzeti dal*ból ez a kiadás már a harmadik javított és bővített. Milyen lehetett az első és második javítatlan és bővítetlen? A hirlapokban pedig az irodalom érdekei iránt nincs annyi közszellem, hogy a magyar költők legjelesebb műveit az ilyen eltorzítástól, és a közönséget az ily nyegleség ellen ismételt figyelmeztetések által megóvják, Mehnernek pedig egyhangúlag oda kiáltásák: Ne sutor ultra crepidam. Kössön az úr könyvet!

Egy névtelen levelei a szerkesztőhöz.

V.

Igen tisztelt szerkesztő úr!

Ön szíves volt észrevenni, hogy igénytelen vidéki leveleim néhány hónap óta elmaradtak, sőt ezt a megfigyelést egy fölbátorító levélben előttem is kegyeskedett kifejezni; pedig a névtelen leveleiről bizonyára nem lehet azt a stereotyp könyvhirdetési phrasist elmondani, hogy rég érzett hiányt pótolnak. Nem akarok meglepetődni oly mulasztás miatt, melyet senki rossz néven nem vesz. A levél, ha nem üzleti, olyan mint a lyrai költemény: különös hangulat kell hozzá. Hangulatom pedig olyan volt mint vidékünk tájképe körülöttem. — Unalmas szürke ború nehezedik nappal a nyirkos pusztára, mely az ég aljáig sáros, lavas pocsolyákkal van fődve. Este pedig a külső természettel megindul lelkem is: vérvörös hullámok borítják el vészjelzően és ragyogva az égboltot, míg a hideg felszél végig borzongatja a fehérló tág síkot. Könnyen képzelheti szerkesztő úr, hogy ha a természetnek eme hangulata — melyet közönségesen időjárásnak neveznek — átcsap a lelkembe, nem igen lehetek fogékony azon szíves fölszólítása iránt, hogy csekély hívatottságom mellett is álljak be a *Budapesti Szemle* dolgozótársai közé s ha nincs többé kedvem névtelenül levelezni, kíséreljem meg a cikkírást, a mihez, mint ön fölteszi, elég kedvem s tán némi tanultságom is van.

Ki az, ki ne volna oly jó keresztyén, hogy türelemmel és megadással el ne tudná viselni édes felebarátjának bajait? Ki ne volna oly szerény és resignált, hogy le ne mondana arról, a mihez se reménye, se kedve? Hagyjon magamra, szerkesztő úr: engedje meg, hogy az emberiség sötét óceánjában én is egy hullámot verjek. Többet nem kívánok. Hagyjon magamra ebben a havas, posványos, éjszaki fény koszorúzza alföldön. Tán még csak hozzám is visszatér, a mi elhagyott: a szerencse fecskéje és a költészet délibábja?

«Majdnem elcsúsztam», szólta a német professor, midőn a síkos jégen hanyatt vágta magát, hogy a föld csak úgy kongott. Így én is mondhatom: majdnem hogy sincerisalok. Különbösen higye el szerkesztő úr, nem is oly nehéz lemondani arról, hogy valaki magyar író legyen. Az író meg közönsége közt — így ír egy helyütt

a fiatalabb Dumas — elektromos rapportnak kell lenni. Igaz, csak hogy nálunk éppen nem elektromos: nem gyors és nem gyújtó. Azt hiszem, hogy nálunk az, ki a könyveknek olvasókat szerez, nagyobb szolgálatot tesz a magyar culturának, mint az, ki az olvasóknak könyveket ír, hacsak nem remekművek.

Minden európai irodalomban bizonyos túlproductio állt be s így a magyarban is, ámbár aránylag kicsi a közönsége, mégis nagyobb az ajánlat a keresetnél. Ha egy évig szünetelnének is a magyar könyvsajtók, senki se fogyna ki a jó és hasznos olvasmányokból. Ideje volna, hogy már egyszer, miután annyit vizsgáltuk, minők a magyar írók, azt vizsgálják, minő a magyar olvasó? Én legalább mindig az irodalomtörténet egy hiányát láttam abban, hogy az irodalomnak csak egyik factoráról: az írókról szól, míg a másikat, a nem kevésbbé fontosat, a közönséget nem jellemzi. Irodalmi állapotaink vizsgálatánál önkénytelenül fölmerül a kérdés, minő a közönségünk, mennyiben különbözik a némettől vagy a francziától? Sőt tán akadnak olyanok is, kik még azt a kérdést is fölvetik, van-e egyáltalán közönségünk oly értelemben, mint a francziának? Míg Kazinczy idejében tulajdonképeni közönségünk nem volt, közönség alá nem értve azokat az olvasókat, kik hivataluknál fogva kénytelenek bizonyos könyveket elolvasni, mint például a jogászok a *Corpus Jurist* stb. Az irodalom Kazinczy idejében egy nemes cliquenek ügye volt: a nemzetre kiható erejét még alig ismerték. A magyar közönség a magyar politikával együtt termett és nőtt 1825—1848 közt. A szomorú 50-es évek közönsége, ha szabad így neveznem, némiképp ál-közönség volt; inkább hazafiakból, mint olvasókból állott. Minden egyes magyar könyv egy kis demonstratio volt. E mellett mohó elkeseredéssel falják a léha külföldi regényeket: Sue és Dumas regényei abban az időben a nagyobb pesti kölcsönkönyvtárakban francziául 50—60 példányban voltak föllállítva. A 60-as években az irodalmi productio, legalább számra, rohamosan emelkedik; a láng oly hirtelen fölcsap, hogy az ember majdnem szalmatűznek hinné. A minden árnyalatú politikai napilapok, hazafiúi albumok, szépirodalmi almanachok, illusztrált hetilapok (köztök a maiaknál szebb is), kritikai folyóiratok, Riadók, Hajnalcsillagok, Dalfüzérek, Nefelettsek idejét érzük. A hatvanas évek vége felé, ha jól látom, némi reactio áll be; a kiadók és a közönség kezdi jobban megválogatni a szerzőket. A mint megjő a 67-iki kiegészítés békegalambja, apad a szépirodalmi özönvíz.

Mostani közönségünknek egy nagy, de természetes hibája

van: kicsi. Kis közönség mellett pedig az írók járnak legrosszabbul; a festők melegebb éghajlatot keresnek föl, mert művész hazája széles e világ. Ugyanazok az írók, kik a Szajna vagy a Themse partjain tán meggazdagodtak volna, szegényen és homályosan halnak meg nálunk; költő hazája csak egy. De legyünk legalább azzal megelégedve, hogy van állandó közönségünk (kivéve néhány specialis szakot, mint például a csillagászatot) és hogy az a közönség napról napra nő; hisz a magyarosodás is rohamosan — bár kissé mechanicus módon — terjed. Emlékezik-e még arra a kis teremre, melyben még tíz évvel ezelőtt a Kisfaludy-társaság tagjai húszad-harminczad magokkal gyűléseztek? Az ember nem is gondolta volna, hogy az a kis terem oly üres lehet. Ma pedig az akadémia osztály-terme nem bírja az ülésre tódulókat befogadni. Igaz, hogy abban a kis teremben néhány alakot láthattunk, kiknek helye ma már üres: ott ült az öregifjú Toldy, mintha hallanám mély érzelemtől vibráló hangját, ott idegeskedett Kemény Zsigmond, s végre ott láttuk fehérülő hajjal, küzdve kórral-bajjal — de nem akarom fölébreszteni nevének echóját az ön szívében, mely úgy is tele van vele.

Hasonló szökkenéssel, nagyobb arányban, mint a főváros lakossága, nőtt színházunk közönsége is. Mindannyian emlékezünk még arra az időre — hisz nem oly rég volt, alig tíz éve — midőn a nemzeti színház premiérejei félig üres nézőtér előtt folytak le. Ma már Madáchnak didacticus drámája is cassadarab, melyben az ember metaphysicus küzdelmeit oly sokan nézik, mint akár egy bikaviadalt. Ez a közönség, mely szemünk előtt nőttön nő, nem csak egyes körökre és osztályokra szorítkozik, mindig tovább s tovább gyűrűzik, sőt meghódítja az idegen ajkúakat is és határozott jellemet ölt, mely elűt a külföldiektől.

A német közönség ugyanis sokat olvas, de aránylag keveset vesz; az irodalomban is, mint a műiparban, mindenekelőtt az olcsóságot nézi. A drága művek — ha csak nem ünnepi ajándékokra valók — ritkábbak Németországban, mint Francia- vagy Angolországban. Ezzel kapcsolatban van, hogy a német könyvek kötése a legrosszabb. Sajátos jellegét a német könyvpiacznak a kölcsönkönyvtárak adják. Valósággal nemzeti institutio ez nálunk, mely módot ad lehető kevés pénzért lehetőleg sokat olvashatni. A kisebb városokban is nagy és jól rendezett kölcsönkönyvtárak vannak, melyekben népszerű tudományos művek s regények egyaránt buzgó olvasókra találnak. A legelegánsabb hölgyek boudoir-asztalán ott hevernek a kölcsönkönyvtár piszkos, megrongált, sentimentalis

olvasók könnyeitől és kávétól foltos kötetei. A kölcsönkönyvtár eme virágzása nagy hatással van a könyvkereskedői viszonyokra is: az új német regénynek rendesen nincs más vevő közönsége, mint a kölcsönkönyvtárak. Ezeknek azonban, ha csak némikép neves a szerző, meg kell venni az új művet, mert a közönség ott keresi. A német regénynek tehát csekély, de egészen biztos számú vevői vannak, úgy, hogy a kiadók igen drágára szabhatják az árát, merő ellentétben a francziákkal, kik mindjárt három és fél francos kötetekben közlik a leghíresebb költők: egy Daudet, Zola, Feuillet köteteit, melyekből azonban néhány hónap alatt 10—20,000 példányt, sőt többet is eladnak.

A német irodalmi forgalom sajátosságaihoz tartozik még az illusztrált és a népszerű tudományos munkák nagy száma. Németországban már mindent illusztrálnak, még egész abstract philosophiai munkákat is, mint Lessing *Laokoon*-ját. Már harmadrendű költőknek is meg van a magok Gallerijeje, mely műveik főalakjait vázolja és kedvelt karácsonyi ajándék olyanok számára, kik különben a szöveget csak kölcsönkönyvtárakból ismerik. Valóban impo-sans a német monographia-irodalom: évenként ezer meg ezer tudományos munka jelenik meg, melyek egyes, néha igen kicsinyes problémákkal foglalkoznak; nem rég egy nagy két kötetes munka jelent meg a csigák fogairól. (*Über das Gebiss der Schnecke mit Atlas*, két kötet in folio.) Mindezek a monographiák, bár mennyire el is üt tárgykü és értékök, egyben hasonlítanak: a tudományos kutatás helyes módszerének alkalmazásában, melyet a szerzők a kitűnő német egyetemeken elsajátítottak, úgy, hogy közepes tehetséggel is nagy szolgálatot tehetnek a tudománynak.

Franciaország a világ piacza könyvekre nézve is. A tudományos monographia-irodalmat és tán a lyrát kivéve, fölülmúlja a németet. A francia könyv átlag olcsóbb a németnél; de a drága is több vevőre talál, mint Németországban. A francia közönség rendkívül hálás, de nehezen meghódítható; soká tart, míg az író magát fölküzd a sok ügyes versenytárs közt.

Ha egy új jeles könyv jelenik meg, a francia megrendeli, a német a kölcsönkönyvtárban sietteti megvételét, a magyar ember pedig lelkes felköszöntőt mond vagy babérkoszorúval deputatiót menesz a szerzőhöz, kinek könyvét — a napilapokból ismeri.

Angliában minden óriási arányokat ölt. Itt is vannak kölcsönkönyvtárak, csak hogy e monstre-intézetek nem korlátozzák a könyv kelését, mint Németországban, hanem emelik. A londoni

nagy Mudie-féle könyvkölcsönző minden fontosabb munkát 800—1600 példányban vesz meg, tehát egymaga egy egész kiadást foglal le. E mellett a clubb is virágzik: Londonban 1000-nél több van s majdnem mindegyikben könyvtárt találunk. Az angol szellemi élet intensivitásáról általán csak halvány fogalmunk van: hogy mi minden iránt érdeklődik az angol mutatja az, hogy tavaly a velencei Szent Mark templom restaurálása ellen meetinget tartottak, melyre 50,000 műbarát gyűlt össze. Különös előszeretete az angol olvasónak az utazási munkák iránt van, a mi nálok, kiknek minden világ-részben óriási gyarmatuk van, természetes. Midőn Stanley afrikai utazása megjelent, Angliában az első két hónap alatt 20,000 példány kelt el, ámbár a mű két fontba (24 forintba) került. Különben is Angliában a mienkkel ép ellenkező szellemi áramlat van: a természettudományok mindinkább elhódítják a szellemeket a politikától, míg nálunk s bizonyos mértékben Franciaországban is a politika köti le a nemzet legjobb tehetségeit és a közönség minden érdekét. A magyar irodalmi viszonyok — ellentétben a némettel — épenséggel nem kedveznek a tudományos monographia-irodalomnak. Kisebb népnél ennek egyáltalán nincs kedvező talaja: ott inkább csak mesterségesen, az akadémiai kiadások melegágyában termelik. Az illusztrált könyveknek és folyóiratoknak szintén nagyobb közönség kell, mint a mienk, mert a fametszetek méregdrágák: csak legújabbban, az olcsó és kényelmes cinkographikus sokszorítás alkalmazása után kapott föl nálunk is az illusztrált könyvek irodalma. Voltakép nálunk lehetnének a legszebb illusztrált művek egész Európában, mert mi — a művészi tulajdonjogot védő szerződés híjában — kényünk-kedvünk szerint válogathatjuk ki a külföld legpompásabb díszműveinek képeit és olcsón sokszorosítva, magyar szöveggel közölhetjük. Népszerű tudományos irodalmunk kezdetleges; a mink van, az nagyrészt ügyetlen fordítás. E részben is legtöbbet tanulhatunk Angliától, hol a legkitünőbb, világhírű tudósok nem restelnek még elemi iskolai könyveket is írni.

Jobbak irodalmi állapotaink a szépirodalmi könyveket illetőleg, bármennyire panaszkodjanak is írók és kiadók. A magyar közönség aránylag nem vesz kevesebb szépirodalmi könyvet a németnél. A középértékű magyar regény 200—300 vevője nem kevés a némettel szemben, ha megfontoljuk, hogy 6 millió magyarul értő emberrel a különböző országok és világrészek 60 millió németül tudó közönsége áll szemben, úgy hogy tehát a magyar olvasó úgy

viszonylik a némethez, mint egy a tízhez. A francia viszonyokkal persze nem mérkőzhetünk.

Ha javulunk, az nem csak az olvasók növekedésében rejlik. Ha költőről van szó, már nem gondolunk mint a jó Csokonai Vitéz Mihály közönsége, kiéhezett fázó vándor diákra, ki pár kemény forintért ijesztően hosszú búcsúztatókat mond a nagy urak temetésénél. Katona József ma már nem halna meg, mint egészen homályos ember, (dunkler Ehrenmann mondja Goethe Faustja apjáról), hanem mint egy 25-aranyos, pályanyertes óda tárgya. A magyar költők vándorbotja olyan, mint a Tannhäuseré: kizöldült s babért hajt. Nem kell azonban gondolnunk, hogy már irodalmilag teljesen kiképzett közönségünk van; stílérzéke és irodalmi műveltsége csak most van fejlődésben, mint a németé, a mely két oly nagy író, mint Grillparzert és Schopenhauert évtizedekig mellőzni bírt.

Bizonyára sok még az akadály, a mely útunkat szegi, a mint haladni akarunk. A politika sok erőt elvon, talán többet, mint a mennyire ott szükség van. Városi lakosink száma, Európa többi kulturállamaihoz hasonlítva, igen csekély: az irodalom pedig többé-kevésbé városi termék. Ehhez járúl, hogy fővárosi könyvkereskedőink — legalább eddig — nem voltak elég vállalkozók, a vidékiek pedig fejletlenek és sok helytt inkább tiszta, mint nyomdafestékes papírost árúlnak.

Constatálni akartam ezeket, s nem elpanaszolni. Minthogy e részben valóban haladunk, kitűzhetjük már a távol czélt, melyet el kell érünk: művelt, élénk társadalmi életet, mint Párisban, a hol minden vagyonosabb embernek meg van a salonja és jour fix-e: irodalmat, melynek van fogékony közönsége is, kritikája is, tudományt, melynek minden művelője elsajátította annak módszertani elveit is.

A mint látja, szerkesztő úr, leveleim helyett már megint a világot akarom javítani. Azonban nem baj. A capitolium mellett, a hol az érdemet megkoszorúzták, ott volt mindjárt a tarpeji szikla. A *Budapesti Szemle* szerkesztőjének íróasztala mellett, a melyen a jövő szám kézírata hever, ott van mindjárt a — papírkosár.

Maradok tisztelettel régi őszinte

*** december 15. 1883.

Névtelenje.

GRÓF KEGLEVICH JÁNOSNÉ NAPLÓJA.

Buzini gróf Keglevich János, főpohárnok-, később magyar királyi udvarmester, az úgy nevezett conservatív párt kiválóbb tagja vala. Abból a világból való, melyet a negyven-nyolczadik események fölforgattak, az elnyomás kora némileg fölszínre hozott, hogy az új nemzedék ismét elfeledje. Eredeti jelenség társadalmunk történetében, hogy e századbeli fejlődési mozzanatai záros, elszigetelt korszakokként tűnnek föl. A napoleoni harczok korában a magyar fizetett, harczolt, és a mi bizonyára nagyobbik sérülme, hallgatnia kellett. Az állami esőd sok mindent elfödött, a szegénység korában pedig nem egy dolog, más színben tűnt föl.

Az 1825-iki országgyűlés kezdeményezte korszak az eszmék új áramlatával köszöntött be. A ki nem úszott vele: olyan ichtiosaurus hírére tett szert. Annival jogosultabb e hasonlat, mert az akkori áramlattal senki sem volt megelégedve, maga a kormány feje, a birodalmi politika fő intézője: Metternich sem. Nem az újítás, nem a fejlődés után való vágy, de a teljes tetlenség okozta, hogy úgy mondjuk unalom sarkalta, ösztökelte a különben kényelmes legalis nemzetet. Főnemességünk, ha ez állapot egy-két évtizedig mérvadó marad, nem a magyaré többé. Érzelme, szíve, irányzata teljesen bécsivé válik. Németesedést emlegetnek történetiróink. Korántsem; főnemeseink nagy, mondhatni legnagyobb része gondolatait igaz, hogy a némethez legközelebb álló idiomában fejezte ki, de eszejárása bécsi vala. III. Károly óta mindinkább Bécs vonja magához a vezérszerepet. Főbb családaink levelezését tekinthetjük e részben fokmérőül. A pallerozottság bizonyítéka a bécsi viszonyok, a német nyelv teljes ismerete. A mű-

velődési nyelv családi nyelvvé válik. A németet alig törő sarkantyús apa fiából Bécsben nevelt elegáns úr lesz, az unokák bámulattal értesülnek őseik faragatlanságáról. Még csak a latin nyelv emlékezteti őket nemi különállásukra, néhány jobbágyaik kegyeletes ragaszkodása ejti gondolkozóba a soha ilyesmit nem tapasztalt síma udvaronczt. Az egész Dunántúl főnemessége Becset uralja, elvétve akad egy-egy dörmögő patriota, ki régi idöket emlegetve, kerüli az udvart, vagy bánatosan a régi emlékekhez fordul, mint Széchenyi Istvánunk atyja. A nők közt még ritkább a magyar szó, magyar aristocratia csak közjogilag él, társadalmilag joggal tartja magának Bécs.

Ebből a világból való egy magyar főúri hölgy napról napra pontosan vezetett naplója, melyet derék utódja szívessegeből lapozott át e sorok írója. *) Német ez a napló is, de írónöje olyan, mint a német mesebeli csipkés tündér, a *Dornröschen* ki száz éves álmából fölriadva, bámulattal veszi észre, milyen furesza világra ébredt. Lassanként felfödözi, hogy ő is magyar, az a nyers, nem szalonképes megyei élet, mely Bars-megyében sarjadzott föl legbujábban, mindinkább megnyeri tetszését, s midőn sírjába száll, előre látja, hogy «az a nemzet, melyhez ő is tartozik, erősebb, mint hitte — valaha szégyeltem e nyers fajt, most örülök, hogy abból sarjadztam».

Ez az úri nő gróf Zichy Adél, palotahölgy, gróf Zichy Károly, hírneves államminiszternek Bécsben, 1788 szeptember 15-dikén született leánya. A naplóírás főúri körök kedvencz szokása vala már XIV. Lajos kora óta. Nem az a magvas memoire-szerkesztés, mely a naplóírónak mintegy kritikai öneletrajza, háttérben a kor jellemzésével, hanem az a fesztelen pletykamegörökítés, mely a mai «különféle» rovat régibb oklevéltárának tekinthető. Van benne igaz is, nem is, megszólás, gúny, hizelgés, magasztalás. Ez a napló is ehhez a fajtához tartozik, csak hogy az író nő jó izlése, az az érdekes keret, melyben szerepel, kiválóbb becses kölcsönöznek e gyűjteménynek. Igyekeztünk e mindenféle tárházából kiszemelni azt, a

*) Gróf Keglevich Jánosné naplója 1821-ben kezdődik s tizenkilencz, vörös chagrin-táblába kötött, füzetbe foglalva, 1839-ben ér véget. Jelenleg gróf Keglevich István nagytapolesányi levéltárában őrzetik.

mi közérdekeltsegre számot tarthat, korrajz — előre mondjuk — nem lesz, de odavetett vázlata az ébredés korát mozgatót egynémely jelesebb személyiségnek.

I.

Gróf Zichy Adél, mint kortársaitól értesültünk, csinos arcú, szép természetű, eleven természetű hölgy volt. Szerette a sok beszédet, a mi egyébkép naplójából is kitűnik. Inkább többet, mint kevesebbet írt. Társaságokban csak központ akart es tudott lenni. Húsz, harmincz férfit egyszerre mulattatni neki nemcsak könnyű, de kedves foglalkozás vala. Nyelve éles, ítéleteiben határozott s a mi nőknél különös, jellemzéseiben elég következetes. Első tekintetre ítélt, s a mi megint nőknél természetes, ez ítéleteitől nem is igen állott el. Férjet szerette s bár a háziasságot kedvelni látszott, örömet szerepelt a nyilvánosság előtt. Volt politikai nézete is, természetesen conservatív, aulicus párti. Erősen vallásos, de osztozott kora s rangtársai sokszor szabadelvű fölfogásában.

Neveltetése teljesen bécsi stilben történt. Társnői az Odescalchi herczegnők, a Khevenhüllerek, Zichyek, Batthyányiak, Károlyiak, Liechtensteinok, Auerspergek, szóval az a kör, a mely az udvarnak e század elején mintegy szellemi praetorianus csapatát képezte. Központjuk a császár személye, mely az ő irányukat, vágyaikat minden csekélységben befolyásolta. A jó császárnak pedig, mint Wirkner Lajos — ki bizonyára egyik bálványozója — írja, az volt a sajátsága, hogy «mindent tudni, mindent megvizsgálni és mindent határozni maga akart». *) A nélkül, hogy e sajátságokat epen csak a XIX. század első felében élt bécsi főúri hölgyek kizárólagos tulajdonának akarnók állítani: nem követünk el indiscretiót, mondván, hogy a — többnyire jó indulatból származó — egymásra ügyelés, kicsinyes fölfogás, a conventionalis szabályoknak a szelsőségig vitele egyrészlől, másfelől a bécsi külvárosi hang, mely a Lanner-fele keringőkben érte el tetőpontját, általában és egyenként jellemzik a föntebbi főúri tár-

*) *Élményeim.* 1880. 87. l.

saság modorát. Ezt az impressiót gyakorolta rám e tizenkilencz kötetes napló.

Nem akarunk túlozni. Másfelől el kell ismerni, hogy e főúri társaság szellemi színvonal tekintetében nyugati szomszédinak mitsem enged. Talán rokonszenvesebb a német udvarok környezete? Avagy tanúlt-e saját kárán a francia arisztokratia, melynek mai legitimista maradványai most is X. Károly eszmekörében élnek? Az orosz arisztokratia tatáros magaviselkedéséről Korff báró tanít meg bennünket. *) Metternichtől pedig azt, hogy korának legállamferfibb államferfia, kitünő stílista és válogatott modorú gentleman volt — senkisémm tagadhatja el. A bécsi társaságban határozottan ő a főalak, ki nem osztozik a társaság minden hibájában, de bír oly erényekkel, melyeket amaz nélkülöz. E naplókat átolvasva, teljesen értem azt az ifjúkori reminiscenciát, melyet gróf Szécsen Antal a *Budapesti Szemle* hasábjain tett közzé Metternichről.

E társaság társalgási nyelve jobbra a német: a szalon nyelve természetesen a francia, de amazon jobban esett nekik a szó. Nagy számmal hozatták a francia könyveket, a romanticusokért rajognak. A nők egy része lelkesül a színházért, a mi szellemes grófnőnk helylyel-közzel éles elmejű színházi kritikus. Kedveli a classicusokat, kivált Shakspeare-t.

A huszas évek elején, míg férje Bécsben hivataloskodott, reggel tíz órakor kelt, azután látogatásokat tett. Mint naplójából kiveszszük, akkor is az időjárás volt az a háladatos téma, a min az ember beszélgetését kezdte. Elmondták egymásnak a Bécsben napirenden levő «csevegéseket» (németül Klatsch), az udvari híreket, s azt, hogy mit olvastak az újságban. A magyarok azután megtoldták ezt a megyéjökbeli újdonságokkal. Farsang alkalmával vígabb világ járta. A rendes három órai ebédet később tálták s az éj java része fenyves soiréekben, nagy toilletben, táncz, játék és egyéb vígasságban tölt el. A mi grófnőnk nem igen szerette a tánczot, inkább sakkozott. Az urak szerettek champagne mellett mulatni, ő azonban rendesen a legvígabbat tiltotta le és sakkozván vele, legnagyobb kedve tölt, ha a társasága vesztett úr megengesztelődött.

Mikor nyaranta Kis-Tapolcsányba, a Keglevich János építtette tágas gyönyörű parkú kastélyba vonúlt, ebédre rende-

*) *Avènement au trône de l'empereur Nicols I-er. 1857.*

sen meghitta a papot, a kedveltebb megyebeli urakat s ebed után néha órákig sakkozott. Este rendesen kedves naplóját folytatgatta, pontosan beirogatva a legutóbbi udvari hírek mellé a majorság állapotát is.

1823-ban a Keglevich-pár elete más irányt vett. Már-czius 23-dikán magához hívatta a felség Keglevich Jánost, s rábeszélte, hogy fogadja el Bars-vármegyének, e zajongó oppositionalis hajlamú gyülekezetnek administratorságát. Nincs mit csodálkoznunk, hogy Keglevich huzakodott e nehez tisztségtől. 1822 augusztus 13-dikán kibocsátott udvari rendelet, az addig váltópénzben fizetett adót ugyanazon évi november 1-jétől kezdve, ezüstben parancsolta beszedetni. A rendelet törvénytelen volt, a nép nem bírta meg az adót s mindenek-fölött fizetésről levén szó: az ország összes vármegyei fölzúdultak. Fölratokkal ostromolták a kancelláriát, mi nem lett volna baj, de legfőképp nem engedelmeskedtek a rendeletnek. Királyi biztosokat küldtek a megyékbe karhatalommal, kik nem is késtek bilincsesel, vesztegetéssel téríteni észre a túlzókat s csöndesíteni le a valamire várókat. Bars-megye kijátszott minden hivatalos intézkedést. Híre járt, hogy ide is királyi biztos jön, mire a megye május 2-dikán tartott gyűlésen azon esetre, ha a törvénytelen parancsot osztó közeg elkövetkeznék — egyszerűen föloszlott. Az ellenállás, protestatio itt már 1823 eleje óta folyt, a kancellária nem tudta mit tegyen velök, Plathhy Mihály, Balogh János, a Majthényiak, Simonyiak szervezték az alkotmányos «non possumus» pártot.

Ily körülmények közt valóságos bátorság kellett e vármegye kormányzásához. «Felség követeljen tőlem bármit, csak azt ne, hogy föladó szerepét játszam», így válaszolt Keglevich a felség biztatásaira. Ferencz császár eleinte jóakarattal, de azután egész határozottsággal követelte, hogy vállalja el. «Ne feljen semmit, maga csak beszéljen velök, a többi az en gondom lesz.» A «muszáj» ellen nem föllebbezhetett a gróf, csak azt kötötte ki, hogy odarendelése titokban maradjon. Talán épen azért, mert kikötötte, egy hét múlva Bécsben már mindenki tudta kineveztetését. Szekét azonban csak június 30-dikán foglalta el; akkorra rendelte a beigtatás ünnepélyét.

II.

Keglevich Jánost administratorkodása kezdetén nem szerettek a barsiak. Gazdagsága, úri fényüzése imponált nekik, de modorával sehogysem tudtak megbarátkozni. A gróf folyton udvari körökben mozogva, nem szíves örömet érintkezett a talpig becsületes, de nagy sok bort fogyasztó és kiváltkép sokat lármázó köznemeseikkel. 1823-ban a megyei közönség teljesen ignorálta. Be sem volt iktatva, május 3-kán tartott közgyűlésekben Plaththy Mihály főjegyző, erélyesség és stíl dolgában mintává vált fölíratával kedveskedett a kanczelláriának. E fölíratában egész nyíltan leczkézteti a királyt, szólván ekképen: «Felséged atyja . . . az igazgatás hiányait, melyeket a tudatlanság az ország alkotmányának szokott tulajdonítani, nem biztosok segedelmével, hanem országgyűlési tárgyalásokkal orvosolta».

A beigtatás mindamellett nagy fénynyel ment végbe június 30-dikán Aranyos-Maróthon. Volt beszéd, nagy ebéd, ebéd közben Balogh János fényes toastot mondott. Ebéd után a köznemesség nagy dözsöléssel ülte meg ezt a ritka alkalmat. Keglevichné nyájas volt az urakkal, s egészen lekötelezte őket szíveségével. A megye azonban igazaitól nem tágitott. Példáját követték a többi megyék s e valóban példás egyhangúság győzte meg az udvart, hogy itt az erőszakos rendszabályok mitsem használnak. Keglevich igen jól fogta föl irígylésre nem méltó szerepét. Elnökölt, kapacitálta őket, a hogy lehetett, titokban pedig a haragzó királyt értesítette, hogy a rendek jogaikat védik s itt az országgyűlés összehívatásánál egyéb orvosság nincs.

Bécsben hallani sem akartak erről; megidézték Ambrót, Plaththyt, a két Baloghot, Bencsiket, Majthényit, s a király jól «megmosta» őket, a hogy akkor mondani szokták. Plaththyt meg épen kizárta jövőre minden kandidatióból. Nagy zaj kerekedett a megyében, mikor Keglevich Nógrád-megye ellenállásra buzdító körlevelet Bécsbe küldte, a helyett, hogy bemutatta volna a megyének. Majthényi László oly élesen támadta meg ezért, hogy a főispán bele betegedett. Keglevich kétségkívül hibázott, de — mint később kimutatta — erre «legfelsőbb» írásbeli rendelete volt. Keglevich az év végeig mégis megszokta

embereit. Jó szóval — a hol sikerült, becsülete-re legyen mondva az akkori nemzedéknek ritkán sikerült — ígéretes-sel, a vármegye ismét lecsöndesült. A politikát az 1824-diki tisztújítás zaja váltotta föl.

1824 január 15-dikén vala az aranyos-maróthi nagy nap. Benyovszky püspök ünnepélyes misét mondott, melyen a Keglevich pár szorongó szívvel volt jelen. Az ellenzék leg-ügyesebb kortese Balogh János már napokkal előbb kapaczi-tálta a nemességet. Leginkább Platthyt portálták, mint a ki tollával szerzett megvéjének becsületet. A lévai nem-esek viszont a főispán pártján állottak. A megveházán az ellenzék ügyetlen taktikát követett. Míg az egyes tisztviselők leköszön-tek, mindegyiknél félóra hosszant éljeneztek, a főispán pártja addig gyülekezett s hallgatva várta a voksolást. Deltájban első alispán választásra került a sor. Jelöltek valának: Ambró, Boronkay, Jeszenszky Pál, Simonyi Dénes és Pély András. Boronkay, kit Keglevich is akart. 61 szótöbbséggel meg is választatott. Keglevichné az alatt honn várta az eredményt Tapolcsányban, mintegy fél óra járásnyira Maróthtól. Örán-ként futárok jöttek-mentek, a grófnét az ülés lefolyásáról értesítendő. Végre délután nagy haddal, vagy száz vendéggel érkezett fáradtan haza a türelmes főispán. 180 köznemest az aranyos-maróthi korcsmában vendégelt meg a gróf, fejénként 36 garast fizetvén, bort saját pinczejéből adatott mindnek «megis itták őt és fel akaját».

Másnap már csöndesebben folyt a választás, második al-ispánnak Simonyi Dénest tettek meg. Generális perceptorokká lettek: Majthényi Károly és Sándor József, pénztárnokká az öreg Simonyi József. Delben ismét nagy vendégséget ültek, víg poharazás közben feledtek oppositíót, kormányt: «már ilyen a természete a magyarnak». Este Újfalusy magyar szín-játszó-társasága adta elő Kisfaludy Károly darabját: *Ilka, vagy Nándor-Fejérvár bevételét*. Kisfaludy a beigtatásnál 1823-ban, Maróthon volt s akkor Keglevich a jeles író min-denkép kitüntette. Darabjáról azt írja a grófné: «nem sokat erttettem ugyan belőle, kivált nem a beszédet, de a játék és az actio igen tetszetek, kivált egy Újfalusyné nevű hölgy rend-kívül jól játszott».

A grófné megün-ta már a sok lármát, s jobban boszan-kodott az oppositión, akár a bécsi kanczellária. Haragudott

ferje engedekenységen, ki nagyon ügyesen csak a lényeges kérdésekben állott ellen. Ő maga állt élére annak a küldöttségnek, mely a királynál kérelmezendő vala Platty és Baloghek visszahelyezését, illetőleg megválaszthatását.

1824 végeig minden csöndben folyt le. Keglevichné párszor megfordult Bécsben; ottani barátainak elmesélte bucolicus és parlamentariss tapasztalatait s végre is úgy találta, hogy mégsem olyan rossz az a megyei diligentia. A magyar nyelvet is mind inkább megszokta; az anyanyelv a közeletben észrevétlenül foglalta el helyét, versenyre kelve a hivatalos latinnal. Már az év végén, december 15-diken névnapjának előestéjén az üdvözlő követségnek magyar beszéddel válaszolt a grófné. Annyit mindenesetre elért az erélyes úri hölgy, hogy a makacs ellenzékiek, modora s nyájassága által lebilincselve, immár nem kerülték a Keglevich-ház tájekát, hanem igen jól éreztek magokat még a leghevesb vitatkozások alkalmával is. Mint mindenütt, akadt itt is pletyka; egy A. nevű úr, a megye hírharangja a Balogh János pártja pletykáit hordta ide, Balogheknak pedig az administratorról és környezeteről fecsegett. Az ily apróbb kellemetlenségek elsimítását a grófnő mesteri tapintattal igazította el.

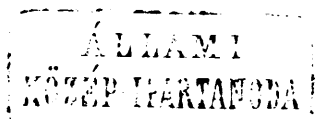
Az új esztendőben: 1825-ben a tapolesányi társaság nagyban vitatá az országgyűlés kérdését. Az öreg urak mint rendesen — kételkedtek benne, a kételkedést már a priori okosság jelének tartván — a fiatalok meg egyszerre sarkából akarták kimozdítani Kelet-Európát. Keglevich jobbra Bécsben vala, a grófné gitározott, sakkozott, látogatta szomszédait és olvasgatott. A nyár sok vendéget vonzott a tapolesányi vadas parkba. A gyönyörű ültetvények, a tó, terjedt sétáló helyei a haza egyik legszebb parkját tüntetik elénk. Keglevich julius hó derekán magával hozta Dom Miguel herceget, az elhíresült portugál trónkövetelőt. A herceg megfordult Maróthon, azután Keglevich vendége vala. Herczegi ellátásban részesült: estve görögtűz, török muzsika, kivilágítás, banderium; szóval az egész beigtatási apparátus fokozott mértékben alkalmaztatott. Ő maga nagyon kedves, nyájas fiatal ember, ki kutyákkal, papagájokkal játszadozott s nagyon sok vajat evett. Huszonketéves kora daczára, e gyermekes ifjúból alig nézte volna ki valaki, «hogy forradalom elén állott». A herzegi látogatás ugyan nagy föltűnést keltett a megyében,

de a július 3-diki királyi országgyűlést hirdető leírat minden egyebet háttérbe szorított. Restaurációra készült a vármegye. Ellenzeki pártját erőssé tette a tudat, hogy főhírateiben hangsúlyozott követelésének igazát megis méltányolja az udvar. Keglerich a múlt év december hava óta főispán, teljesen a kanczellária utasításai szerint járván el, lehetőleg tömöríteni igyekezett a conservatív pártot. Biz' az nem akart sehogysem sikerülni. Augusztus 10-diken volt a restauráció napja. A megye követeliül id. Balogh Jánost és Platthyt választá meg, határozott liberalisokat, már a mennyiben «szabadelvű» alatt a kormány törvénytelenégeinek ostorozóját s a mérsekelt haladás barátjait kell értenünk. A grófnét rendkívül bosszantá az eredmény, pedig az aulikusoknak nem volt semmi okuk a panaszra. Platthy hivatalt keresett, s később kapott is, a tüzes nyelvű szónokból csöndes királyi táblai bíró lett. Balogh János meg apósa volt Platthynak, azonfelül hangja meggyöngült; szónoklatának hatása meg épen érezhangjában rejtett. A választás estején a grófne nagy kedvetlenséggel fogadta a megyei urakat. Köszönté őket, de alig szólt hozzájuk. Az öreg Balogh meg folyvást készült, hogy beszédbe ereszkedjek a grófneval, mi azonban sehogysem sikerült neki, mindig nyitogatta száját, de a grófne oly tekintetet vetett rá, hogy megijedvén: siri bánatos hangon csak azt mondotta: «Meleg, nagyon meleg van». Természetesen nagy kaczagás, mire a főispánné is megbékelt.

III.

Az 1825-diki országgyűlést Ferencz király nyitá meg szeptember 18-dikán. *) Az udvar nagy súlyt fektetett az ünnepelességekre. Az egész udvari személyzet lejött Bécsből, le az államminiszterek, Metternich is, ki magyar díszruhát öltött ez alkalommal. A mágnásvilág teljes pompával, fogatos-túl, cselédestől jelent meg, napi renden levén a királyné

*) Nem, mint Horváth M. írja, szeptember 15-dikén, az udvar csak szeptember 17-dikén jött Pozsonyba.

megkoronáztatása. Keglevichék, a grófné atyja házában laktak, s rendszeren az udvar kíséretében szerepeltek. A főrangú hölgyek nagyban érdeklődtek az országgyűlés iránt, nem hiába: évek során át semmi élet, semmi zaj sem volt Pozsonyban. A diéta, ha egyebet nem, legalább az emberek egymással megismerkedését mozdította elő. Nem csoda, ha a trónbeszéd napján, a primatialis terem hölgykarzata megtölt. «A császár hangosan és értelmesen olvasott. Beszéde úgymondják nagyon szép. Úgy nyilatkozott, hogy az országtól nem kíván semmit. Nagy lelkesedéssel vívatoztak: még a legnyersebb embereket is — mely fajtából sajnos még elég van e gyülekezetben — meghatá. A császárné alig titkolható könnyeit. A császár beszéde előtt Koháry herczeg magyar, a császár beszéde után a primás latin beszédet olvasott föl, ezzel azonban nem voltak meglegedve. A császár is latinul beszélt. Erre mindnyájan az ország házába mentek, a hol vegyes ülést tartottak. A nádor, utána a primás beszélt, beszédével ugyancsak nem voltak meglegedve. Erre a királyi előadásokat olvasták föl. Minthogy azonban a mágánások termébe nem fértek mindnyájan, a királyi előadásokat még egyszer fölolvasták a városház termében. Mindjárt a fölolvadás után czi-vódás keletkezett, hogy a királyi előadásokat kinyomassák-e, vagy csak másolatokban köröztessenek? No hiszen, ha már ily csekélységek miatt veszekednek, milyen viták lesznek majd nagyobb dolgokban!» így jellemzi a grófné a megnyitó gyűlést.

A főrangúak Pozsonyban csak bécsi életöket folytatták, legfőljebb azzal a különbséggel, hogy nagy ebédek alkalmával magyarba öltöztek — hölgyek, urak egyaránt — s hogy magyar színházba is jártak. Gróf Keglevich nagy ismeretsséggel bírván úgy a felső, mint alsó tábla tagjai közt, báró Eötvös Ignáczczal, József atyjával együtt úgynevezett «nem hivatalos» referensei valának az üléseknek. Pragmaticus leírását adták az egyes gyűléseknek, azok lefolyását jellemezték s néha saját pártjoknak valának legelesebb kritikusai. A «sine ira et studio» elvét gyakran megfordítva alkalmazták az egyénekre.

Az országgyűlés megnyitása alkalmával egy követ, kinek nevtelen pasquillusát Keglevichné tette el, szemlét tartott az összegyűltek fölött s három pártárvialatba sorozta a fölb

személyiségeket. Vannak — úgymond (*Napló* 1825) alkotmányos túlzók, királypártiak (vagyis aulikusok) és királypárti túlzók. Kezdi az ultra-constitutionalisták sorát Nagy Pállal «megannyi közt a legélesebb, mindenkit zabolátlanul megtámad». Ragályi Tamás «Brutus, gyűlöli a szolgaságot, nem kegyeli a hatalmat, de magvas ember». Balogh János «Bauchredner, régi dolgain évdik». Dessewffy József «sokat és élcezen beszél, még többet ír, elméletben legerősebb». Almássy Lajos «rettenthetetlenül opponál minden ellen». Schmidegh Ferencz «beszél, a mennyit akarsz». Vay Ábrahám «exaltált demagog», Vitéz János «mindent összezavar, nincs egy tiszta eszméje, sem megállapodott elve.» Máriássy István «a múlt század embere, ki semmit sem ad, de mindent akar s a minisztereket mind föl akarja akasztatni». Izsák Sámuel mérsékelt, de tejengős». Babóthy Imréről azt írja a pasquill szerzője: «Ezt maga sem hiszi a szerző. Elegantissime et logice proponit rem suam, csak a haza üdve vezérli». Csáky Sándorról meg azt mondja: «Bonus Christianus, sed malus latinus». Bezerédj Ignác «nagy eszű ember, és mérsékelt temperamentum, röviden s jól beszélő önzetlen ember.»

A royalisták közül Bartal György «bölcse, szépen beszél, elnöknek való». Jakabfy Simon «jó és beszédes tanácsadó», Kolosváry Miklós «moralisat, politisat, sed purum prophetisat»; az ultrák közül megemlíti Zmeskál Józsefet, mint «jó juristát» s Bittó Károlyt, «ki kézzel lábbal secundál a personalisnak, voksolás alkalmával fölkel s nagy triumphus-sal emelgeti a lábát».

Túlzó megyék: Soprony, Borsod, Bars, Szabolcs, Szepes, Zemplén, Zala, Somogy, Heves.

Ellenzékiek: Gömör, Abauj, Nyitra, Komárom, Nógrád, Hont, Szathmár, Trencsén, Vas, Ungvár, Bihar, Veszprém, Máramaros.

Királypártiak: Feher, Temes, Tolna, Esztergom, Zólyom, Pozsega, Pest, Pozsony, Krassó, Győr.

Ultrák: Árva, Baranya, Mosony, Torontál, Békés, Szerém és Verőcze.

Centrum: Csanád, Thuróc, Csongrád, Ugocsa, Torna, Liptó.

Volt tehát huszonnégy ellenzéki vármegye, 17 aulicus és hat se ide, se oda tartozó. A túlzók új jogokat követelnek, az

ellenzékiek a teljes törvényességet kívánják, az aulikusok a statusquot. Az ultra-aulikusok még engednek is a fönnálló jogokból, míg a centrum nem tudja, mit csináljon.

Igy jellemzi az akkori Kákay Aranyos az állapotokat. Nem terjengős, de érthető.

A diéta szeptember végéig elég loyális maradt; megválasztották a koronaórt, Verebi Végli Istvánt, főasztalnoknak gróf Illésházy Istvánt; ország báróinak Cziráky Antalt és Illésházy Istvánt, a királyné koronázásához a deputatiókat, s üdvözlő beszédekert szerkesztenek. Csak szeptember 23-dikán «gorombáskodott Vitéz abauji követ», Nagy Pál azonban «valamivel udvariasabb, mint hittek»; egyébként járta a sok soirée, a színház és műlovasok társasága. A magyar színház «csodálatos, ép most, mikor mindennek magyarnak kellene lenni, s oly sokat tartanak a nemzeti nyelv tudására — napról napra üresebb.»

Október 20-dikán koronázták meg a királynét. A primás előbb nagy beszédet mondott, megkoronázta szokásos módon a felséges asszonyt, azután ismét beszédet intézett hozzá, melyre a királyné latinul válaszolt. Nagy öröm uralkodott a városban, estve *Szent-István király és Gizella* című magyar darabot adtak; a főszereplők előadás végeztével leszállnak a trónusról, István koronával a fején, papírt von elő kebléből s lelkesülten éneklí a *Gott erhaltet*.

A királyné megkoronáztatása után megindul a serehni vita. A grófné naponként eljár a gyűlésekre. Nagyon tud haragudni azokra az ellenzéki követekre, a kik oly megyekben levén képviselők, melyek legelőbb engedtek az adókérdésben s most ők remonstrálnak legelesebben. Szegény Komáromy Istvánnak, Abauj követének ugyancsak kijut a kárboztatásból. A grófné mindinkább hozzá szokik a zajos vitákhoz, végre megbocsát Balogh Jánosnak is, egy soireen megfeddvén őt ildomtalanságaiért, azután kezét nyújtott neki.

Október 12-dikén szólalt föl «Széchenyi Steferl» is a főrendek tábláján — még pedig magyarul. A grófné nagyban ámul e merészségen, nem tudták mire velni, hogy mi szállta meg a deli huszárkapitányt.

Az október 17-diki gyűlésen már gróf Esterházy Mihály, az erdélyi gróf Esterházy Károly, gróf Perényi Pál, gróf Haller Ferencz magyarul szólaltak föl. A főherczeg ná-

dor nem ellenezte a magyar beszédet, sőt mindig igaz barátja volt a «mérsekelte» magyarsági törekvéseknek. Helyzete nagyon kényes is vala. Egyfelől gróf Reviczky magyar udvari kanczellár ügyelt minden nyilatkozatára, s a hol lehetett túl akart rajta tenni, másfelől az ellenzék támadta meg azokat a személyeket, kikre neki nagy szüksége volt. Nagy Páléknak főbajok az, hogy felejtetni nem tudtak. Nagy Pál például az október 15-diki gyűlésen nagy élesen hangsúlyozta, hogy «az Isten büntető ostora sújtá az alkotmányt sértőket: az egyiknek fiát vette el, a másikra tüzet bocsátott». Ezzel nyilván gróf Amadéra célzott, kinek fiát agyonlőtték s értette Keglevichné atyját, gróf Zichy Károlyt, kinek szent-miklósi gazdaságát a villám gyújtotta föl. Igen természetes, hogy ez az aulikusok kedélyére nem vala kellemes megnyugtató hatással. Szegény volt királyi biztosok, nagyon megkeserültek törvénytelen magokviseletét, majdnem egy félévig kellett, hol szelid, hol kemény szavakban hallgatniok eljárásuk bírálatát. A tárgyalások élénksége miatt tehát nem lehetett panasz. Az akkor Pozsonyban összegyűlt külföldi követek nagyon érdeklődtek a tárgyalások iránt, s kivált Woronzoff, orosz herczeg sokat kérdezősködött az egyes fölszólalók személyiségét illetőleg. A tárgyalások hosszadalmasságára nézve találóan jegyezte meg egy Esterházy-fele estélyen: «Ezek az urak minden három évben új országgyűlést kérnek, mire az új országgyűlést megnyitják, talán elkészülnek az azelőtti sérelmekkel.» Miklós czár is azt mondta volna: «A magyaroktól nem kell félni, azok csak beszélnek». Meg kell azonban másreszről gondolni, hogy a nemzet és királya között a sarkalatos alkotmányi kérdésekben merültek föl ellentétek s ezeknek tisztázására a «jövőnek is dolgozó» ellenzék, az időt nem sajnálta.

Taktikai hibát követtek el a rendek, mikor a királytól a volt kormánybiztosok megbüntetését követeltek. Ezzel a királyt akarva nem akarva is, azok pártfogására kényszerítették. A biztosok elvégre is csak eszközei valának az alkotmányt megsértő irányzatnak s ezért az irányért elegtetelt adott a király, mikor átlátva tévedését, országgyűlést hirdetett. A királyi leiratban viszont nagyon gyöngén védte a kanczellária elődöljei törvénytelenégeit. Azt mondja ugyanis, hogy a biztosok kinevezése és azok eljárása csakis a körülmények alkotta helyzetnek vala kifolyása. Erre nagyon ügyesen megfelelt

Platthy: «ha a helyzet ad irányt ö felsége elhatározásainak; akkor az alkotmányt tetszése szerint megszegheti».

Nagy súlyt helyeztek a rendek a magyar pénzügy-igazgatás függetlenségére, a hivatalnokok alkotmányos esküjére s a megyék egymás között való levelezésére. Ebben a rendeknek teljes igazuk volt. A grófné természetesen idegesen hallgatta a rendek kemény beszédeit, melyekkel testvére, gróf Zichy Károly, a magyar udvari kamara elnökeinek németeskedését ostromozták. Közjogilag s az administratio autonómiáját tekintve, még a legzavarosabb időkben is Magyarország iránt bizonyos kinézetlennel viseltetett a becsi középponti hatalom. Az udvari kancellária s a helytartótanács kebelében mindig akadt egy-kettő, ki az alkotmányt élesen, tekintet nélkül vedelmezte, nyilvánosságos törvényszegést a kancellária csak kényszerítés útján követett el. Ily esetekben pedig mindig találtak módot arra, hogy passiv ellenállással, késleltetéssel gyöngítsék az egyes intézkedések fogamatját. A hadügy és pénzügy azonban tényleg bécsi (nem mondjuk a ma divatos osztrákot) kézben valának. A kamarához akárhány külföldit vettek föl, a harminczad, só és bányahivataloknál csak tűrték a magyar elemet. S ha az udvari kamara irományait olvassuk, teljes igazat kell adnunk a rendek abbéli állításának, hogy a magyar udvari kamara nem egyéb a császári általános kamara egyik nagyobb szabású ügyosztályánál. A hadügyről nem is szólunk, azt már 1825-ben annyira centralisálták, hogy a rendek még csak hozzá sem szóltak. Azon sincs mit csodálkozni, hogy a megyék egymás közti levelezésének szabadságát annyira feltették. Sajtó és nyilvánosság híján a megyei élet volt az első és kizárólagos forum, mely a kormányzat irányát ellenőrizte. Az administratorok és biztosok eljárása pedig nem nyújtott elég biztosítást, hogy jövőre nem így fognak-e eljárni?

A november 28-diki királyi leirat elvégre nyíltan szántabánta az elkövetett törvényszegési bűnöket s elkövetkezett a munkálkodás ideje.

A nemzetiségi kérdés, már ekkor előre vetette árnyékát. December 22-dikén telt karzat mellett indítvány történt, hogy a törvények magyar nyelven is közzéteszenek. Erre a horvát bán: gróf Gyulai Ignác azt kívánta, ha a *Corpus Jurist* magyarra fordítják, fordítsák le horvátra is; gróf Szé-

esen Mihály, Pozsega főispánja, pedig szláv nyelvre *) is átültetni kérte. Nagy Pálek kereken megtagadták e kérést, hangsúlyozták, hogy a magyar szent korona tagjai (mindig a rendi szempontot kell vennünk) tanuljanak magyarul. A főrendiház is — daczára a horvát ablegatusok fölszólalásának — osztozott e fölfogásban, «még a fiatal Eötvös is», min a grófne nagyon csodálkozik. Nagy Pál különben, mint egész élete bizonyítja, nemcsak szóval, de tettel, példával szolgálta a nyelv ügyét. A magyar színjátszó társaság előadásaira becsödité az egész t. KK. és RR. közönségét s tünnetőleg magasztalá az Odescalchiakat, kik egyedül béreltek páholyt. A mi grófnénk ellen sem lehetett panasza, mert már elég jól tudván magyarul, szorgalmas látogatója volt a bizony nem mindig mintaszerű előadásoknak.

Gróf Keglevich János is a biztosok egyike lévén, nagyon meggyűlt a baja Nagy Pállal. A hatalmas szónok, hogy mulasztotta volna el, hogy minden alkalommal a vezérmege, Bars példájára ne hivatkozzek? Már a palatinusnál is szemet szűrt, hogy nagyban bántogatják szorgalmas referensét. Január 9-dikén e szavakkal vigasztalta: «Sohase búsuljon, ha ezek gyalázzák, tisztesség ez mostanság, csak úgy mint mikor a franczia háború alkalmával nagy becsület vala, ha az újságok szídták az embert.» A nádor a maga példájára czélzott, neki is sok baja volt a főrendi ellenzékkel, azok sem nagyon kimélték fönséges személyét. A főrendi ellenzék nem dicsekedhetett nagy számával, de tagjai mind tehetséges, nagy tekintélyű férfiak valának. «Királyuk» — mint a grófne mondja — «Illesházy, a generalissimus Széchenyi István; az egyetlen önzetlen férfiú köztük Végh, a ki felre magyarázott patriotismusból, de teljes meggyőződéssel csatlakozott hozzájok, a többi csak boszút akar állani a királyon, a miért nem részesültek kitüntetésben». A grófne valóságosan gyűlölte Széchenyit, s ily szempontból ítélte meg az ellenzeket.

A Zichy Antal szerkesztette *Eszmék és naplójegyzetekben* **) következő passus fordul elő: «Őn olyan, mind Sedl-

*) Cyrill betűvel: szerbre.

**) 40-ik lap.

niczky — ismerem önt, opálként játszik minden szint, hon-szeretete nem egyéb hiúságnál». Ezt 1842-ben egy barátnéja mondotta. Úgy látszik a főrangú hölgyvilág, mely a deli, mulatni szerető huszártisztet nem tudta komoly embernek képzelni: távolról sem értette meg Széchenyi lelki forradalmát. Az ellenzékieknel minden aulicus hazaáruló, e párton pedig az oppositio mind koncztól elesett malcontentus.

Gróf Keglevich Jánosné január 18-dikán ezeket írja: «Délután öt órakor fölkeresett Stepheerl, (tudniillik Sz.) nem szóltam neki Crescenzeről, (gróf Zichy Károlyné, Széchenyi későbbi neje) igyekeztem kerülni mindazt a mi erre s az országgyűlési tárgyalásokra vonatkozik, s a mi esetleg ellentétes nézeteink kifejtésére vezetett volna. Ő azonban sorját ejtő s tudtomra adta, hogy a dühös patriota szerepét vette át (wüthender Patriot), hogy a tudatlanokat útazásai közben szerzett tapasztalatai alapján oktassa. Azt mondá, meg kell kezdeni a barátok s a rokonszenv szerzését. Engem ugyan el nem árnít, szeretne visszafordulni, mert látja, hogy a rendekkel semmire sem megy, azok máris engedtek dühökből, a mágnások szívóssága imponált nekik. Nagyon nehezen tudnák őket Stepheerl s a hasonszőrűek céljaikra idomítani.» Mily jól és elfogulatlanul ítélte a grófné ellenszenvében Széchenyiről, mutatja február 2-dikán írt sententiája: «Szorgalmaskodni kezdek, egyszerre csak jön Széchenyi. Sokat fecsegett (schwatzte), mindebből kitűnt azonban, hogy nincs valami jó kedvében, s ha könnyű szerével tehetné, bizony átesapna a király pártjához.» Nagy öröme telt az úgy tetszik személyes, vagy családi okoknál fogva is ellenszenvét éreztető grófnénak, mikor Széchenyi a híres *sistere* vitában a nádor haragját vonta magára.

«Ápril 1-jén föláll Széchenyi István s előre betanult hosszú beszédet tart. Erősen szól, így például: a mágnások a KK. és RR. szemére vetik, hogy az országgyűlés immár hét hónapja tart, s majdnem semmit sem végeztek — pedig ők az okai, mert bármit proponáljanak is azok, a főrendek mindig visszautasítják. Úgy tetszik neki, mintha nem is lenne constitutio stb. Erre a nádor erősen megföddé, szólván ekképen: «Csak érdemtelen atyjának emlékezete tartóztat vissza, hogy gróf Széchenyivel szigorúbban ne bánjak, a főrendek nem szorúltak arra, hogy őket leczkéztesse s kötelességeikre

figyelmeztesse.» *) Haragos grófnénk, hogy a többi ellenzeki főrendü is mind a «generalissimus» után ment, csak nagy bajjal győzött a «jó» ügy, tudniillik visszaküldték a nunciomot, hogy a provisorium sistálásáról, megszüntetéséről a főrendek ily alakban tudni sem akarnak.

A rendek april 3-diki ülésökben meg is adták rá a választ. «Úgy ágáltak akár egy zsidó iskolában, szidták a mágásokat: Balogh János egy «mareknyi ember»-nek, a többi rossz patriotáknak nevezte a melt. Főrendeket. Utánozták Stepheert.»

A szenvedélyes grófné az akkori jámbor ellenzekről, mely nem válogatott a szavakban, komolyan hitte, hogy a király ellen tör. A király kegyelete tárgya vala; mikor 1826 heves láz fogta el a jó uralkodót: naponként misét mondat, imádkozik érte s valóságos áhitattal várja az állapotáról szóló sürgönyöket. Mikor april 3-dikán a király betegségének jobbra fordultakor, a kálvinista prédikátor hálaimát s beszédet mondott: nagyon megdicsérte loyaltásáért. A ki nem úgy imádta a fejedelmet, mint ő, annak e rajongó nő ellensége vala. A nádort épen nem szerette, nem pedig azért, mert nem volt a «royalisták» mindenre kész eszköze, a *sistere* ügyben például hozzájárult a KK. és RR. újabb, előbbi megállapodásukat föntartó nuntiumához. Cziráky Antal, erős aulicus, tette meg a közeledő indítványt, a grófné nagyon boszankodik e miatt. A palatinusnénak is majd megmondta a maga nézetét, de nem nyílt rá alkalma. Pedig Cziráky kedvence a grófnénak, meg is jegyzi, hogy érdeme szerint utasítá vissza Szechenyi kifakadásait (1827 február 1-jén a bankjegy-ügyben) bizonyos nagy urak ellen, kik alatt Stepheer Grassalkovicsot és Ester-

*) Gróf Széchenyi István naplójában ezeket írja: «April 1-jén Eine lange Rede gehalten. Der Palatin mich ausgemacht. Aus Rücksicht für meinen Vater — sagt er — will er nicht so streng sein. Ich war ruhig, antwortete nicht» *Gróf Széchenyi István és az Akadémia megalapítása*. Szász Károly. 109. lap. A nádor szavait a mi naplónk szerint, arra érthetjük, hogy atyjának emlékezete — ki iránt a nádor nagy tisztelettel viseltetett — («de nem érdemeire» való hivatkozással, mint a föntebbi írat vélelmezi) tartja vissza a szigorúbb feddéstől. Megengedjük naplónk tévedhet, de nem tartjuk valószínűnek, hogy a nádor semmibe sem vette volna Széchenyi 1825. november 3-diki alapítványát.

házyt értette. Mikor pedig Cziráky panaszkodik nála, hogy Nagy Pál azt mondotta: hogyha a nádor nem védné néha a nemzet igazait, a főrendek ugyan rég megdöntötték volna a constitutiót, így vigasztalta a nagy juristát: «Ha Cziráky volnék, búsulnék rajta, ha Nagy Pál azt mondaná rólam, a mit a nádorról mondott». Jellemző, a mit a derék nádor épen Nagy Pálnak május 12-dikén mondott, mikor ez röpiratból idézett: «nem egyezik meg az országgyűlés komoly méltóságával, hogy itt újságot, vagy röpiratot idézzon valaki, itt a királyi előadásból kell argumentálni».

Az országgyűlés már vége felé járt, a főrendűek lassanként elszállingóztak, még csak Széchenyi agitatioja a löverse-nyek érdekében élénkíté a már-már unalmas pozsonyi tartózkodást. Augusztus elején olyas kedélyhangulatban, hogy maga sem tudta megvan-e elégedve, vagy nincs, Tapolcsányra távozott szellemes naplórónónk.

IV.

A lefolyt két éves országgyűlés részleteiben elég élénk, tárgyalásai változatosak voltak. Mint minden parlamenti ülészakról, erről is elmondhatjuk, hogy minden párt más egyebet várt, mert kizárólag attól remélte a bajok orvoslását. S mikor azután megtették a végső számadást, nem volt megelégedve senki. Az országgyűlések eredménye — hogy műkifejezéssel éljünk — nincs «lejárathoz» kötve, az élet s a gyakorlat bizonyítja meg: örülhetünk, vagy búsulhatunk e rajta. Itt is úgy történt. Az ellenzékiek azt hittek, hogy tizenhárom esztendő botlását, alkotmánysertését, a bécsi bankjegy-miseriát, országgyűlési végzésekkel egyszerre eltüntethetik; az udvari s mondjuk royalista felekezet meg tulbuzgalmában csupa jakobinust látott az istenigazában zabolátlan szájjal beszélő, különben nagyon derék táblabírákban. Pedig eredménye mégis volt a diétának. Az ellenzék átlátta, hogy a törvénytelenység, gyakran tudatlanság, még gyakrabban az európai helyzet követelte szükség következménye vala — az aulicusok pedig igen élénken tapasztalták, hogy nem holt betű az a *Corpus Juris*beli paragraphus, melynek megtartásáért ilyen érzékű nemzet áll.

Mindennek daczára Ferencz császár a maga rendszerén

nem igen változtatott. Jóakarati absolutismusa az egyenekben gyökeredzett; 1825 előtt magyar ügyekben is német tanácsosokra hallgatott, most pedig gróf Reviczky Ádám kancellár tanácsával élt. Metternich is — a mennyiben szüksége volt rá — Reviczkyt vette igénybe s így az az ellenszenves vonás, hogy német igazgatja a független magyart, 1825 után mindinkább tűnedezik dicasterialis életünkből. A főnemesség számot vet születése követelte kötelezettségeivel s míg egy részről gróf Széchenyi Istvánhoz csatlakozik az ifjú Magyarország, a bécsi magyarokban is föl-föltámad annak tudata, hogy magyarok. Az volt az országgyűlés haszna, hogy a mágnesság — bármily iránya s célja lett legyen — sorompóba lépett s épen ellenkező szerepet játszott akkor: a rendi alkotmányosság keretében, mint most a democratia világában. E tünet természetes, de igazolja azt a fölfogást, hogy a főrendiekben most már cselekvő parlamenti erely nincs, a kibevan, a jelenleg activ tényezőhöz csatlakozik. A Czirákyak, Majláthok, Szécsenek, Eötvösök, Keglevichek, Széchenyiek, Károlyiak, mint Proceresek akadályoztak, módosítottak, illetőleg előretörtek, vitatkoztak, de éltek s hatottak, et nunc?

Keglevich János, kit nem szándekom — mert épen ő e sorok központja — elsőnek tenni a nagyok közé, nem rokon-szenves alak, nem barátja a határozott magyar aspiratióknak, udvari ember, mindamellett határozott egyéniség, kinek volt annyi bátorsága, hogy megmaradt főispánnak abban a megyében, hol egyetlenegy igaz barátja sem volt. A mit kortársainak egy része mond felőle, hogy nemzetét nem szerette, egyenesen nem igaz. Midőn Széchenyi adományával november 2-dikán megalapítja a magyar akadémiát, báró Eötvös Ignácshoz intézett levelében szívből üdvözli az előtte nem kedves grófot s föllépését «actio integra»-nak nevezi.*) Az ilyenekre nem igen sokat adó grófné is, naplójában megjegyzi: «Stepherl jót csinált». Keglevich ugyancsak még az országgyűlés folyamata alatt 6000 forinttal járult a magyar tudós társaság céljaihoz.**)

*) Családi levéltárban.

**) 1825—27. országgyűlés írásai III. 1350 lap; 1827 május 9-ki szerzeménylevél.

Bars-megyet pedig, mind a mellett, hogy annyi ellensége volt, szerette. Nem hagyta magát 1827-ben, mikor Reviczkyvel összetűzött. Ismeretes a kancellár katonásan heves természetűe, ha megharagudott, nem kímélt senkit, nem ismert akkor semmi tekintetet. Keglevich erősen vágott vissza, már-már azt hitte, hogy halálos ellenségekké válnak. 1828-ban már ismét jó barátok. A király meghallván, s tudván mennyi baja van Barssal, október 6-dikán (1827) azt kérde tőle: «ugyan mondja csak, miért nem vállal inkább más megyét?» Keglevich felelé: «mert nagy kárnak tartanám fölséged ügyére nézve, ha a vármegyék tetszésére bízók, akarja-e, vagy sem kinevezett főispánját». A király igazat adott neki.

A grófné ez évben betegeskedni kezdett. Gazdaságával foglalkozott s nagy segítségére volt férjének, ki nagy jószágaira, hivatalos elfoglaltsága miatt közvetlenül alig ügyelhetett. A mennyiben ideje engedé, kivált a juhászatra fordított a gróf nagy gondot. A megyebeli urak gyakran fordultak meg gazdasági ügyekben Tapolcsányban, mely nyílt ház volt mindenki előtt. A grófné ismerven már a megye minden csinját bínját, enyhébben kezdett itélni. Mikor az öreg Balogh János meghalt, kit életében ugyan nem kímélt, őszintén megsiratta. A halottas misén nem a Rendek kedvéért, de igaz szívből imádkozott a vén demokrata lelke üdvéért.

Az 1828-diki megyei tisztújítás kedvezőbben folyt le, mint az előbbie. A kedélyek mégis megnyugodtak, az ifjabb generatio, melynek vezére a sokszor emlegetett Plattly Mihály vala, inkább tudott fátvölt vetni a múltra s bár a választások tisztán «liberalis» szellemben ütöttek ki, a viszony megye és főispán között mégis szívesebb vala. Plattly első alispánná választatván, a rendes beiktatási lakomán «sajnálta az eddigi felreértéseket s valamint eddig őszinte és nyílt ellensége volt a főispánnak, reményli, hogy az alkotmány megtartására irányzott törekvéseik baráti viszonyt fognak köztök létrehozni». A megyegyűlések mindamellett élénkségekben nem vesztek, csodálatosképpen épen a délutáni ülések voltak a viharosak, a rendek ilyenkor voltak kiengesztelhetetlenek. 1828 január 16-dikán F. például rendkívül heveskedett, «mert haragudott, hogy az ebédnél nem kapott champagneit».

Az 1830-diki országgyűlés alkalmával grófnénk jobbára

az udvar köreiben mozgott, a császárkirályné nagyon kedvelte, udvari estélyek, bálók foglalták el egész idejét. A társaság is nagyon szerette, mert grófnénk elvének vallá: vendégség alkalmával a vendégnek első kötelessége, hogy a háziakat mulattassa, s nemcsak maga szórakozzék. Rendszeren ő volt az »Unterhaltungsdame«, ki néha szellemes, néha csipős megjegyzéseivel életet öntött a bizony egyhangú udvari társaságokba, a hol sokat beszéltek homöpathiáról, mulattak a büvészi mutatványokon, vagdalták a t. KK. és RR.-et, de különben unatkoztak.

Az 1832-ki országgyűlésen a királyné szolgálatra fölkért udvarhölgye vala, 1831-ben húga, Zichy Mélanie, révén sógor-ságba jutván Metternichhez, nagyon sokszor fordult meg a bécsi körökben, hol a *Hitel* által álmából fölrázott magyar gentry gondolkozó kedvét sehogy sem nézték jó szemmel. Egyedül Metternich mondja: »bámulatos ösztönű faj ez a magyar«, mit még a magyar mágánások is megmosolyogtak.

Az 1832-diki országgyűlési követválasztás rendkívül zajos volt. Maróthon nagyban járta a korteskedés: etetés és itatás természetesen, a mellé meg a vesztegetés. A liberalis jelöltek Balogh János és Majthényi László valának, a kormányé Reinprecht és Tajnay. A választás november 6-dikán történt. A kormány kortesei erősen vesztegettek, az ellenzék győzte szóval meg torokkal. Az ellenzék folyton azt zúgta: »Nem akarunk németet, nem kell német bábaasszony«; ezzel Reinprechtet értették, a kormánypártiak meg Majthényinak hüzelegtek, mondván: »Majthényi csak libapásztornak jó«. Keglevichnek ugyancsak meggyűlt a baja velök, el kellett zárkóznia, végre nagy láрма után — emberölés nem történt — Majthényit R. 525 szavazata ellen 660-nal, Baloghot 617-tel T. 517 szavazata ellen, megválasztották. A küzdelem erős és elkeseredett volt, de a győzelem után mindkét párt megbékélt. Különösen Keglevich maga nagyon ertette, hogyan kell az elvet a személytől elválasztani, s ha lehet ez utóbbit lekötöztetni.

Az országgyűlés megnyitásán (deczember 20-dikán) a király nyájias föllepése a viták megindulásáig nagyon jó hatást gyakorolt. Azután elesen, kíméletlenül szólottak, ezt természetesen siettek Bécsben felremagvarázni. »Borzasztó, a mit a magyar országgyűlésről hallunk«, írja Metternichné 1833

február 11-dikén. *) «Szegény földieim valósággal megbolondultak, nem tudják, mit cselekesznek. A császár legnagyobb mértékben aggódik s nagyon le van verve, ha erről beszélnek vele». Mindez azonban nem gátolta meg, hogy ez országgyűlés anyagi tekintetben s mint eszmékben termékeny, a magyar nemzeti fejlődésben határozó szerepet játszik.

1834 december havában halt meg Zichy Károly kamaracelnök, három feleségtől 14 élő gyermeket hagyván maga után. A grófné nagyon szerette bátyját s midőn október 20-dikán Szent-Miklóson eltemették, a grófné halálos gondolatokba merülve, előre látta a maga jövőjét. Már akkor betegeskedett, 1835—1838-ig folyvást fürdőket használt, csak nagy neheríti föl egy-egy látogatás, mint a «Pesten elvadult» Eötvös Pepie, kit mely gondolkozáknak ismer, vagy valami régibb szabású élénk megyei congregatio. Életének utolsó éveiben családjának ügyei, gazdasága, virágai, kedves rhododendronjai érdeklik. Jótekonysága messze vidéket betöltött hírével. Szív-bajban halt meg 1839 január 17-dikén.

A kis-tapolcsányi kriptá egy szellemes, jószívű, ember-szerető, de előítéletes úrnő tetemeit fogadta kebelébe. Megváltozott az idők járása, más eszmék, más emberek kerültek fölszínre. Az a pánczélos vitéz: jó Tapolcsányi János ott a templom síremlékén, sok mindent tudna regélni. Beszédéből kitűnnék, hogy Barsmegyének nincs oka szégyelni múltját.

THALLÓCZY LAJOS.

*) Aus Metternichs nachgelassenen Papieren. V. 418.

AZ ELEKTROMOSSÁGRÓL.

Második közlemény. *)

III.

Ismet egy, a szerencsés véletlen által fölfedezett és «az ész ereje által megtermékenyített» alaptünemény van előttünk.

Galvani, az anatomia tanára, Bolognában 1790-ben nagy meglepetésére azt észlelte, hogy nem rég leölt békák czombjai élénken rángatódnak, ha nem messze tőlök elektromos szikra keletkezik.

E tüemény magában véve igen egyszerű és az elektromosságnak már akkoriban ismert tulajdonságaiból megmagyarázható. Ugyanis a békaczombhoz közel lévő elektromosság influentiát idézett benne elő és ez az influalt elektromosság a külsővel egyidejűleg kiegyenlődött.

Hogy ha tehát azt a tüeményt egy, az elektromosság tanait teljesen ismerő physicus fedezte volna föl, akkor legföljebb a békaczomb érzékenysége mint elektroscop tűnt volna neki föl és ezzel beérte volna.

De valamint a közeletben mindenki a jelenségeket saját eszmekörébe vonva, őket más-más szempontból nezi, úgy a tudományban is mindenki saját elméletei körébe vonva a még nem classifikált tüeményeket, nekik más-más jelentőséget ad.

Így Galvani, a kinek éveken át szeme előtt lebegett azon különös agens, mely az állatokban az élet jelenségeit idézi elő vagy föltételezi, a békaczomb rángatózásában nem az

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 85-ik számában.

elektromosságnak az eddigiekhez kapcsolandó tüneményt látott, hanem benne a keresett életfluidumot vélte fölismerni. És mint a tapasztalati tudományok alapos és kiváló művelője, új tüneményét gondos tanulmány tárgyává tette.

Többi kísérletei közt meg akarta vizsgálni azt is, hogy a légköri elektromosság van-e befolyással e tüneményre. E célból rézkampók segítségével több ily békacszobot a szabadban vasfogazatra függesztett; és ekkor azt tapasztalta, hogy valahányszor a békacszob alsó izma a fogazat vasával érintkezett, a rángatózások meg élénkeltek voltak, mint azok, melyeket az elektromos szikra idézett elő. Könnyű volt meggyőződni róla, hogy itt a légköri elektromosságnak nincs szerepe: mindenkor es mindenhol bekövetkeztek a rángatózások, ha a cszob idegét és izmát két különemű fém kötötte össze.

Sajátságos! csak ez volt az a nagy fölfedezés, mely Galvani nevét halhatatlanná tette. Az ily módon létrejött rángatózások physicut és anatomot egyaránt csodálatba ejtettek.

Galvani és vele az anatomok egész olasz iskolája most annál inkább az állatban rejlő fluidumnak tulajdonítják e jelenséget, mert külső elektromosság nem is szükséges létrehozására. E fluidumot állati elektromosságnak nevezték és az élet jelenségei új magyarázatának alapjául vették.

E rángatózásokat más nagy állatokon, kivégzett emberekben is megkísérelték, és az a rendkívüli hatás, melyet a kivégzett ember élénk arczmozdulatai a szemléelőre tesznek, annyira fölizgatá nemely tudós phantasiáját, hogy a közel jövőben látták a lehetőségét annak, hogy e módszer segítségével a nem rég elhunytakat új életre lehet majd kelteni.

Elképzelhető tehát, hogy mily nagy volt az anatomok indignatioja, a midőn az ily reményeknek közepett föláll egy physicus és azt mondja, hogy ezek a jelenségek mind csak tiszta elektromos tünemények, olyan elektromossága, a melyet az üvegrúd, dörzsölése után, mutat. Az állat itt az elektromosság működésének csak jelzője.

A physicus, a ki ily merész gondolattal az anatomok elé lépett, Volta volt, a paduai egyetem tanára.

Volta látván, hogy az elektromosság tökéletesen olyan idegrángatózásokat létesít, mint mikor két fém érintkezik, azon volt, hogy az elektromosság által más olyan idegingerületet is létesítsen, a melyet két érintkező fém is létesít. És ez

csakugyan sikerült is neki. Ő ugyanis azt találta, hogy ha egy közönséges elektromos gép conductorát, mely positiv elektromossággal telik, nyelvünkkel érintjük, savanyú ízt érzünk; hogy ha pedig a negativ elektromosságot gyűjtő vezetőt tartjuk nyelvünkre, alkalikus íz keletkezik. Ugyan e hatásokat két érintkező fém is mutatja: ha ugyanis egy kis fémlemezt nyelvünkre teszünk és rá más fémlemezt helyezünk, savanyú ízt érzünk, és e fémek megfordítása által az íz alkalikus lesz.

Ebből Volta azt következteté, hogy a fémek érintkezésénél is a positiv elektromosság az, mely a savanyú ízt létesíti. Azaz, hogy a két különmemű fém érintkezése által elektromosság keletkezik; az egyikben positiv, a másikban negativ. És ezek kiegyenlődése idézi elő azon nevezetes rángatózásokat.

A számos ellenvetéseket, melyeket a galvanisták ez elmélet ellen fölhoztak, Volta lángesze hatalmas erejével küzdötte le addig is, míg ez kétseget kizáró tényekhez vezeté őt.

Galvani például kimutatta, hogy még a fémek különmeműsége sem képez okvetetlen föltételt e tűneményeknél, mert neki sikerült egy-ugyanazon plehlemezből vágott darabokkal a rángatózásokat előidézni, tehát — úgy mond — csak egyszerű vezető összeköttetésbe kell hozni a czomb idegét izmával; az agens tehát csak a czombban lehet.

Volta e tényt akkép füzte elmélete keretébe, hogy fölvette, hogy a két fémlemez csak látszólag egyenlő: különböző lehet azért akár keménységök, akár fölületök minősége. És hogy ily különbségek elegendők a tűnemény előidőzésére, azt egy igen nevezetes kísérlettel mutatta meg. Ugyanis olyan két vaslemez egyiket, melyek a rángatózás nyomát sem idéztek elő, forró vízbe mártotta, és a másikat hidegen hagyta. Így a kísérlet sikerült, még pedig addig, míg a lemez ki nem hült.

Nem sokára e vita befejezése után Valli fönnen hirdette, hogy egy kísérlete által Volta elméletét tökéletesen megdöntötte. Valli ugyan is minden fém közvetítése nélkül állította elő a rángatózásokat.

Ez az ellenvetés Voltának ismet csak arra szolgáltatott alkalmat, hogy elméletét általánosítsa. E kísérletet tanulmányozván, azt tapasztalta, hogy csak akkor sikerül, ha az állati szervezet két különmemű részét kötjük össze az idegen testtel. Ebből következik — mondá Volta — hogy nemcsak két külön-

neműi fém, hanem általában két különnemű test érintkezésénél keletkezik elektromosság.

Azonban alapelve döntő bizonyítékát Volta csak a következő kísérletével adta, mely minden ellenvetést egyszer mindenkorra elnémított.

Két jól csiszolt réz és horganylemezt szigetelő fogók segítségével egymásra tett. Azután a két lemezt egymástól elválasztotta, úgy, hogy egész fölületök egyszerre váljon el egymástól, majd a horganylemezt érintette többször a fönnebb leírt condensatoros elektroszkopjával, majd a rézlemezt. Mind a kettő elektromosságot mutatott: a horgany pozitívot, a réz negatívot.

Ily közvetlen, direct bizonyíték előtt minden ellenvetés elnémult.

Az állati elektromosság feledekenységbe ment és Volta kísérlete alapját képezte az elektromosság egy új korszakának.

Sajátságos jelenség, hogy a galvanisták elméletök megdöntése után a fegyvert letették és a tért teljesen átengedték a physikusoknak, pedig kétséget nem szenvedhet, hogy az elektromosság az állatokban nagy szerepet játszik, ha kivétel nélkül az élők és nem rég elhunytak oly rendkívüli érzékenységet tanúsítanak iránta. De úgy találjuk azt a tudományok történetében, mint az egyes ember tudományos kutatásánál: ha valamely elméletbe, valamely nézetbe tökéletesen beleélte magát, abból kibontakozni egy könnyen nem tud, és ha nézetet sok terjedelmes következtetéseivel az alapnak elrántása által halomra döntik, e halmot ott hagyja az ingatag alapra épített házának egyes kincseivel együtt.

Így tettek a galvanisták is; ott hagyták szép reményekkel telt ábrándjaikat azon alapos és megbecsülhetetlen kísérletekkel együtt, melyekből egy fél évszázadnál később Du Bois-Raymond az állati elektromosság nevezetes és fontos tanait megállapítá.

Volta új tényet gondosan tanulmányozván, azt tapasztalta, hogy valamely fémnek elektromossága nemben és mennyiségben attól függ, hogy milyen fémmel érintkezik. Úgy, hogy a testeket sikerült neki oly sorrendbe állítani, hogy mindegyik az utána valóval érintkezve, pozitív elektromosságot nyer, az előbbiekkal pedig negatívot.

Továbbá e sorrendben minél távolabb álló két test érint-

kezik, annál erősebb az elektromosság, és ha több testet teszünk egymás fölé, az elektromosság nemre és erősségre csak olyan, mintha a két szélső érintkeznek egymással.

Ez utolsó törvény és az, hogy az elektromosság erőssége független az érintkező fölületek nagyságától, lehetetlenné tette azt, hogy az így előállított elektromosság megerősítessék. Mert sem a fölületek nagyítása, sem a párák sokszorosítása nem használt; minthogy réz-horganyra ismét rezet téve, a hatás olyan, mint ha rezet reze teszünk, azaz semmi.

Volta azonban ezt a nehézséget is legyőzte. A párákat oly összeköttetésbe hozta, hogy a réz-horgany-párral a következő réz ne közvetlenül érintkezzék, sem a sorrend törvényét követő vezetővel, hanem vezető folyadékkal kapcsolassák össze. A folyadékok ugyanis vizsgálatai szerint az érintkezésnél nem adtak elektromosságot.

Így elérte azt, hogy az elektromosság a párák számával arányosan növekedett.

Megjegyzendő, hogy az a nagy és nevezetes eredmény, melyet Volta az így fölállított oszlopával elért, nem felelt meg okoskodásának. Mert a későbbi kutatások kiderítették, hogy az egyik fém és a folyadék közt működő chemiai erő adja itt az elekteromosságot.

1800 elején állította föl Volta híres oszlopát rez-, horgany-lemezekből és mindegyik pár közé tett kensavas vízbe áztatott posztószelletekből. Ez a tehetetlen tömeg oly meglepő sajátságokat mutat, ha két szélső fémlemezet — az oszlop sarkait — vezetővel összekötjük, hogy az egész világot bámulatra ragadta.

Az, a ki az oszlop egyik sarkát érinti, semmit sem érez, de a mint egyidejűleg a másik sarkot is éri, olynemű lökést tapasztal, mint a leydeni palaczknál; de a leydeni palaczk csak egyszer működik, ez pedig mindannyiszor, a hányszor újra érintjük. Általában mindazon idegingerületeket, melyeket az elektromosság előidéz, az oszlop még sokkal nagyobb mértékben létesíti. Így például a két sarkból vezetett drótok hatása alatt egy kivégzett fej izmai oly irtózatossá válnak, hogy a körülállók ijedségökben futásnak eredtek. A halott dereka részben fölemelkedett, a kezek élénken mozgottak, a szomszéd tárgyakat ütögették és néhány fontnyi súlyt fölemeltek. A mellizmok utánzóztak a lelekzés mozgá-

sait, szóval, úgy látszott, mintha az oszlop a halottba új lelket öntene.

Az oszlop egyéb tulajdonságait nem fogjuk jelezni, mert egész értekezésünk ennek van szánva.

Igen föltűnő az oszlopnak az idegekre gyakorló oly erős hatása, míg más elektromos hatása igen gyöngé, ugyanis a vonzás tünetényeit csak igen csekély mértékben mutatja.

Ennek oka az oszlopnak azon jellemző tulajdonságában rejlik, hogy a sarkokon csak igen csekély mennyiségű elektromosság gyűl össze, de a mint ezt elvezetjük, azonnal megújul, úgy, hogy a két sarkot összekötő vezetében az elektromosság folytonosan kiegyenlődven, benne az oszlopon át szünet nélkül kering.

E keringő elektromosságot áramnak nevezik.

Ez az áram, mely eddig csak két ellentetes elektromossággal megtöltött vezető összekapcsolásából, tehát csak pillanatnyi működéséből volt ismeretes, az oszlopban folytonos és hosszan tartó erővé vált, és ily alakjában egészen új tulajdonságokat mutatott.

A folytonos áram hatásai annyira különböznek az elektromosság eddigi tulajdonságaitól, hogy külön névvel jelölték meg: galvanosságnak nevezték.

Mialatt Volta és követői az elektromos áram kényelmesebb és előnyösebb előállításán fáradoztak, Angolországból az áramnak egy új rendkívül érdekes tulajdonságáról jött hír.

Carlisle még ugyan abban az évben, melyben Volta oszlopát megalkotta, azt találta, hogy ha az oszlop sarkaihoz erősített két drót vége egymáshoz közel áll, és őket egy víz-csepp kapcsolja össze, akkor a vízben finom kis buborékok képződnek. Tűzetes vizsgálat által kitűnt, hogy e buborékok a víz gáznemű elemeiből, hidrogén- és oxigénből állanak: az elektromos áram a vizet alkotó részeire bontotta szét. Az egyik sarknál mindig a hidrogén, a másikonál az oxigén válik ki.

Nem sokára e fölfedezés után fölismerték, hogy minden összetett folyadék, mely az elektromosságot vezet, ily módon elemeire bontatik föl.

Már 1807-ben Davy e módszer által a kalit és natront, melyeket addig elemeknek tartottak, elemeire bontott szét, és ez által két új femet: a kaliumot és natriumot fedezte föl.

Az áram e tulajdonságának fölismerésével, az elektro-

lyissal kezdődik a galvanosság gyakorlati alkalmazása, mely különösen napjainkban oly rendkívüli mérveket öltött.

Az elektrolysis azon alkalmazását, melyet galvanoplasztikának neveztek, Jakobinak köszönjük. Ő ugyanis 1838-ban Szt-Pétervárott megmutatta, hogy rézoldatnak galvanikus szétbontása által a rez oly finom reszekben és oly egyenletesen rakodik le a negatív sarkkal összekötött vezetőre — a negatív elektrodra — hogy a legfinomabb domborművek hű másolatát lehet így előállítani.

Ennél még általánosabb alkalmazást nyert a galvanikus aranyozás és ezüstözés. Arany, ciankalium és vízből képezett oldatba mártjuk a negatív sarkkal összekötött (negatív elektrodnak használt) gondosan különös módon megtisztított réz, ezüst- vagy bronz-tárgyat, míg a pozitív sarkkal egy darab aranyat kötünk össze, ez az áram hatása alatt oly mértékben oldódik föl, a melyben az arany a negatív sarkot képező testre lerakodik.

A galvanosságnak chemiai hatása adta meg először az eszmét arra, hogy a távolba jeladásra használtassék. Sömmering Münchenben 1808-ban javasolta és próbálgatta e módot, de mivel észrevehető chemiai hatásra erős áram szükséges és az áram a hosszú vezetőben tetemesen meggyöngül, e mód nagyban gyakorlativá nem válhatott.

Másrészt e chemiai hatást fölhasználták az áram erősségének mérésére. Ugyanis kitűnt, hogy a szétbontott test mennyisége arányos a fölhasznált elektromosság mennyiségével vagy az áram erősségével, úgy, hogy Faraday kellő osztályzattal ellátott vízbontó készüléket — melyet voltméternek nevezett — használt az áram erősségének megmérésére.

Faraday továbbá e chemiai hatás által összehasonlította a dörzsölés által keletkező nagy feszültséggel bíró statikai elektromosság mennyiségét az áramban kiegyenlődő elektromossággal. Ugyanis meghatározta, hogy hány leydeni palaczk kisütő árama bont föl egy grán vizet, mely vízmennyiség föl-bontására négy grán zink oxydatiója által keletkező áram elegendes. Azt a meglepő eredményt találta, hogy arra 800,000 leydeni palaczkban összegyűjtött elektromosság kell. Tehát gyöngye oszlopban rövid idő alatt — mind a mellett, hogy a sarkoknál összegyűlő elektromosság igen csekély — annyi

elektromosság egyenlődik ki, a mennyi, ha összegyűjtetnek, egy hatalmas villáméval egyenlő hatást szülne.

Faraday, Becquerel és mások vizsgálatai szerint az elektromosság az oszlopban chemiai hatás által jön létre; ugyanis magában az oszlopban vagy batteriában is hasonló bomlást szenved a folyadék, mint a batterián kívül a vezetékbe kapcsolt folyadék.

A szétbomlás mindkét esetében a kiváló folyadék vagy gáznemű részek az elektródokra rakódnak, és ott új áramot létesítenek, mely az eredetivel ellenkező irányú.

Az oszlopnál ez az áram akkép nyilvánul, hogy az eredeti áramot gyöngíti, még pedig tetemes mértékben.

Ezt az ellenáramot vagy secundáráramot direkt kimutatni igen egyszerűen lehet az oszlopon kívül történő szétbontásnál, mert ha az áram működése után a két elektródot vezetővel összekapcsoljuk, akkor az ellenkező irányú áramot az áram bármely tulajdonsága által ki lehet mutatni.

Miután Becquerel az áram gyöngülésének ez okát kimutatta, ez egyrészt Daniell, Grove és Bunsen az állandó hatású batteriák szerkesztésére vezette, másrészt Grovet arra indította, hogy két gázból álló batteriát állítson elő, mi által megmutatta, hogy jelentékeny hatású batteria keletkezik oxigén- és hidrogénből.

Mivel a szétbontás által a folyadékba sülyesztett fémlemezek — az elektródok — elektromos polusokká válnak, azért őket polarozott elektródoknak nevezték el; az egész jelenséget pedig polarozódásnak.

A polarozódás áramának megerősítésével és külön alkalmazásával Ritter már 1803-ban foglalkozott. Ritter egynemű fémlemezeket rakott hígított kénsavba egymás mellé. Ez természetesen áramot nem szolgáltat. De ha erős oszlop áramát rajta egy ideig keresztül vezetjük, akkor a folyadék szétbontatik és a lemezeket polározza. Az oszlopot eltávolítva, e lemezeket vezetővel kapcsolta össze és így erős áramot nyert, mely az eredetivel ellenkező irányú volt.

A hatvanas években Planté nagy hatású ilyen secundár-batteriákat szerkesztett. Két ólomlemez úgy helyezett egymás mellé, hogy közből tett kaucsuklemezzel el legyenek szigetelve egymástól. E lemezeket fahenger segítségével tekeres alakra összegöngyölítette. Ezt a tekerestet azután hígi-

tott kénsavba helyezte. Ez által nagy fölületű lemezeket használhatott, melyek aránylag kevés helyet foglaltak el. Planté e gyűjtőket vagy accumulatorokat igen elmésen használta föl. Ugyan is ket-három állandó elemből álló batteria áramát éjjelen át keresztül bocsájtotta és így oly hatalmas secundáráramot kapott, hogy egy-két órán át 60—100 elem áramával fölerő erővel rendelkezett. Planté tehát az elektromosságot mintegy összegyűjté, hogy azután nagy hatásokat létesíthessen vele.

Planté a bécsi tárlaton néhány száz kis eprouvetta nagyságú elemből álló secundár-batteriát állított ki, mely rendkívül nagy elektromos feszülést mutatott, ha 14--15 órán át néhány Bunsen-elem árama ment rajta át. E secundár-batteria sarkait kaucsukkal elválasztott fémlemezekkel kapcsolta össze; e lemezek oly feszültségű elektromosságot nyernek, hogy a leydeni palaczkéhoz hasonló szikrákat adnak.

Mintán az elektromosság terjedelmesebb alkalmazást nyert, a Planté-fele gyűjtők mindinkább magokra vonták a figyelmet. Minthogy általok mintegy csapra lehetne verni az áramot, s kisebb-nagyobb mértékben edényekben elszállítani. Azonban a Planté-fele accumulator erre a célra nem igen volt alkalmas, különösen azon meglepő tulajdonságánál fogva, melyet benne megcsodáltak, hogy tudniillik oly nagy hatásokat szül, mi által természetesen e hatás csak rövid tartamú lehet. A batteria ugyan is nagyon hamar sül ki. Azonkívül még a befektetett munkának csak igen kis perczentjét adja vissza.

Néhány évvel ezelőtt Faure e célra sokkal alkalmasabb accumulatort szerkesztett, mely alkalmazhatósága miatt nagy föltűnést is okozott.

A Faure-fele elemek szintén ólomlemezekből állanak, melyek azonban miniumból és vízből képezett péppel vannak bevonva s a réteg megóvása czeljából posztóval bevonva.

Ezek a batteriák majdnem háromszor annyi elektromosságot képesek fölvenni, mint a Planté-félék és elektromosságukat nem adják ki oly rohamosan, úgy, hogy igen jól alkalmazhatók mindazon czelokra, melyekre a direkt áramot lehet használni.

Azonban egy hibája van, a melyet számos kutató szorgalmas munkája sem volt eddig képes kijavítani: tudniillik a befektetett munkának csak negyven perczentjét adja vissza.

Mind a mellett igen sok esetben használják az elektromosságnak e gyűjtő készülékét. Különösen két esetben : ott a hol erővel rendelkezünk, de ez az erő változó erősségű vagy szakadozott működésű, és ott a hol az erő forrását mozgás következtében vagy hely szűke miatt alkalmazni nem lehet.

A bécsi tárlaton például egy szélmalom szedi a szélnek nagyon is változó erejét accumulatorokba, melyek azután elszállítva, a legegyszerűsebb világosságot szolgáltatják, vagy ha tetszik, varrógépet forgatnak vagy theát főznek.

Látható itt továbbá, hogy mily gyönyörű fényben fognak a jövőben pompázni a vasúti kocsik, a mostani méces világosság helyett az által, hogy tengelyökkel egy elektromos gép van összekapcsolva, mely a koci haladása alatt elektromosságot gyűjt az accumulatorokban.

Elmés alkalmazása az accumulatoroknak az is, hogy közönséges lovas koci az utat igen szépen kivilágítja magának két elektromos lámpával, melyek az ülés alatt elhelyezett accumulatorokból nyerik táplálékukat.

Hát még mikor a tánczosnők hajfonataiból mintegy varázsfényként árad az elektromos fény; vagy a gomblyukba tűzött bokrétából föl-fölvillan a zsebben elrejtett accumulator fénye! Mennyire elcsodálkozik azon a néző — s teljes joggal, mert e játékszerek hirdetik az emberi ész hatalmát, melyvel a természeti erőket oly rendkívüli mértékben képes hatalmába keríteni — ha el nem bizakodva, e magasztos adományát háttértalan türelemmel aprólékoskodó munkában a természet tanulmányozására fordítja.

IV.

A galván-áram chemiai hatásának vizsgálata nagy energiával folyt, midőn 1820-ban az áram egy új tulajdonságának fölfedezése a vizsgálatoknak egészen új, a chemiainál még sokkal terjedelmesebb tért nyitott.

Már az elektromos gépek fölfedezése óta igyekeztek földeríteni valami hatását az elektromosságnak a magnesre, mert számos eset volt ismeretes, melyeknél a hajók magnestűjét a villámcsapás elrontotta, majd sarkai fölcserelődtek, úgy, hogy a hajót ellenkező irányba irányították. De a szikrának

ily közelebből meg nem határozható hatásain kívül e kutatások egyéb eredményre nem vezettek.

Oersted, kopenhágai tanár, a galvanossággal is tett kísérleteket, de bár mikép is közelítette az oszlop sarkait a tűhöz, ez mozdulatlan maradt.

Itt is a véletlen vezetett egyik legnevezetesebb fölfedezésre. Oersted véletlenül a sarkokból vezetett drótokat a mágnesű közeleiben egyesítette és nagy meglepetésére azt látta, hogy a tű éjszak-dél irányától mohón eltér, mintha meglöktek volna.

Oersted e nevezetes tüneményt körülményesen tanulmányozván, eredményeit 1820-ban közzé tett értekezésben a következő törvénybe foglalta:

Az elektromos áram a mágnesűt eltéríti, még pedig akkép, hogy erősségtől és távolságtól függő erővel saját síkjára merőlegesen igyekszik állítani.

Az elterítés módja a tanulmányozás alatt igen csodálatosnak mutatkozott. Már magában föltűnő az, hogy az áram akkor hat legerősebben a türe, ha vezető drótja a tűvel párhuzamos; pedig ha különben ilyen vízszintes emelőt akarunk elforgatni, akkor az erőt rá merőlegesen működtetjük; itt pedig a tű nyugvásában marad, ha az áramot rája merőlegesen vezetjük el.

Még föltűnőbb az elterítés irányának változása. Ha a vezető drótot a tű fölött vezetjük el, ellenkező irányú az eltérés, mintha alatta van; ha a záró drótot megfordítjuk és például nem jobbról balra, hanem balról jobbra vezetjük el, akkor az eltérés ismét az előbbiekkal ellenkezővé válik. Ha oldalt vezetjük el a drótot, a tű szintén eltér, de ellenkező irányban, mint mikor a másik oldalon éppen így vezetjük el.

E labirintusból Ampère mutatta meg a kivezető utat, bámulatra ragadó genialitással föllállított törvényével

Az elterítés irányának meghatározására az áramnak bizonyos irányt kell tulajdonítanunk. Általánosan elfogadott, hogy az áram iránya a pozitív sarktól a negatív felé tartó irány. Ampère ez irányban fejjel előre úszó személyt képzel magának, mely mindig a türe néz. E személy vagy báb jobbra és balja meghatározza az áram jobb és bal oldalát.

E jelölések segítségével Ampère az oly sajátságosan bo-

nyolódott elteréseket a következő meglepő egyszerűségű törvénybe foglalta:

A mágnesű éjszaki sarka mindig balra ter el.

Azonban Ampère páratlan genialitása még sokkal inkább elragadá kortársait, a midőn Oersted fölfedezésének megismerése után nyolcz nappal egy új tényről értesíté a francia akadémia, mely még általánosabb volt a híres dán physicusénál, és mely alkalmat nyújtott neki a tő elterítését egy általános törvény specialis eseteként föltüntetni.

Egy tényt egy általánosabb törvény specialis eseteként föltüntetni pedig annyi tesz, mint a tünetmenny okát megadni, a tünetmennyt megmagyarázni. Azaz Ampère megmutatta, hogy a tő eltéréseinek oka azonos egy másik tünetmenny okával.

Ampèrenek ez új ténye az, hogy két összekötő drót, két drót, melyen az elektromosság átáramlik, egymásra szinten hat, egymást majd vonzza, majd taszítja.

E fölfedezést tenni sokkal nehezebb volt, mint az eddigi távolhatásokat, mert e hatás igen gyöngé és e drótoknak szilárd kapcsolatban kell maradni az oszlopok sarkaival.

Ampèrenek nyolcz nap elég volt arra, hogy egy fölötté elhűs szerkezetet gondoljon ki és valósítson meg, melynél a drótok szabadon foroghatnak a nélkül, hogy végei csak egy pillanatra is elválaszthatnának az oszlop sarkaitól.

De Ampère korántsem elégedett meg e fölfedezésével, hanem lépten-nyomon meglepő módon elhárított nehézségekkel megküzdve, meghatározta a törvényt is, mely szerint a drótok minden elemi kis részecskéi egymásra hatnak.

E megközelíthetetlennek látszó problémát Ampère az által oldá meg, hogy négy esetet határozott meg, melyeknél a drótok vonzó és taszító erői egymással egyensúlyt tartanak, azaz melyeknél a drótok nyugvásban maradnak.

Ez egyensúlyi helyzetekből igen complicált matematikai speculatiók által meghatározó, hogy két áram-elem egymásra gyakorolt hatása a távolság négyzetével fordított arányban van.

Ez által Ampère megmutatta, hogy az általa fölfedezett távolhatás ugyanazon törvény szerint megy vegbe, mint a mely szerint a feszülésben egy nyugvásban levő elektromosság és a mágnesség hat, valamint a szerint is, a mely szerint az égi testek vagy általában két tömeg egymást vonzza.

Ampère az így talált alaptörvényéből már most előre meghatározható a hatást, mely a még meg nem vizsgált esetekben létre fog jönni. Számítása a kísérlettel mindig meg-egyező eredményt adott.

Hogy a tűre gyakorolt hatást e vizsgálatai keretébe vonhassa, meg kellett határoznia azon szerepet, melyet a föld irányító hatása az eltérítés nagyságára játszik: mennyiben különböznenek a gyöngé és erős oszlopok hatásai a tűre, ha ez szabadon mozogna, s nem úgy mint rendesen, a mikor a föld irányító hatásának van alávetve.

Mint hogy olyan anyag nincs, melyen a mágnes ereje nem hatna gyöngítetlenül keresztül, azért a tűnek a földtől történő elválasztására gondolni sem lehetett.

Ampère ismét szellemét ragyogtató módon adott túl e nehézségen. A tűt oly módon állítá föl, hogy a föld ráirányító hatást nem gyakorolhatott.

A tű ugyanis, ha függélyes tengely körül foroghat, az észak-dél irányba helyezkedik: ha vízszintes tengelyre van erősítve, úgy hogy függélyes síkban foroghat, akkor a földrajzi szelességtől függő mértékben eltér a vízszintől: ezt a szöget mágnesi inclinationnak nevezik. Ampère boussolja sem vízszintes sem függélyes síkban nem forgott, hanem az inclinationt 90 fokkal kiegészítő síkban.

Az ekkép elhajló osztályozott kör középebe finom kő volt erősítve, s ebben a tű tengelye egyik végének fölvételére lyuk volt fúrva. A másik tengelyvég hasonló nyílásba helyeztetett, alkalmazva oly szerkezet szélén, mely a híd név alatt az órásknál van alkalmazásban.

Ha az osztályozott kör a hely mágnesi meridiánjára merőleges, akkor a föld mágnesi ereje a tűre merőleges, s így rá irányító hatást nem gyakorolhat.

Ampère ez új műszerét astatikus tűnek nevezte.

Már most ezen a tűn próbálta meg az összekötő drót hatását. S különös: ez a tű mindig a drótra merőlegesen helyezkedett, soha ettől az iránytól egy perecczel sem tért el. Tehát ennek egészen mindegy: akár erős, akár gyöngé az áram.

Oersted kísérleténél tehát a különböző mértékben való eltérést csak a föld irányító hatása idézte elő, az áram maga a mágneset mindig saját síkjára merőlegesen fekteti.

Az áram-elemek egymásra gyakorolt hatásából pedig kiszámította, hogy az egyenes áram körben egymás mellett elvezetett áramok rendszerére akkép hat, hogy a kórsíkok az egyenes árammal párhuzamosan helyezkednek, az az a kör-áramokból alkotott henger az egyenes áramra merőlegesen helyezkedik. A kísérlet, melynél a köráramok rendszere helyett spirálisban vezetett drótot használt, e számítást teljesen igazolta. Tehát az ily módon alkotott henger, melyet solenoidnak nevezett, az árammal szemben úgy viselkedett, mint a magnestű. Sőt a közelebbi vizsgálatnál kitűnt, hogy a solenoid a magnestű minden egyéb tulajdonságaival is bír: két vége könnyű vasdarabokat magához vonz és ha szabadon foroghat egy függélyes tengely körül, az észak-deli irányba helyezkedik.

Ampère tehát megmutatta, hogy a galvánáram nem csak specialis hatást gyakorol a mágnesre, hanem belőle valószínűs mágnes lehet alkotni.

Ha mai napság a villám a hajós magnestűjét elrontja, nem jön zavarba: két különmemű fém-ből és egy savas vagy sós vízből alkotott batteria áramát Ampèrefele állványra állított solenoidba vezeti, és ez a hajó irányát megadja, akár a magnestű.

Látjuk továbbá, hogy nem szükséges többbe mágneses és elektromos fluidumokat fölvenni, hogy e két különmemű tünet-mény-csoportot rendszeres egészekke fűzzük, hanem beérjük az egyikkel.

Ha ugyanis fölveszszük, hogy a mágnes molekuláit egy köráram járja körül, akkor minden nemű hatása, melyet eddig a mágnesen fölismertünk, tökéletesen megmagyarázható.

Ampère tehát e két tünetménycsoportból egyet alkotott, a mágnes hatásainak okát az elektromosságera vezetvén vissza.

Nevezetes, hogy Ampèrenak sok támadást kellett legyőzni, melyeket részben az irigység *) intézett, részben

*) Az irigység intézte támadások közül egy különösen érdekes. Ugyanis semmi különöset, azaz újat sem akartak látni abban, hogy két áramrész egymásra hat, mintha az magától értetődnek; minthogy mindegyik áram hat a delejtüre, tehát egymásra is kell hatniok. Hiába szólította föl Ampère ez urakat, hogy vezetnék le ebből az áramok

pedig onnan származtak, hogy kortársai bátor és nagyszabású matematikai speculációit követni nem voltak képesek. Nagyfotosságú felfedezései csak később emelkedtek a kellő érvényre.

Ampérét kísérleteivel hathatósan támogatta Arago, s úgy látszik, hogy a solenoid szerkesztése Arago eszmeje volt. E kísérleteknél azt a nevezetes felfedezést is tették, hogy az áram, ha a vas körül vezetetik, ezt erős magnessé alakítja át, még pedig oly módon, mint a közönséges magnesezésnél: az aczelt állandó magnessé alakítja, a lágy vas csak az áram tartama alatt marad magneses.

Az áramnak e magneses hatása rendkívül erős, úgy hogy általa eddig nem képzelt erősségű magneseket lehet előállítani.

De különösen az a tulajdonsága vált rendkívül fontossá, hogy a lágy vas azon pillanatban veszíti el magnességét, melyben az áram ráhatni megszűnik, azaz melyben az áramot megszakítjuk.

Az áramnak ez a hatása letesítette azt a világ csodáját, melyvel a villám sebességével — a szó valódi értelmében — küldhetjük el gondolatainkat, igen kényelmes módon, a föld legtávolibb vidékeire.

A távolba való jelzés szüksége bizonyára a legelső háború alkalmával merült föl.

Sokáig alkalmazásban volt a fényvel való jelzés, mely egy fáklya vagy nagyobb fényforrásnak egymás után történő elfödése és lefödése által adta meg az egyes betűket. 1600 körül a távcső felfedezése által a jelzés alkalmasabbá vált, és át is alakították, úgy hogy egy póznára helyezett többtagú emelő mozgásaiból alakították a betűket. Magától értetődik, hogy e módszert csak kivételes esetekben lehetett alkalmazni.

Az elektromosság tana fejlődésének minden nagyobb mozzanata egy-egy eszmét szolgáltatott arra is, hogy ezt az

egymásra gyakorolt hatásának törvényeit, ők — habár fogalmuk sem volt, hogy e fölszólításnak hogyan lehetne eleget tenni — nem tágították, számos példával illusztrálván, hogy két test, mely egy harmadikra hat, egymásra is hat. Ampère egy barátja azonban elnémitá őket. Itt van, mondá, két kules, az egyik vonzza a mágnest, a másik is vonzza, mutassák ki, hogy e két kules egymást is vonzza. — Erre az ellenvetések elnémultak.

erőt hogyan lehetne távolba való jelzésre, telegraphozásra *) használni.

A dörzsölési vagy statikai elektromossággal a kísérletek meghiúsultak, mivel itt oly tökéletes szigetelés kívántatik meg, melyet nagyobb távolságra elérni lehetetlen.

Megemlítettük már, hogy Sömmering a víz szetbontását akarta a távoljelzésre használni, de ehhez oly erős áram kell, melyet nagyobb távolságra elérni majdnem lehetetlen, mert a hosszú vezeték, különösen a tökéletlen elszigetelés miatt, az áramot nagyon meggyöngíti, még pedig minél erősebb az áram, annál nagyobb mértékben.

Az áramnak magneses hatása már az első pillanatra is sokkal alkalmasabbnak látszik, minthogy ez a hatása az áramnak igen erős: már gyöngé áram is jelentékenyen eltéríti a tűt, és észrevehetően magnesezi a vasat.

Az első kísérletek ez irányban olyanok voltak, hogy minden betűnek külön vezetődrótot alkalmaztak. Természetes, hogy ez a gyakorlatba nem mehetett át.

1832-ben Cannstadt oly készüléket szerkesztett, melyen egy magnestű eltérítése adta meg a betűket; ugyanis az áram megfordítása által a tűt majd jobbra, majd balra térítette el, és ezen eltérítések kombinálásából állította össze az abc-t. Ehhez csak két huzal volt szükséges, az oda- és (az áram zárásához szükséges) visszavezetésre.

1833-ban, úgy látszik Cannstadttól függetlenül, Gauss és Weber hasonló készülékkel kötöttek össze a csillagvizsgáló tornyot a physikai laboratoriummal.

1837-ben Steinheil állított föl hasonló telegraphot, de csak egyetlen egy vezető dróttal.

Steinheil ugyanis azt a nagy fontosságú felfedezést tette, hogy az áram zárására nem kell azt az indító batteria második sarkához visszavezetni, hanem az áram a következő módon is előáll.

Az egyik állomás oszlopának positiv sarkát összekötjük a második állomás oszlopának negativ sarkával. De az oszlop-

*) 1792-ben Chappe a távolba való jelzőt «Tachygraph»-nak, gyorsírónak nevezte, de Miot-nak 1793-ban proponált elnevezése lett általánosan elfogadva, tudniillik a távolíró, «Telegraph».

ban az elektromosság ily módon nem fejlődhetik, mert ott a negatív, itt a pozitív elektromosság nem vezettetik el; ez az elvezetés rendesen úgy történik, hogy a két sarkot vezetővel összekötjük, s így a folytonos kiegyenlődés által az ellentétes elektromosságok az oszlop sarkairól elvezettetnek. Steinheil azonban megmutatta, hogy ezeket az elektromosságokat külön-külön is el lehet vezetni, ha valamely nagy terjedelmű jó-vezetővel kapcsoljuk össze. Ő erre a földet használta. Bizonyság mélységbe fémlemezt ástott el és ezzel kötötte össze itt a pozitív, a másik állomáson a negatív sarkot. Így az egyetlen vezető drótban éppen úgy jár az áram — sőt még erősebb is, mert a visszavezetésnél a nagy ellentállás, melyet a hosszú drót nyújt, elkerültetik — mint a teljes körülkeringésnél.

Steinheil fölfedezése által a hosszabb vonalaknál a be rendezésnek legalább harmadrésze megtakaríttatik.

Steinheil továbbá a tütelegraphot még írókészülékkel is ellátta, úgy hogy az adott jelek maradandó nyomot hagytak magok után.

Ugyan ekkor Angolországban Wheatstone és Cooke szerzektek magoknak érdemeket a tütelegraphok tökéletesítése körül.

1839-ben Davy ajánlatára Wheatstone oly telegraph-készüléket szerkesztett, mely az Arago-fele elektrom-mágnességen alapult. A készülék egy mutató-lapból állt, melyen a szükséges jegyek köröskörül föl voltak írva. Egy mutató valamely forgó erő (súly, rúgó) által egyenletesen forgott, de a távollévő telegraphozónak hatalmában volt a mutatót tetszés szerinti jegynél megállítani, az által, hogy az áram zárása egy lágy vasdarabot mágnassé alakított át. E készülék használatát igen megnehezíté az a körülmény, hogy a két állomás készülékének mutatóját mindig egészen egyenletesen kellett forgatni: továbbá, hogy maradandó jeleket nem adott.

E készülékek Németországban és Franciaországban a gyakorlatban alkalmazva voltak. Angolországban azonban a már elterjedt Wheatstone-fele tütelegraphokat nem szorította ki.

Már két évvel Wheatstone mutató telegraphja előtt megalkotta Morse Amerikában első készülékét, mely ugyanazon elven alapult, tudniillik hogy az áram a lágy vasat mágnassé alakítja át, ha körülötte kering.

Morse első készüléke egy 82.5 kilogramm súlyú elektromagnesből állott, mely az áram zárásánál egy 12.2 kilogram súlyú vasdarabot magához vonzott. Ez a vonzott vasdarab egy emelő végére volt erősítve, melynek másik végére erősített tompa csücs egy óramű által egyenletesen vezetett papírszeletre majd pontot majd vonalat vajt be.

Ez a készülék 1837-ben készült, de csak 1843-ban tudta Morse elérni azt, hogy a congressus Washington és Baltimore között építendő vonalra 30,000 dollárt szavazott meg.

Morse sorsa ep úgy mint készüléke-é igen szépen illusztrálja a fölfedezők és eredményeik sorsát. Hosszú, fáradhatatlan küzdelem kezei az elsőét és a legnagyobb egyszerűségig való átalakulás kezei rendesen a második sorsát.

Morse készüléke mai alakjában egy kis kezi eszköz, a lehető legegyszerűbb szerkezettel. Az elektrommagnes alig nyom egy negyed kilogrammot és a magához húzandó vasdarab 3—4 dekát. Ez a készülék van ma leginkább elterjedve.

Morse utólag természetesen nagy elismerésben részesült, s nem csak erkölcsi kitüntetésben, hanem egy párisi congressus alkalmával III. Napoleon ajánlatára az európai nagyhatalmak 400,000 franknyi jutalomban is reszesíték.

Morse készüléke újabb időben számos átalakuláson ment keresztül, különösen Németországon használtatnak olyanok, melyek a tompa csücs helyett író karikával vannak ellátva, úgy hogy a jegyek nem a papírba vésetnek, hanem rá íratnak.

Úgy hiszem, hogy a készüléknek itt adott rövid jellemzéséből a telegraphozás ily módon való lehetősége belátható, részletesebb taglalásba nem bocsátkozhatunk, mert ez egyrészt nagyon messzire vezetne és másrészt rajzok nélkül nem igen lehetséges. A következő készülékeknel is csak arra fogunk szorítkozni, hogy az olvasó a kitűzött probléma megoldásának elvét megértse és hogy a kivitel lehetőségét belássa.

Morse készülékét így közvetetlenül csak kis távolságokra lehet használni, mivel csak erős árammal lehet vele dolgozni, s a vezeték, mint fönnebb említők, az áramot nagy mértékben gyöngíti. Azért a távol lévő állomáson egy mellék készüléket használnak, az úgynevezett Relais-t.

A Relais a Morse-készüléknek fönnebb leírt elektromag-

neseből és a hozzá tartozó emelőből áll, csakhogy az emelő másik végéről a tompa csúcs vagy írókerék hiányzik, hanem egyszerű vékony fémlemezben végződik. Ez a fémlemez egy tompa fémcsúcs mellett áll, és hozzá ér, ha az áram zárása által az elektromagnes az emelő vasdarabját magához vonzza. Ez érintés által egy a morséba vezetett helybeli áram záratik. Látható tehát, hogy a távolról jövő áramnak csak azt a csekély munkát kell végezni, mely által az emelő 1—2 milliméterrel eltolatik: a morsét azután a helybeli áram mozgatja.

A Morse-készülékkel majdnem egyidejűleg már oly készülékek is keletkeztek, melyek a közönséges jelekkel nyomtatva állítják elő a telegrammot. A gondolat merészsége és első megközelített megvalósítása az amerikai Vailt illeti meg, aki már 1837-ben szerkesztett ilyen telegraphkészüléket. Az alapeszme a Wheatstone-féle mutató készülékből volt véve, csakhogy a helyett, hogy egy mutató az illető betűnél megállott, Vail készülékénél az a betű egy papírszeletre lenyomatott.

1841-ben Wheatstone szerkesztett ilyen nyomótelegraphot, mely alkalmazva is volt Paris és Versailles között.

Azóta sokan fáradoztak e gépek tökéletesítésén, hogy a gyakorlatra nézve a főfeltételt kielégítsék, tudniillik, hogy elég biztosan és legalább oly gyorsan működjenek, mint a Morse-félek.

Jelenleg e kellekeknek megfelelő két készülék van alkalmazásban, melyek mindegyike majdnem háromszor oly gyorsan dolgozik, mint a morse. Ezek: a Hughes-fele mely magának az egész ó-világot meg hódította, és a Phelps-fele, mely csak az Egyesült Államokban van alkalmazva.

Hughes 1851-től 55-ig Phelpsel egyetemben azon fáradozott, hogy az eredeti Vail-féle készüléknél előálló nagy idővesztéseget elhárítsa, mely idővesztés onnan származott, hogy a nyomókerék (Typenrad) minden betűnél megállott. 1856-ban alkalmaztatott az Egyesült Államokban először az a készüléke, mely a betűket futtában nyomta le. De egész 1861-ig történt folytonos javítások által keletkezett csak az a készülék, melyet 1867-ben Bees és Buda-Pest közt alkalmaztak.

Hogy fogalmat adjunk, hogy mikép lehetséges az olyan készülék előállítása, mely a távoli állomáson a közlendőket

közönséges nyomtatásban adja vissza, megkísértjük a készülék alap gondolatát leírni. *)

Egy kis kerék kerületére vannak vesve a lenyomando betűk és jelek. Ez a kerék vízszintes tengely körül, tehát függelyes helyzetben egyenletesen jókora sebességgel forog. Vele egyenlő sebességgel függelyes tengely körül forog egy, a száznak nevezett készülék, melyet egyszerűség kedvéért vízszintes rúdnak képzelhetünk, ennek vége lefele van görbitve. Ez a lefele álló vége igen közel forog egy vízszintes körsík fölött. Ez a vízszintes körsík egy-egy betűnek megfelelő négyszögletes nyílásokkal van ellátva, mely nyílások alatt egy-egy fém pálcza van egy közös dobozban elhelyezve. Minden pálczát alulról a nyílásba lehet tolni, de ha eleresztjük, egy gyöngye rugó visszahúzza. Ha egy pálcza föl van tolvá, akkor a szárn vége a körülforgás alatt érinti. Az érintés által az áram rövid időre záródik, miáltal egy elektromagnes a papírszeletet a betűskerekhez szorítja, s így az a betű nyomódik a papírosra, mely éppen ebben a pillanatban legalul volt. Minthogy azonban a szárn a betűskerekkel tökéletesen egyidejűleg forog, a készüléket úgy lehet beállítani, hogy a szárn azon pillanatban menjen el bizonyos nyílás fölött, mikor a neki megfelelő betű van alul. Hogy ha tehát az első pálczát a nyílás fölött hagyjuk, akkor a szárn mindig akkor éri, mikor az *a* betű van alul, ilyenkor tehát egymásután a tovább tolt papírra *a* betűk nyomódnak le. Ha a második pálcza van föltolva, akkor a neki megfelelő *b* betű van legalul, mikor a szárn hozzá ér. A pálczák föltolását egy tasztatura eszközzi, mely a zongorához egészen hasonló. Természetes, hogy minden pálczának és így minden betűnek egy-egy taszta felel meg.

A batteriának egyik sarka tehát, melynek másika a földbe van vezetve, a taszta emelőjével áll kapcsolatban, a le-szorított tasztából az áram a pálczába megy, innen a szárnba.

*) Ha ilyen leírásoknál rajzot adni nem lehet, akkor az olvasó az által könnyíti meg a megértést, ha a leírás olvasása alatt maga készít rajzot. — Utálnék egyszerűen rajzokkal bőven ellátott munkákra, de ott a laikus ismét a fáktól nem látja az erdőt; a részletes leírásokból ugyanis az alapeszmét viszont igen nehéz megalkotni, s mindenesetre oly fáradságos, hogy nem mindenki vetheti magát annak alá.

a szánból, mely állandóan van az elektromagnesssel összekapcsolva, ez utóbbiba és innen a másik állomáshoz.

A távol állomáson az áram egy, a leirthez egészen hasonló készülék elektromagnesébe vezettetik, s ott is azon betűt nyomatja a papírosra, mely abban a pillanatban legalúl van. Hogy ez a betű az első állomás betűjével azonos legyen, arra szükséges, hogy a két készülék tökéletesen egyidejű forgásokat végezzen. Az egyidejű forgás előidézésére a forgás sebességét igen kis mértékekben meg lehet változtatni, úgy, hogy a két készüléket, mintegy unisonora hangolhatni.

A részleteket mellőzve, azt jegyezzük meg, hogy Hughes egy úgy nevezett polározott elektromagnest használ, azaz olyant, melynek vasmagva magnes-polusokkal bír. Az áram oly irányban vezettetik be, hogy e polusokat megsemmisíti, úgy, hogy a folyton magához vonzott vasdarabot az áram hatása alatt elbocsátja; s ez által szoríttatik a papíros a betűskerékhez. A vasmag magnességét egy alatta levő aczélmagnestől nyeri.

Mind a mellett, hogy Hughes a rendkívül sok nehézségen, melylyel ilyen készülék alkalmazása a gyakorlatban jár, teljesen győzedelmeskedett, s készüléke majdnem háromszor oly sebesen dolgozik, mint a Morse-féle: még sem kell gondolni, hogy az utóbbit kiszorítja. Mert kezelésére és esetleg előforduló javítására a kisebb állomásokon nem lehet mindig embert találni, s nem is szükséges, mert voltaképen csak azért előnyösebb, mert gyorsabban dolgozik, s így úgy is csak nagyobb állomásokon van szükség rá. Különben e készülék mellett is kell az egyszerűségénél fogva mindig biztosan működő morskét használni, különösen az egyidejű mozgás beállítására.

Ezzel a nagyszerű eredménynyel a telegraphozók még korántsem érték be. Szerkesztettek még automaticus telegraph-készülékeket és olyanokat, melyekkel egy dróton ideoda, és olyanokat, melyekkel négy, hat, vagy nyolcz telegrammot is lehet egyazon dróton egyszerre küldeni.

Az automaticus telegraph-készülékek olyanok, melyekkel a telegramm külön előkészítetik, úgy, hogy azután a gép maga nagy sebességgel küldi el az így előkészített jegyeket.

A problémát már Morse maga vetette föl, s megoldásán minden a telegraphia terén kiváló férfiú fáradozott.

A sok közül, úgy hiszem, az felelt meg a gyakorlatban

leginkább, melyet a dánországi telegraph-igazgatóság állított ki Bécsben, és melyet igen gyöngé áramoknál, a kabel-telegraphiánál használnak.

Az előkészítő készülék egy papír-szelet középvonalán fölül és alul lyukakat váj ki. Az így átlyukasztott papíros egy kis fémhengerre simulva, sebesen tovább tolatik. Ezalatt a gép alúlról két fémpálczát küld a papíros fele; ha e pálczák egyike nyílásra akad, akkor a fémhengerrel érintkezve, pozitív áramot zár: ha a másika, mely a középvonal túlsó részén keresi a nyílásokat, ilyenre ér, akkor negatív áramot küld a vezetékebe. A papír középvonalától jobbra (vagy fölfelé) eső nyílások tehát pozitív, a baloldali nyílások pedig negatív áramoknak felelnek meg.

Ezeket az áramokat a távoli állomáson egy négyszeres elektromagnes fogja föl. Ezek között rendkívül könnyen foroghatóan van alátámasztva egy aczélmagnes, úgy, hogy mindegyik sarka az elektromagnes két sarka közé esik. Ha például pozitív áram kerül az elektromagnesbe, akkor az aczélmagnesből például jobbra eső két sarka déli, a balra eső pedig éjszaki sarkká válik. Ez által az aczélmagnes déli sarka az éjszaki által vonzattván és a déli által taszittattván,*) kettős erő hatása alatt fordul az éjszaki felé: de egyidejűleg éjszaki sarka az ellenkező irányba tereltetik ugyancsak kettős erő által: s így az aczélmagnes tengelye körül négyszeres erővel forgattatik.

Ezzel az aczélmagnessel egy írókészülék van kapcsolatban, mely aluminium-téntatartóból és ugyanabból a fémről készült finom nyílásban végződő csücsből áll. E csücs alatt hajtja el az óramű a papírszeletet.

Ha az aczélmagnes nyugszik, akkor a papíron egyenes vonal keletkezik. Ha jobbra-balra mozog, hullámvonal keletkezik. A hullámhegyek például pozitív áram által keletkeznek, a völgyek negatív által. Ha két pozitív áram következik egymásután, akkor csak a papír középvonaláig erő kis hullámvonalakat kapunk, de ha a pozitívra negatív következik, akkor a hullám a másik oldalra is kiterjed, s a rá következő pozitív áramra megint fölemelkedik. Ez által kis és nagy hullámok keletkeznek. A kis hullámok a Morse-fele pontvonal-rendszer pontjainak felelnek meg, a nagy hullámok vonalainak. Úgy,

*) Tessék a hat magnessarkot fölrajzolni.

hogy e hullámvonalak a Morse-féle tümozgásának oldalnézetet adják. Tehát mindenki el tudja olvasni, a ki a Morse-jeleket ismeri.

Mellözve azon rendkívüli elhítségét, mely a készülék minden egyes részéről elénk tündöklék, hogy az alig elképzelhető precisitásnak, mely itt megkívántatik, megfeleljenek, csak arra akarjuk a figyelmet fölhívni, hogy ez a készülék tulajdonképen valóságos gyorsajtó. Azért az ilyen hivatalba a hosszú telegrammokat csak egy oldalra tessék írni, hogy a »szedők« megosztozkodhassanak rajta. A lyukakba szedett kéziratot egy szalaggá ragasztják össze, neki eresztik az automata fémhengerének, s ez azután nagy sebességgel lenyomtatja — de nem itt helyben, hanem egy másik világűrben.

Ha mi laikusok be is érünk ezzel a majdnem kábító eredménnyel, mégis vessünk egy pillantást azokra a készülékekre, melyek ezt az eredményt megsokszorozzák, a mennyiben négy, hat vagy nyolcz telegrammot egy dróton egyszerre küldenek — majd azt mondtam: a más világba.

A multiplex-telegraph — így nevezik az utóbbi készülékeket — azon alapszik, hogy gépezet segítségével sokkal gyorsabban állítja elő a Morse-jeleket, mint a hogy a kéz azokat előállítani képes; az egyes betűk közt hagyandó űr azután fölhasználják arra, hogy más készülék adhassa jelet. A kívánt gyorsaság szerint négy, hat, sőt nyolcz készülék is adhat egy-egy betűt, míg az első a kellő pausát kívárja.

A gyakorlat igényeit, úgy látszik, csak a Mayer-féle multiplex-készülék elégíti ki; ez 1871-ben készült el. Jelenleg a legtöbb államban tesznek vele kísérleteket.

A készülék azon része, mely az egyes telegrammok jeleit egymástól elkülöníti, egy köralakú kaucsuklemezből áll, melyre négy 3—4 centiméter szélességű rézből készült körszelvény van egymástól elszigetelten erősítve, mindegyik rézlemez majdnem negyedkört főd be, s egy-egy telegramm továbbítására szolgál; ez tehát négyszeres telegraph.

A kaucsuklemez közepén egy óramű által egyenletesen forgatott tengely hatol át. E tengelyre egy mutató akképen erősítve, hogy vele együtt közel a rézlemezek fölött forog; e forgás alatt a mutató egyik végére erősített kis rugalmas lemezke a rézlemezeket súrolja, úgy, hogy a mutató és vele a tengely egy-egy negyedkörülforgás alatt egy-egy rézlemezzel

áll vezető összeköttetésben. Hogy ha tehát a telep egyik sarka négy drót által a négy lemezzel van összekapcsolva és a másik sarka a tengelyvel, akkor minden körülforgás alatt négyszer záródik az áram.

Ha már most a lemezekhez vezető négy drótba egy-egy tasztát kapcsolunk be, mely az áramot csak akkor zárja, ha lenyomjuk, úgy mindegyik taszter akkor küldhet pontot vagy vonalat, mialatt a mutató a neki megfelelő rézlemezen mozog.

Ha a tengelyből kiinduló vezető a másik állomáshoz hasonló készülék tengelyébe van vezetve és az ottani lemezek írókészülékekkel vannak összekapcsolva oly módon, mint itt taszterekkel, és az ottani tengely mutatója éppen akkor van az első, második stb. lemezen, mikor az itteni mutató ugyanazokat surolja, akkor az egyes taszteren adott jelek csak az egyes íróra vetetnek föl.

Ezzel a készülékkel, úgy a mint itt le van írva, minden körülforgás alatt csak egy-egy jelet (pontot vagy vonalat) lehetne adni. Hogy egy egész betűt, mely e készüléknél legfőlegb nyolcz pont- vagy négy vonalból áll, lehessen adni, oly készülékre van szükség, mely az emberi kéznek ezt az ügyességet lehetővé teszi.

Ez a készülék azon alapszik, hogy a telegraphozó a háromnegyed körülforgás alatt a betűnek vagy más jelnek megfelelő pontokat és vonalakat előkészíti, úgy, hogy a mutató azokat csak fölszedi, mikor a neki megfelelő negyeden halad végig.

E célra egy taszta helyett nyolcz taszta van alkalmazva: négy fehér, négy fekete. E nyolcz tasztának megfelelőleg mindegyik lemez is nyolcz egymástól elszigetelt részre van osztva. Minden ilyen rész egy-egy tasztával van vezető-dróttal összekapcsolva.

A taszták akkép vannak megerősítve, hogy a fehér taszta a mellette lévő feketét is lehúzza: ha a feketét nyomjuk meg, csak maga játszik; úgy, hogy minden fekete taszta lenyomásánál az áram egy nyolczad lemeznvi időközig van zárva, a fehér tasztánál pedig kétszer annyi ideig. Az első pontnak, az utóbbi vonalnak felel meg. A taszták lenyomása által tehát előkészítjük a betűt, a mutató rugója azt azután csak lesöpri.

Különös nehézséget okoz itt a két készülék egyidejű mozgatása, mert ha itt az eltérés négy ezred másodpercet

meghalad, akkor már zavaró hibák állanak be. Mayer egy rendkívül elmés regulatort alkalmazott, melynél az áram maga tartja fenn a közös forgási sebességet.

Hogy a telegraphozó érzekebe menjen át azon szabályos időköz, melyben jegyei levetetnek, egy metronomszerű készülék veri mellette a taktust: a metronomot maga a forgó tengely hajtja.

Hogy a telegraphia valamennyi főmomentumait érintsük, meg kell még emlékeznünk a kabel-telegraphozásról. Itt az egyedüli nehézséget korántsem a híresse vált kabel-lerakás kepezi, hanem a telegraphozás maga is sok nehézségbe ütközik, melyek onnan származnak, hogy a víz (vagy akár a föld is) rengeteg vezető burkot képez a vezetődrót körül. A drótba vezetett elektromosság és a víz elientétes elektromossága egymást lekötik, mint a leydeni palaczkban. Az ily módon történő megtöltése a kabelnek a különben negyven ezer mertöldnyi sebességű elektromosság terjedését megakadályozza, úgy hogy a világtengereken át menő kabeleken nyolcz, sőt tiz perczig is tart a megtöltés. Így tehát csak ilyen időközökben lehetne egy-egy jelt továbbítani. Eleinte azt hittek, hogy e késés a nagy ellenállástól származik, melyet a szakadatlan, rengeteg hosszúságú drót okoz, és az áram erősségének fokozásával akarták e nehézséget leküzdeni. De megtörtént, hogy a két egymást lekötő elektromosság a kabel szigetelőjét áttörte, és a kabelt hasznavehetetlenné tette. Az orvosság épen az ellenkező, tudniillik rendkívül gyöngye áramokat kell használni; továbbá a töltés megsemmisítésére minden áram után ellenkező irányú gyöngyebb áramot kell a kabelbe vezetni.

A használható áram gyöngyesege miatt azonban hosszú kabelvezetéknel a fönt leírt készülékeket nem lehet használni. Erre egy rendkívül érzékeny készüléket használnak, melynek mozgására néhány lépésnyi távolságból adott lehelet is elégseges. Ez a készülék egy a terem mennyezetről rendkívül finom fonalon lecsüngő magnestű. E tű körül sokszorosan vezetettik az áram,* mely majd jobbra, majd balra téríti el a tűt, a szerint, a mint pozitív vagy negatív áram érkezik.

Hogy csak az áram hatása alatt mozogjon a tű, olyat használnak, melyre a föld irányító ereje nem hat: tudniillik

* V. ö. a 213-ik oldallal.

astaticus tűt alkalmaznak. Ez két, egymással szilárdan összekapcsolt tűből áll, melyek megfordítva vannak egymás fölé helyezve, úgy, hogy egy északi és egy déli sark esik egymás fölé; a mennyire az egyiket a föld magnessége vonzza, annyira a másikat taszítja. Az áram drótjai pedig úgy vannak a tűk körül vezetve, hogy a kettőnek hatása összegeződik.

Az ily módon rendkívül érzékenynyé tett készülék mozgásait azután erősen nagyobbított mértékben szemlelik. E célra a tű egy igen könnyű kis tükröt hord, mely előtt néhány méter távolságban egy megvilágított és osztályozott rud van fölállítva. A tű mozgásánál az osztályzat képe is mozog, és ezen olvassák le a másik világágrészből jövő árammal küldött hírt.

Azon sok kísérlet közül, melyet tettek, hogy ily gyöngé áramokkal maradandó, bármikor elolvasható jeleket állítsanak elő, különösen kiválik Thomson készüléke, melyet Syphon Recordernak nevezett és mely a bécsi tárlaton nagy föltűnést okozott.

A Syphon Recorder-nál nem a mágnes mozog az áram hatása alatt, hanem az áramot vezető vékony drót mozog egy erős, körülbelül felmér magasságú és 6—7 centiméter vastagságú aczel-mágnes két sarka között. A forgó drót-tekeres sokszorosan van egy lágy vasdarab körül vezetve. A pozitív áram a vízszintesen fekvő óra mutatójának irányában tesz egy kis forgást, a negatív ellenkezőt. Ezt a gyöngé kis forgást az írókészülék nagyobbított mértékben rajzolja le.

Az írókészülék egy igen vékony, syphonalakúlag meggörbített üvegcsőből áll, rövidebb vége elszigetelt tentatartóba merül, s alsó hosszabb vége befelé van görbítve, hogy csücske a mellette elhúzódo papírszelet fölött legyen. A syphon hosszabb ága körülbelül egy decimeter; felső görbületétől számított két centiméter távolságban a hosszabb és rövidebb ágat összekötő kokonszál van rá erősítve, mely körülbelül egy deciméter távolságban csavarra van kötve. Ezzel a csavarral a syphont forgatni lehet, a mennyiben a szálát megcsavarjuk vele. A hol a szál a hosszabb ágra van erősítve, onnan lefelé számított 4—5 milliméter távolságban egy másik kokonszál a syphont a forgó drót-tekeres egyik végéhez erősíti.

Ha már most oly áram megy a tekercsen át, mely ez utóbbi végét befelé húzza, akkor a syphont magával viszi, melynek csücske a papírszelet fölött e mozgást nagyobbított

mertekben tünteti föl; ha ellenkező irányú áram megy rajta át, akkor enged, és ekkor a syphon a kellően megcsavart másikkal kokonszál hatása alatt ellenkező irányban tér ki. A syphon tehát tökéletesen oly hullámvonalat ad, mint a fönt leírt automaticus telegraph írója, azaz a Morse-abc oldalnezetét adja.

A ténia azonban a rendkívül vékony cső nyílásán a kapillaris hatások miatt nem folyik ki súlyánál fogva, mint a közönséges szívó csöveknél, azért Thomson egy kis elektromos malom által a ténitát megelektromozza. S minthogy az elektromosságnak más útja nincs, a vékony nyíláson át a papír felé özönlik, s ez alatt egy-egy csöpp ténitát magával visz. A malom ugyanis egy kis inductor, melynek minden egyes árama egy-egy csöpp ténitát visz a papirosra. A jelek tehát pontozott vonalakból állanak. Ily módon érte el Thomson azt, hogy az az áram, melylyel oly takarékosan kell bánni, a ténia és papír közötti adhaesio legyőzésétől is meg legyen kímélve.

Ezek a mai telegraph-készülékek fő képviselői.

Az Ampère és Arago által fölfedezett elektromágnesességnek egy másik fontos és rendkívül érdekes alkalmazása azon készülék, melylyel apró időközöket eddig nem sejtett pontossággal lehet megmérni. Ezeket a készülékeket chronoscopoknak nevezik.

Az első chronoscopot a telegraphiának oly nagy szolgáltatokat tett Steinheil szerkesztette 1839-ben; és egy évvel később a csodálatos tevékenységű Wheatstone tőle függetlenül szerkesztett egyet. A chronoscopnak mai alakját, melylyel a másodperc ezredrészeit pontosan meg lehet mérni, a német technicus, Hipp, adta meg. Ezt azután a francia tudós, Duhamel, igen czelszerűen módosította akkép, hogy a hangvilla egyenletes rezgéseit használta föl az időközök megszámlálására.

A Hipp-féle chronoscop egy óraműből áll, melynek két mutató lapja van, mindegyike 100 osztályrészszel van ellátva. Mig az egyik mutató, a kicsiny, egyszer körülforog, addig a nagy csak egy osztályrészszel megy tovább. A nagy mutató tehát megszámlálja, hogy a kicsiny hányszor fordult meg. A kis mutató egy másodperc alatt tízszer fordul meg; tehát egy tized másodperc alatt egyszer, s így egy osztályrész egy ezred másodpercet jelez.

A rövid ideig tartó tűnemény kezdetén a mutatók az

órámmal összekapcsolatnak és végén kiakasztatnak, úgy, hogy a mutatólapokon a tűnemény tartalmát le lehet olvasni.

E beakasztást és kiakasztást oly rendkívüli pontossággal, mely itt megkívánatik, az elektromos áram vezzi, meg pedig akkép, hogy egy folytonosan működő áram a tűnemény kezdetén megszakíttatik, mi által egy elektromagnes, mely a mutatókat kiakasztja, megszűnik működni: a tűnemény végén az áram ismét záratik, és így a mutatók az elektromagnes által ismét kiakasztatnak.

Így például, ha azt az időt akarjuk meghatározni, mely alatt egy puskagolyó néhány méter utat leir, akkor a chronoscop elektromagnesébe vezető áramot a puska szája előtt vezetjük el; a golyó a drótot kiszabadulása pillanatában kette hasítván, az áram megszakíttatik; tehát a mutatók forognak addig, míg a golyó pályája végén egy dróthálózatot a mögötte lévő ólomlaphoz értet; ekkor az áram ismét elzáratik, a mutatókat az elektromagnes kiakasztja. A kis mutató már most megmutatja a ki- és beakasztás között eltelt ezredmásodperczeket.

Ha már ily rendkívüli apró időközöket, tehát oly nagy sebességeket lehet megmérni az elektromossággal, kérdés: mily sebessege van annak az erőnek, melynek haladása a készülék dróttjain át az ezredmásodpercz mellett számot sem tesz.

Ennek az erőnek, az elektromos áramnak haladási sebessége pontosan még nincs meghatározva, annyi azonban bizonyos, hogy a fény sebességével vetekedik.

Az első mérést Wheatstone hajtotta vegre 1840-ben. Ő azt találta, hogy az elektromosság egy másodperczben 62,000 mértföldet halad, vagyis 463,104 kilométert. Azonban az amerikai Walster és a francia Fizeau eredményei ettől nagyon eltértek. Néhány évvel ezelőtt a berlini Simens nagy szabású ilyen méréseket tett telegraphdrótokkal és körülbelül 40,000 mértföldet talált, mely a fény sebességével egyez.

Hipp keze alatt az elektromos áram nem csak apró időközök mérésére vált alkalmassá, hanem egyáltalában az idő pontos megmérésére is. Gyakorlati fontosságukká nem annyira az elektromosság által mozgatott órái, mint az ugy nevezett sympathicus órái, indicatorai váltak. Ezek csupán mutató gépezetből állanak, melyeket az elektromos áram egy normál-óra szerint a legnagyobb pontossággal mozgat.

Mily csodálatos, hogy az elektromosság korszakában vá-

rosunk egyes részeiben a nap 15—20 percnyi különbséggel kel, delel és nyugszik, és csak az idén állítottatott föl két műegyetemi tanár privatbuzgóságából az első indicator, melyről a pontosságot kedvelő, a nap bármely szakában megszerezheti magának a kellő időt és regulázhatja óráját az általa elérhető pontossáig.

Megemlítjük még az elektromosság kápráztató gyorsaságának fölhasználását a földrajzi hely, illetve hosszmeghatározásra, a mennyiben az egyik hely pontos idejének megtelegraphozása által sikerült hosszkülönbségeket egy ötvened másodperc pontossággal meghatározni.

Ugyancsak az elektromágnesség szolgáltatott módot arra, hogy az elektromosság munka végrehajtására fordíttassék.

Az első, a ki az elektromágnes nagy vonzó erejét és az áram megfordítása által keletkező taszító erejét a gőz módjára motorúl fölhasználta, az olasz Dal-Negro volt, a ki gépét, melyvel másodpercenként 100 grammnyi súlyt tudott egy méter magasságra emelni, 1834-ben szerkesztette. 1839-ben ettől függetlenül Jacobi, Pétervárott, szerkesztett egy gépet, melylyel a Newán egy csónakot hajtott.

Azóta sok ilyen gépet szerkesztettek; így például az amerikai Page 1851-ben, a francia Froment, a német Stöhrer stb. De bármikép is változtatták a gép szerkezetét, az elektromosság által végrehajtott munka sokkal drágább volt a gőz, illetőleg a melegség által végrehajtott munkánál.

A probléma, habár jelenleg sokkal magasabb állásponton áll, mint azt alább látni fogjuk, még most sincs kellőleg megoldva.

Ezen a rendkívül termékeny elven, az elektromágnességen, alapszik továbbá az elektromos kalapács, mely számtalan készüléknél alkalmaztatik, és egy általánosan elterjedt gyakorlati alkalmazása is van a csemetgyű-készülékben, a milyen a házi telegraphoknál használtatik.

Az elektromos kalapácsot Wagner, majnai Frankfurtban találta föl, és az ottani orvos, Neff, ismertette 1839-ben, a miért gyakran Neff-fele kalapácsnak is neveztetik.

Ennek alapgondolata az, hogy az elektromos áram, mely egy elektromágneset magnetizál, azon a rugón vezettetik át, melyet az elektromágnes magához ránt, s mikor magához

rántotta, az áram megszakad. A mint az áram vezetője megszakad, az elektromagnes megszűnven működni, a rugó eredeti helyét foglalja vissza, de a mint ezt elfoglalta, az áram ismét zárva van és a rugó már is megújítja előbbi mozgását. Nagyon könnyen lehet a rugót és az elektromagnes erősséget akkép szabályozni, hogy e mozgás 5—10-szer vagy akár 2—3 százszor ismétlődjék egy másodperczenben. — Igen természetes, ha a rugó ez útjában csengetyűt ér, akkor az mindaddig csengetni fog, míg az áram a külső vezetékben zárva van.

Ha meg meglejtjük, hogy Secchinek, a híres olasz paternek, sikerült az elektromágnességet oly készülék előállítására fölhasználni, mely egészen magára hagyva, hiven regisztrálja a merseklet, légnyomás, szelerősség stb. meteorológiai jelenségek változását: akkor ugyan még nem meritettük ki az elektromágnesség alkalmazhatóságát, de fogalmat adtunk azon különféle irányról, melyben értékesíthető.

Mint hogy minden erő azon hatás által mérhető meg, melyet gyakorol: az áramnak Oersted által fölfedezett hatása az áram erősségének megmérésére is szolgált. A tű elterítése sokkal alkalmasabb módot nyújtott, mint a chemiai hatás, mert gyöngé áramok, melyeknek chemiai hatása alig észrevehető, a tűt jelentékenyen terítik el, és az elterítés nagysága azon pillanatban változik, melyben az áram erőssége megváltozik, a chemiai hatással pedig csak bizonyos időtartam alatt alkalmazott középerősséget határozhatjuk meg.

Az áram erőssége és a tű elterése közti kapcsolatot egy egyszerű számvetés adja meg.

Ilyen mérések alapján Ohm 1827-ben Erlangenben igen fontos fölvilágosítást nyújtott az oszlop és egyéb batteriák működésére nézve. Kimutatta, hogy a batteria áramerőssége nem csak a külső vezeték által nyújtott ellenállástól függ lényegesen, hanem magában a batteriában mutató ellenállástól is, úgy, hogy egyenlő ellenállás mellett a batteria erőssége csak a használt fémek és folyadékok minőségétől függ és sem nagyságuktól, sem mennyiségüktől. Nagyságuk és mennyiségük csak annyiban van befolyással az általuk szolgáltatott áram erősségére, a mennyiben az ellenállást megváltoztatják.

Még ugyanabban az évben, melyben Oersted fölfedezését közzétette, 1820-ban megmutatta Schweigger Hallban, hogy

az áram e hatását hogy lehet megsokszorozni, úgy, hogy ez által rendkívül érzékeny elektroscopot vagy galvanométert nyert. Ugyanis selyemmel körülvont drótot sokszorosán vezetett a tű körül, s így, minthogy az egyes körüljáró részek egymástól el vannak szigetelve, az áram majdnem annyiszor erősebb hatást gyakorol a tűre, a hányszor körülvezetjük.

Meg ezt a készüléket is sikerült nagy mértékben érzékenyebbé változtatni.

Erre egy nagyon nevezetes találmány szolgáltatott alkalmat: az elektromosságnak egy új módon való előállítása.

1821-ben ugyanis Seebeck Berlinben azt a tényt fedezte föl, hogy fémrúdban csupán mérsékletváltozások elektromos áramokat idéznek elő. Ezek az áramok sokkal erősebbek, ha két különmemű fémet összeforrasztunk: a forrasztó hely melegítése és hűtése akkor ellenkező irányú áramokat szül.

E termo-elektromos áramok tanulmányozására Nobili 1834-ben Florenzben a Schweigger-féle multiplikátort akképalakította át, hogy a tűt a föld irányító hatásától fölmentse. Az Ampère-féle astaticus tű ily gyöngé áramok tanulmányozására nem léven alkalmas, Nobili két tűt akkép erősített meg egymás fölött, hogy az alsónak éjszaki arka a felső deli sarkával essék össze. A föld tehát a két tűre ellenkező értelemben hatott és így hatása erre a szilárd rendszerre megsemmisült, ha a két tű egyenlő volt. Az áramot már most az alsó tű körül sokszorosán körülvezette, es ez a felső tűre, Ampère törvénye szerint, oly értelemben hat, mint az alsóra. Ez az astaticus tű tehát az áram kettős hatása alatt terítették el a mellett, hogy a föld irányító hatása nem működik rá. Az elterítésnek csak a fölfüggesztő fonal (kokonszál) sodrás elleni rugalmassága vet határt.

Ez a galvanometer nem csak a termo-elektromos oszloppal összekapcsolva az alig elképzelhető érzékenységi termometert adta, hanem Faradaynek, a nagy angol physicusnak alkalmat adott, az elektromosságnak ismét egy új keletkezési módját fölfedezhetni, mi által alapját vetette meg azon nevezetes korszaknak, melyet már is kezdenek «az elektromosság korszakának» nevezni.

I. FRIGYES VILMOS, POROSZ KIRÁLY.

Második közlemény. *)

III.

S U M M A R I U M.

Az idegen udvarokban Frigyes Vilmosról legjobb esetben mint «közönséges emberről» beszéltek. Minő megbízhatatlan a kortársak ítélete! A XVIII. században, midőn Velenczében a farsang feléig tartott, Franciaországban (más alakban), egész éven át: oly uralkodó, ki a munkát tekinti elethivatásának, lehetett «bête brute», s lehetett minden inkább, mint «közönséges».

Frigyes Vilmos szerint, Isten az uralkodókat nem azért ültette trónjokra, hogy gyönyörökbe merüljenek, hanem hogy országaikat jól kormányozzák. «Munkára hivatvák — úgy mond — az uralkodók; ha pedig egy fejedelem becsületet akar szerezni s becsülettel őhajtja megállani helyét a kormányon, akkor minden ügyet önmagának kell elintéznie s végrehajtania.» **)

Ilyen munkára vállalkozott, hősies elszántsággal, a huszonöt éves fiatal ember, s ilyen munkában fáradozott szívós kitartással élte végeiglen. Ő annyi munkát fordított országa emelésére, s annyira újjá alkotta azt, hogy szinte magáénak tekinthetné nemcsak születése, hanem a munka jogcímén is, s tehet vele a mit akar, mert tulajdonává tette teremtő szorgalma által. Valóban, tulajdonának is tekintette Poroszorszá-

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 85-ik számában.

**) Ranke: *Zwölf Bücher preuss. Gesch.* Leipz. 1874. III. u. IV. 244. 245.

got, s kénye-kedve szerint bánt vele. De autokrata kormányzását meglepően más színben tünteti föl egy nyilatkozata, melyben azt mondja önmagáról, «hogy ő nem más, mint az állam első szolgálója, kinek, mint Isten helytartójának számot kell majdan mind arról adnia, a mit cselekszik.» *)

Az Isten kegyelmére való theologiai hivatkozáson kívül, azon magasztos erkölcs-politikai eszme van ama nyilatkozatban kifejezve, hogy a fejedelemség államszolgálat, vagy moráliter tekintve, hogy a fejedelemség nagy kötelességekkel jár Isten és embertársaink iránt. Államjogászok eddigelé tudtommal Nagy Frigyesnek tulajdonították ama tétel első kimondását, hogy a király az állam első szolgálója: **) holott, mikép láttuk, ilyenét nezeteket hangoztatott már apja is. Az igaz, hogy nem kidolgozott államjogi értekezésekben, hanem csak alkalmilag állami okiratban, s szokása szerint göröngyösen, mondhatni inarticuláltan fejezve ki. Nem is theoreticus elmékedésekkel, hanem verejtékes napi munkáját legjobb akarattal végezve, jutott ő arra a meggyőződésre, hogy ha becsülettel akarja betölteni Istentől reárárt föladatát, akkor ő a porosz államnak nem annyira korlátlan ura, mint inkább legkiválóbb szolgálója. «Legkiválóbb» — mondjuk — mert csakugyan az volt, nem csupán azért, mert egy koronával magaslott ki alattvalói közül. Mert olyan szolga volt ő, kit szakadatlanul szent tüzzel ösztönöz az isteni erő: kötelességérzete; olyan szolga, ki ha jobb kezét összehúzza a köszvény, bal kezével írja rendeleteit: olyan szolga, ki zsöllyeszékében haldokolva, pokoli kínja szünetelésének minden pillanatát arra használja föl, hogy eljen másoknak, mert utolsó pillanatáig élet-szüksége, a mi egy élet gyakorlata útján verévé vált: hogy egész lényét, mások, nagy családja, népe boldogítására szentelje.

Nyilvánvaló, hogy Frigyes Vilmos kötelességnek nézi az életet, s nem gyönyörnek, mint uralkodótársai. Ehhez képest, már mint trónörökös pontosan beosztotta idejét. Király korában is szabott órája volt minden teendőjének.

Korán reggel kelt; hadi szemlék alkalmával két vagy három órákor. Miután esipejéig megmosdott, s egyet imádko-

*) «der erste Diener des Staats.» Försternél I. 169.

**) «le premier domestique». *Refutation du prince de Macchia-*
vel etc. Chap. I.

zott: nyáron öt., télen hét órákor behívatta kabinet-i titkárait. Akkor aztán megered a munka, mely különböző foglalatosságokkal változtatva, csekély szórakozás kivételével, folytonosan tart késő estig.

Nem dolgozott nagy személyzettel. Mindössze három titkár, s néha-néha egy-egy minisztere segédkezik munkájában. Munkatársainak egyike sem valami lángész, hanem mindenike megbízható, ügyes, gyakorlati ember. Nincs is egyéb föladatuk, mint a király «igen» vagy «nem»-jét hivatalos köntösbe öltöztetni.

Más monarchiákban is a király nevében történik minden, de csak a Frigyes Vilmosében történt valósággal a király akarata szerint. Más államokban egy osztálytanácsos sem akar hallani oly bagatelle ügyekről, melyeket Poroszországban maga a király végzett. Frigyes Vilmos például megköveteli Berlin városától, hogy hat talléron fölüli összeget az ő jóvá-hagyása nélkül ne utalványozzon: *) személyesen intézkedik, hogy a parasztok kéményeiket tisztán tartsák, hogy istállóik ajtaja az udvarra szolgáljon, hogy barakk házaik hasadékaira léczeket szögezzenek, másképp bajos lenne szobáikat fűteniök, hogy pallásaikon ne tartsanak tűzveszélyes holmit, hogy több trágvát vigyenek földjeikre, hogy katona nem vehet ingyen forspontot stb. stb. **)

Miért ez aprólékos gond, mi célja van a királynak e kicsinyes rendszabályokkal? Megfejtí Nagy Frigyes, e szavakban indokolván apja eljárását: «nem született még ember, kinek szelleme annyira képes lett volna a részletekre: ha leszállott a legapróbb dolgokig, ez azért történt, mert meg volt győződve, hogy azok sokszorozásából erednek a nagyok.» ***)

Míg a király kávézik s öltözködik, titkárai fölolvassák a beérkezett ügydarabokat, melyeket ő maga személyesen és azonnal elvégez. A halogatást, a mint másban sem tűri, maga

*) Mylius: *Corpus Constitutionum Marchicarum*. V. 1. 4. 27.

**) (Stadelmann): *Publicationen aus den k. preussischen Staatsarchiven*. Leipzig, 1878. II. 54., 321., 322., 354., 375., 378.

***) «jamais homme ne fut né avec un esprit aussi capable de détails; s'il descendait jusqu' aux plus petites choses, c'est qu'il étoit persuadé, que leur multiplicité fait les grandes.» Frédéric: *Oeuvres*. I. 125.

sem ismeri. Sajátkezüleg intéz el mindent, azzal a kezzel, mely hozzászókkott az ütlegeleshez, s mely, ha hivatalosan ír, ép oly brutális.

A legtöbb ügydarabra manu propria veti oda hirneves széljegyzeteit. Valóságos hieroglyphiek ezek (néha bal kézzel írva), melyek értelmét irodájában nagy kínnal tudják kibetűzni, s még nagyobb fáradtságba került a rendesen katonás rövidséggel, béres stílussal, háromféle nyelv keréketörésével oda vetett parancsokat az illető hivatalok vagy magánosok számára hivatalos alakba öltöztetni.

Ezrével maradtak ránk a király illeten sajátkezű margináliái. Mutatványul im itt egy csomó, egész terjedelmében. Kamaráihoz, pénzügyekben: «Quod dixi, dixi, ich gebe nicht einen Batzen», «ich gehbe nit ein Pfennig,» «Non habeo Pekunia», «poin dargent (= point d'argent)», «zahle nits», «das sein Possen da gehbe nit ein kreutzer zu», «guht (= gut)», «sehr guht.» Elutasítás: «abweissen», «Plat ab (Geschlagen)». Vélemények: «Sido ist ein schellm», «Die Schurken!» «Cocceji ist ein Bernhäuter,» «Narr, Narr, Narr,» «Possen, ferrary ist ein schellm». Büntetés: «eisen und Banden», «muhs wegen Ordnung scharf gestrafet werden». Dörnyöges: «Possen», «Narren Possen, Narren Possen, Narren Possen, Narren Possen». Örömföllobbanás: «aha, aha hab ichs nit gesaget dahs di(e) engländer) lauter betrigerei (= Betrügerei) sein».

Mennyi rettenetes emleke fűződik e laconicus válaszokhoz, melyek orthographia, grammatika, kézírás és fogalmazás tekintetében egyaránt páratlanok. E vonásokra pillantva, azt hiszszük medvetalppal vannak mázolva, s ha ki tudjuk betűzni, szinte halljuk a medve mormogását. Dörnyögő határozottság nyilatkozik bennök, mely a hazugság és üresség ellen irányul. Mérges gyűlölet tör ki belőlök minden szappanbuborék, valótlanág, hypokrita alakok s igények irányában, melyeket együttvéve ő felsége «Wind und blauer Dunst»-nak nevez.

E medveszerű király hányt-vetett iratait irodájában is kevesen tudják megérteni: pedig maig olvashatók azok által, kik a durva burkon belül is megtalálják a lényegét, a szellemet. Egy minden ízében gyakorlati ember intézkedik ama széljegyzetekben, nem válogatva a szót, nem cifrázva az

írást, hanem egyedül a dolog érdemére központosítva figyelmet. Mit neki szók? mit neki szép irály? miről jó az? «ezek csak szavak — mondogatja — semmi egyéb, én pedig chimérákkal nem mulatozom, nekem realitások kellenek.» *)

A mellett a király igazságos, ki mindenkinek igyekszik megadni a magáét; igazságos annyira, hogy szinte igazságatlannak tűnik föl oly korban, midőn az efféle igazságosság sehol sincs divatban. Marginaliáinak is közös jellemző tulajdonát abban találjuk meg, hogy a király mindenkinek hűségesen megadja a magáét — *sum cuique* — érdemnek a jutalmat, léhaságnak a büntetést. Kötelességere utal mindenkit, s az állam tisztjeinek, ő szerinte, első kötelessége a becsületesség és kötelességek pontos teljesítése. Minden hivatalnokában megköveteli e tulajdonokat, de vannak egyes hivatalai, melyekben nincsenek is egyéb igényei tisztjeivel szemben.

A General-Directorium 1723-ban kérdést intéz a királyhoz, mit tegyen Hymnen, elhünyt klevéi kanczellár fiával, ki valami hivatalért folyamodott? E megkeresésre a király sajátkezűleg ezt a választ írja: «vizsgálják meg, van-e esze és jó feje; ha van, akkor a kurmarki kerületi jószágigazgatósági kamarába kell betenni s ott szorgalmasan dolgozzék; de ha ostoba filkő, akkor tegyék meg klevéi kormánytanácsossá, arra úgy is jó.» **)

Tehát a király is azt tartja, hogy «*parva sapientia regitur mundus*», s ha válogatós is pénzkezelő hivatalnokai alkalmazásában, minden más téren, tehetségre nem sokat adva, beéri oly hivatalnokokkal, kiknek becsületességök és kötelességtudásokon kívül nincs egyébök. E tulajdonokat azonban nem engedi el semmikép. s kiből hiányzani látja, nem tűri meg államszolgálatban. Ostora, erős, kegyetlen bírója a nem tiszta kezű s henye hivatalnokoknak. Büntetőjogi nézetei alakulására döntő hatást gyakorolt az ó-testamentom, melyben

*) «cela sont des paroles aber weiter nits und mit chimehren lasse ich mich nit amusihihren ich wil realiteeten haben.» 1725 december 11.

**) «sollen examiniren ob er Verstandt und guten kop hat er das soll er in Kur Marek Kris Dom. Kamer zu führen sind und soll da vleisich habilitiren ist es ein Dummer Deuffel sollen Ihn zum Klev. Regi (rungs) Rath machen dazu ist er gutt genuch.» Försternél. I. *Urkundenb.* I. 56.

meg vagyon írva (Móz. II. 21. r. 24., 25.): «Szemet szemért, fogat fogért, kezét kézért, lábat lábért. Égetest égetesért, sebet sebert, kéket a kekert.» Szilaj lelkek, mint a szélső puritánok, vagy a porosz despota, mindig is inkább hajtanak az ó-szövetség boszút lihegő szavára, mint a szeretetet sugárzó új-szövetségre.

Spandau nagy szerepet játszik a király életében; olyanformát, mint a Spielberg Ausztria, a Bastille Franciaország, a Tower Anglia, a Castello dell' Ovo Nápoly történetében. Oda küldte, vármunkára, taliga tolásra azt a ki hivatalával visszaélt, csalt vagy lopott az állam rovására. Egy Wilke nevű adóhivatalnok, mellékkeresetképen óriásokat verbuvált a király számára, s nagyobb számlát adott be értök, mint a mennyibe tulajdonkép kerültek. Királyi parancsra, csamangó seprüzte ki a városhból, s élethossziglan töltögette Spandau sánczaait. *)

Visszaélesekről, ha ertesül, addig nem nyugszik, míg ki nem fürkészi a bűnösöket. Egy izben tudtára esik, hogy Preussen tartományban rendetlenül megy a telepítés nagy munkája. Kérdőre vonja a telepítő bizottság elnökét Blanckensee Peter altábornagyot, de az körülírással czifrázza választát, melyből nem tűnik ki, hogy voltaképen ki a bűnös. A király az irat margójára ezeket írja: «Járj egyenes úton, világosan írd meg jelentésedet; a mi ebben van azt én mind tudom; ki kell ugratni a rókát lyukából: meg kell írni ki a bűnös.» S valamivel lentebb: «Vigyázz Péter (tudniillik Peter von Blanckensee), járj egyenes úton, nem akarod a rókát megfogni!» **)

Visszaküldi a jelentést, s újabbat kér. Mint a kopó, mely nyomon van, s nem engedi magát semmi által eltéríteni a helyes nyomról. Újabb jelentés sem elégíti ki. «Igen csodálkozom — így szól ő felsége szeljegyzete — hogy Blanckensee altábornagy oly politikus lett, hogy görbe úton kezd járni, mert semmit sem ír arról, hogy az ügyek mily rosszul mennek s mily könnyelműen szednek rá engem; parancsolom

*) Förster. II. 269.

**) «Peter gehe gerade, du wilt den Fuchs mit beissen.» *Publicationen aus den k. preussischen Staatsarchiven.* (Stadelmann). Leipzig, 1878. II. 46.

tehát ne járjon görbe úton s positive írja meg, hogy áll a dolog: ki a becsületes, ki a jó-madár (wer ein ehrlich Mann ist, und wer ein Vogel ist)?»

Ennyi zaklatás után Blanckensee tudatja a királylyal, hogy Löwensprung titkos tanácsos a királyi jószágok jobbágyait saját magán birtokain Szurgupehnenben munkára hajtotta, s egyebekben is hibázott a királyi rendeletek ellen.

A róka tehát kiugrott, a kopó kikoplalta, s körme közé kapva, nem ereszti, míg meg nem semmisíti. Íme a királyi széljegyzet: «Löwensprungot vasra verve kell Berlinbe hozni; minden javai zár alá vétessenek; Szurgupehnen, és minden egyéb birtoka, gondnokság alá helyeztessék.» *)

Még ezzel nincs vége az inquisitiónak. Kitűnik, hogy a bizottság egy tagja, Schlubhuth, königsbergi kamarai tanácsos, több mint tízezer tallér állami pénzről «nem tud számolni». Szinte halljuk Frigyes Vilmos dörmögését: több mint tízezer tallért lopott.

Schlubhuth ügye átadatik a berlini polgári és katonai büntető törvényszéknek (Criminal-Collegium), mely hosszas vizsgálat után megállapítja, hogy a tanácsos 11,000 tallér állami pénzt elkezelt, de a tanácsos úr vagyonos ember, majd visszatéríti az elkezelt összeget, s azonfölül negy évig Spandauban tolja a talicskát.

Micsoda? Visszatéríti? Egy főhivatalnok lop, visszatéríti az összeget, aztán punktum (Spandauval a végén)?! — szörnyűködik a király. Nema erősíti meg az ítéletet, hanem fölfüggeszti addig, míg a hely színén szolgáltathat igazságot. Addig Schlubhuth gondolkodjék tette fölött a börtönben.

Ő felsége minden évben megszokta látogatni Preussen tartományát. 1731-ben oda menve, maga ele vezetteti a sikasztó tanácsost. Boldogtalan halandó, ki nagy botlása után is emelt fővel lép a király elé, jeleül, hogy nagy botlása szégyenet nem tudja szégyenleni.

Elmondja a királynak, hogy nem tudja mikép esett, de megesett rajta a szerencsétlenség. Errare humanum est, ő is ember, tévedett, de adjanak neki időt, s ő utolsó fillérig megtéríti a hiányzó sumrát.

.Megtéríti? — mordúl rá a király — hát van-e ember-

*) *Publicationen aus den pr. Staatsarchiven.* II. 47.

nek annyi kincse, mennyivel az egyszer elkövetett lopás bűnét tisztára moshatná? Rossz útra csábított buta szegény legény akasztófa czimere lesz, ha rabol; hol az igazság, ha egy tanult közhivatalnok tolvajlásáért föl nem akasztatnék? Tudja meg az úr, hogy nagyon, de nagyon megérdemli az akasztófát!

Schlubhuth, felejtve hogy sikkasztásért van a legszigorúbb fejedelem színe ele idézve, de megemlekezve rangjára, daczosan válaszol: «Nincs módiban (es ist nicht Manier), porosz nemes embert ilyesmért fölakasztatni! Annyival kevésbbe, mert a pénzt tudom és akarom is visszaszolgáltatni.»

— „Ugyan úgy-e? Nincs módiban? Nemes ember? Vissza akarja szolgáltatni? De én nem akarom azt a bitang pénzt (schelmisches Geld) elfogadni! (Int a poroszlónak: tömlőczbe a gazemberrel).“

És a szegény tanácsos, ki rossz alkalommal, s rossz órában merészkedett raisonnírozni, — börtöne előtt, ácsokat lát megjelenni, kik délutántól a júliusi holdvilágos éjjelen keresztül, reggelig ásnak, fűrnak, vésnek, kalapálnak, míg a karos akasztófa elkészül. Másnap korán reggel, ott a kamara előtt, saját tiszti irodája ablakai előtt, ott húzzák föl a szerenésetlen tanácsost, kinek teste hetekig lóbálódzik a levegőben, intő példának a többi tanácsosoknak. *)

Ez aztán a gyors igazságszolgáltatás. Páratlan Themis evkönyveiben. Irtózatossá megvalósítása a «fiat justitia, pereat mundus» sokat hangoztatott jelszavának. De még nincsen vége. Folytatása im itt következik.

Königsbergből Berlinbe siet vissza a király, hol Dönhof tábornok szomorodott arczecczel fogadja. Képzelje felseged, legjobb muskétásom, öles természetű, derék jó fiú, rossz társaságba keveredvén, bement egy házba, s erőszakoskodás nélkül lopott onnét valamit. **) Az ördög incselkedett vele, a zsold különben is másfel garas. S a Criminal-Collegium, mely Schlubhuthot, a collegát, a jó czimborát csak az imént kárterítésre ítélte, azt a szegény ficzkót — a ki hat láb magas — akasztó-fára sentenciázza. Világos, hogy nem egyforma mértékkel méri az igazságot!

*) (Beneckendorf): *Karakterzüge aus dem Leben König Friedrich Wilhelm I.* Berlin, 1788. VII. 15—20.

**) 6000 tallért, betöréses tolvajlással.

A király szemeit elborítja a ver, nem lát, nem hall, csak az öles musketás, a kétféle mérték, a bűnpalástolás forog eszében. Menten hivatja a törvényszek tagjait. Tüstent jelenjenek meg előtte, húzzák ki őket ágyukból, hozzák el hálóköpenyben, felig borotvált arczzal, asztal mellől, onnan a hol erik, «cito, cito, citissimó».

Gyülekeznek bírák urainék, s rettegve nézik a tomboló királyt ki alig várja, hogy ott legyen valamennyi. Akkor aztán kérdőre vonja őket szakadozott mondatokban, választ se várva a kétféle mérték miatt. Mentegetések még jobban ingerlik, s egyre üvöltözi: «gazemberek! (Ihr Schurken) ki akarjátok irtani hadseregemet (egy zsvány musketás fölakasztásával), kétféle mértékkel méritek az igazságot, majd adok en nektek!» Egyszerre elvet minden zabolát, s fekevesztett szenvedelyében bambuszbotjával agyba-főbe veri a tanácsosokat. Kinek a koponyája lyukadt ki, kinek a foga szaladt le a torkán, kinek a füle kókkadt le a súlyos csapások alatt, míg lejuthattak a lépcsőkön! *)

Igy végződött a Schlubluth-ügy, az egész beamter-had nagy irtózatára. Tragicus esemény, melyben zabolátlan indulatosság és zsarnoki önkény viszik a főszerepet. Schlubluth azonban legalább bűnös volt, s ép ezért, rettenetes sorsa sem oly kebellázító mint Hesse kivégeztetése.

Hesse, szintén königsbergi kamarai tanácsos, számadásai rendetlenül találtattak, úgy hogy, a mennyire el lehetett igazodni bennök, négy ezer tallérnyi hiány mutatkozott. Hova lett az állam pénze? Szegény öreg Hessének egyedül Isten a tanúja, hogy egy garast sem sikkasztott el. Számadást kellett vezetnie, s ahhoz nem értett, elaggott, elgyöngült az emlékezete . . . így mentegetőzik rettenetes bírāja előtt, kinek szívet nem hatja meg semmi sem, ha a tények a delinquens ellen szólanak. Berlinbe viteti az öreg tanácsost, s fölakasztatja. Mire a sententia végrehajtatott, szegény öreg kivégzettnek poros kamarájában utolsó fillérig megglelik a hiányzó összeget.

A király tehát hibázott, s hibája, mert halálbüntetésről van szó, helyrehozhatatlan. Engedett irtózat, lobbanékony vére ingerének, mely kötél általi halált mondott ki, önvallo-

*) Beneckendorf: *Karakterzüge*. VII. 33. V. ö. Carlyle: *Frederick the Great* (Tauchnitz ed.) IV. 148.

más által soha el nem ismert sikkasztási vád miatt. Hessét a büntető törvényszék csak négy évi fogságra ítélte, melyet egyenesen a király változtatott át halálos büntetessé. *) Vajon miért tette ezt? Bizonyára a czélból, hogy félelmet gerjeszsen; mert kortársaival együtt, szentül meg volt győződve arról, hogy az «elrettentő példa», mivel másokat hasonló bűnök elkövetésétől visszatartóztat: egyszersmind igazolja is a kivégzés jogosságát. Valóban igazolja, kivételes viszonyok közt, például polgárháború alatt, de akkor sem a büntető jog hanem a jus belli, mely a társadalomra életveszélyes egyént kiirtja, hogy megmentse a társadalmat. Ilyenkor az egyen lételenek megsemmisítése, a természet törvénye nevében történik, mely kiválólag conserváló. De Hesse kivégeztetése, békés viszonyok közt, a társadalomra nézve anyagi szükségességet nem képezett, s ennelfogva úgy tűnik föl, mint ama conserváló természeti törvény lábbal tiprása. Szegény öreg tanácsosnak nyomorult teste, magasabb czelok érdekében fölhajszált eszközzé aljasított. Mert egyenesen annak a fonák fölfogásnak lett áldozatává, hogy a közjó követeli az elrettentő példa statuálását, még akkor is, ha nem vall a pörbefogott.

Roloff főpredikátor, amaz ünnepélyes órákban, mikor a királyban már alig áll a lelek, mely «erős bírāja» színe ele készül: figyelmeztette őt, szálljon magába, hogy megigazulva térjen Istenehez. A beteg nehezen szívelte a szigorú feddest, s fájdalomosan kérdé: nem volt-e mindig igazságos? Mire Roloff fejét rázza. Emlekezzék csak felséged Schlubluth esetére, kit bírói ítélet nélkül végeztetett ki. A király fölpattan: közhiatalnok, ki bevallja, hogy lopott, s még neki áll följebb, csak megérdemli az akasztófát? Roloff még egyre csóválja a fejét: Nagyon erőszakos volt felséged, zsarnoki büz érzik azon az execution!

Frigyes Vilmosnak végső pillanatáig lelke nem, csak teste volt megtörve: s töredelmes bűnbánat helyett bizonyára visszavág a hatalmas feddésre, ha meg nem jelenik emlékeze-

*) «Ein Dieb, welcher zehn Thaler stiehlt, muss, den Rechten nach, hängen, der Hesse aber hat mir 4000 Thaler gestohlen, also soll er aufgehangen werden.» A király széljegyzete. Försternél, II. 269., 270.

teben Hesse árnyeka... Az volt az igazi égbekiáltó igaztalanság, melynek mennyben és földön nincs egyéb mentése, hanemha az emberi gyarlóság, mely a «divino jure» souverainnek, mint legfőbb bírónak, kezébe adta az igazság kételi pallosát, hogy forgassa azt, Isten helytartójaként e földön.

A korlát hiánya, a mindenhatóság, épen oly végzetes az emberi lélekre, mint a foglalkozás hiánya, a tétlenség. Frigyes Vilmosnak a mindenható szerep jutott, melynek gyakorlatában törvényhozás nem gátolta, állambölcselek megerősítették. Nála tehát az igazság pallosa, mely isteni joron szállott reá, csakugyan, tényleg a legfőbb bíró hatalmi jelvénye, ép úgy mint a királyi pálcza, abszolút királyi hatalomé. Ő mindent a maga tényleges mivoltában tekintven, s mindent arra és akkép használván, a mire való: az igazság pallosát is teljes erejéből suhogtatta legjobb meggyőződése szerint.

Ámde az ember sohasem csallhatatlan: szívet-vesét nem vizsgálhatván, mindig ki van téve annak az esélynek, hogy a mit igaznak tart, csupán látszatával bír az igazságnak. Olykor summum jus, summa injuria, mint a Hesse esetében...

Szep tulajdon a könyörületesség, szép és lélekemelő, ha helyen van. De kormányzásban a meggyőződésünk szerinti szigorú igazságosság a mérvadó, mely megkeményíti a szívet. Ha a kormányzó, tények következtében meggyőződik tette igaz voltáról, kérlelhetetlenül alkalmazza az igazságot, mely természeténél fogva kemény, nehá rettenetes; mert csak így lehet e gyarló emberi társadalomban üdvös és maradandó dolgokat létrehozni, államot alkotni s abban a rendet szilárdan föntartani.

A porosz hivatalnok-sereg annak a kerlelhetetlen hatalomnak vas vesszeje alatt növekedett ifjú korában. Maig meglátszik rajta. Egyik erős oszlopa lett a porosz állam masszív épületének, míg másutt, legalább a XVIII. században, úgy látszik mintha arra lett volna teremtvé, hogy a betűző szű módjára korhaszsza el államok föntartó állványait.

IV.

A D R I L L F E L D W E B E L.

Frigyes Vilmos legénykorában Malplaquetnél, Marlborough táborában vitézkedett. Telve a katonai pálya iránti lelkesedéssel, ha csak szeret ejthette, a fővezér körül forgolódott, ki katonai jellem tetőtől talpig, érzelmei, szokásai, gondolkodás- és cselekvésmódja által egyaránt. Marlborough a méltóság külsőségeit hitvány képzelgésnek tekinti, s a fejedelem hatalmát egyedül ahhoz méri, mennyi katonát tarthat. E nézetek, következményeikben dusabb hatást senkire sem gyakoroltak, mint a porosz trónörökösre, ki ezentúl — tanú reá egész élete — azt tartja, hogy az államnak épen annyi súlya van a nagy politika mérlegében, a mekkora hadereje.

Két évvel a németalföldi hadjárat után, 1711-ben orosz s lengyel seregek tiporják le I. Frigyes országát. A trónörökös most szemeivel láthatja, mit tesz védtelennek lenni. Látja a pusztítást, melyet apja királyságában elkövetnek idegen zsoldosok, s ettől fogva szilárdan eltökéli, hogy ilyesmi elleneben örökös védelmül erős hadsereget fog szervezni. Kerüljön bármibe, nem kerül annyiba, a mennyi kárt okoz ellenséges hadseregnek egyetlen betörése a védtelenül maradt államba.

Frigyes Vilmosnak a katonaság iránt vele született természeti hajlamait, Marlborough példája s az 1711-diki betörés hatása fokozta szenvedélyvé. Ez idő óta a katonákkal foglalkozás nála már nem hajlam többé, hanem lelkének uralgó szenvedélye. *)

A hadsereg rendszerint megfelel az állam alkotmányának s jellegének, s többé-kevésbbé fölismerhetők rajta azon nép socialis viszonyai, melynek kebeleiből való. Németországban ugyszólván a Gauverfassungból fejlett ki a legrégibb gyalog haderő, melyet a hűbérkorban a páncézos lovagok serege

*) «depuis sa tendre jeunesse il a toujours montré un penchant décidé pour le militaire, c'étoit sa *passion dominante*.» *Mémoires de Fr. S. Wilhelmine, margrave de Bareith*. Brunswick. 1810. I. 4.

váltott föl, ezek nyomába a reformáció idején fölvirágzó polgárság a lanzknechteket állította, s apró fejedelmek területi uralma hozta létre a kóbor zsoldosok csapatjait, melyek a harminczéves háború korának jellemzői. A legközelebbi nagyszabású mozzanat a nemet hadügy történetében, Frigyes Vilmos föllépése, ki a despotikus kormányformának leginkább megfelelően, fegyelmezett bérenczekből s benszülelt paraszt legényekből, állandó hadsereget szervez. A király belátta, hogy csupán állandó hadsereg felel meg az ő állama alkotmányának, csupán azzal valósíthatja meg eszméit, csak annak lehet súlya az európai politikában.

A rend azon fogalmával, mely a király lelkeben él, s melyet át akar vinni a hadseregbe, semmi sem ellenkezett jobban, mint a milicz-rendszer felemás katonája, ki se nem polgár, se nem katona, mozdulataiban esetlen, és a fegyelem megrontója. Valóban úgy is tekintette Frigyes Vilmos a Landmilizet, mint akár Foote a *Major of Garathen* az angol miliciát, mely ellenmondásban van a rendes katonaság alapfogalmával s annak valóságos metelye.

Frigyes Vilmos a mint trónra lepett, azonnal föloszlatta a nemzeti miliciát, s megtiltotta e név említését. Egyszer-s mind megteszi intézkedéseit az állandó rendes hadsereg szaporítására s czelszerűbb szervezésére. Már országlása első heteiben nevezetes változtatásokat rendel csapatainak fölszerelését, ruházatát, kvártelyait illetőleg s drákói szigorral állapít meg újabb hadi törvényezikkeit. A hadsereg béke-állománya, királyi parancs következtében 38 zászlóaljról 50-re, 53 lovas századról 60-ra emeltetett.

Az új szervezes roppant kiadással jár, de a király jó gazda, ki az udvartartáson gazdálkodik meg azt az összeget, mibe a hadsereg kerül. Apja fényűző udvara helyére hadsereget léptette minden tekintetben. Az ő udvaráról, már 1717-ben így ír egy kortársa: «oly királyi udvarban vagyok, melyben nincs más ragyogó, nincs egyéb pompás, mint katonasága; lehet tehát valaki nagy király, a nélkül, hogy a felséget külső pompában, s tarka-barka, aranyos, ezüstös teremtmények hosszú kíséretében keresné; ha a berlini udvarról van szó, az alatt csaknem kizárólag katonákat kell érteni . . . a tanácsosok, kamarások, udvari úrfik es hasonlóak, ha nincs egyúttal katonai rangjuk, nem sokra becsültetnek, s többnyire ritkán

jönnek az udvarba . . . a fegyelem teszi az embereket, mely a poroszoknál kitünő.» *)

Frigyes Vilmos országában katonai lábon megy minden, mert a királyi ház, a nagy választó óta magas aspirációkkal eltelt, előretörő dynastia, mely csupán ily úton-módon való-síthatja meg nagyhatalmi igényeit. Másképp az a területileg össze nem függő, természetes határok által nem védett ország-csoport, melynek mindössze harmadfel milliónyi lakosa van, hogyan állhatna meg a nagyhatalmakkal egy sorban? A szárazföldi hatalmasságok közül Franciaország a Pyrenæktől a Rajnáig terjeszti határait, s 160,000 katonája áll fegyverben, kiknek azonban jelentékeny része le van kötve a Vauban építette számos várbán, s elpuhítva a helyőrségi szolgálat lélekölő, satnyító befolyásával. Oroszország Ázsiát köti össze Európával, végtelen birodalom 130,000 katonával — papíron: tényleg jóval kevesebbel. Ausztria, Olaszország s Kelet kapuja, természeténél fogva mindinkább terjeszkedő feszerővel; katonája 90,000, de kétséges harczképességgel s szétszórva a Barcaságtól Breisgauig.

Poroszország kedvezőtlen területi helyzeténél, gyér népességénél s mindössze 38,459 főnyi csekély haderejénél fogva, Frigyes Vilmos trónraléptekor nem ama nagyhatalmakkal, hanem körülbelül Lengyelország, Szardínia másodrendű államokkal áll egy sorban. De Frigyes Vilmos uralkodása első évében 44,792 főre emeli hadseregét, mely folyton szaporítva, halála évében 83,000 emberből áll. Ekkor már katonai szempontból körülbelül fölér Ausztriával. Tehát már nagyhatalom, igaz ugyan hogy csak katonai szempontból, de könnyen kiszámítható, hogy a katonai túlsúly előbb-utóbb meg fogja szerezni a nagyhatalmiság egyéb kellekeit.

A porosz katonaság, kitünő iskolázottsága s szervezetével fogva különb bármely más hadseregnél. Ausztriában ez idő szerint az egyes fegyvernemek közt semmi arány; Frigyes Vilmos is ily állapotban vette át hadseregét, de lassanként a hadi szükséghez képest, lovasságát s tüzérséget meg egyszer annyival szaporította. Ő alapította meg, jobbra szökevény magyar fiúkból, az első porosz huszárezredeket.**)

*) Loen: *Kleine Schriften* (moralische Schilderungen) I. 22.

**) E. Graf zur Lippe-Weissenfeld: *Gesch. des kön. preuss. 6. Husaren-Regiments*. Berlin, 1860. S. 1.

nincsen tévedés a lajstromokban, mint az oroszoknál, s a helyőrség oly csekély, hogy ha mind levonjuk is, 72,000 ember gyorsan, egyszerre mozgósítható. A mozgósítás, egyéb német csapatokhoz képest mily gyorsan megy, legvilágosabban mutatja az a tény, hogy az 1734-diki francia-német háborúban, a birodalmi segédsergek közül bár legnagyobb útát kellett megtennie, a poroszok 10,000-e termett legelebb a Rajnánál.

Poroszország, mely népesség s területre nézve akkora volt mint Ausztriának egy harmada: Ausztriával fölérő haderőt belföldiekből nem állíthatott ki, hacsak minden erejét es segédforrásait ki nem meríti. Még az is nagy erőfeszítésbe került, hogy a seregnek fele legalább benszüllöttekből állíttassék ki.

Hosszabb ingadozás után, örökösen ezzel foglalkozva, találta ki Frigyes Vilmos, mikép lehetne az emberhiányon segíteni. 1732-ben behozta a canton-rendszert, melyet azóta lemásolt egész Európa. Az egész országot kiosztá az ezredek között: minden ezrednek, a szállásaihoz legközelebb eső vidék jelöltetett ki hadkiegészítő kerületül. *) Ezentúl minden paraszt legény, a legidősb fiuk s a birtok örökösei kivételével, sorozás alá megy, melyek évről évre állandóan ismétlődnek. Polgári tisztviselők is jelen vannak a sorozáson, hogy a katonai szükség mellett, a civil érdekek is figyelembe vétessenek.

Ily módon, rövid idő alatt, valóságos nemzeti hadsereg alakul meg, melynek zöme, több mint fele részben belföldi parasztokból, tisztikara belföldi nemesekből áll.

A sereg kisebbik felet toborzottakból kellett kiállítani. Toborzó térül nyitva állott egész Németország, mert a porosz királynak mint egyszersmind brandenburgi választónak, a birodalmi alkotmány értelmében jogában állt a birodalmi városokban s kerületeikben verbuválni. Frigyes Vilmos e jogát föl is használja, annyiival inkább, mert a birodalmi városokból toborzott legénység, hadseregének német nemzeti jellemén mit sem változtat.

A toborzást azonban különösen bajossá tette az, hogy a király valami rendkívüli előszeretettel viseltetett magas termetű katonák iránt. «E különczkedés annál balgább vala — ügymond

*) *Oeuvres de Frédéric le Grand. I. 193.*

Macaulay — mennyivel bizonyosabb, hogy egy öt láb nyolcz hüvelyk nagyságú zömök ficzkóból, minden valószínűség szerint, sokkal használhatóbb katona válhatik.»

A dolog nem egészen úgy áll, a mint Macaulay tünteti föl. Athléták elite-csoportjának csak a lovasság körében nincs értelme, mely túlságosan elnehezedik, és pedig nem csak a katonák nehézkessége, hanem a miatt is, mert nagy esontú, mecklenburgi lovakat kell adni alájok. Frigyes Vilmos lovasai valóságos «kolosszok, elefántok hátán», kik alig tudnak föl-mászni a nyeregbe, s gyorsabb futamok alkalmával, rendszerint, még mielőtt szándékuk volna leszállani, már ismét visszakerülnek a földre.*)

De már a gyalogságnál, kivált Frigyes Vilmos hadseregében, kétségkívül sok előnnyel járt a magas termet. Mert a porosz hadsereg öt láb hosszú, töltővesszős puskával volt felszerelve, melylyel zömök ficzkó bizony nem bánhatott oly gyorsan, mint a magas termetű. S azt is elhíhetjük, hogy az óriások rohamának mindenkor nagyobb súlya, hatékonysága van, mint ha apró emberkéek csörtetnek előre.

Mindenesetre nem csupán balga különczkedés a királytól az óriások toborzása, mely nem is példátlan azon kor hadi történelmében. Poroszországban a múlt század elején Fülöp örgróf kezdte meg a merőben magas termetűekből álló csapatok alakítását. Lord Stair dragonyosai közt 1727-ben egy legény sem volt hat lábnál alacsonyabb, úgyszintén gróf Rutkowskiak 1732-ben Drezdában fekvő százsz választói sárga ezredében.

A toborzást megnehezítette még az a körülmény, hogy a porosz hadsereg hirhedt szigorú fegyelme tudatában, nem örömet csaptak föl porosz katonának. Ranke ugyan azt állítja, hogy a legények «örömet állottak oly szolgálatba, melyben jól fizettettek s jól tartattak». Részünkről azonban úgy véljük, hogy Ranke állítását határozottan megczáfolja az a tömördek eselfogás, furfang és erőszak, mire a porosz verbuválók kényszerültek, ha nem akartak újoncz nélkül visszatérni hazájokba.

*) «c'étaient des colosses sur des éléphants, qui ne savaient ni manoeuvrer ni combattre: il ne se faisait aucune revue sans que quelque cavalier tombât par terre par maladresse.» *Oeuvres de Frédéric*. I. 193.

Együgyű juhászokat ezredjuhászokul szegődtetnek a porosz toborzók, kik valóságos ember-kereskedést űznek az általuk befont legényekkel. Tisztességes polgári ruhában leleselkednek reájok. Elfogják Bentenrieder osztrák követet, kora leghosszabb diplomáját; az még csak kiszabadul valahogy. De már az ír Kirklandot s angol matrőzokat nem menti ki a britt királyság aegise. Oroszország, Svédország, Dalmatia, de különösen Magyarország területén rendszeres hajtóvadászatot rendeznek a hosszú ficzkókra («lange Kerle»). Nálunk Komárom várában volt a főügynökség, *) mely tömerdek hórühorgas suhanczot szállított a porosz hadseregbe.

E tárgyban legérdekesebb s legkimerítőbb adatokkal szolgál Bräcker Ulriknak, a «togggenburgi szegény embernek» önéletrajza, **) kit egy átöltözött toborzó lakájul vitt Svájc szeléről Berlinbe, s beosztatta katonának. Ama szívreható memoirenál még szívrehatóbb a jülich-i öles természetű ács szomorú esete. Megjelenik nála egy tisztességes úri ember (titkos toborzó), s hetedfél lábnyi záros ládát rendel meg. Hetedfél lábnyi legyen, — úgymond — tehát azt hiszem valamivel hosszabb, mint majszter uram! A megbeszélrt terminusra odamegy az úri ember, kocsival, lóval, hogy majd elviteti a kész ládát. De uram fia — így kiált föl — hisz ez egy ölnél is rövidebb! Az ács a ládába állva akarja bizonyítani, hogy az jóval hosszabb egy ölnél; mire hirtelen rázárják a födelet, három legény kocsira teszi, s azzal el, Berlin felé. Az országuton biztonságban érzik magokat, kinyitják a ládát... irtózatos látvány... a szegény ember ott feküdt megfulladva, holtan elterülve.***)

A király e szertelen szenvedélye, az ügynökök, közvetítők, a toborzott fölpenze és beszállítása czímén, tömerdek pénzbe került. A már besorozott gránátos is, termetevel egyenes arányban álló rendkívül magas zsoldot húzott, mely néha tíz, sőt húsz tallerra rüg havonként. Egy Grosse nevű újoncz 5033 tallér és nyolcz garasba, Schmettau tábornok egy

*) Bottka Tivadar közleménye: *Új magyar muzeum*. X. folyam, I. köt. 177. l.

**) *Der arme Mann in Tockenburg*, herausgegeben von E. Bülow. Leipzig, 1852.

***) Carlyle: *Frederick the Great*. III. 13., 14.

szerzeménye 5000 tallérba, s nővére számára adott alapítványi helybe került. Egy Kirkland nevű irlandiért, kit a porosz ügyvezető erőszakkal hűszolt el Londonból, részletezett számla szerint (egy font sterlinget hét tallérba számítva), 8862 tallér fizettetett. 1713-tól 1735-ig toborzás fejében nem kevesebb mint tizenkét millió tallér vándorolt külföldre.*)

A király, ki egyebekben inkább fukarságra hajlandó, mind ama költségeket örömmel fedezi. A toborzás azonban évről-évre nehezebben megy. Nemcsak azért, mert a porosz ezredek is kedvébe igyekeznek járni a királynak azzal, hogy a jobb szárnyra minél több öles embert állítanak; nemcsak azért, mert egyéb hadseregekben is divatba jöttek az óriások, kikre a kereslet ekkép annyira emelkedik, hogy azzal arányban roppant magasra emelkedik a hosszú legények értéke: hanem főképen azért, mert a fejedelmek megsokallják a verbunkosok üzelmeit, s vagy visszatöreléssel élnek, mint az angol király, vagy megtiltják birodalmukban a toborzást, mint a német császár.

Mennyi baj, bosszúság éri e miatt a porosz királyt s mennyi költségebe kerül szenvedélye! Mégsem tesz le róla elte utolsó perezeig. S miért mindez? Hogy megalkossa a potsdami óriás testőrséget (Riesengarde), hogy gyarapítsa azt a gárdát, melyet még trónörökös korában szervezett, s mely azóta évről évre szaporodik.

XIV. Lajos homokos, mocsáros vidéken építé Versaillest, s belehelyezte Franciaországot, mely udvarában s udvárért el; Frigyes Vilmos is mocsár közepén, úgy szólván a semmiből teremté Potsdamot, de katona-táborul, hol minden leptonnyomon udvaroncok helyett óriás gránátosok ötlöttek szembe. Az egyik város typicusan jellemzi a XVIII. századi Franciaországot; a másik, Poroszországot.

A Riesengarde népesíti meg egész Potsdamot, ép úgy mint Versaillest az udvar. Rendszerint három zászlóaljából áll, 8—800 emberrel, kik nem kaszárnyában, hanem a királyi várkastélyt körülvevő holland-módra épített téglaházakban laknak. A ki házas ember közülök, annak külön házaeskája

*) Förster. II. 296., 297.

van, a nőtlenek negyen laknak egy házban, hol egy gazda szolgálja ki őket s főz a számukra.

A gárdisták sohasem szabadságoltattak, kezi munkával vagy földműveléssel tilos volt foglalkozniok. Pálinkát tilos volt inniok, s hogy semmikép se ihassanak, pálinkaházat nem tűrt a király Potsdamban.

Valamennyien magas termetűek, legnagyobb részök valószínűs óriás. A legtörpebb közülök 5'9", a legsugárabb 6'4''9''' magas. *) Magas, bádogczímeres gránátos süvegökben meg néhány marokkal magasabbnak látszanak. Valóban úgy tűnnek föl, mintha valami idegen emberfajból valók volnának. Fölvonulásuk impozáns, de egyúttal bizarr látvány. Még bizarrabb az által, hogy trombitásaik, dobosaik szerecsenek.

Mi czélja volt Frigyes Vilmosnak e titáni katonasággal? Savoyai Eugentől egész Macaulayig mindenki azt tartá, hogy ez is egy volt számtalan bogarai közül. Nem is csoda, mert Savoyai Eugentől egész Macaulayig, a testőrségnek csupán közhelyekké vált anekdotai vonásait ismertük. Mióta azonban a levéltárak zárai föl pattantak, megismerhettük a testőrség teljes szervezetét minden porczikájában. S ha előttünk áll a gárda hű képe, szemünkbe ötlík annak valódi czélja, mely abban áll, hogy e testőrségben óhajtá a király katonai eszményképét megvalósítani.

Ő a hadseregbe tette életét, s az elebe, követendő mintaképül állítja föl a potsdami Riesengardét. A gárda élete örökös experimentálás jobb és jobb taktikai újításokkal. Magva, mintaiskolája az egész hadseregnek, melynek többi ezredeiből gyakran küldetnek tiszték Potsdamba, hogy ott szemlélet útján sajátítsák el a legújabb taktikai vívmányokat, s mindazt a mi az utasításokból meg nem tanulható.

A gárdisták első kikepeztetéseket az anhalti hercegtől nyerték Halleban, s csak miután már kitanúltak, kerülnek Potsdamba, a király keze alá.

A berlini Thiergartenban, vagy a potsdami gyakorlóterren, ott van igazán elemében Frigyes Vilmos. Nem hiába gúnyolják Exerziermeisternek, Drillfeldwebelnek. Minden áldott nap más-más ezreddel bibelődik. A speciális szemléken az ezredek új egyenruhájokban jelennek meg. Az újonczok

*) Droysen. IV. Th. II. Abth. S. 16.

csákójukra tölgy lombot tűznek, mely a brandenburgiak régi hadi jelvénye.*) Minden ezred tíz századból állott, melyek negy soros homlokvonalba akkép állottak föl, hogy a király a sorok közt elmehetett, s minden egyes katonát tetőtől talpig, utolsó gombjáig megtekinthetett.

A XVIII. század hadvezérei közt kicsinyesnek, sőt nevetségesnek tűnt föl a király aprólekos gondja az egyenruházás körül. Rendeletek határozták meg hány gomb legyen a bakancson, a kabáton, milyen hosszú legyen a czopf, mekkora es minő a kezelő, nyakravaló, csákó stb. De így hozta ezt magával a rend szelleme, melynek nagy iskolája a porosz hadsereg.**) Ily rendszer megalapítása, — tehát nagy cél — hozta magával, hogy a király e detail munkában is kimeríthetetlen szigorral járt el.

A speciális szemleken, a király megjelenésekor, az egyes századok vezényszó nélkül, csupán dobszóra, tisztelegtek. Leírhatatlan türelemmel és kitartással szemlélte a király katonáit, mely odaadásnak kulcsa a szenvedély. Mikép a könyvmoly éjjel-nappal buvárkodik könyveiben, s reá nézve a munka gyönyörűség: úgy a király, kinek szenvedelye az öles betűk, a mozgó, élő betűk forgatása, nem tud kifáradni katonái körében.

A részletes mustrálások bevégeztével, megkezdődött a nagy hadi szemle, a manoeuvrirozások időszaka. Ilyenkor a király már hajnal előtt, két órakor nyeregben ült, s a hallei kapunál várta az ezredeket, melyek előtte vonultak ki a városhból. A berlini Thiergartenban állott föl a katonaság, s mire sorvonalba fejlődik, megérkezik a király. A zenekar játéka s a zászlókkal tiszteleges közben lovagol végig a homlokzaton. Aztán kezdetét veszi a nagy gyakorlat, mely rendszeren esti öt óráig tart egy huzamban.

Zárkózva sorakoznak a katonák ő felsége színe előtt, feszes, testhez álló ruháikban. Tartásuk egyenes, merev, fegy-

*) Legelőször 1656-ban, a varsói csatában tűzték föl, megkülönböztető jelül a svédektől, kik szalmacsutakkal bokrétázták fővegüket.

**) «hier ist die hohe Schule der Ordnung und der Haushaltungskunst, wo Grosse und Kleine sich nach dem Exempel ihres Oberhauptes meistern lernen.» Loen I. 22.

verfogásuk biztos, mi alatt fejöket magasan hordozzák. Har-sány vezényszóra a legnagyobb csöndben, minden mozdulatu-kat erősen, elesen markirozva forognak jobbra-balra. Forgo-lódásuk egy Savoyai Eugén szemében is affektálnak, pusztán szemgyönyörködtető, üres parádera szolgáló játéknak tűnik föl.*) Pedig azokban a mozdulatokban a legnagyobb taktikai találmány rejlik, melyet rövid időn utánózni fog minden ren-des hadsereg.

A porosz katonaság volt az első a világon, mely egy-forma lépésekben masirozik, s homlokvonalban is zsinóregye-nesen. Ezt az újítást az öreg Dessauer hozta be a hadseregbe, melynek katonái lábukat lassú, méltóságos tempóban egy-szerre emelik föl, egyszerre teszik le. «Egy-kettő, egy-kettő» kiabálja sarkukban vagy a Drillmeister, vagy maga a király, ha az egyforma lépés rendje bomladozik.

Igaz, hogy mint a bábuk, oly kimérten mozognak, de aztán érzéketlen bábuk módjára lépdelnek golyózápor köze-pett is, s ama meleg napokon, Mollwitz halmain, kimért, meg nem ingó előnyomulásukkal hozzák majd zavarba az osztrák hadsereget. Hajdan a spanyol csatarend, mely osz-lopokba alakult: a potsdamiak széles homlokvonalban nyo-múlnak előre, mely kevésbbé van kitéve a messzehordó, fegyverek pusztításának, s azonkívül hasonlíthatatlanul haté-konyabb tüzelést fejtethet ki.

Nagy gondja van a felséges Drillfeldwebelnek a gyors tüzelésre, mi csak akkép lehetséges, ha katonái minél gyorsab-ban töltik meg fegyvereiket. Gyorsítja a töltést a vas töltő-vessző, tehát ellátja vele a gárdát. Azzal egy ütesre leverik a fojtást, melyet azelőtt a favesszővel többször kellett levere-getni. Magas termetű katonái természetesen könnyebben töl-tik meg öles puskáikat, mely szintén újmódi szerkezetű. Azelőtt a muskéta és a pika két külön fegyver: most egyesí-tik mind a kettőt, a flinta végére tűzven a szuronyt. Már 1733 óta, az első sor, szuronyos fegyverrel tüzel. **)

*) A. D. 1723. «L'exercice des Troupes de Prusse m'est connu, il a toujours eu quelque chose d'affecté et doit à ce qu'on m'a dit en cela encor avoir été augmenté du depuis, il n'est pas surprenant que des grands corps bien nourris et sans fatigues soient lestes pour un jour de parade.» Arnetz: *Prinz Eugen von Savoyen*. Wien, 1864. III. 553.

**) *Oeuvres de Frédéric le Grand*. I. 192.

A vas töltőpálcza behozatala óta négyet is löhetett a porosz katona egy percz alatt. Peldátlan gyorsaság abban az időben! S attólfogva leginkább a tüzeles gyorsaságára fordítja igyekezetét minden porosz hadvezér. 1773-ban már hatszor, 1781-ben hétszer löhetette ki fegyverét a harczos, s ily arányosan emelkedik lövésben való gyorsaságuk egész a gyűttis puska behozataláig, mely már pokolgép a régi vesszős puskákhöz képest.

Ha Frigyes Vilmos gárdaezrede gyakorlaton volt: töltés, czélzás, tüzeles oly szabatosan s oly gyorsasággal ment végbe, hogy egykorúak szinte boszorkányságnak tartják. «Ne puffogtass (nicht zu plackern)!» kiáltja a király, tüzeles előtt. S valóban, a hosszú zászlóalj-front tüzelese: egy villámlás, egy csattanás!

De mit folytassam tovább. Nem ötlik-e szembe, hogy Potsdam nem csupán a porosz katonaság, hanem valamennyi modern hadsereg nevelő-iskolája. Csodás mintakep, remek eredeti, melyet majdan másolni próbálnak más államokban, de csakis másolni tudják, utolérni mai napig sohasem. Mire lemásolják, az az eredeti ismét tovább fejlett.

A Drillfeldwebel műve mindez, s ha tisztikara részt követel munkájából, ne feledjük, hogy tisztikara is egyedül az ő alkotása.

Tiszti rangok adományozásánál a király rend szerint belföldi nemesek katonai érdemeit jutalmazza. Rendszere tehát homlokegyenest ellenkezik az osztrák hadseregével, mely asyluma a felvilág kalandorainak, mert a tisztre nézve előny, ha idegen: és a melyben adták vették a tiszti rangot. Ausztriában egész 1809-ig tarifája volt a katonai becsületnek, a tiszti bojtnak. Egy század taksája 8000 forint, őrnagyi rangnak 20,000, az ezredesinek 30,000 forint a szabott ára: tehát nem tisztesség, nem hivatal, hanem vagyon, melylyel úzerkedni lehet.

Frigyes Vilmos előtt a porosz hadseregben az alantast tiszteket az ezredes, s csupán a törzstiszteket nevezte ki a király. Frigyes Vilmos minden tiszti kinevezést a maga jogkörébe von. Mint legfőbb hadúr, tényleg úr akart lenni hadseregében. Ennélfogva igen fontosnak tartá, hogy a zászlótaratói illetőleg hadnagyi kinevezés, az első állásfoglalás a sereg tisztikarában, mely minden további előmenetel alapja, ne a

veletlennek vagy személyes tekinteteknek, hanem saját belátásának legyen alá vetve. Katonatisztjeit az újonnan behozott magaviseleti lajstromok (Conduitliste) alapján nevezi ki. E lajstromokba évről évre följegyeztetett a katonák vallása, magán-élete, viselete a szolgálatban, s képessége. A vezérek jóraavalóságát a szerint mérlegelte a király, a minőnek találta az évenkénti szemléken a gondjaikra bízott ezredeket.

A király, tisztikarában erős testületi szellemet táplál és tart ébren. Az államban legnagyobb tisztesség ő felsége egyenruháját hordozhatni. A ki ebben részesül, uniformisát, szigorú büntetés terhe alatt, sohasem szabad levetnie. Maga a király megy elől jó példával. 1725 óta soha sem vetette le a katonai kek kabátot, főkép azért, hogy így, rászoríthassa a rendelet megtartására tábornokait, kik addig, sujtásos, sallangos polgári ruháikban egymással versenyezven, adósságokba verték magokat. «Ő felsége katonatisztje» nagy rang az államban: az új rangsorozat szerint, egyenlő magasrangú udvari, polgári s katonatisztek közt, a legelső hely a katonát illeti. Nem úgy mint Párizsban, s az annak mintájára alakult drezdai, hannoveri, braunschweigi udvarokban, hol az udvari paszománt mindig előtte jár a hadi jelvénynek.

A tisztikarban meggyökerezett testületi szellem szemében a szolgálatban való derekasság adja meg a férfi igazi értékét, s a kötelesség egyértelmű a becsülettel. A király nagy gonddal tisztította meg hadserege tisztikarát selejtes elemektől. *) Ennek tudata még inkább emeli a tisztek különben is magas önértékét. Minden egyes tiszt legkülönb férfi-munkának a katonai pályát tartja s udvari vagy polgári tisztviselőknél többnek érzi magát, a minthogy tényleg többet is számított. Szemökben a szigorú fegyelem s az alárendeltség úgyszólván természeti törvény. Nagy dolog ez, ha meggondoljuk, hogy az ellenállás szellemében fölnevelkedett hűbéres nemes-ség ivadékaikról van szó! Csakis a villámló szemöldökű király igazságos, de vad erélye mellett vált lehetővé, hogy az imént

*) «On purgea, dans chaque régiment, le corps d'officiers de ces gens, dont la conduite ou la naissance ne répondait point au métier de gens d'honneur, qu'ils devaient faire; et depuis la délicatesse des officiers ne souffrit parmi leurs compagnons que des gens sans reproche.» *Oeuvres de Frédéric*. I. 192.

még fektelen nemesség rövid idő alatt teljesen beletalálja magát az új rendszerbe. Idő múltával annyira vérökbe megy át az alárendeltség eszméje, hogy szigorú fegyelmőket nem cselelnék föl a szomszéd lengyel procax libertásával, s csak nevetni tudják a körülfekvő német országocskák alkotmányát. Szóval a középkorias nemesség egy emberöltő alatt átalakult a modern állam oszlopaivá. Sehol nem ment ez oly gyorsan, és sehol sem csapott föl oly tömegesen a nemesség katonának, mint Poroszországban. 1724-ben, midőn a pomerániai nemességet számbavették, kitűnt, hogy annak csekély kivétellel minden tagja vagy kiszolgált, vagy tényleg szolgáló tiszt a hadseregben.*)

Macaulay szemére veti Frigyes Vilmosnak, hogy hadseregét nem használta, mi «nem humanismusának volt eredménye, hanem csupán egyik számtalan bogarai közül. Katonáit úgy látszik olyanformán szerette, mint a fősvény pénzét. Szerette gyűjtögetni és megszámlálgatni őket: örült szaporodásuknak: de nem tudta volna magát elhatározni, hogy e becses kincsehez hozzányúljon.

Valóban, csatákra nem vezette hadseregét. Ismerte önmagát: jól tudta, hogy nem született hadvezérnek. Nem volt stratega, mint taktikus páratlan. «Ímhol van, a ki egykor bosszút áll értem» mondogatta fiáról.**). Talán eleve tudta, hogy fia majd mozgásba hozza azt a mintaszerű hadsereget, melyet teli kincstárral együtt hagyott reá. Ő a maga reszeről eleget velt tenni, ha családja hatalomkörét, seregének kitűnő taktikai kiképzésével és az ország belügyeinek rendbe hozatalával, szelesbiti. E nagy munka teljes bevégzését merőben lehetetlenne tette volna a hadviseles.

Különben is kimondhatatlan haszonnal járt felelmes hadseregének pusztán csak főmállása. Megszerzi az államnak a belső szervezkedés művéhez okvetetlen szükséges hosszú bekét. Egy követjelentésben ezt olvassuk: «a legborzasztóbbtól tarthatni e monarchia részéről, ki határozottan kijelente, hogy egész szeretete katonáié.»

*) Ranke: *Zwölf Bücher preussischer Geschichte*. Leipzig, 1874. III. u. IV. Bd. S. 150.

**) «Voicy quelqu' un qui me vengera un jour.» 1736 május 2-dikán. *Journal secret du Baron L. Ch. de Seckendorf*. p. 138.

Poroszország határos Ausztria, Orosz-, Lengyel-, Francia- és a tengeren át úgy szólván Angolországgal. E hatalmak mindenike gúnyolja ugyan a Drillfeldwebelt *) s dresirozott hadseregét, de sohasem mer vele kikötni. Frigyes Vilmost sohasem éri sőtise az európai nagy politikában. Tekintélyet minden viszonyok közt fönn tudja tartani, s bármely hatalommal, magával a császárral szemben is.

1721 szeptember 14-dikén bécsi követének császári királyi udvari fourier adja tudtúl, hogy az udvarral s a császári miniszterekkel való közlekedéstől tartózkodjék. A mint értesül erről, ő is azonnal udvari fouriert küld a berlini osztrák követhez, hogy hagyja el udvarát. «Micsoda? — mordul föl — önök azt gondolják, hogy a porosz király nagy hadseregével, mindennek eltüresére van kötelezve? igaz, hogy szeretem katonáimat, szeretem pénzemet, de sem az egyiket, sem a másikat tekintetbe nem veszem, ha becsületemről, vagy jogaim védelmezéséről van szó.» **) S míg mellet verve, jogát nem engedi: főnhangon dicséri a mindenhatót, hogy «hál Istennek van annyim, a menyivél a császárnak is sakkot adhatok.»

A külpolitikában nem kínálhatták oly csaletekkel, mely bekés hajlamaitól eltántoríthatta volna. Országfölosztási terveket (pour partager le gâteau) kereken elutasít, tudni sem akar rólok, beéri azzal a mije van, ugy is elég jutott neki Isten írgalmából. ***) Mikor pedig ily úton-módon a becsi udvar Magyar- s Olaszországba ker tőle segédsapatokat: nem tágit, igazait nem engedi. A birodalmi alkotmány értelmében, nem mint porosz király, hanem mint brandenburgi választó, 10,000 főnyi subsidiumot köteles adni a császári

*) Angliában: «the serjeant king». Coxe: *History of the House of Austria*. 2d ed. Lond., 1820. IV. 212.

**) «si vous vouliez insinuer que le Roi de Prusse avec sa grande armée est obligé de tout souffrir? il est vrai, j'aime mes soldats, j'aime mon argent, mais ni l'un ni l'autre ne me sont rien lorsqu'il s'agit de mon honneur ou de défendre mes droits.» Suhm követjelentése, 1725 april 25.

***) Az északi szövetséges hatalmak Svédország német tartományai fölosztását tárgyaló javaslatára ezeket írja: «sollen glatt abschlagen; absurde proposition, ich will nichts haben, ich habe durch Gottes Gnade genug.» 1715 márczius 29.

seregbe, de csak úgy szólván honvédelmi szolgálatra. Már pedig Magyar- és Olaszország egyaránt kívül esik a birodalom határain. «Nem igénylek — úgymond — egyebet a császártól, mint barátságát, és hogy efféle mandatumokkal ne háborgasson. Csapatokat Magyarországra nem adok, és ha a császár háború és zenebona nélkül nekem adná Szászországot: még akkor sem küldenék, de csak száz embert sem Magyar- vagy Olaszországba; ezt adja tudtúl — így utasítja miniszterét — virágos nyelven a császárnak. Nekem a jó Isten úgy is annyit adott, hogy nem kívánom felebarátom jószágát.» *)

Vajon nem kézzelfogható-e csak ez egy esetben is, hogy Frigyes Vilmos hadseregenek pusztá fönnállása is nagy haszonnal járt. Ha a porosz király nem támaszkodhatik hatalmas haderőre, ezúttal bizonyára ép úgy kényyszerült volna lábat-fejet hajtani a császár sürgetései előtt, mint annakelőtte elődei. Így azonban, emelt fővel, mint a császárral egy sorban álló, mint ahhoz hasonló hatalmú fejedelem, csak figyelemztette a császárt a törvényre, s nem hajtotta végre kívánságát.

Ha a hatalmasak sem bírják háborúba vinni: apró fejedelmek incselkedései még kevesebbe. A liègei (lüttichi) püspök — duodez világi hatalmasság! — a herstali ügyben hiába játszik az oroszán sörényével. Frigyes Vilmos inkább eltűri a püspök bosszantásait, de e bagatelleügyet nem méltatja arra, hogy észre vegye. S nem csapja agyon az ingerkedőt, mert további bonyodalmak háborúba is sodorhatuák.

Meggyőződése, hogy a háború romlására válnék országának.***) A mellett világosan látja, hogy nem tehetne nagyobb és fontosabb hódításokat külföldön, szomszédai rovására, mint állama belsejében, minden nemű emberi tevékenység

*) «Truppen nach Ungarn gebe ich nicht, und wenn mir der Kaiser wollte Sachsen geben und ohne Krieg und Lärm, so wollte ich nicht 100 Mann geben nach Ungarn oder Italien, das müssen Sie ihm verblümt sagen; und der liebe Gott hat mir so viel gegeben, dass ich nicht meines Nächsten Gut verlange.» A király Ilgenhez, 1715 november 27.

**) «une guerre sera la ruine pour mon pays.» A király Ilgenhez, 1714 december 6.

fölhívása és gyámolítása, egyházak, iskolák építése, a közigazgatás minden ágának remek szervezése stb. által.

Ily alkotások meggyökerezésére huzamos béke a legkülönb melegágy. Ezért van szüksége Frigyes Vilmosnak tartós békére, melyet csupán hatalmas hadsereg biztosíthat. Si vis pacem, para bellum! a mit Moltke tábornagy így fejezett ki: «nem szabad elfelednünk, hogy a kard az, a mi a kardot hüvelybe kényszeríti».

BALLAGI ALADÁR.

TANÚLMÁNYOK NÉPÜNK ÉLETVISZONYAIRÓL.

I.

Minden gyakorlati törekvésnek föltétele a czelnak, az eszközöknek és az anyagnak alapos ismerete. Ezért minden törekvésnek, melynek tárgya a nép, tehát különösen a gyakorlati politikának százféle irányában első föltétele, a nép életnyilvánulásának tanulmányozása. Meglesni e titokzatos viszonyokat és azokat megérteni, azért oly föladat, mely nélkül az államélet öntudatos fejlesztése nem is képzelhető. De tudományos szempontból is a legérdekesebb föladatokhoz tartozik azon jelenségeket megfigyelni, megérteni és magyarázni, melyeknek alanya a milliókból álló nép, a nép, melynek minden egyes tagja oly függetlennek képzel magát a többiektől, hogy magát külön kis világnak tartja, a mint a költők és philosophusok nevezik: makrokosmusnak. De a kérelhetetlen tudomány mutatja, hogy az egyes szűk körbe van szorítva, hol ama magasabb törvényeknek hódolni kénytelen, melyek a nép vagy talán az egész emberiség életét szabályozzák. A következő tanulmány föladata lesz, kutatni hazánk népességének egyes életviszonyait; a szigorú számok tükrében egynehány jellemző vonást keresni, mely a magyar nép physiognomiáját képezi. Nem kötjük magunkat semmiféle sorrendhez, hanem egyes érdekesebb viszonyokat kiragadva, tájékozást kívánunk nyújtani az illető jelenségekről. Természetes, hogy ez csak a statisztika alapján történhetik, mert csak ennek segítségével észlelhetünk nagyobb tömegeket. «Die Masse könnnt ihr nur durch Masse zwingen», mondja oly helyesen Goethe. De a hol a statisztika eredményeket nyújt, ott megszűnik az érdek nélküli számhalmoz lenni, ott szolgáljává válik egy magasabbnak, tudniillik az élet törvényei meg-

ismerésének. Csak erre fogjuk mi is a statisztika adatait igénybe venni.

Az emberi élet egyik legérdekesebb jelensége a mozgás helyről helyre. A növény helyéhez van kötve, az állat és az ember nem. De csak az ember érzi oly mérvben a mozgás, a helyváltozás szükségét, mely a műveltség haladásával folyton emelkedik. Természeti, gazdasági, társadalmi és kulturális okok idezik elő e mozgást; nyomjuk azt el és a társadalom, a tudomány, az állam megszűnik. E mozgalom biztosítja az emberi nem solidaritását, törekvéseinek egységét. E mozgalomnak ismét vannak bizonyos feltételei: tökéletes közlekedési eszközök, békés állapotok, az utazás, vándorlás és letelepedés szabadsága hatalmasan előmozdítja e mozgalmat, a mint-hogy nem volt még korszak az emberi nem történetében, melyben a vándorlás, az utazás, a helymozgás oly nagy lett volna, mint századunkban, mely az előbbiekhöz hasonlítva, tökéletes közlekedési rendszer és békésebb állapotok által tünteti ki magát. Az utazást a műveltség egyik legfontosabb szükségletének tartjuk. De még csak a kezdet kezdetén állunk. Még nincsenek vasútak, melyek bennünket Kelet-Indiával összeköténének, melyek az ázsiai, az afrikai kontinens belsejébe bevezetnének, és mégis a vasútak által egy évben szállított személyek száma Európában 12—1300 millió, a mi annyit tesz, hogy Európában az egész népesség (325 millió) négyszer került forgalomba; az egész földgömbön pedig 1600—1800 millió utazott vasúton, annyi tehát, mintha az egész emberiség (mintegy 1300 millió) mozgásban lett volna.

Valamely államnak és az állam területén minden egyes helynek lakossága a népesség folytonos vándorlása következtében azért nem áll csak olyanokból, kik honossági és illetőségi kötelek szerint az illető államhoz, az illető községhez tartoznak és annak jogi népességét (*population de droit*) képezik, hanem olyanokból is, kik akár hosszabb, akár rövidebb időre az illető államban, községben jelen vannak és avval nem jogi, hanem csak tényleges viszonyban állván, annak tényleges népességét (*population de fait*) képezik. Mentül élelnebb valamely államnak, valamely községnek gazdasági élete, mentül sűrűbb érintkezésben áll más helyekkel, annál nagyobb különbség lesz a jogi és tényleges népesség között, annál nagyobb lesz a lakosság azon százaléka, mely jogi köteleke sze-

rint nem tartozik oda. Azért bír oly nagy érdekekkel a népességnek e szempont szerinti vizsgálata, mert betekintést enged a társadalmi erők titkos játékába, betekintést abba, milyen vonzerőt gyakorol az illető hely a lakosságra az országon belül és kívül, milyen érintkezésben áll egyéb lakhelyek népességével, milyen nagy az embercsere, az emberek és velök az érdekek és eszmék surlódása? Ennek tulajdonítandó, hogy a statisztika a tényleges népesség viszonyainak ismertetésére oly nagy súlyt fektet, sőt talán nagyobbat, mint a jogi népességre. Mert nem tekintve azt, hogy a tényleges népességnek, mely a népszámlálás időpontjában az állam területén van, fölvétele nehézségekbe nem ütközik, míg a jogilag hozzá tartozó, de a külföldön a hazától messze élő elszórt polgárok fölvétele eddig lehetetlennek bizonyult; a tényleges népesség viszonyainak ismerete gyakorlati jelentőséggel bír, mert ebben csakugyan az állam területén tényleg érvényesülő erőket ismerjük meg, míg az államnak külföldön élő polgárai a honosság gyakran már igen laza, talán régen feledékenységre ment kötelékével tartoznak csak hozzá, a nélkül, hogy e köteléknek gyakorlati jelentősége volna és az az állam életében érvényesülne.

Hazánknak jogi népessége az 1880-iki népszámlálás szerint 15.525,819-nek felelt meg, a tényleges népesség pedig 15.642,102-nek. Összesen távollevő és pedig ideiglenesen távollevő volt 559,449, tudniillik Magyarországból 436,270, Fiume város és területéből 448, Horvát-Szlavonországból 55,686, volt Határőrvidékből 67,045; ez ugyan egészben véve nem sok, azonban mégis a jogi népességnek 3·6 százalékát képviseli.

Igen érdekes volna tudni, hogy külföldön távol levő hazánkfiai mely országokban tartózkodnak? Fájdalom, ez adatok a népszámlálás alkalmával megbízhatóan nem vehetők föl és más úton sem történt ez adatoknak összegyűjtése, melyek az idegen államok statisztikai hivatalai által ugyan közölhetők volnának. Egynémely államra nézve az illető népszámlálási munkákból merithetünk fölvilágosítást. Így volt például magyar honosságú Ausztriában 183,422.

Távollevő honpolgáraink igen jelentékeny része tehát a szomszéd Ausztriában tartózkodik, tudniillik az összes távollevők 32·7 százaléka. De Ausztria szempontjából is jelentékeny az ott tartózkodó magyarok száma, a mennyiben azok

az összes külföldieknek 52·41 százalékát teszik. Legtöbb van Alsó-Ausztriában, különösen Bécsben, melyben 1880-ban 60,632 magyar számláltatott. Azonban e számban minden esetre igen jelentékeny százalékkal szerepelnek azok, kik már ezelőtt évekkel Bécsben letelepedvén, mint magyar honpolgárok alig jöhetnek tekintetbe. Ez már abból is következik, mert különben a távollevők számának sokkal nagyobbak kellene lennie; a hivatalosan távollevőknek bejelentett személyek számában ezek egy része alig foglaltatik.

Sokkal nagyobb pontossággal tudhatjuk azt, mennyi a külföldről nálunk jelenlevő idegen. Volt tudniillik nálunk a népszámlálás szerint a magyar korona területén:

Ausztriából...	104698
Németországból ...	5262
Svájczból ...	829
Olaszországból ...	4572
Franciaországból ...	408
Spanyolországból ...	3
Portugalliából ...	5
Belgiumból ...	35
Hollandból ...	46
Dániából ...	17
Nagy-Britanniából ...	325
Svéd-Norvégiából ...	25
Oroszországból ...	250
Rumaniából ...	755
Szerbiából ...	830
Bulgáriából ...	240
Montenegróból ...	10
Törökország-Egyiptomból ...	188
Görögországból ...	65
Bosznia-Hercegovinából ...	2025
Éjszak- és Dél-Amerikából ...	112
Más országokból ...	85
Összesen	120,785

Összesen tartózkodott külföldi nálunk 120,785, melyből a legnagyobb rész Ausztriára esett, tudniillik az összes külföldieknek 86·7 százaléka. A többi nyugati államok közül tetemesebb számmal van képviselve Németország, Olaszország és a Svájc. A többi nyugati és éjszak-nyugati európai államok ezerrel sem szerepelnek (834). Annál nagyobb jelentőséggel bír a kelet és délkelet. A délkeleti államokból 4113 egyén

volt jelen, a mi e tartományok jelentőségét reánk nézve eléggé mutatja.

Az Ausztriából jelenlevők között legnagyobb arányban vannak képviselve a következő tartományok :

Csehország	---	---	---	23,915
Morvaország	---	---	---	17,007
Alsó-Ausztria	---	---	---	13,731
Krajna	---	---	---	13,385
Stájerország	---	---	---	12,366
Galiczia	---	---	---	10,246

Tehát e tartományok mindegyikéből több mint 10,000 egyén tartózkodik nálunk ; Csehország és Morvaország magában véve 40,922-öt küld el fiai közül mi hozzánk.

Igen érdekes annak a kutatása, hogy a külföldiek különösen hol tartózkodnak. Erre nézve a következőket találjuk : Az alsóausztriaiak leginkább Buda-Pesten, Sopron és Pozsony megyékben, a csehek és morvák különösen Buda-Pesten, Pozsonymegyében és Horvát-Szlavonországban, a stájerországiak és krajnaiak különösen Horvát- és Szlavonországban, a gácsországiak igen nagy számban Buda-Pesten, azonkívül jelentékenyebb számban még Máramaros-, Szepes-, Abauj-, Zemplénmegyékben. Az egyéb külföldiek közül a német különösen Buda-Pesten tartózkodik, a svájci és francia is Buda-Pesten, az olasz Buda-Pesten, Szegeden, Horvát-Szlavonországban és a Határőrvidéken, valamint Krassóban, a szerbek Buda-Pesten (Kőbánya) és Pancsován, a románok Brassóban, a bosznia-hercegovinaiak Horvát-Szlavonországban és a Határőrvidéken. Általában igen nagy a főváros vonzereje. Az összes osztrákok közül 18,639 van Buda-Pesten, azaz 17·8 százalék, az egyéb külföldiek közül 3400, azaz 21·1 százalék. Egyes irányokban a vonzerő még ennél is nagyobb. Így például az osztrák tartományok közül különösen érvényesül az a gácsországiak iránt ; az onnét nálunk tartózkodók közül ugyanis 31·7 százalék tartózkodik a fővárosban. A Nagy-Britanniából jelenlevő 325 közül 120 esik a fővárosra, az Amerikából jelenlevő 112 közül 60 stb.

Adataink a nemre is vonatkoznak. A jelenlevő idegenek között általában a férfinem erősebben van képviselve. Csak két állam tesz e tekintetben kivételt : a jelenlevő svájciak és

franciák között a nőnem van erősebben képviselve, a mely itten nevelői és nyelvtanítói minőségben talál alkalmazást.

Magyarország általában nem tartozik azon államok közé, melyekben a külföldiek száma igen csekély. Látjuk ezt a következő adatokból. Külföldi volt :

Magyarországon	--- --	120,785
Ausztriában	--- --	350,013
Németországban	--- --	275,856
Franciaországban	--- --	801,754

E szerint tesz a külföldiek száma :

Magyarországban	--- --	0.07	százalék
Ausztriában	--- --	1.58	"
Németországban	--- --	0.05	"
Franciaországban	--- --	2.47	"

Legnagyobb tehát az idegenek aránya Franciaországban, ez edene az idegeneknek, melybe a gazdag és művelt ember épen úgy vágyódik, mint a jámbor a paradicsomba ; igen nagy része ezeknek természetesen Párisban él.

Ha még különösen az Ausztia és Magyarország közötti népeserét tekintetbe vesszük, azt találjuk, hogy Ausztriában az összes külföldiek között van magyar 52.41 százalék, ellenben Magyarországon az ausztriaiak az összes külföldieknek 86.7 százalékát teszik, Ausztriából az egész jogi népességnek 0.12 százaléka van nálunk, ellenben tőlünk a jogi népesség 1.18 százaléka Ausztriában.

Eddig a népességnek csak azon elemeivel foglalkoztunk, melyek saját államunk területén kívül tartózkodnak. Azonban a népesség vándorlási hajlamának csak legerősebb nyilvánulása, ha a centrifugális erő az állam határain túl viszi a népesség elemeit. A legnagyobb része a népesség hullámozásának az ország határain belül leli korlátját és e hullámozások, e mozgalom már gyakoriságánál fogva sokkal jelentékenyebb, mint ama mégis csak ritkább jelenség, hogy az egyének az államuk határain kívül tartózkodnak. A népesség legnagyobb része az állam határát egész életén át nem hagyja el, egy igen nagy része a megye határait sem. Elég csekély még a népesség azon része is, mely a belső forgalomban részt vesz és melyre nézve a gazdasági és jogi élet nagy vívmánya a vándor-

lási, utazási, telepedési szabadság jelentőséggel bír. E belső forgalomról eléggé megbízható képet nyerünk a népesség-illetőségére vonatkozó adatok alapján. Igaz, hogy ebbeli törvényes szabályok hiányában az illetőség megállapítása nem történhetett nagy scrupulozitással; a mi célunkra azonban az adatok eléggé hasznavehetők lesznek. Mert habár igaz, hogy egyes esetek megítélésénél igen különböző zsinórmértéket alkalmaztak, de a népesség azon eleme, mely igazán mozgó (fluctuáló), a mely tehát valamely helyen csak hetek vagy hónapok óta tartózkodott, bizonyára sehol nem vétetett a megtelepedett népesség közé.

Ez adatok szerint már most azt találjuk, hogy volt Magyarország-Erdélyben:

helybeli	---	---	---	12.462,613	vagyis	90.8	százalék
azon megyebeli	---			738,588	"	5.4	"
más	"	---	---	415,195	"	3.0	"
fővárosi	---	---	---	10,832	"	0.1	"
Horvát-Szlavonországból				5,455	"	0.0	"
Fiuméből	---	---	---	245	"	—	"
Ausztriából	---	---	---	67,810	"	0.5	"
külföldről	---	---	---	10,002	"	0.1	"
ismeretlen	---	---	---	17,882	"	0.1	"

E szerint a népesség mintegy tíz százaléka tartózkodott rendes lakhelyén kívül. Tartsuk azonban szem előtt, hogy a népszámlálási fölvetel telen és pedig a nagy ünnepek idejében hajtattott végre, a mikor a népesség sokkal nagyobb része tartózkodik rendes lakhelyén, mint máskor, például nyáron, a mikor a munkakeresés céljából családjától távozik, vagy ünnepen kívül, midőn például a középiskolai és főiskolai ifjúság a tanintézetek székhelyein van központosítva. A népesség vándorlása és mozgalmá tehát rendes időben nagyobb, mint azt a fönti szám mutatja. De még amúgy sem lehet e számot épen csekélynek tartani, mert ez adatok szerint majdnem minden tizedik egyén rendes lakhelyén kívül találtatott. A népesség vándorlásának egy érdekes törvénye, melyről bőven még alantabb szólunk, e számokban is érvényesül, tudniillik, hogy nagyobb távolságokra a vonzerő csökken. Az ugyanazon megyebeli népesség még 5.38 százalékkal szerepel, a más megyekből való 3.02 százalékkal, a társországokból való már csak 0.04 százalékkal. Ez még nagyobb plasticitással mutatko-

zik, ha a lakhelyen kívül tartózkodó népességnek eloszlását vizsgáljuk, a mikor azt találjuk, hogy e között a

magyarországi	94·5	százalékkal szerepel
osztrák	4·9	„
külföldi	0·6	„

Sokkal nagyobb pontossággal, mint az illetőség, megállapítható a születési hely. Ha ennek alapján osztályozzuk a népességet, akkor a népesség hullámvázása még nagyobbakat mutatkozik. Volt ugyanis születése szerint Magyarország-Erdélyben :

helybeli --- --- ---	10.219,233	vagyis	74·4	százalék
azon megyebeli ---	2.204,368	„	16·1	„
más „ --- ---	1.086,494	„	7·9	„
fővárosi --- ---	22,548	„	0·2	„
horvát-szlavonországi	12,857	„	0·0	„
fümői --- --- ---	568	„	0·0	„
ausztriai --- --- ---	144,775	„	1·1	„
külföldi --- --- ---	22,890	„	0·2	„
ismeretlen --- ---	14,889	„	0·1	„

A népességnek e szerint csak 74·4 százaléka tartózkodott azon helyen, melyen született és 25·6 százaléka születési helyén kívül. Azoknak, kik születési helyökön kívül tartózkodtak, 15·6 százalékát még ugyanazon megye kebelében találta a népszámlálás, míg 7·5 százalék a megyén kívül találtatott. Igen érdekesek azon adatok is, melyek az Ausztriából és a külföldről származókra vonatkoznak. Ez adatok szerint azoknak a száma, kik magokat Ausztriába vagy a külföldre illetékeseknek jelentették be, sokkal kisebb azokénál, kik Ausztriában és a külföldön születtek, de magokat magyarországi illetőségűeknek tekintik. Ebből különösen a bevándorlási statisztika hiányában némi tájékozást szerezhetünk népességünk asszimiláló erejéről e társadalmi csoportokkal szemben. Nem kevesebb, mint 225,527 részint ausztriai, részint külföldi születésű magyar illetőségű vagy legalább magyar illetőségűnek tekinti magát.

A mi különösen az embercserét Magyarország és a társországok között illeti, az kitűnik a következő számokból :

Magyarországon van horvát-szlavon illetőségű	5,455
Horvát-Szlavonországban magyarországi illetőségű	36,942
a Határőrvidéken	14,596

A Határőrvidékkel együtt tehát 51,538 magyarországi illetőségű egyen tartózkodik a társországokban, azaz majdnem tízszer annyi, mint horvát-szlavon illetőségű Magyarországon. A horvátok nálunk a fővároson kívül különösen Zala-, Somogy-, Bács-, Baranya- és Torontál-megyékben tartózkodnak. Magyarországi illetőségű pedig találtatott Horvát-Szlavonországban és a Határőrvidéken különösen:

Pozsega-megyében	2,607
Verőcze	17,713
Szerém	10,180
	<hr/> 30,500

A határőrvidéken:

a bródi kerületben	3,651
a pétervárad kerületben	10,370
	<hr/> 14,021

Hogy a Horvát-Szlavonországban és a Határőrvidéken tartózkodó magyarjaink mely megyékből valók, erre, fájdalom, a hivatalos népszámlálási munkálatból nem meríthetni fölvilágosítást. Minden esetre a dunántúli megyékre esik a legnagyobb rész, köztök különösen Vasmegyére, Somogymegyére és Zalamegyére.

Igen érdekes jelenség és a népesség életviszonyaira nézve igen tanulságos azon jelenség kutatása, hogy az idegen jelenlevők honnan származnak? És a mint már a fentebb közölt adatokból kitűnt, egyáltalában azt találjuk, hogy az idegen jelenlevők legnagyobb része a legközelebbi körökből, a közeli megyékből, tartományokból kerül ki. Lehetnek itt kivételek, melyek zavaró tényezők működésére vezetendők vissza, azonban azok is éppen a mellett tanúskodnak, hogy csak ily kivételes tényezők hatása zavarja meg a jelenség szabályos alakulását. Néhány példa ez iránt tájékoztatni fog minket. Száznál több idegen jelenlevő volt (városokon kívül):

Abaujban: Borsod, Gömör, Sáros, Szepes, Torna, Zemplen megyékből;

Alsó-Fehér: Háromszék, Hunyad, Kis-Küküllő, Kolos,

M.-Torda, Nagy-Küküllő, Szeben, Torda-Aranyos, Udvarhely megyékből;

Arad: Békés, Bihar, Csanád, Csongrád, Hunyad, Temes, Torontál megyékből;

Bács-Bodrog: Torontál, Tolna, Pest-Pilis, Baranya, Csongrád megyékből;

Baranya: Bács-Bodrog, Fehér, Pest, Somogy, Tolna megyékből;

Bars: Zólyom, Túróc, Trencsén, Pozsony, Nyitra, Komárom, Hont, Esztergom megyékből;

Békés: Arad, Bihar, Csanád, Csongrád, Heves, Jász-Nagykún, Pest-Pilis, Sáros megyékből;

Bereg: Máramaros, Szabolcs, Szatmár, Ugocsa, Ung, Zemplén megyékből;

B.-Naszód: Máramaros, M.-Torda, Szolnok-Doboka megyékből;

Bihar: Arad, Békés, Csongrád, Hajdú, Jász-N.-Kún, Kolos, Pest-Pilis, Szabolcs, Szatmár, Szilág, Zemplén megyékből;

Borsod: Abauj, Gömör, Heves, Nógrád, Sáros, Szabolcs, Szepes, Torna, Zemplén, Zólyom megyékből;

Brassó: Csik, N.-Küküllő, Szeben, Udvarhely megyékből;

Csanád: Arad, Békés, Csongrád, Torontál megyékből;

Csongrád: Bács-Bodrog, Békés, Jász-N.-Kún, Pest-Pilis megyékből;

Esztergom: Bars, Fehér, Hont, Komárom, Nyitra, Pest-Pilis, Pozsony megyékből;

Fehér: Esztergom, Komárom, Pest-Pilis, Somogy, Tolna, Veszprém megyékből stb.

Láthatni ebből, hogy az idegen jelenlevők kiválókép a legközelebbi megyékből kerülnek ki. Sőt még azok is — a mint fentebb láttuk — kik idegen országokból jönnek, kiknél tehát a centrifugális erő sokkal nagyobb, nagy részben a legközelebbi megyékbe tódulnak, a csehek és morvák Nyitra, Pozsony, Pest-Pilis megyékbe, alsó-ausztriaiak Moson, Sopron, Pozsony, Vas megyékbe stb., a stájerországi és krajnai Vas, Zala megyékbe és Horvát-Szlavonországba stb., a román Brassóba, a szerb Temesbe stb.

És itt még egy érdekes jelenségre akarok figyelmeztetni. Az egyes megyék között tudniillik — természetesen bizonyos határok között — határozott csereviszony áll fenn.

Látjuk ezt a következőkből:

Abaujban legtöbb volt Sárosból (1175);
 Sárosban " " Szepesből (646), Zemplénből (462) és Abauj-
 ból (381);
 Alsó-Fehérben legtöbb volt Torda-Aranyosból (611);
 Torda-Aranyosban legtöbb volt Maros-Tordából (696), Kolosból (609),
 Alsó-Fehérből (574);
 Aradban legtöbb volt Temesből (457);
 Temesben " " Aradból (1229);
 Árvában " " Liptóból (144);
 Liptóban " " Árvából (370);
 Bács-Bodrogban legtöbb volt Torontálból (801);
 Torontálban legtöbb volt Temesből (1453), Csongrád (994), Bács (815);
 Baranyában " " Tolnából (1613);
 Tolnában " " Somogyból (1025), Baranyából (992);
 Barsban " " Nyitrából (1526);
 Nyitrában " " Trencsénből (2556), Pozsonyból (2252), Bars-
 ból (1810);
 Békésben legtöbb volt Jász-Kúnból (648);
 Jász-Kún-Szolnokban legtöbb volt Pest-Pilisből (2660), Hevesből (2178),
 Békésből (1098);
 Beregben legtöbb volt Ungból (669);
 Ungban " " Zemplénből (1647), Beregből (395) stb.

Nem nagyon meglepő-e az itt észlelt kölcsönösség? Minden megye igen jelentékeny számmal visszaadja a kölcsönt, melyet a másiktól fölvelt. És habár a dolog nem alakul egyszerűen úgy, hogy minden megye attól, melyet leginkább igénybe vesz, ismét maga is ugyan oly arányban igénybe vétetik, de mindig azon megyék közé tartozik, melyek leginkább igénybe vétetnek. A teljes kölcsönösség már azért sem lehetséges, mert a megyék területe és népessége nagyon különböző. Ha Bars idegen népessége között Nyitra áll első helyen, mint-hogy Barsnak csak 142,139-nyi népessége van, ellenben Nyitrának 370,651, csak természetes, hogy e nagy megye nem vonhat magához a sokkal kisebb megyéből ugyanannyi népességet. A majdnem kétszer akkora Zemplén természetesen több fiát küldheti Ungba, mint a sokkal kisebb Bereg stb.

És milyen okokra vezessük vissza e sajátosság jelenségét? Nem látszik ebben roppant pazarlása az erőknak, a gazdasági erőknak különösen? Ha Árvában 144 volt Liptóból és Liptóban 370 Árvából, nem volna sokkal egyszerűbb és okoszerűbb, ha Árvában otthon maradna a 144 és csak 226 ment

volna át Árvából Liptóba? Ugyanigy találjuk, hogy Bácsból átment 801 Torontálba, Torontálból 815 Bácsba! Nem volna-e sokkal okszerűbb, ha a helyett, hogy 801 ide, 815 oda vándorol, tehát 1616 ember helyét változtatja, a mi mindig költséggel, idővesztéssel jár, csak ama 14 ember, melylyel Bácsból több ment Torontálba, indulna útnak és a 801 Torontálból Bácsba, és a 801 Bácsból Torontálba induló embertömeg ott-hon maradna?

De e mozgalom éppen oly természetes, mint szükséges. Nem tekintve azt, hogy egy része e mozgalomnak nem munkaszerzésre vezetendő vissza, hanem egyéb érdekekre, családi látogatásokra, hatóságok fölkeresésére, iskolák látogatására és egyéb célú utazásokra, még ott is, hol az egyik, a másik is csak munkaalkalmat keres, e mozgalom természetes és szükséges. A munkatelepek eloszlása már egy fontos tényező, mely a vándorlást szükségessé teszi. Az egyik a vasútnál, a másik a gyárban, egy harmadik a bányában, a negyedik az erdőben keres alkalmazást és e célból odamegy, a hol az illető telepek léteznek. Sokan az otthon való alkalmazást társadalmi vagy családi okokból kerülik és inkább mennek más helyre, hol talán kellemesebb körülményeket fűzhetnek. Ismét mások mennek «új életet» keresni, kik otthon hajótörést szenvedtek. És végre sokan ismeretek szerzésére, s a látkör kibővítésére mennek idegen helyre, hogy más vidékekkel, más emberekkel, más szokásokkal megismerkedjenek. Mennyire tespedne, elcsontosodnék az élet, ha e folytonos hullámozások nem kavarnák föl a népet minden rétegében és mozgásban nem tartanák? A székek idejében az inasnak elő volt írva, hogy vándorolnia kell. A mai időben erre szükség nincs; a közlekedési eszközök ez irányban többet tettek, mint a legszigorúbb törvényekkel valaha elérhetni lehetett volna.

Igen érdekes és számos népmozgalmi és társadalmi jelenség szempontjából fontos jelenség a nők távolléte. Magyarország-Erdélyben mint a családból távollévő nő 145,874 mutattatott ki, és e szerint az összes távollévőknek 33·4 százalékát teszik. Ez elég jelentékeny szám, ha szem előtt tartjuk, hogy a nő hivatása a család körében találja határát, holt a férfiak mint munkások, katonák, tanulók szükségkép hosszab ideig távol vannak. Tekintettel azon különböző állásra, melyet a nő az egyes nemzetiségeknél elfoglal, tanul-

ságosnak tartom e viszonyt tovább vizsgálni nemzetiségek szerint és ekkor a következő eredményekhez jutunk: A nők tették az összes távollevőknek:

a románoknál	27·3	százalékát
a tótoknál	31·8	„
a horvát-szerbeknél	33·3	„
a magyaroknál	34·7	„
a székelyeknél	41·1	„

A románoknál tehát a nők legcsekélyebb arányban szerepelnek a távollevők között. Legtöbb van a székelyeknél, kikről tudva van, hogy mint cselédek különösen a Dunafejedelemiségekben keresnek szolgálatot. Magyaroknál és horvát-szerbeknél a távollevők között körülbelül azon arányban szerepelnek, mint átlagban az országban. De itt is nagyobb különbségeket fedezünk föl, ha a részletekre átmegyünk. A határörvidéken lakó horvát-szerbek között a távollevő nők aránya 38·7 százalékra emelkedik. A magyarokról általában el van terjedve, mintha különösen a helvét hitűek közül igen sok nő keresne alkalmazást mint cseléd. A statisztika ezt nem erősíti meg. Azon magyar megyékben, melyekben a helvét hitűek legerősebben vannak képviselve: (Hajdu, Bihar, Jász-Nagykün-Szolnok) a távollevő nők csak 30·6 százalékkal szerepelnek.

Érdekes a távollét és a jólét közötti kapcsolatot is kutatni; kétségtelen, hogy azon vidéken találjuk a legtöbb távollevőket, hol a kereseti viszonyok kedvezőtlenebbek, a nép szegényebb. E tekintetben leginkább szembeállíthatjuk a Duna jobb partján és a Duna balpartján fekvő megyéket. És mit találunk? A távollevők száma tesz:

a Duna jobb partján	84,971	(lakosság: 2.562,355)
a „ bal „	77,876	(„ 1.757,552)

vagyis:

a Duna jobb partján a népesség	3·3	százaléka
a „ bal „ „ „	4·4	„

Vegyük továbbá még Erdélyt és a határörvidéket, melyek szintén hazánk szegényebb vidékei közé tartoznak. A távollevők száma:

Erdélyben	80,656	(lakosság: 2.084,048)
Határőrvidéken	67,045	(„ 698,084)

vagyis:

Erdélyben	3·8	százalék
Határőrvidéken	9·6	„

A szegényebb vidékek lakossága sokkal nagyobb arányokban kénytelen tehát keresetét másutt folytatni, mint a gazdagabb vidékek szerencsésebb lakói. És a részletekre átterve, ugyanazt találjuk megerősítve. Somogyból a népességnek csak 1·8 százaléka van távol, Zalából 1·6 százaléka, ellenben Liptóból 6·0 százalék, Trencsénből 7·7 százalék, sőt Turóczból 10·2 százalék!

És minthogy a népesség szaporodásának főtényezője a nép jóléte, nem csodálkozhatunk, ha a távollevők és a szaporodás aránya között parallelismust találunk. Ott a hol a népesség nagyobb arányban kényszerítették más helyen kereset után indulni, ott a népesség lassabban is szaporodik. Így tett a népesség szaporodása a két utolsó népszámlálás között:

a Duna jobb partján	6·4	százalékot,	ellenben távollevő	3·3	százalékot
a „ bal „	1·5	„	„	4·4	„
Erdélyben	—3·2	„	„	3·8	„
a Határőrvidéken	0·5	„	„	9·6	„

Ha tehát nem is teljes a parallelismus, mindenesetre joggal mondhatjuk, hogy a nép szegénysége közös oka rendszeren távollétének és csekély szaporodásának, azon eset pedig, hogy túlszaporodás következtében volna a népesség egy része kénytelen családjától távol kereset után indulni, nálunk még aligha fordul elő.

Az ipar és kereskedelem képviselői nagyobb mozgékony-sága a földműveléssel foglalkozóknak a göröngyhez való ragaszkodásával szemben a társadalmi észlelők előtt régóta ismeretes és e jelenség a társadalmi és politikai élet számos fontos tüneményének magyarázatát nyújtja. *) Különben mi sem természetesebb, mint hogy a földművelő főkincse maga a föld, melyet mivel, az iparral és kereskedelemmel foglalkozó főkin-

*) Földes: *Városaink és a városi lakosság életviszonyai*. Budapest, 1883.

cse a munka és az annyira mozgékony tőke, különösen képviselve a folyvást hullámozó és mozgó pénz által. Tényleg arról győződünk meg, ha az utolsó népszámlálás segítségével a népmozgalom e mozzanatáról tájékozást keresünk, hogy míg az egész országban az idegen, illetőleg nem helybeli elemek 9·22 százalékkal szerepeltek, addig a városokban éppen kétszer annyit, tudniillik 18·23 százalékot találunk. És a különbség város és vidék között annál nagyobb, mentől távolabb van a pont, melyre a vonzódásnak érvényesülnie kell. Így ugyanazon megyéből van az ország összes községeiben illetőleg lakhelyein 5·38 százalék, a városokban 6·25 százalék, tehát az eltérés még nem igen nagy; más megyéből az országban már csak 3·02 százalék, a városokban 9·29 százalék, Ausztriából az országban 0·49 százalék, a városokban 1·87 százalék, és külföldről az országban 0·08, a városokban 0·30 százalék. A nagyvárosi jelleget az idegenek nyüzsgő seregével itt is a főváros képviseli. A fővárosban tartózkodók közül csak 42·72 százaléka volt pesti születésű, tehát több mint fele az itt tartózkodóknak idegen helyen született; Berlinben a lakosság 43·3 százaléka volt berlini születésű az illetőség szerint pedig 66·84 százaléka birt fővárosi illetőséggel; 26·95 százaléknak az illetősége volt hazánk, 5·08 százaléknak Ausztria, 0·88 százaléknak más idegen államok, 0·25 százalék ismeretlen országok. Bécsben 34·5 százalék volt illetősége szerint oda tartozó.

Ha már ez adatokból is eléggé látjuk mennyivel mozgékonyabb a városok lakossága, úgy azt még jobban fölismerjük, ha éppen csak a külföldről nálunk tartózkodóknak eloszlását vidék és város szerint tekintjük. A mi mindenekelőtt az Ausztriából nálunk (Magyarország-Erdélyben) tartózkodókat illeti, úgy azok óriás száma 67,762 tesz, és ezekből magukra a városokra 40,163 azaz 59·2 százalék jut; az egyéb külföldről összesen 10,050 tartózkodik nálunk, ezekből pedig 6406, azaz 65·1 százalék jut a városokra.

Ha külön számba vesszük a huszonöt törvényhatósági várost, azt látjuk, hogy ezekben ismét a népesség hullámozása nagyobb, mint a városokban együttvéve, a mennyiben itt a helybeliek arányszáma csak 77·01 százalék. Az egyes városok közül különösen a következőkben bír az idegen népesség nagyobb jelentőséggel:

Pozsony	helybeli	népesség	57·80
Losonc	„	„	58·80
Kassa	„	„	58·87
Rima-Szombat	„	„	59·08
N.-Szombat	„	„	60·36
Sopron	„	„	66·39
Pécs	„	„	69·29
Temesvár	„	„	71·52
N.-Várad	„	„	74·07
Brassó	„	„	76·66

Igen csekély az idegen népesség aránya különösen a következő városokban :

	összes tény- leges lakosság	helybeliek	idegenek
Szék	2,759	2,741	18
Kún-Szt-Márton	11,155	11,067	88
Felső-Bánya	5,758	5,642	116
Vizakna	3,683	3,562	121
H.-Nánás	13,957	13,754	203
Árok-Szállás	12,794	12,588	206
Kis-Új-Szállás	11,083	10,868	215
Kis-Kún-Halas	15,039	14,757	282
H.-Böszörmény	19,035	18,586	449
Zenta	21,200	20,425	775
Makó	30,063	29,230	833
Szentes	28,712	27,327	1,385
H.-M.-Vásárhely	50,966	48,996	1,970

Az idegen elemek csekély jelenléte részint az illető városok mezőgazdasági jellegének tulajdonítandó, részint annak is, hogy egyes városok a hanyatlás tüneteit mutatják, a mennyiben legalább ez a népesség csökkenéséből — szemben az 1870-iki népszámlálással — következtethető; így Szék, Felső-bánya, Vizakna stb. népessége 1870 óta csökkent.

Habár tehát városaink az idegen elemek magasabb arányait foglalják magukban, mint a vidék, úgy mégis még ezeknek jelentékeny része is eléggé conservatív jelleget mutatnak föl és az újkor telepedési szabadsága jóformán csak a nagyobb, iparos jelleggel bíró városokban érezteti magát erősebben.

A népesség vándorlásának eddig csak azon részét vetjük tekintetbe, mely ideiglenes természetű; az illetők bizonyos idő múlva visszatérnek származási helyökre. Egészen más jelentőséggel bírnak már a vándorlások, a mennyiben céljok

egy új hazának megnyerése. Legyen szabad erről is röviden szólni.

A mi mindenekelőtt a bevándorlást illeti, az hazánkban jelenleg nagyobb jelentőséggel nem bír és alkalmasint a közeli jövőben sem fog bírni. Az európai államok kivándorlóit többnyire oly előnyöket keresnek új hazájokban, melyeket hazánk nem nyújthat és ha még néhány évtized előtt kiváló szakférfiak (List, Roscher) a bevándorlást Magyarországra a németeknek nagyon ajánlották, úgy jelenleg épen az ellenkező tanácsokat hangoztatják künn. A bevándorlás tehát nálunk csak visszatelepítés lehet, a mint az legújabban a csángókkal megkísértetett.

Míg tehát a bevándorlásnak inkább a múltban (Mária Terézia, II. József) volt jelentősége, addig, fájdalom, a kivándorlásnak, mely azelőtt jóformán ismeretlen jelenség volt, a jelenben van. Így Magyarországból 1882-ben Hamburgon át egyenesen szállíttatott :

férfi	7436
nő	1824
összesen	9260

Ebből indult az Egyesült-Államokba 9257.

Közvetve pedig szállíttatott Hamburgon át :

férfi	5524
nő	1276
összesen	6800

Ebből indult az Egyesült-Államokba 6757.

Ausztriából ellenben szállíttatott :

közvetlenül	4502
közvetve	1373
összesen	5875

A kivándorlás tehát Magyarországból sokkal nagyobb, mint a sűrűbben lakott Ausztriából, a mennyiben Magyarországból összesen 16,060 egyén vándorolt ki Hamburgon át, Ausztriából csak 5875.

Fájdalom, nincsenek adataink, hogy a kivándorlás alakulását az utolsó években figyelemmel kísérhessük. Csak az Egyesült-Államokba való kivándorlásra nézve vannak ada-

taink, melyek az Egyesült-Államok kormánya által közöltetek és ez adatok annyival inkább nyújthatnak tájékozást, a mennyiben a fentebbi adatokból is láthatni, hogy a magyar kivándorlók — kevés kivételt nem tekintve, (16,060-ból csak 46) — az Egyesült-Államokban keresnek új hazát. Az Egyesült-Államokba volt a kivándorlás Magyarországból

1871:	119	1877:	540
1872:	1032	1878:	632
1873:	892	1879:	1518
1874:	852	1880:	6668
1875:	747	1881:	6756 *)
1876:	475	1882:	16014 *)

A kivándorlásnak hazánkból ez adatok szerint tehát sokkal nagyobbnek kellett lenni, mint azt a belügyminiszteriumnak sikerült megállapítani, mely a hozzá beküldött jelentések szerint az 1879-től mintegy 1882 június illetőleg októberig kivándorolt egyének számát 18,609-re teszi.

E két szám bármelyikét fogadjuk el, hazánk népesedési viszonyainak egyik sötét pontját képezi a kivándorlás, mert azt más körülményre nem lehet visszavezetni, mint főleg a nép kedvezőtlen gazdasági helyzetére.

FÖLDES BÉLA.

*) A hamburgi kikötőn át.

ANYA ÉS GRÓFNÉ.

Regény.

Második közlemény. **)

V.

Rövid vázlata egy ifjú kornak, mely az egri gymnasiumban kezdődik és egy kárhuzatos könyv olvasásával végződik.

Vége szakadván Nagy-Tereskén a temetési pompának és szertartásoknak, Auróra grófnénak igazi könnyei is lassanként fölszáradának.

Nem rögtön, de lépésről lépésre, a mint körültekintett és más emberek beszédét hallá, vette észre, hogy a Tereskey-család még mindig virágzik. Tehát semmi sincs elveszve; a világ megtarthatja rendes folyását. A különbség csak az, hogy eddig Lothar Kelemen öcsésében kereste a jövődönék összes biztosítékait, most pedig saját gyermeke változott azon fényes nappá, mely körül a csillagok ezrével forognak.

A jó középbirtokos özvegyet egy undok darab ön rombolása egyszerre első rangú hatalmassággá tette. Ezzel pedig kezdtek visszatérni leánykori eszméi, vágyai, nézetei és szenvedélyei is. Bécs gyönyörei, az udvar kegye, a címek, rendjelek bálványozása s a ragyogás a legválogatottabb társaságokban.

Egyelőre azonban megholt férjének akarataról sem feledkezett meg. Ám kezdje pályáját Árpád mint megyei «latainer gróf». Majd megjö esze, megházasodik, bele szeret a bécsi palotába s akkor érteni fogja, minő élvezet az, ő excellentiája czímet

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 85-dik számában.

viselni egyedül csak a születés és roppant vagyon jogánál fogva, míg mások, érdemesebbek is, csak egész életi küzdés, fáradság és önmegtagadás útján juthatnak hozzá s akkor is csak másodrangú nagyságok maradnak.

Auróra grófné még ingadozott; nem tudott azon öntudathoz szokni, hogy az ország leggazdagabb birtokosai közé tartozik. Szíve, ízlése, hajlama Bécs felé vonzotta: de férje életében gyakran kellett hallania a legkíméletlenebb kárhoz-
tató ítéletet azon főurakra, kik a haza földéről nyert jövedelmeket külföldön költik el. Sőt e gyűlöletes értelmet magában foglaló elnevezést «absentista» megtanulta. S miután a tíz évi megszokás, a férj iránti kegyelet és a szép márvány obelisk, mely a kertben intő jelként állott s hova ő gyakran sírni is eljárt, még visszatarták őt, megmaradt kistereskei közepszerűségében.

Őszre fordulván az idő, az iskolai év kezdetével bevitte fiát Egerbe. Egész házat bérelt számára s bele fényes udvart szervezett. Volt ott udvarmester, szakács, két bérruhás szolga, konyhaszemélyzet, kocsis két hámos lóval, lovász egy pár háttas paripával.

A háznál fő ember volt a nevelő, a kit maga az érsek válogatott ki fiatalabb papjai közül s így nem maradt egyéb hátra, mint a szorgalmas tanulás, vagyis azon munka, melyet a legkényelmesebb úrficskának is személyesen kell teljesítenie. Pedig olyan jó lett volna fölfogadni valami szegény tanulót, a ki egy kis fizetésért kettőért is megtanulja a leczkét.

Így kezdte meg Árpád gróf az iskolát Egerben, mindjárt a gymnasium V-ik osztályában. Eszes, szemes, értelmes fiú volt; mindent gyorsan fölfogott. Nagy figyelemmel hallgatta tanárainak magyarázó előadását, hanem ha egyszer valamit megértett, nem gondolt többé vele, hogy a tárgyat fejébe is verje. Ezért, ha fölszólították, nagyon keveset tudott elmondani, de ha kérdeztették, rendszeren találó feleletet adhatott.

Daczára kivételes helyzetének s azon öntudatának, hogy nincs messze a vidéken, otthon és az iskolában oly nagy úr, mint ő, mégis föltünő hévvel kötött egész életre szóló barátságot társaival. Különösen pedig egy Csete Sándor nevű gyermek nyerte meg kiváló vonzalmát és pártfogását. Ez a fickó amolyan úri betyár volt, a ki, ha kalapjára árvalányhaját tűzött és fényes aczélből gyártott csákánykájával végig csörte-

tett a város útczáin, tökéletesen hitte, hogy ő a leghíresebb férfi Hevesmegyében s még az angol lord is irigyelheti sorsát és boldogságát.

E legbensőbb barátságnak azonban elvitázhatatlanul a legfontosabb indoka és kútfeje volt. Tudniillik vitézlő Csete Sándor ifjúuram bizonyos ritka és rendkívüli kincsnek birtokában volt. Aranynál, drágakőnél értékesebb jószágot hordott kabátjának legtitikosabb zsebében, úgy, hogy Árpád gróf, ha Tereskey gróf nem volna, Csete Sándor szeretne lenni.

Mi volt e milliókat érő vagyon, mely Árpád grófot elbűvölte, mely egész lényét megigézte?

Egy régi, sárgúlt, füstös kézirat, melyben összeszedve, minden diákos csíny meg volt írva, a mit e bátor hősök valaha tettek és a mit csak terveztek, de abba hagytak.

Árpád gróf e kéziratot nagy szenvedélylyel tanulmányozta és olvasás közben egészen oda volt a lelkesedetséglől, de mikor válogatott volna csínyekben s a kivített tervezgetné, meggyőződött, hogy legtöbbször igen merész s nem is való már a mai viszonyok közé.

Pedig titkos ösztöne sürgette, hogy valamit kell tennie. Gyermeksége óta hadviselő tábornok lévén, csak örvendhetett, ha rangjához és bátorságához mért ellenséget látott maga előtt. És ki lehetett e természetes ellenség más, mint a tanári kar?

Holmi apróságokat már el is követett. Segédek az osztály növendékei közül mindig kellő számban ajánlkoztak, mert a kis diák is bölcsen tudja, hogy ha kihágást követ el, a főkolompos pedig egy igen nagy úr gyermeke, a büntetés a lehető legszelídebben üt ki.

Az évnek vége felé azonban e buzdító jelszó alatt «paulo maiora canamus» oly csíny végbevitelét választották ki a becses grűjteményből, hogy az iskolában egyszerre minden fegyelem fölbomlott s a tanári kar a vakmerő insultust gyávaság és örökös nevetségessé létel nélkül el nem tűrhette.

Tehát megírták a grófnénak, hogy rögtön vegye ki fiát az intézetből, hol többé helye nem lehet. Mindamellett, tekintve a szülők rangját és érdemeit, kivételkép engedik, hogy a bűnös gyermek a vizsgálatokat privatim letehesse.

Auróra grófnét úgy érte e levél, mintha mennykő ütött volna a házba. Rögtön fogatott, behajtatott a városba és hangos

sírás és kétségbeesett jajgatások között érkezett gyermeke szobájába.

Volt özöne a könnyeknek és a leghevesebb szemrehányásoknak, miknek százszor ismételt refrainje más sem lehetett: az én fiam, gróf Tereskey, kicsapott diák!

Árpád bűnbánatos arcczal hallgatá végig a megérdemlett nagybőjti prédikációt, de mihelyt szóhoz jöhetett, kétke-dés nélkül megölelte anyját és össze-vissza csókolta.

— Mamám! — kiáltott hősiesen elszánt hangon — légy kegyes, és ne csinálj ebből a historiából nagyobb dolgot, mint érdemli. Tulajdonkép ki sem csaptak, csak azt mondták: pusztuljak innen, mert kicsapnak.

— Szerencsétlen elvakult, hát ez nem mindegy?

— Már akár mindegy, akár nem mindegy, a földolog, hogy semmi okunk kétségbeesni. Lásd édes imádott mamám, az iskolai büntetés csak olyan, mint az elítéltetés politikai vétségek miatt. Az embert börtönbe zárhatják, még halálra is hurcolhatják, végre még is derek becsületes hazafi marad.

— Hallgass szörnyeteg. Kitől tanulod te itt e forradalmi beszédeket?

— Engedd meg mamám, hogy kimagyarázzam magamat. Lásd, egykor gróf Andrássy Gyulát halálra ítélték, az idén pedig odapenderítették miniszterelnöknek. Bezzeg megfogja az orrát ma az udvar s elmondhatja: ejnye még is kár lett volna ezt az embert úgy elhirtelenkedve fölakasztani!

A grófnéra hatott az érv, még inkább a csattanós példa: de annál végtelenebbül megbotránkozott fiának nyers beszédmódorán. (Csete Sándor szokott stilusából ragadt rá.) Egy gróf Tereskey, a ki Auróra grófné szerint hivatva van arra, hogy egykor Bécsben a himmelpfort-utcai palotában a legmagasabb rangú uraságokat vendégszeretőleg fogadja teremeiben, sőt hogy izlés, választékosság és pazar fény tekintetében meg a hozzá hasonlók előtt is utánzásra méltó példányképül szolgáljon!

És ez a felrevezetett gyermek, a ki a miniszterelnöki kinevezést magában foglaló kézíratról úgy beszél: oda penderítették! a ki azt mondja: az udvar megfogja az orrát!

— Nem! -- gondolá — ezt nem szabad túrnöm. Ezen minden áron segítenem kell. Egy igazi Tereskey ivadéka csak bécsi palotájában lehet otthon.

Szerencsére a grófné ezt csak gondolta, de elő szóval ki nem mondta: különben a hevesmegyei tüzes vérű gyerkőcz visszagondolja:

— Majd ha fagy.

Ezekből következett, hogy Auróra grófné, a ki lelke hajlamát követve, az osztrák fővárosba vágyott, most nem csak alkalmas ürügyet, de komolynak látszó okot is talált arra, hogy beköltözzék azon palotába, mely Lothar Kelemen gróf halála óta üresen állott.

— Ki követelhetné tőlem, az anyától, hogy egyetlen fiamat, a család végső reményét, végkép elvadulni engedjem?

Még ott Egerben a legudvariasabban megköszöné az érseknek, hogy oly jeles nevelőt küldött házához; ezzel egyzsersmind a derek tudós, de igen is könyveibe merült, s így nem eléggé gondos papot, úri módon megajándékozva, visszaküldé oda, a honnan jött.

A nyári hónapokat még Kis-Tereskén töltötte. Szeptember végén megmutatta fiának Nagy-Tereskét, az ottani pazar pompával épült kastélyt. Végre októberben, mindjárt a legelső komor és ködös nap beköszöntésével, úgy érkeztek Bécsbe, mint a kik haza jöttek és állandóan ott szándékoznak megtelepedni.

Nagy híre ment e változásnak Bécsben és Buda-Pesten is. Itt a kiméletlen lapok írták, hogy az alma nem esik messze a fájától. A kávéházban még drasztikusabb kifejezéssel eltek, hogy ebből-abból nem lesz szalonna. Ellenben a telhetetlen Bécs ujongva ismétle örökös mondókáját, hogy csak egy Bécs és egy Residenz-város van a világon!

A grófnénak azonban távolról sem jutott eszébe, nyílt házat tartani. E tekintetben megerdemli a dicséretet, hogy folytatá özvegyi gyászát; nem járt látogatóba s viszonzlátogatók sem háborgatták.

Két vagy három hét múlt el, a midőn egy napon, mint ha csak az elfogadó terem padlója alól bújt volna ki, újra megjelent pater Lactantius, megöregedve, de erélyéből semmit sem veszítve. Csak fél óráig kellett a grófnéval beszélnie s már vagy amnestiát kapott múltkori igen kétértelmű viseleteért, vagy mi valószínűbb, napnál világosabban bebizonyítá ártatlanságát s mindent valami sajnos félreértésnek tulajdonított.

Megkezdődven az iskolai év, Árpád gróf csak most látta, hogy fogva van és nem viszik a nyilvános iskolába. Pater Lactantius kezdte előadni a VI. osztály számára előírt tantárgyakat. Nem szigorúan, nem gyötörve és túlterhelve tanítványát, hanem látszólag igen liberalis és igen tetszetős modorban, mint szerzetének politikája hozza magával. Más szóval a cseppenként beadott mérget soha sem feledte el előbb jól megczukrozni.

A fogoly, látva, hogy sem közeli környezetében, sem távolabbi érintkezéseiben segílyt és fölbátorítást az ellenállásra nem nyerhet, megadta magát. Egész évben meglehetősen szorgalommal tanult. Egyebet sem kívántak tőle, sőt kevesebbel is megelégedtek volna.

Az év végén, szerencsésen letevén a vizsgálatot, csak úgy ragyogott a fehér lapon a sok «kitünő», mint éjjel a sötét égen a csillagok serege.

Ez időtájba esett az ifjú gróf születésének évfordulati napja (névnapot nem tartottak, mert szent Árpád napját nem találták meg a kalendáriumban), pater Lactantius, hogy egyszersmind növendéke szorgalmát is megjutalmazza, vett neki ajándékba egy igen csinos kötésű könyvet, melynek vörös bőrből készült külső táblájára arany betűkkel rá nyomtatá: Pater Lactantius az ő legkedvesebb tanítványának.

Maga a könyv, igen ismert jeles mű. Kempis Tamásnak valóban költői, de igen is rajongó pietismussal áthatott ömledézesei.

Árpád gróf hódolattal fogadta a becses ajándékot, de ugyan ekkor kezdett visszaemlékezni, hogy ő mindig hadviselő tábornok volt, s ha szüksége lesz hozzá méltó hatalmas ellenségre, megtalálhatja azt az édes-keserű páternek drága személyében is.

Ez óta a palota örököse lesni kezdte az alkalmat, miként lehetne, csak félórára is kiosonni a ház kapuján. Nem könnyű föladat volt ez, mert a kapus soha sem mozdult helyéből; a bajusztalan németet pedig nem akarta összeesküvésnek társául elfogadni.

De valamint pokolban is megesik egyszer a vásár, úgy megtörténhetett, hogy Árpád gróf, egy alkonyatkor, míg a kapus fölgyújtá a gázlámpákat, kiszökött a palotából.

Ez a fiatal ember ma volt életében először magában,

kísérő nélkül Bécs zajos és néptömegtől elborított utcáin. De a járást már jól ismerte. Ment tehát sebes léptekkel egyenesen a Graben felé s ott belépett egy könyvárús boltjába.

— Uram — mondá jó németiséggel, de azért világosan fölismerhető magyaros hangékezettel — én egy ilyen nagyságú könyvet keresek, mint ez itt a kezemben.

— Egy ilyen nagyságú könyvet? Ha csak ez a kívánsága, akkor egy kötet helyett tízezerrel is szolgálhatok.

— Igen — folytatá a vásárló — de nekem olyan könyv kell, melytől az ájtatos kávééníkek prüszkölnek, borsózik a hátuk, és megjövendölik, hogy legfőlebb mához két hétre az utolsó ítéletre hívó trombitaszó megharsan fölöttünk.

A könyvárús, a ki lipcei származású, szabadszájú német demokrata volt, nagy tetszéssel fogadá ez előadási modort s felelé:

— Ha ön, uram, ilyen portékát keres, akkor jobb helyre sem juthatott, mint épen ide. A többi között itt van mindjárt egy, még pedig a javából, s mint látom, nagyságra és vastagságra is hasonlít az ön könyvéhez.

— Mi az ára?

— Két forint.

— Itt van. Ajánlom magamat.

Ott hagyta a boltot s nem törődött vele, bármit gondoljon a német az ily különös könyvvásárlásról.

Innen tovább ment s nézegetve a cziintáblákat, talált egy könyvkötőt, a ki boltkirakatánál fogva, diszkrétességekkel foglalkozott.

— Méltóztatik parancsolni? — kérdé az előzekeny iparos.

— Uram — szólta az ifjú s a kezében levő két könyvet egy előtte álló asztalra tévé. — Arra kérném önt, hogy e czifrán bekötött könyvnek belsejét vegye ki, s tegye helyébe, ugyanezen kötésbe eme másikat, melyet asztalára tettem. Lehet ez? megtörténhetik ez?

— Oh, kérem, hogy ne? csak tessék parancsolni.

— Két vagy három nap alatt kész?

— Ha sürgös, akár holnap ilyenkorra.

— Mit fizetek?

— Hja — felelé a könyvkötő, a ki mindjárt látta, hogy ily szokatlan és szeszélyes megrendelésre azt szokták fizetni, a mit kívánnak. — A munka nehéz; igen-igen ügyes legényt

kell hozzá állítanom, különben meglátszik a csere, s a változást minden szem észreveheti.

Árpád gróf megütődve nézett az iparosra. Egyszerre egész tervét elárulva látta, holott a könyvkötő, csak üzleti szempontból találá ki, hogy itt valami úri tréfa, vagy ártatlan rászedés foroghat kérdésben. Egy ideig gondolkodott, hogy három, vagy négy forintot kérjen, a midőn a türelmetlen ifjú közbevágott.

— Meg van fizetve e munka tiz forinttal?

— Tiz forinttal? oh kérem, körülbelül. Igen, épen tiz forintot akartam mondani.

— Akkor megalkudtunk. Itt a tiz forint.

— Hová parancsolja, hogy a kész munkát küldjem?

— Nem szükség fáradni. Holnap estére majd ide küldöm az egyik inast.

A tiz forint, meg az «egyik inas» végkép megtette hatását. A könyvkötő átadta aranyos betűkkel nyomtatott czégyegyet, az ifju pedig jó éjtszakát kívánva, eltávozott.

Árpád gróf bevégezvén föladatát, mely legfőlebb félórai idejébe került, sietett haza, belépett a palotába s már jobb lába a lépcső legalsó fokát érte, a mint érzé, hogy valaki megragadja a karját.

— Ho, hó, úrficskám, ide nem olyan könnyű lesz bejutni.

A kapus volt, a ki a vakmerőt föltartóztatá. Nem volt rajta vörös frakk, sem kezében bojtos ezüst bot, mert vendégek nem jártak a házhoz. Kötelessége csak annyira terjedt, hogy felelni tartozott, ki ment ki a palotából, vagy ki jött be.

A ház ifjú ura, megfordult. A lámpa fénye megvilágítá arcát s a kapus, mint ha sóbálványnya változott volna, úgy megdermedt, megismervén, kit szólított meg ily elbizakodott módon?

— Nos? — kérdé a fiatal gróf, végig nézve az embert — Mi baj?

— Ah, a méltóságos gróf — hebegé a kapus — a legalázatosabban bocsánatot kerek, mert valóban nem láttam, hogy méltóztatott volna kimenni.

— És ha nem is látott? lát most, hogy visszatérek. Volna talán valami észrevetele; mikor menjek ki, mikor térjek vissza?

— Az ég őrizzen még a gondolattól is.

— Akkor takarodjék dolgára.

Ezt Árpád gróf igen főnhéjazólag subintá oda. A mi bizonyítja, hogy az egykori egri diák és Csete Sándor kenyeres pajtása, ha akart, «úr» is tudott lenni; különösen ha valami nagy mártásból, szelidebb módon, ki nem szabadulhatott.

Egyébaránt a merész kihágást elkövető fiatal embernek igen szerencsés napja volt. Félórai távollétét senki sem vette észre a palotában; kivéven a kapust, a kinek azonban épen nem lehetett érdekében a ház örökösével újjat húzni.

Itt minden szokott kerekvágásában folyt. A grófné zongorázott; a pater ebéd után szobájába zárkózott, és kenetesen breviariumozott.

Hanem valaki meglátott a grófon egy igen világosan eláruló jelt. Volt a palotában, a sok német cselédség között, egy még subancz éveit élő magyar inas is. Névszerint Sapkás Palkó uram, a ki a megbukott «egri udvar»-hoz tartozott s miután oly jámbor ficzkónak mutatkozott, hogy fát is lehetett volna a hátán vágni, valahogy itt rekedt, sőt kezdtek már arra is nevelni, hogy egykor az ifjú grófnak komornyikja legyen.

Ez a szolgál, a midőn valamely teendője végett ura szobájába lép, egyszerre oly valami rettenetes és csodálatos dolgot pillant meg, hogy bámulatában a szája is tátva maradt.

— Mi baj, Palkó?

— Jaj Istenem, soha életemben ilyet nem láttam: talán csak nem a sátán kápráztatja a szememet?

— Beszélj, ha tetszik, okosabban és rövidebben.

— Alázatosan bocsánatot kérek, de ez nem lehet tiszta dolog. A méltóságos gróf csizmájának a sarkán sár van.

— Sár? — felelt megütődve, de mindjárt összeszedve magát, folytatá — akkor ez a te dolgod, oktondi. Hozz mást, ezt tisztítsd meg, azután pedig fogl be a szádat.

— Értem, kérem alássan.

Mikor ismét egyedül maradt szobájában a gróf, elmélkedék.

— Egy odatapadt sár elárulhatja az embert. Mamám ugyan meg nem látja, pedig végig nézeget rajtam: de a pap, mentül inkább forgatja szemét az ég fele, annál jobban tudja mi van a talpam alatt.

S miután Sapkás Palkó uram a titok egy részét tudta s kedvet is mutatott az ifjú gróf bizalmát megérdemelni, másnap alkonyat felé a dolog folytatása következett.

— Ficzkó, hogy vagy a német nyelvvvel?

— Bizony nagyon rútlul töröm: hanem már nem adnának el rajta.

— Lásd e jegyet. Útca, házszám, cím, név minden be van írva. Menj e könyvkötőhöz s hozz el onnan egy könyvet. Hanem jól dugd el! hogy még a Pontius Pilátus se vegye észre (reminiscentia Csete Sándor úr stílusából). Értetted?

— Értettem. Megyek és jövök.

És ment és jött is, hozván onnan egy helyett kettőt is. Mert a lelkiismeretes könyvkötő Kempis Tamás *Imitatio*t is visszaküldte, még pedig szíveségből, úgy könnyedén zöld vászonba kötve.

Ezzel azonban nagy bajt okozott, mert sem az úr, sem a szolga ki nem találhatták, mint lehetne e kéretlenül érkezett jószágot nyom nélkül elpusztítani. Elégetni a kandallóban, most nyáron? hát ha az égő papír füstje belepi a palotát. Bedobni a hidról a Duna kis ágába? Ez nagyot czuppan; a szemfüles bécsi rendőrség meghallja, meglátja s ki tudja minő gyanút ébreszthet? Egy elfogott inas és rendőri vizsgálat a főuri palotában! Eddig egyikök sem tudta, mily nehéz valami veszélyes tárgyat úgy megsemmisíteni, hogy nyoma sem maradjon a föld fölött.

— Úgy vagyunk vele — okoskodék Palkó — mint nálunk a faluban. Könnyű volt a pénzes zsidót becsalni a házba, még könnyebb agyon kómintani, de nem tudták hova rejtsek a holttestet. Rajta is vesztek.

A leghelyesebb kisegítő eszközt, épen a legutoljára találák föl. Mert messze kereskedtek, a legczélszerűbb alkalom pedig közel volt. Egyszerre eszébe jutott az ifjú grófnak, hogy e rettenetes könyvet legjobb lesz egyszerűen bevinni a palota könyvtárába, s ha ott beszúrták a többi könyv közé, akár megtalálja valaki akár nem, semmi veszedelem többé. Íme ily egyszerű, sokszor, a legnehezebb kérdések megoldása.

Árpád gróf alig várta, hogy a palotában adott jelre, a teremekben meggyűjtsák a lámpákat és végre olvashasson is valamit azon könyvből, melyhez oly kalandos módon jutott.

Éva anyánk nem nyúlt oly mohó vágygyal és ellenállhatatlan kíváncsisággal a tiltott gyümöleshöz, mint a szigorúan őrzött fiatal ember végre egy igazi «rossz könyv»-hez.

— Tehát oda jutottam — mondá — hogy annyi haszontalan várakozás után végre igazi rossz könyv kerül kezembe! Mi lehet benne? Miért lehet ily gonosz híre? Ah, mily gyönyör oly tiltott dolgokat olvasni, miket eddig nem tudtam, most pedig szabadon bepillantathatok a titkok paradicsomába! Miért tilthatták? miért ijesztgettek vele? Mi lehet a sátán sugallata, a pokol csábítása? Vizsgáljuk meg, hol rejtőzik azon gonoszság, aljasság és förtelem, a mit valaha a kárhozott lelkek az ártatlan szívek megrontására a boszorkányok könyháján összefőztek.

És olvasta könyvét. Lapról lapra várta, mikor kezdődik már az undok kotyvalék, a pokolnak kénzagú varázs itala? azon lelket megölő, testet megfertőztető hamis tudomány, mely eddig előtte kilencz pecséttel volt lezárva?

Olvasta, s mentől tovább olvasta, mindinkább meggyőződött, hogy itt az író csak a legtisztább szándék s a józan ész legtermészetesebb ítélete vezethette a következőtetésekre.

Ez volt tehát a rossz, gonosz, istentelen és kárhozatos könyv, melynek tartalmától az ifjunak fogékony szívét meg kellett őrizni. De hát mit sejtett eddig is mást, ha csendes elmékedései között lelke vizsgálódni talált és e szellemes, vidám, átlátszó eszmék játszadoxni kezdtek vele? Most pedig egy tudós férfinak lángelméje és elbájoló ékesszólása mindent oly nemes szándékkal, igyekezettel és az érvek hatalmával be is bizonyított.

Ez az irtóztatóan elátkozott könyv pedig a nemes, szelíd és az önmegtagadásig kimeletes Renan tanár ismeretes műve volt.

Három napig tartott az olvasás. Ideje elég volt a tudni-vágytól elragadtatott növendéknek, mert épen most iskolai szünidők voltak.

Ekkor azonban elérkezettnek hitte azon perczet, hogy mesterileg összegyűjtött ütökártyáját a semmi rosszat nem gyanító pater ellen kijátszsa. A terv megérett, tehát jöjjön a válság, s végződjek, a mint a sors könyvében meg van írva.

Hárman ebédelték.

A csemege fölhozatala után Árpád gróf, anyja felé fordulván, így kezdé :

— Mamám, még nem is dicsekedtem előtted, mily gyönyörű könyvet ajándékozott nekem, születésem napjára, az én mélyen tisztelt nevelőm. Neked e könyvet okvetetlenül el kell olvasnod. Ha visszatérsz szobádba, ott találod asztalodon. Könnyen rá ismerhetsz. Vörös bőrbe van kötve s kívül aranyos betűkkel megjelölve: Pater Lactantius az ő legkedvesebb tanítványának.

A jámbor tisztelendő úrnak különben fanyar ábrázata egyszerre fölragyogott. És ez őszinte érzelme volt, mert ha szerzetének eljárási modoránál fogva czélja felé mindig kerülő úton is törekedett eljutni, azért a mit tett és mondott, kifogástalanul tiszta meggyőződésből származott. Nem szabad tehát őt a közönséges és mindennapi alattomos cselszövők közé számítanunk.

Egy kicsit meglepte őt ugyan növendékének föltűnő lelkeselettsége s nem hitte, hogy az ő Kempis Tamásának nem e prózai földre való extasisai egy könnyelmű fiatal emberre mindjárt első olvasás után ily hatással legyenek. De hát, a megtértek történeteiben csodák is fordultak elő.

Folyvást helybenhagyólag hajtogatta fejét; bibliai egyszerűséggel örvendett, hogy a jó mag jó termőföldbe hullott, tehát egészséges gyümölcsöt is hozhat.

Másnap esti hat órakor, a midőn a három személyből álló társaság ismét ebédre gyűlt, a grófné egészen átszellemültnek látszott. Nyájasan üdvözlötte a nevelőt, szokatlan hévvel ölelte meg fiát.

Elhozta kezében a szép kötésű könyvet, s mint drága kincset letette tányéra mellé az asztalra. A pater boldog volt, Árpád gróf nem érté a dolgot.

Egész ebéd alatt mindig csak e gyönyörű szép munkát dicsére. Hogy tegnap éjfél után három óráig olvasta, s reggel, mihelyt fölébredt, újra elővette, mert a ki egyszer hozzá kezd, nem teheti le kezéből.

— Oh! — monda — sírtam, szívemből sírtam s könyveim patak módjára hulltak a lapokra. Még eddig nem volt fogalmam, hogy így is lehet írni. Mikor a XXV-ik fejezetben az üdvözítő halálát elbeszéli, a szörnyű képet oly mestერი ecsettel festi elénk, hogy az olvasó szeme előtt látja a három

keresztet. Ekkor fuldokolva kiáltottam föl, könnyeim párnámra folytak, szívem úgy dobogott, mint ha ki akarna szakadni mellemből.

Pater Lactantius fészkelődve ült helyében. Valami súgta fülébe, hogy iszonyatos félreértés vagy a legfeketébb csalás lappang a dologban. Mert nagyon jól ismerte Kempis Tamás művének összes fejezetit. Van azokban magasztos poesis, beteg rajongás és hangzatos declamatio, de hogy akár melyik fejezetében a keresztre feszített isten-embernek halálát történelmi alakban adná elő, azt sem hallotta.

— Grófné, szabad kérem e könyvet egy pillanatra?

— Tessék, uram. Ez az égszínű szalag jelzi azon büv-erővel írott helyet, mely az olvasónak egész lényét fölrázza és fölláztatja.

A tisztelendő úr a legrosszabb esetet gyanítva, fölnyitá a könyvet, s csak két vagy három sort kelle átolvasnia, hogy megismerje, melyik írótól származott a szeme előtt föltárt szöveg.

Leírhatatlan borzalom közt nyitott a könyv címlapjára s minden csöpp vére jéggé fagyott, midőn e rettenetes betűket olvashatta: írta Renan Ernő.

— Grófné! az ég irgalmára, ön végig olvasta e könyvet?

— Igen, végig.

— És én is — tevé hozzá az ifjú gróf, mint a ki saját részét követelé a dicsőségből.

De most már a szegény pater kétségbeesése a végső határokig ment. Türelmének fonala ketté szakadván, nem gondolt többé az úri háznak ama megszeghetetlen törvényével, hogy itt a kiáltozásnak, jajvezeklésnek, sőt átkozódásoknak semmi helye. Ez rossz ízlésre mutat, tehát minden áron elkerülendő. E körben a legizgalmasabb tárgyat is nyugodtan s a bevett szólásformák megtartásával szokták megbeszelni.

— Oh kárhozat! oh sátáni incselkedés, mely Isten kiválasztott nyájába ordító farkasokat küld be. Ki meri itt az Isten hatalma és igazsága ellen a lázadó zászlókat kitűzni? Én e könyvet soha ide nem adtam. Az én szavam Jákob szava, de ez itt Ezsau szőrös keze, a lelkek után kapkodó véres karmokkal. Oh csalfa méreg, meghintve hamisított czukorral, hogy a legnemesebb lelkeket a pokol mélységébe sodorja. Lucifer üz velünk játékot, Belzebub hint konkolyt az Úr vetésébe, más-

ként nem történhetett, hogy istenfélő keresztyének ez undok maszlagot megízleljék; s még kellemes és lélekemelő eledelnek is találják!

Ily kifakadások ellenében, melyeket a grófné teljesen indokolatlannak is tartott, nem lehetett mást tenni, mint udvariisan jó estét mondani, s akkor az anya és a fiú szép csendesen elhagyták a szobát.

Árpád gróf győzelme teljes és tökéletes volt. Többet ért el, mint legtávolabbról is remélheté és kiszámíthatá. Azt hitte, édes anyja észre fogja venni Renan könyvének irányát, mely a főnálló tényleges vallásnak ellenmond s akkor kérdőre veszi a nevelőt, miként adhatott ily könyvet romlatlan lelkű gyermekének kezébe?

De minden máskep ütött ki. A grófné mamának Renan Ernő könyve végtelenül megtetszett! Természetesen csak azért, mert az asszonyi szív fogékonyságára minden báj, minden méz közvetlenül hatván, öntudatlanul szívta be a tudós szerzőnek meggyőződésből eredő állításait. Hanem a sorok között még sem tudott olvasni, holott Renan a legfontosabb következtetéseket mindig az olvasóra szokta bízni.

Tény volt azonban, hogy ketten voltak a palotában, az anya és a fiú, kik szerették a könyvet. A jezsuita pater tehát, a ki jól tudta, mennyi forog koczán, ily többség ellenében, csak szörnyűködni és átkozódni tudott. Ettől pedig a grófné még jobban megijedt, Árpád gróf titkosan a markába nevetett.

Legelső teendő volt e kellemetlen jelenetnek veget vetni. Az ifjunak épen nem állott érdekében, tüzetes vitára bocsátani a kérdést, mert meltán felhetett a jezsuita atyának fölvilágosító magyarázatától. Karját ajánlá tehát anyjának s elvezeté őt hálósobájának ajtajáig. Maga is elvonúlt és eltölté az est hátralevő részét megszokott napi rendje szerint.

Pater Lactantius pedig gutaütött módjára kövült meg karszékében. Önmagát okolta, hogy megvásárolván és szépen beköttetvén a könyvet, nem vetett a lapokba csak egy pillantást is. Majd ismét emlékezni akart rá, hogy a könyv átadása előtt néhány fejezetet még átolvasott is. Szóval: mindenre gondolt, csak azon lehetőségre nem, hogy Árpád gróf egy más könyv lapjait köttette volna az eredeti táblába.

— Már honnan is hallotta volna ez az üvegházban ne-

volt gyermek, hogy még egy szörnyeteg Renan is él a világban! Renan! a ki előtte nem volt más, mint a sátán küldötte, hogy káromkodjék és tagadja meg az Istent.

Végre, mint jó keresztyénhez illett, magát is okolá:

— Úgy kell lennie. Vénülök, gyorsan hanyatlom. Közeledik rám a félelmetes 70 éves kor s ezzel bedugul az erély forrása. Eljött ideje, hogy visszatérjek zárdámba; helyet engedjek ifjabb erőknél s mint elhasznált, elkoptatott eszköz készüljek a halálra.

VI.

*Eszeveszett kaland, mely azonban kifogástalan tisztességgel folyt le.
Már most sejteni lehet, kiből mi válhatik jövőendőben?*

A könyv historiáját hamar elfeledték a palotában. A grófnénak nem volt természetében a vitatkozás, még kevésbé a makacs ragaszkodás oly véleményhez, mely a Tereskey csaiád fenyének kérdésével semmi kapcsolatban nem volt. A pater is kitöltötte boszúját, mert egyszer «bővebb áttekintés» czíme alatt szobájába vitte a könyvet, s mindjárt porráhamuvá égette a kandalóban. A lángok azonban Árpád gróf győzelmét többé meg nem semmisíthették.

A következő év csendesen folyt le. A fiatal ember a megszokott felszorgalommal tanult s midőn bevégezte a gymnasium VIII. évi osztályát s a rendes és az érettségi vizsgálatot letette, csak azért nem kapott a «kitünő» kalkulushnál jobbat, mert az iskolának sincs módjában még nagyobb dicsőséggel jutalmazni a szorgalmat.

A szünidő bekövetkeztével megkezdődtek a háznál a tanácskozások a legközelebbi évben megkezdendő egyetemi tanfolyamról. Árpád gróf mint legközelebb érdekelt fél ki merte mondani, hogy ő ugyan osztrák jogot nem fog hallgatni; ő magyar ember, tehát csak a pesti egyetem polgára lehet. A nevelő, vonatkozva a pesti veszélyekre, az ott dula-kodó forradalmi elemekre, Bécsset ajánlá, mint egyedüli üdvös-séget. A grófnénak Pest ellen fő ellenvetése volt, hogy ott a családnak nincs palotája; hamarjában építeni sem lehet, bár

volna rá pénz elég s így ő nem viselhetné el azon megaláztatást, hogy bérbe fogadott szállásban lakják!

Egyelőre azonban sürgetőbb kérdés volt, hova utazzanak a szünidő tartamára? Árpád gróf indítványozá, hogy vagy Hevesbe, Kis-Tereskére, vagy Pozsonymegyébe Nagy-Tereskére: mert neki falusi levegőre van szüksége, hogy erőt szerezzen az egyetemi fáradságos tanulmányok megkezdésére. A pater Como vagy a Lago Maggiore partjairól beszélt, nem, mint mondá, saját érdekében, mert hiszen ő a szünidőt úgy is azon zárdában szándékozik tölteni, a hova tartozott, hanem mert a gyönyörű táj s az olasz népnek vallásos szelleme jótékony hatással lesz a serdülő ifjura. Végre a ház korlátlan hatalmú úrnőjének akarata határozott s egy szép júliusi reggel a család, a cselédségnek nélkülözhetetlen részével vasútra ült és Salzburg híres szépségű vidékére költözött.

Mikor a nevelő búcsút mondott, Árpád gróf kezdé megpendíteni az eszmét: vajon kell-e, illik-e, hogy felnőtt ifjunak, egyetemi polgárnak még külön bázi nevelője is legyen! Hiszen rövid időn ő már tizenhét éves lesz! Az érettségi vizsgálat letétele után kifejlett férfi, a ki lenéz, megvet mindent, a mi a gyermekkori haszontalanságokra emlékeztet. Ilyen időben a császárok és királyok is nagykorúak, pedig a roppant államok jóléte s a nép millióinak boldogsága, mint súlyos teher nehezedik vállaikra. Így van ez megírva és nyomtatva a legtekintélyesebb hírlapok vezérczikkeiben.

A grófné saját hatalmának önérzetében hagyta fiát beszélni, talán tetszett is neki a korai bölcsesség. De kiadta parancsát s megérkeztek Salzburgba, a hol a Tereskey uraságnak szép villája volt, a hol boldog emlékezetű Lipót gróf idejében, gyakran hűsölni szokott.

Pázsitos és bokros lejtőn, gyönyörű kertben, magasztos kilátással a havasok ormaira emelkedik a díszes és igen úrias nyaraló; közel a városhoz, nem messze a vasúti pályaudvar épületétől, a világhírű és méregdrága *Európa* vendéglő irányában.

A kert széleit százéves fák sötét koronái szegélyezék. Belől örökké friss zöld gyepek, rózsabokrokkal. Nagy volt a kert, legalább másfél hold hosszúságú négyszög; ezt pedig már Salzburgban «park»-nak nevezik.

E szűk tér lett Árpád grófnak azon széles világa, me-

Ilyen belül teljes szabadsággal uralkodhatott. De a kiszabott határt meg kellett tartania, mert a grófné szigorú háziasszony volt, a fia pedig jobban szerette anyját, mintsem engedetlen tudott volna lenni. Legalább ezen igen dicséretes szándékkal lépett be a kert birtokába és ott tölté a balzsamos lég körében a nap legnagyobb részét.

Történt azonban, hogy a sors igrig szeszélye igen váratlanul valami véletlent játszott elébe. Már azelőtt a pompás úrilak mellé más sokkal szerényebb villák keletkeztek, melyeknek kertjei párhuzamosan terültek el a szelíd emelkedésű domb lejtőjén.

Nagyon természetes, hogy a Tereskey főuraknak legkisebb gondjok is nagyobb volt, kíváncsiskodni, ki az új szomszed? ki lakik ott mint birtokos vagy bérlő? Épen mint Lipót gróf, a ki haláláig soha sem hallotta, ki lehet Bécsben, a Himmelpfort-útczában az ő közvetlen szomszédja?

Ellenben a mindent kutató, mindent kifürkésző cselédség hamar kipuhította, hogy az új villában egy angol özvegy asszony, névszerint mistress Wenworth lakik, de csak bérben és (oh uriatlan állapot!) télen és nyáron is.

Ez özvegy asszonyt a szomszédok igen gazdag nőnek tarták, mert jól és gondtalanul élt; szakácsnét, szobaleányt és konyhaszemélyzetet tartott, mindent kész pénzzel fizetett és soha senkinek adósa nem maradt.

Mások azt mondták, tisztán takarékosági szempontból lakik itt, hogy folyó jövedelmeiből férjéről rá maradt tetemes adósságokat letisztázhassa. Itt megél negyedrészből is annak, a mit otthon elköltene, vagy elköltenie kellene. Tudva van azonban, hogy az angol úr vagy gazdag üzér, ha tönkre is megy, még is több pénzzel bír, mint nálunk a jól rendezett vagyonú ember. Azoknál a szegénység az, ha nem úzhatnak fényt es nem pazarolhatnak. Ekkor összehúzzák magokat, elvonulnak a külföld valamely homályos fészkebe, s ha néhány év múlva lerázhatták nyakukról adósságaikat, újra folytatják azon életet, melyhez szokva voltak. Elmennek Svájcba, Olaszországba, az osztrák havasok közé, mint olesó helyre, a hová a mi vékony pénzü uracskáink csak akkor utaznak, ha olykor módjokba esik, néhány hétre urat játszani.

Mit mondjunk azon hazánkfiairól, kik magyar szokás szerint nem jövedelmökből, hanem tőkék fogyasztásából élnek

és megromolván, nem bírnak annyi erkölcsi erővel, hogy a félúton megállnának, hanem vakon rohannak be a tátongó örvény torkába!

Árpád grófnak már meg volt engedve, hogy magyar lapokat járasson. Könyvei is bőven voltak, mert minden irodalmi új tüneményt meghozatott. A dúsgazdag anya pedig azon hibát követte el, hogy egyetlen fiának sokkal több zsebpénzt adott, mint kellett volna.

Az egész ház tudta, hogy Árpád gróf egész szenvedéllyel neki esett az olvasásnak. A delben tízenkét órakor fölhozott reggeli és az esti hat órai ebéd idején kívül mindig a kertben volt s kötetet kötet után nyelt le, válogatás nélkül. Mohó étvágygyal és kielégíthetetlen falánksággal, mint fiatal emberek a regényeket gyorsan átlapozni szokták.

Auróra grófné örvendett e kifejlődött olvasási hajlamnak. Fél szemét tán be is húnyta s nem igen kutatta, mily veszélyes élvezet lehet az, mely egy tapasztalatlan ifjunak minden idejét igénybe veszi.

Körülbelül július végeig tartott e bámulatos szorgalom, a midőn Árpád gróf néha kifáradva, gondolkodni is kezdett arról, a mit olvasott. Épen így tünödek egyszer magában, a midőn észreveszi, hogy a szomszéd kert zöld bokrai között egy igen világos szürke színű kelme majd föltünik, majd elrejtőzik, s kezdi ezzel az ő figyelmét nagy mértékben elfoglalni.

Mert a két kert között csak nyesett orgonabokrokból képződött kerítés húzódott végig, tehát oly nyulánk termetű legény, mint Árpád gróf volt, könnyen láthatta, mi történik odaát?

Ez érdekes fölfedezés után a fiatal gróf azt tette, a mit más közönséges halandó, sőt egykori mestere, Csete Sándor, is elkövetett volna. Tudniillik el kezdett leleselkedni.

Iparkodása nem is maradt siker nélkül. Csakhamar meggyőződött róla, hogy a föl- s lefutkosó világos kelme fölött valami szőke kondorhajú fejecske mutatkozik, azon fölül sárga kertészkalap, ekítve a szélben lengő fehér szalagokkal.

A mi pedig azt a fejet illeti, ez két külön részből állott: az egyik oldalon nevetköző angyalarcz, a másikon gazdagon hullámzó szőke hajzat, mely festői kellemességgel folyt le a hófehér nyakra.

Mint ha valami sügta volna a fiatal embernek, hogy ez az, a kit ő oly régóta keres; ez jelent meg egyszer előtte álmában, vidáman és szemébe nézett; aztán rögtön eltűnt s most pedig újra előkerült.

Igaz, hogy e leányka alig volt tizennégy éves, de ez csak előnyére vált. Épen ilyen illetve Árpád grófot, a ki letette az érettségi vizsgálatot, másnapra férfi lett s most már joga van, szíve szavára is hallgatni, nem csak mindig pater Lactantius fanyar leczkéire.

Több napig ez ismeretség csak látásból, egymásra vára-kozásból s lopva áttekintgetésekből állott. Egy áldott emlékü napon azonban Árpád gróf képzelősködék, mintha a szomszéd-kerti tündér, egy pillanatra legalább, ő rajta feledte volna a szemét. Tehát, mint illet, kalapot emelt és igen gavalléros üdvözléssel fejte hajtott.

Úgy látszott erre, hogy a szomszéd kisasszony is jó nevelést kapott, mert illő szertartással s mégis kellemes könynyedséggel fogadta a hódolatot. Sőt a midőn az ifju fölbátorodva, a kert zöld mesgyéjének közelébe lépett, épen nem futamodott meg. Pedig okvetetlenül ezt cselekszi, ha az udvarias fiatal ember helyett a salzburgi erdőből valami tigris, oroszlán, krokodilus vagy csörgő kígyó közeledik feléje.

Az asszonyok állítása szerint minden férfi kitanúlt csábító. E vádat azonban Árpád meg nem érdemelhette. Pater Lactantius e mesterségre nem tanította. Csete Sándor pedig annak idejében, inkább az egri tanárok reverendáját, mint a hölgyek szoknyáját méltatta figyelmére.

Annyi mégis igaz, hogy Árpád grófnak e válságos perczben igen gyakorlati gondolata akadt. Ösztöne sugallta, hogy ha ő most teljes férfiúi gravitásával lép föl, ez a leány végre is mint fölvert özike, anyjának vagy nénjének oltalma alá menekszik. Tehát bizalmas, barátságos, és játszadozó hangon szólott hozzá, mint az egykorú gyermekek között történni szokott.

Erre a leányka németül kérdé:

— Nem tud ön angolul?

Már hogy ne tudna Auróra grófné fia angolul! Mert ha az udvar gyermekei legelőször is e könnyű s végelemeiben igen naiv szerkezetű nyelven kezdenek beszélni, a Tereskey-

család loyaltásából következett, hogy a magas példát hódolatteljesen követniök kellett.

Tehát beszéltek fölváltva majd németül, majd angolul.

Miss Alice (már tudta nevét) jól mondott mindent angolul, elég rosszúl németül. Árpád grófnál megfordítva, az ellenkező eset mutatkozott. A földolog azonban nem hiányzott, azaz : megértettek egymást.

Senkinek Salzburg városában, annál kevésbbé akárkinek e villában sejtelve sem lehetett e gyermeki idyll keletkezéséről.

De hogy e boldog titok, egyetértés és rendíthetetlen hit a jövőben mély gyökeret vert a két ártatlan szivben, bebizonyítá a következés, a midőn mindketten éretlen észszel oly tervben egyeztek meg, melynek tényleges valósítása a mesék világába tartozik.

Augusztus vége felé járt az idő és Auróra grófné nagy meglepődéssel vette észre, hogy az ő fia egy idő óta nem feszegeti többé a kérdést : melyik egyetemen folytassa tanulmányait? A grófné ezt úgy magyarázta, hogy Árpád fiúi engedelmességgel hajlott meg, s készül a jogtudományokat a bécsi egyetemen hallgatni.

Már meg volt határozva a nap, melyben mindnyájan elútaznak Salzburgból. Pater Lactantiust értesítették, mikor várják Bécsben? a midőn Árpád gróf szobájába inté kedvencz inasát, Sapkás Palkót, és így szólt hozzája :

— Van neked polgári ruhád?

— Már hogy ne volna, méltóságos uram? Hiszen ha szabad óráim van s megyek a promenádra szivarozni, csak nem viselhetek paszomántos liberiát!

— Jól van, de most mást kérdek: Tudnál-e hallgatni, ha titkot bíznék rád?

— Kérem alássan. Vastag nyakú kálvinista vagyok, nem szoktam sem gyónni, sem bőjtölni.

— Derék ficzkó vagy, emberül megfeleltel. De hát ha még ma próbára teszek, van-e bátorságod?

— Ha az én grófom parancsol, tűznek-víznek neki megyek.

— Vigyázz, mert sokat ígérsz. Meglátom, minő ura vagy szavadnak! Halld tehát: Szükségem van rád. Még ma éjfélt után két órakor fölkelsz, polgári ruhába öltözködöl és előkeritsz

valahonnan egy pár könnyű úti táskát, melyet a vasúton az ülés fölött, a kis polczra szoktak föltenni. Értetted?

— Igen is, értettem, kérem alássan.

— Az egyik táska az enyim. Tegy bele számomra hat inget és egy egész sötét színű öltözetet, más apróságokat, melyekre útközben szükségem lehet.

— És a másik táskába?

— Abba a te holmid jöhet. Minden, a mi kell, de semmi olyan, a mi a bérruhához tartozik.

— Parancsolatjára.

— Éjjel után két óra és negyven percz után kezvedbe veszed a két táskát s a kerten keresztül kimégysz a mezőre, egyenesen a vasúti pályaház udvara elé, a hol vársz reám, s a többit, a mi következni fog, majd meghallod.

— Gróf úr, az Istenért!

— Nem mondtam! már is ingadozol?

— Csak azt ígértem, hogy ifjú grófomért megverekszem a tüzet okádó sárkánynyal, most azonban felnem kell, hogy az én legkegyesebb uram indul a veszedelembe.

— Szó sincs róla. Inkább minden a legszebb s legboldogabb véget ér. Különben pedig minden bekövetkezhető esetre teljesen magamra vállalom a felelősséget. Én voltam, a ki parancsoltam, te pedig csak, kötelességed szerint, engedelmeskedtél. Számíthatok hűségedre? Mindig derék és értelmes legény voltál s azért nem sértelek meg azon ígérettel, hogy egykor, ha nagykorú leszek, herczegileg meg is ajándékozlak.

— Ám legyen, mint az én ifjú grófom parancsolja.

Érdemes Sapkás Palkó uram nem igen jól érzi magát, mint mikor valaki sejti, hogy a vármegye házában kaphat ingyen szállást; de már nyakig úszott a dologban s végre azzal vigasztalta lelkiismeretét, hogy imádott grófocskája bizonyosan csak az iskolától szökik meg egy kicsit. Oly bocsánandó bűn, mely rajta is megesett. Legalább saját tapasztalatait tekintve, igen indokolt ellenszenvnek tartá, ha ez átkozottan unalmas helyről valaki menekülni törekszik.

A nap hátralevő része szokott csendben folyt le. Ebéd után, midőn Árpád gróf édes anyja kezét és arcát megcsókolá, megreszketett ugyan, de kétségtelenül hitte, hogy szándékba vett lépésével csak örömet és vigasztalást hozhat a házhoz.

Éjfél után, midőn a salzburgi székesegyház harangja a kettőt elüté, kimondhatatlan boldogság érzetében kezdett öltözködni. Tudta, hogy nagy dolgot cselekszik, hogy kétfele való útra tér, melyről nincs visszafordulás; de bármilyen történék, égető szenvedélye menthetetlenül vitte előre, s látta, hogy a visszalépés végkép lehetetlenséggé vált.

Ezalatt Sapkás Palkó még a rendelt idő előtt, nehogy elkéssék, ott ácsorgott a kijelölt helyen a két jól megtömött táskával, a vasúti pályaház épülete előtt. Kissé félre az útból, hogy senki se lássa, ő pedig mindenkit észrevehessen.

Mindenki tudja, hogy a vidéki vasúti pályaudvarokon az indulás vagy érkezés előtt csend, unalom és elhagyatottság uralkodik. De midőn a kitűzött percz közeledik, egyszerre megelénkül, a lámpák fölragyognak, hangos beszéd, kiáltozás, parancsoló szózat tölti be a környeket. Az álmos pénztárnok kinyitja megvilágított ablakát, osztja a jegyeket föl vállalt kötelességből, néha nyájas és udvarias is, de rendesen a pokol fenekére kívánja mindazokat, kik nem férhetnek meg bőrükben, és ilyen időben útra szállnak.

Salzburgban a gyors- és személyvonatok mozdonyt cserélnek. A szomszéd bajor fűtő már itt rakja kőszéntüzét; a gép kéményéből ömlik a füsttel kevert vörös láng, a kifejlett gőz haragszik, dühöng és lázadással fenyegetőzik s a jámbor utas elborzad, hogy ily vak és erőszakos vadállat fogja őt az éj sötétségén keresztül röpíteni! És hogy az egész vonat darabokra zúzódjék, elég arra, hogy egy hanyag vagy részeg pályasértesztő jelt adjon, s akkor mindnyájan hamis vágyban rohannak, melynek végén az utolsó ítélet rombolásai menthetetlenül bekövetkeznek.

Ugyanezen időben a két szomszéd nyaraló kertjének szélén, a hol egy terebélyes hársfa sátora megkettőzteté az éj sötétet, Árpád gróf leírhatatlan izgatottságban nézett azon kert útaira, honnan már igen régen jönni kellett volna annak, a ki szent szó és erős fogadás mellett e perczben megerkezni ígérkezett.

Csak most e végzetes válságban rohaná meg az első kétség mérges nyíla. Borzasztó az, napok óta teljesen bizonyosnak lenni, s az elhatározó pillanatban kétségbe esni. Ki tudja, ha a gyermek a kijelölt óra megkondulásával elvesztette bátorságát? Vagy ha jönni, röpülni, minden gátat keresztül sza-

kítani kész volna is, valami nyomorú akadály, melyet nincs hatalmában elhárítani, visszatartóztatja?

De legalább csak azon idő, míg e mindent fölemésztő kétség tartott, hosszabbra nyúlhatott volna! Azonban a siker egyedül az órának kerlelhetetlen mutatójától függött. Bármely okból származó késedelem halomra dönthetné az egész építményt. Három, négy percczel előbb, s a győzelem teljes; ugyanennyi mulasztás, az oly mesterileg kiszámított vállalatot visszavonhatatlanul megsemmisíti. Ha nem marad annyi idejük, hogy a pályaházhoz erjenek, jegyet váltsanak, a kocsira felszökkenjenek, annyi mint ha száz évvel később kezdenek munkálhoz.

Csak tíz, legfőlebb húsz perc volt még hátra s akkor e velőt rázó izgatottság, e reménylett gyönyör és boldogság helyébe a fanyar lemondás, gyógyíthatatlan életuntság és örök kétségbeesés következik be. Jól kiszámítva, öt perc múl-tával...

De mintha sietős lépteknek óvatos nesze hallatszanék? Oh, mit ér az, ha ez éjjel ily csalóka nesz ki tudja, hányszor kezdett jelentkezni? S aztán csakhamar minden visszasülyedt a korábbi vígasztalás nélküli némaságba.

És még is, mintha e felénk léptek valóban közelednének. Csakugyan, ha halkan is, recseg az út homokja. Még azt is eszrevenni képzelé, hogy egy közeledőnek picziny lábai az útban eső kövecseket felretaszítják.

De mi volt ez? Valami sötét árny, tökéletesen hasonló a szemmel látható valósághoz, még is megjelenik a kert kanyargó ösvényén. Egy másodperczre ugyan ismét betemetkezik a terebélyes fák sátrai alá, de megint újra világosan előtűnik.

Árpád gróf magánkívüli állapotban ugrik át a kerítésként szolgáló nyírott mesgyén, s midőn túl volt a gáton, végre láthatta, hogy remegő nő, inkább elszédített gyermek áll előtte, és oly vidám boldogsággal mosolyog, mint a biblia galambja, mely a reménynek zöld olajágát hozta szájában.

Az ifju férfiúi erőt érzett tagjaiban; az első pillanatban azonban csak az érzék mámorának hangján suttogható: köszönet, oh ezer köszönet, az ígélet megtartásáért! Aztán karjai közé ragadá a kis lányt, egy erős mozdulattal átemelte az alig két láb magas élő kerítésen s mindjárt utána maga is

kívül volt a kertben, ketten együtt a szabadban, Isten ege és a csillagok sokasága alatt.

Ekkor azonban a kalandvágyó és minden korláton keresztül törő vakmerő diákból hirtelen megint a jó nevelésben részesült fiatal főúr, a született grófi ivadék lett. Midőn győzelme tökéletes volt, midőn csak kezét vagy ajkát kellett az érett gyümölcshöz odabocsátania, diszesen meghajlott és a legudvariasabb hangon mondá:

— Miss Alice Wenworth, engedje meg, hogy karomat ajánlhassam.

Felelet helyett érzette, hogy egy reszkető kéz érinti karját. Ekkor mint birtokába vett tulajdonával, vagy ha úgy tetszik, erőszakosan elrablott zsákmányával nyíl sebességgel lejtett át a mezőn s onnan csakhamar kiért a fenyőbokrokkal szegélyezett országútra, mely egyenesen a pályaházhoz vezetett.

Egy-egy sietve hajtó kocszi elől, mint szerény gyaloglók szokták, kiterve haladtak az úton, míg közel az állomás épületéhez, az útszéli lámpák egyikénél hirtelen egy alak bontakozik ki a sötétből; épen úgy, mint ha a szökevényeknek utját állná.

— Ah! te vagy Palkó?

— Parancsolatjára, gróf úr.

— Lassabban beszélj. Mindenek előtt pedig a grófi czímet többé ki ne merészed ajkadon bocsátani, míg csak újra meg nem engedem.

— Parancsolatjára, gr . . .

— Megint? Most azonban ide hallgass és teljesítsd parancsolatomat. Legfőlebb öt perc múlva itt lesz a bécsi gyorsvonat és ezen helyen csak öt perczig áll meg. Íme itt van tárczám. Rögtön mégysz a pénztárhoz és váltasz három jegyet. Németül kell beszélned, de csak ennyit mondj: első osztály; három jegy; direct London.

— Szentséges Úristen! az én méltóságos uram még a tengeren is túl akar menni!

— Egy hangot sem többé; tedd, a mit parancsoltam.

Sapkás Palkó, a ki tulajdonkép csak most vette észre, hogy grófjának karjára valami apróságos gömbölyű kis teremtés támaszkodik, s hogy itt világos nőszöktetés vagy épen

hölgyrablás forog kérdésben, szájalomra méltó jajgatásra fakadt.

— Nem — mondá — azt nem cselekszem. Hűtlen szolga volnék, ha uramat ily veszedelem torkába rohanni engedném. Bocsánat, ily dologra nem vállalkozom.

— Palkó, azt mondom, eszeden járj. Azt hiszem, már hallom a távolból közeledő vonatnak dübörgését. Ha miattad itt maradok, agyon zúzom konok koponyádát.

— De ha nem lehet!

— Emlékezzél arra, a mit mondtam. Bármí történjék, föltetlenül és kizárólag magamra veszem a felelősséget.

— A felelősséget? Oh köszönöm. A méltóságos grófot az édes anyja sírva, ríva jól lepirongatja, engem pedig visznek szép énekszóval az akasztófára.

— Ne beszélj több ostobaságot. Nem illik ez oly emberhez, a ki ma-holnap, ha nagykorú leszek, urodalmi ispán lesz Kis-Tereskén.

Úgy látszott, hogy e csábító ígért jobban hatott, mint a korábbi hiábavaló fenyegetés. Megindult tehát, tántorgott, de megint visszajött.

— Én is utazom?

— Szerencsétlen, most hallod ezt először? Miért van hát utazó táská a kezeden?

— De hát hogy üljek én, szegény szolga, az első osztályba, csupa hercegek, kardinálisok és excellentiás asszony-ságok közé?

— Ah — felelé türelmetlenül az ifju — hogy még e drága percekben is oktatnom kell e fajankót. Soha sem hallottad, hogy a külföldi vasútakon csak első hely van a gyors vonaton?

— Megyek, megyek. Jól fogom mondani: első hely; három jegy; London?

— Direct London.

— Direct London. Oh ha ezt Kis-Tereskén most tudnák, hogy én Londonba megyek! Ugyan mi dolgom lehet nekem ott?

Végre eltűnt. A jegyeket szerencsésen átvette. Azt gondolta, húsz, harmincz forint jön érte s csak bámúlt, mikor legalább tízszer annyit kértek tőle. És még alkudni sem lehetett!

E pillanatban megszólalt a csöngettyű, füttyölt a mozdony és a vonat lerobogott a salzburgi állomásra.

Árpád gróf karjára vette a szótlan leányt s oly közönyös arcot színelve, mint mások is ily helyen mutatni szoktak, belépett az épületbe, áthatolt a csarnokon s kijutott a földött folyosóra, az álló vonat sötét sora elé. És csak most vette észre kimondhatatlan meglepedésére, hogy a lőtófutó utazóknak éppen semmi gondjuk másokra.

Miattok ugyan bátran kerülhette valaki az iskolát, tetseze szerint elszóktethetett egy leányt, bú nélkül zsebében hordhatta valamely kirablott banknak egész pénztárát.

Árpád gróf, magával vonszolva a gépileg öt követő gyermeket, végig járt a vonat hosszában, míg talált egy vaggont, mely kizárólag a hölgyek számára volt föntartva.

Fölugrott a lépcsőre s mielőtt útitársnőjét is magához emelte volna, a legudvariasabb s legnyújasabb hangon így szólt a bennülökhöz :

— Nagyságos asszonyaim! Kéréssel és legalázatosabb esedezéssel jövök; legyenek oly kegyesek, az én kis húgomat szíves pártfogásuk alá venni, mert nem ülhet velem együtt a férfiak társaságában.

Sokáig senki sem felelt. Ugy látszott, hogy nagyságos asszonyomok éppen nem láttak szívesen még egy új társnőt is, a ki őket ez éjjel eddig élvezett kényes elterpeszkedésökben csak háborgathatta.

Végre felelt valaki, valóságos jérczekotyogású hangon :

— Furesza kérdés! mintha bizony a ki megfizette helyét, mint mi, nem ülhetne oda, a hová tetszik. Elég kellemetlenség, hogy úri nőknek sincs jogában, valakit innen elutasítani.

A kis lány elrettenve húzódik vissza, mint a ki ily szívtelen és barátságtalan teremtésekkel semmi áron sem akar együtt ülni. Kísérője azonban fülébe súgá :

— Miss Alice, kerem, foglaljon helyet. Ha boszankodnak az asszonyok, annál kevésbbé fogják önt kellemetlen kérdésekkel fárasztani.

Az érv jó volt. A kis lány helyeselte, meghajta magát s fölvidámulva ugrott föl a kocsiba, leülván a legelsőkben talált üres helyre.

Tehát egy kétes föladat, mely a tervezésben nehéznek

mutakozott, meg volt oldva. A többinek is sikerülni kell, ha igaz, hogy a bátrakat szerencse kíséri.

Épen jelt adott a vonatvezető a harmadik csöngetésre, a midőn Árpád gróf vállára ütött elbámeszkodó inasának s ketten fölültek oly kocsira, hol csupán férfiak voltak.

Így hagyták el a salzburgi pályaudvart, azalatt, hogy otthon a két szomszéd nyaralóban édesdeden álmadoztak.

Az útitársak, hova a mi embereink jutottak, szám szerint hárman vagy négyen, mind csupa sült francziák, valószínűleg párisiak voltak, kik legjobban szeretik, ha mentül több tarka sokaságot látnak együtt. Jobbára idősb emberek, kik lekötelező előzékenységgel fogadták a jövevényeket s még podgyászaik elhelyezésében is segéd kezet nyújtottak. Különösen tetszett nekik, hogy az úti társak jól beszélnek francziául. Azaz, hogy csak az egyik, mert a másiknak eddig még mukkanását sem hallottak.

Augusztus havának vége közeledvén, egész óra kellett, míg a hajnali szürkület derengeni kezdett. Árpád gróf oda pillantott a mellette nagypréposti méltósággal üldögélő szolgáljára, s magyarul mondá:

— Nős, ficzkó, hogy vagy meglegevedve a puha bársony kanapéval?

— Oh nagyon fölséges! De azért még is szívesebben ülnék a harmadik helyen, a legkeményebb falóczán.

— És ugyan miért?

— Hát kérem alássan, mert ott szépen előszedném a pipámat, rágyújtanék és fűnám a füstöt a lámpa világa felé.

— Más bajod nincs? Íme, lásd, mily háladatlan teremtes vagy és bámuld, miként gondoskodtam rólad. Nézz ide. Itt van ötven darab legfinomabb szivar, a mit csak a salzburgi különlegességben találtam. Nesze, neked adom, mellé ráadásul egy doboz viasz gyújtót. Gyújts rá bátran, mint ha otthon volnál a gáton, Tisza-Füred és Poroszló között.

— Jó volna, de nem szabad ám.

— Hogy ne volna szabad? Nem látod az ablak párkányán a bádog szelenczét, mely arra való, hogy a hamut oda verđ.

— Engedelmet kérek, de az én méltóságos uram mellett csak nem pipálhatok.

— Igen, de ha én parancsolom? Mert semmi esetre sem

akarom az idegenek előtt elárulni, ki vagyok én, és miféle vagy te mellettem. Gyújts rá, füstölj, de nem a lámpa felé, hanem ki az ablakon, a németek földjére.

Ha már így parancsolták, Sapkás Palkónak kötelessége volt a vak engedelmesség.

— Ne félj a szivar miatt sem. Salzburgban túlestünk a bajor financzon, s Franciaország határáig nem fognak háborgatni.

Sapkás Palkól uram csakugyan meggyújtott egy szivart és fejének hajtogatásával ismeré el a havannai gyártmány kitünő illatát. Azonban csak félig égeté el szivarját s már rájött az álom. A megmaradt darabkát beveté a hamuszelen-czébe, s legott karszéke párnái közé hanyatlott, elaludt és fáradt elefánt módjára hortyogni kezdett.

A francziák oly érdekeltséggel, hogy szemök is fénylett, hallgatták ezt a patriarchalis general bassust, míg végre egyikök, a ki legközelebb ült, megkérde az ifjút:

— Monsieur, ha nem venné jogtalan tolakodásnak, azt kérdeném öntől, minő idegen nyelven beszéltek az imént egymás között?

— Oh — felelt a mi szeretetreméltó szökevényünk, a ki, mentül tovább hatolt a vonattal, annál bátrabb és elbizakodottabb lett — ez a nyelv a kirgiz-tatárok irodalmi nyelve, egyik a legelterjedtebb Közép-Ázsiában.

— Oh, oh, oh . . .

Így rémkedének a párisiak, kiknek legfőbb élvezete, ha valamit megbámúlhatnak. Egész Európa zarándokol Páris dicsőségeit megcsodálni, a párisi bourgeois pedig mindent, a mit a boulevardon vagy a boulognei erdőben nem látott, tízszeres kamatra visszacsodál.

Nem sokára, a siker láttával, a másik franczia is fölbátorodék és kérdé:

— Tehát azon monsieur, a ki oly édesdeden szunnyadozik, maga is kirgiz-tatár?

— Oh — felelé az ifju igen tragicus sóhajjal — született kirgiz-tatár. Még ma egy éve korlátlan souverainje volt oly darab államnak, mely kétszer akkora, mint Franciaország. De az orosz hadsereg elfoglalta őseinek trónját s ma már semmi . . . szájalomra méltó földönfutó.

— Ah semmi! szájalomra méltó földönfutó!

— Azaz — javítá ki magát az ifju — az orosz czár kegyelmébe fogadta. Utalványozott neki másfél millió rubel évi nyugdíjat, s megengedte, hogy tovább is «ő királyi magassága» czímet viselbessen.

— Ah, son altesse royale — kiálták a francziák elkábulva és az örömtől magokon kívül, hogy szerencsések lehetnek, ily fényes ranggal s mellé másfél millió rubel renteval együtt utazni. Mily érdekes lesz ez, holnap elbeszélni otthon és a kávéházban dominózás között!

Csak még egy kérdést:

— És ön, monsieur, ön is valóságos kirgiz-tatár?

— Oh nem. Én Európához közelebb, a Kaukaszus völgyeiben születtem. Alázatos titkára és tolmácsa vagyok ő kir. magasságának, mert a franczia és az angol nyelvet így amúgy egy kevéssé értem.

— Egy kevéssé? — tüzeskedének a francziák — monsieur úgy beszél francziául, mintha Párisban rue Mouffetard született volna.

Ezalatt reggel lön.

Münchenbe értek, hol a vonat teljes egy órát szünetel. Böven elég idő arra, hogy a szerény titkár és fönséges ura pompásan fölbeafsteakezhessék magokat. Nem feledkezett meg az ifju szeretett húgocskájáról sem. Vitt neki egy pohár tejet és egy darab kalácsot, s a lyányka testvéri nyájassággal köszönte meg e szívességet.

Délután öt órakor átment a vonat a Rajnán és 45 perczig állott a strassbourgi pályaudvaron. Itt már Franciaországban voltak, és senkinek még ekkor álmában sem juthatott eszébe, hogy ez ősrégi város néhány év múlva Németországhoz fog tartozni.

Itt Árpád gróf az ő húgával és a tatár fejedelemmel megebédelt. A franczia utazók, kik szerényen a szomszéd asztal mellett telepedtek le, nem győzték a tatár királynak igazi democraticus hajlamait kellőleg megcsodálni. Ezt ugyan egy Bourbon- vagy Orleans-ivadék nem tenné; pedig ezek is csak elűzött királyok.

Már túlment a vonat a Voghez-hegység alagútain, a midőn a kirgiz-tatár fejedelem méltóztatott gonddal telt fejét ismét álomra hajtani és hortyogott, épen úgy, mint Németországban tette.

Ezt mindjárt kedvező alkalmúl tekintette az utazók egyike s mondá:

— Monsieur, még egy kérést.

— Tessék, uram.

— Ha ő királyi magassága nem kíván szoros incognitóban maradni, sőt inkább szándékában lesz, rangjához és vagyonához méltókép Párisban föllépni: én, a ki három napilapnak dolgozótársa vagyok, különös szerencsémnek tartanám, ha már a holnapi esti lapokban hírül adhatnám, mily kitünő vendég tisztelte meg Franciaország fővárosát becses látogatásával.

— Ön igen lekötelezni fogja ő királyi magasságát.

— Ez esetben azonban ismernem kellene a magas vendég nevét.

— Szívesen szolgálok vele. Száz neve között legörömsébb használja ezt: Sapkás Palkó.

— Oh mon Dieu! ezt a nevet én soha sem leírni, sem kimondani nem tudnám; de ha ön bejegyezné tárczámba, francia betűkkel.

— Ezer örömmel.

És átvevén az elébe nyújtott tárczát és rajzönt, jól olvasható betűkkel oda pingálá:

«Chapcache Palqueaux.»

— Ah, ez egészen más. Így már az öt éves gyermek is világosan elolvashatja. Köszönet. Merci, merci.

Megint bekövetkezett az éj s rohant a vonat irtalmatlanul. Sötétség rejté el Luneville szeszélyesen eltorzított tornyait. Semmit sem láttak a kertekkel és nyaralókkal körül övezett Nancy városából. Chalonsnak, hol Atilla apánkat jól megverték, csak a nevét hallották a konduktortól. A champagnei szőlőhegyeknek és a kastélyhoz hasonló pezsgógyáraknak színét sem láthatták. Csak Meaux tisztos gót egyházának tornyát pillanták meg a hajnalhasadás világításában, míg végre áthaladva Páris erősítési körfalazatának kapuzatán, megérkezhettek a francia keleti vasút nagyszerű pályáépületébe.

Épen reggeli öt óra volt. Azon része a napnak, melyben a zajgó Páris legesöndesebb s legkihaltabb idejét éli.

A mi utazóink berkocsiba ültek és késedelem nélkül áthajtottak az éjszakai vasút palotájába. Nem sokat láttak a tün-

déri város dicsőségeiből, mert a bérkocsis, a legrövidebb útat választva, keresztül-kasúl hordotta őket a külváros utcáinak tömkelegén.

Szerencsájökre itt legalább két óráig pihenhettek, mert agyukban még mindig zúgott a kocsik hosszú vonalának dörmögése.

Miss Alice Wenworth újra a nők osztályában nyert helyet; a férfiak oda ültek, a hol a tolongó sokaságban épen bejutottak, s ezzel megint vasútazás, újra neki iramló gyorsvont.

De legalább nappal volt. Láthatták Franciaország művelt és termékeny földet, nézték csinos falvait, a jóllétet, gazdagságot, ipart és sűrű boldog népséget. Amiens után Boulogne, végre a déli órában Calais következett.

Itt a vonat egész személyzete a rá várakozó hajóra szállott. Ki tudná, meddig tart az átkeles a la Manche csatornán? Odaül a társaság az angol szakácsoktól készített hercegi vil-lás reggelihez s midőn vége a lakomának, szemök előtt ma-gaslanak Ó-Anglia kréta-partjai; ott meredeznek a remítő sziklák, melyekről Lear király le akart ugrani s aztán partra lépve, megint folytatása következik annak a soha véget nem érő vasúti örjöngésnek

Eddig utazóinkat legfőlebb csak a bösz szelvész röpi-tette, de innen túl már agyúból lötték ki őket. Egy óra és húsz percz alatt, oda sem tekintve híres Canterbury és Rochester városokra, berobog a vonat megállapodás nélkül a világ óriási tömkelegébe, Londonba. Nem is a város szélére, hanem az utczákon és házakon keresztül vágó viadukton egyenesen a Themse partjára, a város forgalmi középpontjának gyufokára.

Szegény Palkó! Ő semmit sem tudott arról, mily fényes szerepet viselt Franciaországon keresztül s csak arra emlé-kezett, hogy ő váltott három jegyet Salzburgtól Londonig.

Tehát itt voltak. Agyvelejében még zúgott a vasúti ro-baj, de vigasztalta a gondolat, hogy végre mint istenfelő keresztyén emberhez illik, saját lábán állhat a földön, ejjelre pedig lefekhetik egy puha ágyba, mit gondos asszonyi kezek vetettek.

De mi ez? újra csalódnék?

A várt kényelmes vendéglő helyett megint valami rop-pant nagy, de átkozottúl gyanús külsejű épületbe léptek. Tán

csak nem megint vasút? Hogy az ördög vitte volna poklokra azt, a ki föl is találta. Nem magyar ember volt az, tehát lelkiismerete sem furdallhatta, hogy tán beteljesedhetnék átkozódása.

És csakugyan megint vasút!

A gróf maga vett újra jegyeket. Az irgalmas ég tudja, hova, meddig? Tán a másik tengerpartig? Hah, borzasztó gondolat! mely most ötlött először eszébe: úgy van, most már meg sem állunk Amerikáig.

Az angol kisasszonyt megint behelyezték az asszonyok közé; ők ketten szokás szerint egymás mellé jutottak. Újra neki mentek az éjnek, ez útban már harmadszor! Szegény Palkó, úgy érezte, mintha kereken törték volna meg.

Azonban reggel napfelköltekor, szemének, fülének sem akart hinni, a midőn a vonat egy igen füstös és szurtos városnak pályaudvarába berobogván, fölkelt helyéből a gróf és parancsolta, hogy a podgyászt leszedje, mert végre valahára a hosszú utazásnak célját elérték.

A szerencsétlen, meghurczolt szolga sehogy sem értette, hogy miért épen e barátságtalan fészeknek kell azon helynek lennie, a hova éj- és nappali folytonos nyargalás között törekedtek. Miért nem inkább Párisban, Londonban maradtak, ha igaz, hogy a rejtőzködő ember sehol sincs nagyobb biztonságban, mint az óriási városok tömegében?

Nyájas olvasó! E füstös és szurtos állomás neve: Dumbar.

Vagyis a legelső vidéki város a london-edinburghi vasúton, mely már Skócziaiban fekszik.

Tehát Skóczia volt a célpont. Mert Árpád gróf a regényekből és novellákból tudta, hogy ez ország a boldogtalan szerelmesek Mekkája. Ez országban a község előljárója adja össze a párokat. Itt nem kérnek papírokat, igazolványt, szülői engedélyt, de még keresztlevelet sem. Itt elég, ha egy férfi és egy nő elő lép, s mindketten összhangzólag mondják, hogy házasságot akarnak kötni. Kell ugyan két tanú, de e szolgálatra tökéletesen elég a polgármesternek segéde és írnoke. Épen ennyit ér, ha az utczáról, például egy pár ott ácsorgó hordárt hínak be a szertartás végbementének idejére.

Tehát a község előljárója minden esetben föltétlenül összeadja őket. Még azt sem kérdi, vajon a menyasszony tör-

tenetesen nem épen a nagyanyja a vőlegénynek? Egyáltalában nem kutatja, van-e a házasulandók között valamely természeti vagy törvényes akadály? Csak egy férfit, s egy nőt lát, s az elég, hogy hivatalát teljesítse.

Igen, ő összeadja őket, ellenben minden, bármely czím alatt később fölmerült akadály tekintetében a felelősséget teljes mértékben a házas felekre hárítja. Ők lássák, mit követnek el. Ha pedig kezdettől fogva semmi akadály sem létezett, oly fölbonthatatlan lesz e házasság, mint bármely más keresztyén és polgárosodott országban.

Ide jött, eltelve regényes hajlamokkal, Árpád gróf. Ide hozta Wentworth Alice kisasszonyt, a ki még annál távolabb volt azon kortól, melyben meggondolhatta volna, mit cselekszik.

A vasúti pályaháztól egyenesen a városházára hajtottak; ott beszélni kívántak a község előljárójával. Ez rögtön megjelent s midőn hallá, miről van szó, minden ellenvetés nélkül bevezeté az érkezőket azon szobába, mely más esetekben is az ily szertartások megejtésére használatban volt.

És valóban végbemehetett-e ez örült vállalat? — Bizony nagyon keves hiányzott, hogy nem.

PÁLFFY ALBERT.

MURÁNY VÁRA.

Murány vára, magas Murány vára,
Hallgatsz-e a kérdező szavára?
Beszélj velem! Messze földről jöttem,
Megpihenek egy kicsit a völgyben.

Mondj valamit cseh vitézeidről:
Mi maradt meg rablott kincseikből?
Éjjelenkint tudom, fel-feljárnak,
Egy-egy gyöngyöt hátha találnának.

Hol van Basó, a félország réme?
Mondj egy-két szót az ő védelmére.
Te neveltéd ő kegyelmét nagyra,
Te biztattad: magát meg ne adja.

Vesselényi kalandját beszeld el:
Mely'k ablakon ment be akkor éjjel?
Gyöngé asszonyt árulásra bírta!
S te erősebb, nem tartottad vissza.

Adj számot az «összeesküvőkrül»
Nagy tervöknek te szolgáltál örül.
Feladatod szépen betöltötted,
Titkaikat nosza kikürtölted.

Záporosó el-eljő, megáztat:
Hajh nem megy le rólad a gyalázat.
Mi köt még a világhoz, élethez?
Összedőlhetsz . . . senkinek nem kellesz.

Odavetted magad a magasba,
Felhők között rejtőzöl. Mi haszna!
Bűneidtől nincs menekülésed,
A pusztulás ott is meglel téged.

DALMADY GYÖZÖ.

A P A T A K.

I.

Onnét jövök, hol szárcsa, gém
Tanyáz; egy nagyot szöktem ---
S már a haraszt közt csillogok
S lenn csörtetek a völgyben.

A halmok mentén rohanok,
Siklom sziklák gerinczén,
Ötven hidon, husz falun át,
S egy kis városka mentén.

Mig a majorhoz eljutok,
Hol a folyamba ömlöm:
Az ember jó-megy — én megyek
Előre csak örökön.

II.

Csacsogva, csörgve csörtetek
Szirten, kövön, fővényen;
Lankáson lejtve lépdelek,
Suhanok a sekélyen.

Minden kis öblöt megfutok
Imbolygva, enyelegve;
Ha a szigethez eljutok,
Rám hajlik fűz, rekettye.

Csak csacsogok, csak csevegek
 Mig a folyamba ömlöm :
 Az ember jó-megy — én megyek
 Előre csak örökön.

III.

Itt megbuvom, ott fölbukom,
 Egy-egy virág reám hull.
 Itt egy sügér, ott fürge kolcz
 Szegődik utitársul.

És itt-ott hópehelyt sodor
 Játszi habból szeszelyem ;
 És itt és ott ezüst fodor
 Csillog arany fővényen.

És mind viszem, elrengetem
 Mig a folyóba ömlöm :
 Az ember jó-megy — én megyek
 Előre csak örökön.

IV.

Köszöntöm a zöld pázsitot,
 Az árnyas ligetecskét,
 Megcsókolom a hű szivek
 Szelid szép nefelejcsét.

Itt kiderül, majd elborul
 Ott fecske szántja orczám ;
 Vig tánczot jár a napsugár
 Ágyam fehér homokján.

Hold-, csillagfényvel suttogok
 Tövisbokor tövében ;
 Lappangva, félve elbuvok
 Nádasom erdejében.

S csacsogva tovább csörtetek,
 Mig a folyóba ömlöm :
 Az ember jó-megy — én megyek
 Előre csak örökön.

TENNYSON ALFRED *után angolból*

JÁNOSI GUSZTÁV.

AZ ŐSZI MŰTÁRLATRÓL.

Az idei szalon a múlt évihez képest nem tüntet föl haladást; a magyar művészet nem volt benne oly jól képviselve, mint múlt ősszel. Igaz ugyan, hogy két sorozatban ötvennel több magyar művéstől volt benne közel másfél száz mű, de kevés kivétellel művészeink java része távol maradt s a kik megjelentek, nem hozták el legjobb képeiket.

A művészház termeit háromszáznál több képpel aggatták teli, mely kemény próbára teszi a néző türelmét. E nagy számot alighanem annak az enyhe kritikának köszönhetjük, melylyel a tárlati bizottság a külföldiek iránt és a belföldiek közül a kezdők zsengéi iránt eljár.

Ez enyhe elnézés eredménye, hogy most még inkább mint előbbi években külföldi selejtes művek egész árja borítja az úgyis szűken kimért helyiséget.

Azt kérjük, mi jó származzék akár a közönségre, akár honi művészeinkre e túlárado selejtességből? Talán arra számított a tárlati bizottság, hogy a sok középszerű idegen kép mellett kedvezőbb mértékkel mérjük majd a hazai kezdők zsengéit is?

Ha ez volt a számítása, akkor ugyan rosszúl számított a bizottság. Mert általános és képtárakban mindennapos tapasztalás, hogy a jó képek ébresztik és lekötik a figyelmet, ellenben a gyarlóbb művek a jókra is kártékonyan hatnak, mert általában lohasztják a nézők kedvét.

Szigorúbb kritika szükséges tehát mindenekelőtt, ha azt akarjuk, hogy a közönség érdeklődése ébredjen, ébren tartás s évről évre fokozódjék.

Ne fogadjunk el külföldiektől akármit. Mert ha korábban talán könyörületből, utóbb spekulatióból küldték Budapestre műveiket, most már ideje volna magasabbra tűzni a polezot. Tekintsék a külföldiek is kitüntetésnek, ha ide, a mi közönségünk elé hozhatják képeiket. Emelni kell a szalon színvonalát. Ne döntsön a képek általános száma, de főleg a műértékre legyen tekintet. S e szigorúbb mértéket tartjuk meg hazai művészetünk zsengei iránt is. Nagykorúak társaságában naiv kiskorúak gyakran nevetés tárgyai. A kezdők és dilettánsok kísérleteinek engedjünk a tárlaton kívül külön helyet és adjuk meg e külön csoportnak az öt megillető nevet, nevezzük «iskolai tárlat»-nak.

Ha ily szigorúbb eljárás lábra kap, kitüntetés lesz majd beléjutni a szalonba és akkor remélhetjük, hogy majd sokan régibb művészeink közül is, kik most rendszerint nem akarnak a fiatal kezdők elemi kísérletei mellett versenyre kelni, szintén fognak műtárlatunk hármás babérjáért küzdeni.

A három jutalom odaítélése mutatja leginkább, minő szegény volt idei tárlatunk jeles művekben.

Az egyik jutalmat, mely történeti képekre szól, kénytelen volt a jury odaítélni oly vázlatnak, melyről laikusok és szakértők egyaránt azt tartották, hogy arra nem méltó.

Tájképek dolgában kedvezőbb volt az arány. A legjobb tájkép verseny alól kibúván, midőn nem arra méltó művet jutalmaztak, az a vígaszunk, hogy érdemesebb mű is volt a szalonban. Aránylag legkedvezőbben állott a kérdés az életképekre, mert oly értékű kép, minő a megjutalmazott, volt a tárlatban több is, talán pusztá véletlen, hogy a hasonlóképek közt épen Ebneré nyerte a pályakoszorút.

Szent képekben fölötte szegény volt a műtárlat, sokkal szegényebb, mint múlt évben. Mindössze egy *Szent Józsefet* láttunk Roskovicstól, egy *Pancratius*-képet Paczkától és a mennyiben szentségre igénye lehet, ide tartoznék még Feledi *Keresztyén vértanúja*.

Roskovics képe a lévő templomnak van szánva, ott talán megállja helyét, kevesebb igénynyel nézik majd az ajtatos hívők, ide a kevésbbé hívők közé kár volt elküldeni. Mert a kép hanyatlás ugyanazon tehetséges művész múlt évi *Apostolok pünkösdjéhez* képest, melyben oly jól sikerült kiegyeztetnie a modern festészet igényeit az egyház követelte mysti-

cismussal. Volt benne drámai élet és volt benne csudálatosság. A mostani kép sem az egyházi műbírálokat nem elégítheti ki, sem a tisztán laicus művészet mértékét nem üti meg. Kis gyermek és üres arcú öreg ember van a képen. — Statisztaképnek lehetne nevezni, melyben nem tudni, mi köze egymáshoz a két alaknak. Igaz, hogy nehéz dolog Szent Józsefet, kivel a keresztyén legenda oly mostohán bánik, érdekes alakká tenni és nagyon megértjük, ha a művész a földön fekvő fahulladékokra, az asztalos-műhely jellemzésére, mindenféle mellékdologra irányozza figyelmünket. Nem bírt alakjaival mitsem kezdeni, a mi mindig nagy baj, annál nagyobb, mennel terjedelmesebb a befestésre ajánlkozó tér.

Volt egy mellékterem félhomályában sokkal kisebb szent kép, a Paczka kis *Pancratiusa*, melyet jó távol tartottak a nagy szent Józseftől, talán hogy ne legyen oly igen szembetünő, mennyivel többet lehet egy ember arczába belé varázsolni, ha megvan a hozzávaló képzelem és képesség. Nem láttunk még Paczkától sikerültebb, jellemzőbb alakot. Mennyi mélység van e fiatal mátyr arczában! Életmegvetés, ihlet, lelkielő, komoly vallásosság — mind kiolvasható belőle! És hozzá minő egyszerű, minő erős az ecsetkezelés, minő komoly a színösszhang — majdnem túlkemény puhasághoz szokott modern szemünk előtt! Bezzeg tanult a modern festő a régi olasz társaktól. Megtanulta, hogy lehet az egyházat kielégíteni és mégis lekötöni a laikusok figyelmét!

Még egy szenttel találkoztunk a tárlatban, mondhatom hogy furesza szent! Feledi vértanúja akaratlanul Bonnat híres *Jób*-ját juttatja eszünkbe. Feledi nyilván hivatást érez magában, hogy nagynevű francia collegája irányát átültesse körünkbe. Más termekben is voltak Feleditől képek, leginkább lóképek, de mintha erre a képre központosította volna főerejét. Itt akarta ő a francia naturalismus recipeje szerint a rúttságot legkellemetlenebb valójában bemutatni; de itt is mint egyéb képeiben oly föladatra vállalkozott, mely messze túlhaladta erejét.

A nagy francia mester emberi torzképe szerfölkötti rúttsága mellett is ellenállhatatlanul vonzotta a nézőt. Bámulni kellett, hogy tudta a művész egy végsőséig elsorvadt, kiéhezett testben a már-már kiháló életerő nyilvánulásának életani és anatomiai mélységes titkait ellesni és szemünk elé

varázsolni! Van is azután, a mi elengedhetetlen ily nehéz probléma megoldásánál, bámulatos technikai virtuozitás rajzban, színezésben, világításban. Feledi kísérlete mindezekből semmit sem nyújt. Csak rütsággal rémítette el a nézőket, nem bírta magához vonzani, mert a rütség magában veve még nem érdekes. Ez közönséges tapasztalati tény, melyet a laikusok jól tudnak. Csak a művészek ignorálják neha saját kárukra!

Ennyi tartozott idei szalonunkban a szent művészetre; a naturalisticus irány kezd benne állást foglalni — kisebb-nagyobb sikerrel. Lássuk mint vonja körébe a magyar mythologia eddig kevésbé ismert anyagát!

Ott volt a főteremben a tárlat legföltünőbb képe. Hazafias tárgyának köszönhette e kiváló helyet — a magyar nemzet ősanját tisztelték meg vele. Sok vitára adott alkalmat Paczka merész tette, hogy megpróbálta realisticus fölfogásban adni elé *Emese álmát*. Kísérlete ugyan nem sikerült, de mindenkép méltó figyelmünkre, mert készíti a gondolkodva szemlélő közönséget, hogy elmélkedjék a legmodernebb művészet képességeiről (s határaitól).

A legújabb naturalismusban nevelkedő festőknek egyik fő hitelve, hogy az ő physikai valóságra törekvő fölfogásuk es festési módjuk mindig és mindenütt alkalmazható, igen különbözős és másodrangú lévén, hogy mit főttenek, hogy mire alkalmazzák e föelvet.

Ez egyszer népmondai tárgyra van alkalmazva e festési mód. Oly valamit fest a művész, a mit valamely korábbi század, mely talán alkotta, naivan valónak hitt. Ha az Emese-monda csakugyan ősmonda, valamikor hitték az emberek és ha Paczka akkor el és azoknak az embereknek így festi ez eseményt, helyesen cselekszik. Mikor azonban nekünk hitetlen unokáknak mint valódi történetet, mint életképet állítja elé, a miről tudjuk, hogy csak képzelemben történt, merész dologra vállalkozott, oly bajba keveredett, melyből nehezen bontakozik ki. Mi is, ő is rég letettünk a csodák hitéről. Ne akarja ő egy mesének a physikai valóság látszatát adni, mintha csak valódi históriát beszélne el. Költőnél ilyesmi epicus vagy romanticus tárgyalást igényel, mert így képzelmünket ideiglenesen más, költött világba varázsolja s ott valóság e mese.

Egy mese cselekvényének tényszerű realitást adni, úgy

festeni a benne szereplő alakokat, mintha csak az imént az életben találkoztunk volna velök, erre törekszik Paczka. Képe, mintha csak hiteles szemtanú által festett documentum akarna lenni a magyarok eredetéről. Az actualitásnak föláldozta a meseszerűséget, nem veheti tehát rossz néven, ha a kritikus közönség őt az ő sajátos álláspontjára követi és ily alapon bírálja.

Furcsának találták némelyek, hogy nyílt sátorban meztelenül hál a fejedelmi hajadon, mások csodálva kérdek «mint mer a tollas állat nappali fénynél ily csint elkövetni?» Akadtak nők, kik nem hittek, hogy a pusztában lakó barbárok ily ragyogó tisztaságú, finom fehérműekkel élnek és ily elegáns párnákon hálnak. Mások azt találták furcsának, hogy e meglepő luxus mellett oly szűk sátorba szorítják az előkelő hölgyet; hiszen, ha fölegyenesedik, okvetlenül beleüti fejét valamelyik póznába. Akadtak természettudósok, kik inkább a sast néztek. Gáncsolták a sas bátortalan kapaszkodását, az ő fötlenségét és még ők is illetlennek tartották az ő guggolását.

Ellenben az értelmes nézők mind megegyeztek abban, hogy Paczka tud meztelen női testet festeni és tud madártollakat meg sátorszövetet híven föltüntetni.

Ez ugyan nagy dicséret, de kötve hiszszük, hogy az Emese költője meg legyen vele elégedve. Azok a hitetlen természettudósok ugyanis fejcsóválva olvasták, mit a festő wagnéri program módjára velök el akart bitetni, nem hittek hogy meset akar pingálni, egyszerű őszinteségökben azt vélték, hogy a cigánykisasszonyt meg a sast a falu szélén festette le minapában a festő. Az ellen általában nincs kifogásuk, hogy cigányleányt meg sasokat fessen a művész, de úgy találják, hogy a sasok köztapasztalás szerint nem szokták a kisasszonyokat meglátogatni és nem értik miért veszi fejébe a művész, hogy ez az Álmos anyja!

Mindebből azt tapasztalhatja a merész művész, hogy előadása nem felelt meg tárgya természetének, hogy nyers valóság látszatát igen, de mesebeli valóságot nem bír ily módon ébreszteni és azért méltán több stilszerűséget ajánlhatunk túlzó realistáinknak. Tanúlnak Doree példáján, a ki megkapó valóságban tudta az útszéli kötőrköket elénk állítani, de el tudta találni az idealisticus stílust, mihelyt bibliai jelene-
teket vagy romanticus meséket tárgyalt. Képzelmi tárgy meg

nem felelő naturalisticus előadási móddal stilszerűtlenséget eredményez; onnan Paczka hajótörése!

Egy lépéssel odább mythológiánk ködéből a történeti események biztosabb talajára jutunk. Ott első Székely. Az ő szigetvári vázlata közismeretű jelenetet örökít meg hazai történelmünkben.

A ki ily hazafias tárgyat választ, már előre bizton számíthat közönségünk rokonszenvere, de merész dologra adja magát, mert Zrínyi tettét akarja szemünk elé varázsolni, melyet minden magyar ember képzelne a legtündöklőbb hősiesség fényárjában lát. Mindenki feszült várakozással lépett a vázlat elé és — legtöbb ember várakozásában csalódott.

Pedig kétségtelenül sikerült a nagy hős végső erőlködése pillanatát drámai élénkséggel megragadni. Már fölnyitották a vár nehéz kapuját s a lelkesült hős első, ki magasra emelt karddal, lengő zászlóval a nyílás felé tart, vele van a legbátrabb harczosok válogatott száma, megható jelenetek élénkítik az előtér: nők végső búcsúja szeretteiktől, kiket utoljára ölelhetnek, jobb felé messze elvész a háttér vörösre világított várfalak és házak között, hol bátor vitézek sokasága a végdöntő harcra készül.

A compositio fővonalai mesterileg a hősre és közvetlen környezetére terelik figyelmünket; a kisebb-nagyobb fontosságú mellékjelenetekben a csoportok elhelyezése, a sok drámai mozzanat hozzáfűzése a főcselekményhez s a tér felhasználása mindenütt gondolkodó kipróbált mesteri kézre vall. Mindezekért a *Zrínyivázlat* művészi értéke messze túlhaladja a többi történeti képkísérleteket, melyek vele az első pálmáért versenyeztek.

És mégis minő megfoghatatlan fogyatkozások éktelenítik néha a legművésziesebb alkotásokat! Ha azt akarjuk, hogy megmaradjon a vázlat kedvező összbenyomása, nem szabad előterét részletesebben szemügyre venni. A kép belső sötét sarkában holt vitézek idomtalan tömege alig indokolható helyesen. A középső csoportban kaucsuktestű vitéz háromszoros lehetetlen fordulattal saját háta mögött öleli szerető nejét. A jobboldali csoportban öles lépésekkel haladt a vitéz vezérc felé, utközben nyakába borult kedvese s most úgy áll hosszúra nyújtott lábával, hogy a csoportozati háromszög jobb oldalához a legszigorúbb mértani egyenest szolgáltatja. Bámuljuk a

művészi következetesség szigorát, de csodálkozunk a karikatúrán, mely belőle származott.

Képzeltős «műbírálok», önelégült művészfjak és a laikusok sokasága csak ez árnyfoltokat látták a vázlatban, pálczát törtek fölötte, nem hatolván be a mű szépségeibe. A jury többsége ignorálta a hibákat és a pálma odaítélésével a művészt tüntette ki, nem vázlatát.

Lehet arról vita, vajon kellett-e kiadni a pályadíjat akkor is, ha nincs absolute tökéletes mű a tárlaton. Azt hiszük fejlődő művészetünk érdeke e szigorúbb praxist igényelné. De ha az az álláspont fogadtatik el, hogy a művészeknek adatik a jutalom és nem a képnek, akkor bizonyára nem lehetett kérdés, kié legyen a pálma.

Csak a történeti hűség érdekében említem, hogy voltak a kik Vágó *Kiew hódolása*nak, némelyek a két Margitay-fele vázlat egyikének (231, 236) kívánták volna odaítélni a jutalmat; sőt — följegyzésre méltó adat — voltak Aggházy *Munkácsy-ünnepélyének* is szószólói.

Az előbbi három képen csakugyan nem egy dícséretre méltó tulajdonságot találtunk. Vágó színhatásra, Margitay csoportosításra, egyéni jellemzésre törekedett és annyírmennyire mindegyiknek sikerült szándékát érvényre juttatni; de az elfogulatlanok közvéleménye szerint Aggházy vázlatának az «iskolai tárlat»-on lett volna helye, nem komoly képek szomszédságában.

Csak naiv elbizakodottságnak nevezhető, ha fiatal művész ily parányi készültséggel neki megyen a legnehezebb problémának, mint a minő egy napjainkban szemünk előtt lefolyt, nem épen kiváló esemény történeti magaslatra emelése.

Ha jól meggondoljuk a dolgot — ilyesmi a legkiválóbb talentumoknak is csak ritka esetekben sikerül. Majdnem teljesen sikerült nem régiben Benczúrnak és Richternek, sikerült annak idején Franz Halsnak, van Dycknak, a velenzeiek közül néhány czeremonia-festőnek és néhány spanyol mesternek.

Nem lehet ugyan senkinek sem ellenvetése az ellen, hogy a műtársulat érdemdús elnöke, sok más művészi föladaton kívül e legnehezebb czélt is kitűzi fiatal törekvő festőink elé; az sem jöhet kifogás alá, hogy a Munkácsy-napok emlékeztét kívánta megörökíteni: de az már öreg hiba volt, hogy

a hazafias lelkesedés mozzanataiból épen arra irányoztatott elnökiileg a kezdő művészek figyelme, mely legkevesbbé alkalmas festői előadásra.

Koszorú átadása, szűk teremben zöld asztal körül, negyven ember tolongása, beszédek elmondása, mindez se nem rendkívüli esemény nálunk, se művészi megörökítésre nem szokta csábítani a tehetségeket.

Adtak nálunk íróknak aranytollat, ballerínáknak és színészeknek, színésznőknek, virtuozoknak és zeneszerzőknek koszorúkat és babért, annyiszor a mennyiszer. Ily hivatalos koszorú-átadások napjainkban már nem megörökíteni való, kimagasló események.

De igenis fölötte szokatlan és nevezetes mozzanat volt, melynek párját se előbb, se utóbb nem láttuk, mikor a művészek menten minden hatósági gyámködástól, Munkácsyt a magok módja szerint ünnepelték. Pompával földísztették hajlékukat, a főhelyen ünnepelt művésztársuknak trónust emeltek és lelkök pillanatnyi mámorával újjongva körülvették művészkirályukat. Itt szín- és fényhatásoktól csillogó tarka művésztömeg közepett volt a színek mestere a maga helyén, nem ott a frakkos és taláros feszes társaságban. Ott a komor ünnepélyes pathostól lesújtott művész szótlánul, mint vizsgálat után az iskolás fiú, úgy várta, hogy bírái szorgalma és fáradtságáért általadják próbatéti jutalmát.

Nyilván ily iskolai képekből merítette Aggházy is az ő inspirációját; legalább vázlata úgy hatott a legtöbb nézőre, mosolyogva mulattak rajta. Naivabb kedélyeknek örömk telt abban, ha a negyvenkét összezsúfolt árnyéktalan személyiség közt néhány olyanra akadt szemök, kire díszes egyházi ruhája, rendjelei vagy más külső jele után reá lehetett ismerni.

A művész jóakarói sikerrel védtek őt azon gyanúsítás ellen, hogy történeti képet akart festeni.

Szerintök ő szellemes művész létere mintha meg akarta volna magát bosszúlni e torzképpel, a műtársulat ünnepélyes közgyűléseinek hosszadalmas, unalmas komolyságáért.

Mi tagadás — ez ügyes védelem. Így már csak mint tragikomikus életkép jönne számba, mely gyöngye humorával megtette szolgálatát, mihelyt pillanatnyi mosolyt csalt ajakunkra! Ajánljuk a művészek a műtársulati életképek széles

terét, talál ott más torzképre való anyagot is, és ha megtanul ügyesebben jellemezni — még elismerést is vívhat ki magának. Mostani életképe legfőleg elnézést és hallgatást érdemlett.

Ha ennyi elhibázott kísérlet szemléletebe még nem fáradtunk belé és kedvünk maradt a nyolcz termen végig menve, összekeresgélni az életképek sokaságát, nem egy kellemes élvezetre teszünk szert.

Örvendhetünk néhány sikerült arczképnek; örvendhetünk, hogy fiatalabb művészeink behatolnak a magyar nép életébe és maguknak oly sok érdekes anyagot merítenek belőle. Megnyugtató és kedves az a tapasztalás, hogy a fiatal erők jelentékeny száma, mely évek óta a német mestereknel vagy olasz és francia központokon fejlesztette magát, nem vesztette el nemzeti érzületét. Hazatérnek édes hazájokba és kemény életküzdelmek daczára rendületlenül vonzódnak hozzá, nem mételeyezte meg őket az a kényelmes, valótlán jelszó, hogy «művész hazája az egész világ». Csak ritka szellemeknek adatott megrajzolni egy egész század életét, kifejezni az egész emberiséget mozgó eseményeket. A művész csak úgy, mint a költő, nemzetében, nemzetének él, benne találja tápját, erejét. És ezért nem közömbös, hol üti föl magyar művész az ő tanyáját, nem közömbös itt kapja-e ideáljait, mintáit vagy másutt. Közel az idő, mikor a magyar jellemű festészet már nem lesz többé hiú ábránd, mint volt még csak egy nemzedék előtt is. Miért gyöngítik műtárlataink intézői a nemzeti összetartozás öntudatát az által, hogy szerte szét aggatják a magyar iskola képeit! Nem szabad nekünk itthon megtennünk, a mit megteszünk Bécsben, Münchenben, Párisban, a hol fokozzuk művészetünk összehatását az által, hogy közös helyen egyesítjük őket!

Tévednek a rendezők, ha azt hiszik, hogy a mostani tarkítással közönségünknek szívességet tesznek. Van a mi közönségünknek annyi érdeklődése saját hazai erőink mérkőzése iránt, hogy őket egymás mellett szereti szemlélni és a mostani tömkeleges fölállításban is őket szemeli ki magának, összekeresgéli a magyar művészek dolgait.

Ha ily rendezésnél együtt látnók az életképeket, oly tapasztalat ragadná meg szemünket, mely hazai művészeinkre igen jellemző. Szemünkbe tűnnek akkor, hogy művészeink túlnyomó száma utczáit és vásárt fest, a földművelő

osztályt s a mesterembert lesi meg mindennapi életében, örömeiben, bánatában, családjá körében, mezőn és korcsmában. A középosztályt s az úri népet csak nagy ritkán keresik föl; a szalonképek a legnagyobb ritkaságok közé tartoznak. Miben lássuk e tünemény magyarázatát? Nem-e a legegyszerűbb megfejtése a dolognak, hogy művészeink túlnyomó része a művelt közép s az úri osztálytól távol tartja magát?! Mert azt az állítást nem ismerjük el, hogy e körökben kevésbé talál-nának magoknak való tárgyakat. Miért találnak a nyugoti népek festői? Miért találtak a régi hollandus, vlám és franczia szalonfestők?

A mostani tárlatban csak Baditz és Innozent s talán némileg Szarics képviselték ezt a genret.

Baditz kis képe (*Magányosan*) valódi gyöngye volt a tárlatnak; úri nőt fest szalonjában, a ki csupa finomság és kellem, az alak és környezet rajza elegans, színhatása jó ízlesű. Apró gyermekvázlataiban (44 és 46.) majdnem túlzásig megyen, majdnem lehelletté válik ecsetkezelésének gyöngédsége, ellenben erőteljesen kezeli a *Női arckép*ben. Ott is mint mindig, finom a színérzéke, csak az a kifogásunk, hogy nem tud eléggé domborítani. Innozent *Csókjában* úri hölgyet fest, ki a dajka ölében ülő kisdedétől búcsúzik. Csupa fehérség az egész kép, néhány finom sárgás és gyöngé kék tónussal. Finom formák s a jelzett színskálák üde élénk összhatást biztosítanak, de az alakok nem domborodnak ki; ezért azt a benyomást nyerjük, mintha nem is annyira az anya csókjáért volna megfestve a kép, de azért, hogy a sok gyöngéd színhangulat tanulmányul szolgáljon decoratív célra.

A rococo világ úri köreibe visz bennünket Keménydy (*Szeszélyes nők*). A híres Menzel sikerei buzdíthatták a talentomos kezdőt, hogy e korba mélyedjen. Jó úton van. Humoros jeleneteivel ügyesen mutatja be e kényes édeskés világot.

Durvább társaságba jutunk Peske *Borpróbája* és Margitay *Egy csókot* és *Éljen* című képein. A Landsknechtek tarka festői öltözetei vonzhatták a két művészt; a délnémet festők sűrűn és előszeretettel ábrázolják e víg czimborák békés hódításait. Itt is borkóstolással és pinczerleányok hódításával vannak elfoglalva. Mindkét művész elég ügyes colorista. Peske még kissé nyers modorban fest, miniatureszerű aprólékos előállítási modorához az erős színfoltok nem igen illenek,

melyekkel neha a rajz határozatlanságát ki akarja pótolni és ugyanez a baja a Margitay pinczefalának, sőt nála neha még erősebb hibák is esnek meg, rajzhibák, minő az egyik víg czimborának skurezban festett óriási feje (az *Éljenben*).

Peske és Kéméndy még leginkább állanak a müncheni iskola befolyása alatt, sikerrel versenyeznek máris hasonlárnyú német képírókkal. Mennyivel több sikerrel versenyeznenek és mennyivel több eredetiséggel lephetnék meg a német világot, ha magyar bakáink vagy huszárjaink életéből választanák humoros tárgyaikat. Nekünk katonai festőink úgy sincsenek valami fölös számmal.

Tárlatunkon csak két katonai képünk volt, az egyik, *Tahi Bosnyák kalauza* inkább meg csak félig sikerült kísérlet, a másik pedig *Ebner Újonezai* inkább érzékeny lélekkep, mint víg katonai életkep. Az ő képe olyan mint a népdal — víg is meg szomorú is. Balra cigány muzsika mellett víg legények járák a nemzeti tánczot s ez alatt a kép jobb felén a szomorkodó öreg anya és nyakas fia közt foly a párbeszéd, melyet a kis leányka részvéttel hallgat. Nyilván e bensőségteljes jelenet hódította Ebner részére a pályabírákat. Valódi mély lélekrajz e jelenet, Ebnernek eddig legsikerültebb alkotása. Nyilván e magában zárt jelenet a kép súlypontja, a mi azon kívül történik a kocsmában, az csak magyarázza a főjelenetet s azért úgy lett volna helyes a compositio, ha a mellékalakok kevesebb tért foglalnának és külsőleg szorosabban fűződnenek a főcselekményhez. Azonban ilyen és hasonló kisebb fogyatkozások nem karosítják a mesterileg odaállított hármas csoport érdemét, a festő beléje rakta költői lelkét és fölismerhette, hogy az irány, melyre tehetsége utalja, a sentimentalis életkep.

Gyárfás *Disznóölése* (261) az érzelmek világából reálisabb világba visz. A tehetséges művész első, kissé mystikus irányú nagy képe után (*Tetemre hívás*), ismét szülőföldje felé fordult s színre hoz a székely népeletből egy darab valóságot. Hűségesen a sertésölés minden phasisát tárja elénk a serték leforrázásától a válúig. Ország világ ismeri a disznótor nagy nemzeti fontosságát, majdnem époly fontos telen, mint nyáron az aratás, s ha az aratás költészete már oly sokszor lelkesítette a művészeket, miért ne vonzaná e prózaibb foglalkozás is az ecsetet! Megilleti őt az a dicséret érte, hogy hivebben már alig

lehetett az egész sertés-tragédia különböző szakaszait előadni. Mindenben hű a valósághoz, még az egyes résztvevők rútságát is híven adta vissza. Prózai tárgy, rút emberek gyülekezete árnyéktalan levegőben, nyers színezéssel, a színek összhangja nélkül: ilyen Gyárfás képe. Sok nézőt visszataszított, pedig mégis érdemes volt megnézni; mert vannak igen becses tulajdonságai. A hány alak a képen szerepel (pedig sokan vannak) mind kellő jellemzéssel van megrajzolva; kétségtelen, hogy a művész igen éles megfigyelő tehetséggel bír.

Egy műtárlati szomszédom arra figyelmeztetett, hogy a ténykedő személyek mind máshová néznek, mint a hová foglalkozásuk szemőket terelné; ez ugyan találó megjegyzés, de azért mégis el kell ismernünk, hogy az alakok csoportosítása egészben ügyes, hogy a kép kellőleg meg van komponálva és mindezen jó tulajdonságaiért a tárlat sikerültebb művei közé tartozik.

Sok és változatos népeleti jelenetet láttunk még a tárlaton. Némelyeket, mint Patakyt és Kubányit, az alföldi vásár pezsgő tarkasága vonzotta, más ismét szívesebben a családi élet belső boldogságát szereti. Így Szobonya *Anyai szeretete* és a *Kovács családjában*; mindkét esetben a kis gyermekben központosúl az egyszerű, de boldog emberek öröme. Vajda is tud apróbb jeleneteket költői hangulattal előadni, ilyen kedves színes idyll *A kis leány a kecskével* vagy *Hazafelé*, mikor harmatos frissességgel tudja az egyszerű leányzót költőileg elárasztani. Csak ne volna oly nagyon sok szín a képen és helyette inkább valamivel több árnyék és levegő!

Balló, Bleskovits, Klapka, Lándy, Rózsay és Udvarlaky továbbá Csúzy Gizella, Csányi Gizella, Konek Ida és mások többen kisebb-nagyobb értékű szárnypróbálgató kísérleteket küldtek be. Örvendünk, hogy bennök gyakran tehetség is volt. Mégis legtöbben még nem elég erősek, hogy akár nyilvános dicséretet, akár keményebb kritikát veszély nélkül elbirnának. Csak Kegyes Józsefről kell néhány szóval megemlékeznünk. Ő hazánkban tüneményyszerű földműves, mert saját erején tanult festeni és az ő képei öntudatlan közvetlenségek miatt ébresztik érdeklődésünket. Ajánlom az úgynevezett naturalistáknak tanulmányra. Íme ez a valódi naturalista festő, ki a *Tolnamegyei pórt s a Menyasszony elbúcsúztatását a szülői háztól* szóról szóra úgy festette, a hogy látta, akár színezett pho-

tographiáknak nézhetnők képeit. Ennyire viheti dolgát, a ki a valóságot legaprólékosabb vonásaiban le tudja másolni, époly exact hűséggel fogja ilyen tisztán inductiv festő embereit oda-állítani, mint a kutató természettudós az ő állatait. Ha Kegyes képei valamivel kevésbbé kézzel foghatólag adnák az általa észlelt embereket és észleletei keresztül-mennének a képzelem tisztító tüzén, hogyha azonfelül szín és távlat iránt is több érzeke volna, csak akkor emelkednének photographiái műértékű alkotások magaslatára. Megdicsérhetjük a Kegyes képeit érdemök szerint, de sem ő reá nézve sem a laicus közönségre nézve nem üdvös, ha indokolatlanul túlmagasztalják, miként néhány napilapban történt.

Állatfestőink közül Wagner hatalmas részletet mutatott a spanyol bikaviadalokból. Sajnálattal nélkülözzük Pállik Bélát a tárlaton, nagyon sínli az állatgenre e kitünő tehetség visszavonulását. A mennyire az eddigi kísérletekből ítélhetünk, nem Feledi fog nyomába lépni, de a fiatal Vastagh, ki az állati szakra határozott hivatással látszik bírni.

Feleditől eddig leginkább teheneket láttunk — most már előbbre törekszik. Nehezebb problémákra adta magát, lovakat fest, még pedig mindjárt legnehezebb helyzetekben, heves mozgásban festi őket (*Lóugratás, A vásárról hazafelé*), a mi messze túlmegy az ő erején.

Lovai ép oly kevésbé sikerültek, mint martyrszentje. El kell magát szánnia arra, hogy vagy az emberi anatómiát, vagy a ló anatómiáját tanulja meg, másképp se a historiában se az állatgenreban nem fog boldogulni.

Fiatalabb tájkép-festőink egytől egyig állatfestők is egyúttal; a legfiatalabb nemzedék talán nem is lehetne el álló vízben gázoló tehenek nélkül.

Az idén szorgalmasan, nagy számmal jelentek meg a tárlaton — negyvennél több magyar tájképet számláltunk a szalonban. Inkább még, mint a nagy számnak, örvendtünk annak a tapasztalásnak, hogy két festő kivételével, Tarnóczyn és Somogyin kívül, kiket az alpesi vidékek lelkesítenek, egytől egyig hazánkban bírtak magoknak motívumokat találni. Különös előszeretettel az alföldi tájakat, többen a Balatont, mások ismét a közép hegységek lejtős dombos tájait szeretik. Így tehát, mindamellet hogy a művészvilág legkülönbözőbb festési irányait képviselve kapjuk, mégis ösz-

szeségében egységes magyar jelleget ölt tájfesteszettünk. Valóban sajnálni való, hogy mindenféle melléktekintetek miatt a tájképeket is szétszórták mind a nyolcz teremben. Hogy ha közel egymás mellett volnának a különböző irányok és iskolák, minő tanulságos volna ez a nézőkre, minő hasznos a jó képekre, minő veszedelmes a rosszakra! Talán mert az utóbbiak rendszerint többségben vannak, óvják meg őket a rendezők veszedelmes közelebbi találkozásoktól?! Sőt még a műirányok mint olyanok is hatalmasan érvényesülnek az egymásmelletti szomszédságban. Szembetűnő példa volt erre a szalon nagy termében; az idealisticusabb Rottman-féle irányú Ligeti *Kesűjvízi töltése* mellé kerülven Mészöly *Balaton*a, ez utóbbinak nagyon megfogyott hatása. Ligeti képét körvonalai szépsége, a színek költészete, az alföld széles nagy láthatárának kevés eszközzel való jellemzése, az előtér — a kép *ouverture*jének — találó *compositió*ja messze fölül helyezte minden egyéb szalonbeli tájképen.

Mészöly ezúttal kisebb képeiben sokkal szeretetreméltóbb volt, mint a balatoni nagy képeiben. *Baromfiudvar*, *Újszülöttek*, *Kalászek között*, *Részlet Szent-Ivánról* a művész költői bensőségéről s egyúttal többoldalúságáról tanúskodnak — a tárlaton alig volt több oly friss, kedves idyll. Minden tisztelet mellett, melylyel Mészöly rendkívül éles tapasztalási képessége és rajzkezelése iránt viselkednünk kell, Mészöly újabb nagy balatoni képei nem bírnak oly varázserővel, mint egy némelyik korábbi Balaton-képe, mint például a múzeumi képe. Talán a tárgy teszi. Talán azt tapasztalta a művész, hogy az ő speciálitása, a Balaton lapályosabb partvidéke még sem nyújt elégséges tápot egy nagy képzelemnek. Festési módjában pedig talán onnan az a keményebb *contour*, mert mindinkább fokozódik virtuozitásának öntudata épen az ön kezelésében? Evvel együtt jár a színek bizonyos szárazabb tonusa és kevésbé hatásos összhangja. Ilyenek voltak benyomásaink a Mészöly pályakoszorúzott képéről. Hallomás szerint vita tárgya volt, Mészölynek adandó-e a jutalom vagy a versenytársának-e, Spányinak? Vita csak azért volt lehetséges, mert nem voltak együtt Spányi képei. A ki e művész nyolcz képét egymás mellett látta volna, azt még műbíráló jurytag létére is elfogta volna az egyformaság méla unalma s az unalom a legkeményebb bíró!

Azonban megengedjük, hogy teljesen sikerül neki az örökké mélabús hangulat impressiója, tud az álló víz, a borongó reggeli világ határozatlansága, a váltólázsal járó esti köd sűrűsége vagy az elhagyatott magányban örökké vízben gázoló tehenek kétségbeesett étvágya impressióját költeni.

Néha-néha költőibb színhangulatra is bátorodik, de színskálája rendszerint igen korlátolt, mert a posvány költészete beéri félhomálylyal; a gyöngébb impressionisták rendszerint irtóznak a nap fényétől. Ott a legelemibb rajzhibákat nem lehet ködös határozatlanságba burkolni; ott a fák élő lények, melyeknek meg van sajátos egyéniségök, minden testnek árnyéka van, melynek hiánya zavaros fénytelenségnél kevésbbé szembetűnő; lelkiismeretesb naturalista a természet kis és nagy tűneményeit egyaránt figyelmére méltatja és azért észre veszi, hogy a láthatárbeli hold nem kelhet föl a fák előtt és a naturalista az ő fölötté szűk láthatára körében nem is szokott oly szembetűnő távlati hibákat elkövetni, mint néha Spányi Béla.

Tudják ezeket a jelesebb impressionisták, sőt eltalálják a kevésbbé jelesek is. Pelda reá Tölgyessy szalmás szekere az alföldi pusztá közepén! Hogy valahogy ne vétsen a távlat ellen, a szekér szalmájából és a kocsis fejéből indulnak ki legszigorúbban a távlati sugarak. Minő szellemes művészi gondolat!

Mesterházy is sokat tanult Spányitól; sőt voltak, a kik tekintettel az «alkonyi» vagy a «hátra maradt» tehenekre s a sok álló víz túlbőségére, Mesterházyt is a posványos költészet iskolájához sorolták. De megmentjük hírét, utalván szárazföldi rétvjére, hol ez iskola szokása ellenére nagyon is sok részletet festett, hol majdnem detail-festővé válik a széles láthatáru szabadban; sőt élénk színekkel is tarkítja az előterét és a háttért is élénk színskálával zárja be, a mi szinten nem tartozik a vizenyős költészet szokásai közé.

Inkább az eredeti franczia impressionistáknál, mint itteni helyi főképviseelőjöknel, iparkodott Aggházy tanulni (*Nyires tájkép*); ő is az esti homálynál kezdi, talán megjő még a bátorsága és megbizik majd rajzképességében meg színérzékében és napnyugvás előtti világításban mutatja a juhnyájt, hogy jobban lássuk; most csak sötét foltok közelednek — a nap már nem ad nekik világosságot, mert már szakasztott mása a fekete festékbe mártott narancsnak, csak önmagát világítja.

Komlóssy és Molnár Géza nem tehetség nélküli kezdők; Valentiny János is kezdő, szintén a Balaton táján jár, mint Mészöly és utána Spányi.

Brodzsky *Erdei malom* képében érdekes tanulmányt tesz arról, hogy hat az, ha az ember egy patakrészletet barna festekkel előnt és mérges zöld fákat rak melléje!

Telepy — the last but not least — talán akarata ellenére festett képet (*A dugáti út Losonc*), mely oly hatásos, akár egy Preller-féle kép. A táj híven van eltalálva, csak a világítása és helyi színezése volt kissé czelirányos, a nagy körvonalok, tömött lomb, magas fasor sötét foltjai a közepén, messzi láthatár, mindez együtt véve messze tülemelte e képet Telepy szokásos képecskéi színvonala fölé és a néző közönség iránti igazságtalanságnak tartjuk, hogy a hatásos kép a tárlat legsötétebb zugába szorult.

A kiállított három jelentékenyebb szobrászati mű közül Róna József (*Pyramos és Thisbe*), határozott plasticus talentummal készült csoport; Kiss György Arany János mellképe pedig — valóságos gyötrelem!

AMPELOS.

É R T E S I T Ő.

Negyren ér viszhangja. Írta Jókai Mór. Buda-Pest, Franklin-Társulat. 1884.

Kitünő elbeszélőnk negyven évi s páratlanul termékeny irodalmi munkássága termékeiből, a bennök elszórt reflexiókat állította össze, közel négyszáz oldalra terjedő vastag s tömött nyomású kötetben e cím alatt. Ha irodalmi munkásságának valóban a lényegét, vagy a legjavát találónok egy kötetben, mintegy kivonatban vagy választékban, igazán hálásak lehetnénk érte. De azt hisszük: czélt tévesztett gondolat volt e gyűjtemény rendezése; mert az, így a mint van, sem a Jókait nem ismerőnek helyes fogalmat nem ad az ő teremő szelleméről s kivált annak jobb oldalairól, sem nekünk, kik Jókai műveiben nem egyszer gyönyörködtünk, nem nyújt kellemes visszaemlékezéseket arra, a mit benne szerettünk.

A reflexió mindig leggyöngébb oldala volt Jókainak. Képzetele, kivált ifjúkorában, erős, termékeny és üde volt, mint a tengerből egy

új világkorszakban kiemelkedő láva-sziget, önkénytelenül s önmagától, dúsgazdag sőt buja tenyészetet hozott, melylyel nem egyszer elragadta, bámulatba ejtette, vagy elandalította képzeletünket; s még utóbb is, mikor már szándékosan erőltette s korbácsolta képzeletét, vissza-visszatért régi ereje s el-elfeledtette az erőltetettséget. Ha mélyebben jellemezni s jellemeit következetesen kivinni nem tudta is, tudott teremteni érdekes alakokat s oly jóízűen tudta leírni őket, hogy gyakran elfeledtette velünk benső meghasonlásait, vagy felületes rajzaik elmosódó homályosságát. Meséi is, — legtöbbször e szónak nem átvitt, irodalmi, hanem közvetlen, népies értelmében — mindig érdekesek voltak, gyakori képtelenségeik dacára s innen van, hogy olvasói, kivált a fiatalok mind a két nemen, még ma sem tudják letenni kezökből könyveit, a míg mohón végig nem olvasták. S a mi mindezek fölött van, elbeszélő módja oly megnyerő, oly behízelgő, majd elmés, majd kedélyes, majd pathetikus — hogy e tekintetben sokkal fölülmúlja mindazon regényíróinkat s elbeszélőinket, kik őt viszont minden egyébben fölülmúlják.

De Jókainak jelességei közé soha, még legelragadtatottabb bámulói sem számították azt, hogy a reflexióban erős lett volna. S míg például Eötvös regényei olvasásánál gyakran, majd minden lapon megesik rajtunk (s akárkin), hogy egy gondolatot kétszer is elolvassunk és szívesen időzünk rajta s gondolatai szépségén és mélységén felülve elménket, felejtjük arra gondolni, mi lesz személyeiből vagy meséjéből: nem hiszszük, hogy Jókai olvasása közben ez bárkin csak egyszer is meresett volna. Nála a gondolat soha sem lebilincselő s oly futólag szaladunk át rajta a mint csak lehet, csak hogy érdekes alakjai sorsával, vagy tarka meséje szövedékével foglalkozzunk s a kimenetelre siethessünk. Eötvösnek mindig egész készlete volt az igazi gondolatokból; ő azok egy részét fölhasználta regényeiben, — melyeknek személyei, helyzetei s meséje, természetesen írásközből is sugallt neki újakat meg újakat, — más részét pedig meghagyta csak *Gondolatoknak* s azok e czímen összegyűjtve méltó helyet foglalnak el a Rochefoucauld *Maximái* s a Pascal *Gondolatai* mellett. Kemény Zsigmond is tele volt gondolatokkal, eszmékkel, reflexiókkal; de azok nála (jelesen regényeiben) ritkán váltak külön a jellemrajztól, a történeti vagy lélektani fejtegetéstől, hanem egészen abba olvadtak (mintegy abból nőttek ki) s csak a jellem, vagy a helyzet lélektani megvilágítására szolgáltak.

Jókai, mint gondolkodó, ezek egyikéhez sem hasonlítható.

Az ő gondolatai nem is igazi gondolatok, hanem csak ötletek; nem az igazságot keresi bennök, hanem vagy elmésséget, vagy legtöbbnyire paradoxont. S ha így a regény vagy elbeszélés szövegéből kiszakítva magokban olvassuk, legtöbbjük még selejtesebbnek tűnik föl, mint ott a maga helyén (a mennyire tudniillik ott is a maga helyén volt).

Egy nagy részök üres és annyira semmit mondó, hogy magában meg sem érthetjük, azt legalább nem: mit akar velök a szerző. Például az ilyenek: «Valami volt a levegőben . . .» (74. l.); «A betűk légiójának pusztítása rettenetes volt» (178. l.). «A learatott búza hallgat» (269. l.). «Két árnyéka van: egyik fényes, másik sötét» (292. l.). «A ki keresi a kísértetet, megeléli azt, ha bíbort visel is» (295. l.); — melyik visel bíbort, a kísértetet, vagy a ki keresi? — «Az nem könyörög vagyont az irgalmas világtól, nevet a férfitől, áldást az oltártól, odamegy s elveszi azt» (337. l.) — ki? ezzel kezdődik a *Festészet* címet viselő csoport. — «Ez nem az én világom, ez nem az a világ, a melyben én élni tudjak» (373 l.) stb. Pedig csak az egy-két sorosok s így könnyen idézhetők közül válogattunk (s azokat teljesen, a magok bevégzettségében (?) idéztük.) Hogyan mehetnek az ilyenek gondolatszámba? holott semmi testök nincs, kézzel vagy érzelemmel fogható.

S a melyiknek van, azok közt mennyi a csonka-béna, nem épkézláb! Vagy hamisak, nem igazat mondók, s ilyen van a legtöbb; például «Az első két testvér is leányokon veszett össze, egy szép leányon, meg egy rút leányon» (36. l.) a miről semmit sem tudunk; az első két testvér az áldozat füstjén veszett össze; később volt az emberek és égi leányok mondája, de azok sem veszték össze ezeken, legalább mi nem hallottuk. — «A költő, a lángész, ha egyszer falura kivetette magát, elveszett az irodalomnak» (50. l.) Vaion Homér, Milton, Hugo Victor a száműzetésben, George Sand nohanti magányában s számtalan más, csak a nagyvilág tevékenységében irtak-e? Miért lenne a város jobb légköre a lángésznek, mint a falu? — «A midőn e nagyravágyó nőnek kínálva van a becsvágy koronája: s ő azt eldobja s fölvesz helyette egy szennyes kalapot a szemétről s azt teszi föl a fejére.» (63. l.) Szenvedélyes, szerelmeért mindent föláldozó nő tehetette; de nagyravágyó nem, — vagy nem volt nagyravágyó. — «A bosszúállás Istenek bűne, állatok erénye, a megtörtént rosszat jóvá nem teszi?» (99. l.). — «Ha bírák nem volnának, az emberek nem perlekednének» (340. l.) Talán ha ügyvédek — ? Ennek a csoportnak a czíme is *Ügyvédek* stb.

A legnagyobb rész azonban az, a melyben az igaz a nem igazal van keverve; az adagok aránya különböző, rendesen az igazból van kevesebb. Ezeket bajos volna idézni, mert többnyire hosszabak; csak rámutatunk egy néhányra: *Hit és vallás, Politika, Történelem, A szent természet, A tengert* című csoportok nagyobb része ilyen. A Jókai önalkotta világnézlete ezekben rajzolódik le, nem mondjuk legvilágosabban (mert többnyire elég zavaros), hanem a legszembeszökőbben. Olvassa valaki például a *Delej* (315. l.) — *Disputa* (225—232. ll.), *A költő világa, A tudós — A költő álmai — A költő csillaga* (147—164. ll.) című gondolatcsoportok bármelyikét, oly kevés igazságot, s annyi testetlen ábrándot fog bennök találni, a mennyit egy fantastikus regényben talán, de reflexiók könyvében bizonyosan nem keresne s nem is láthat szívesen.

A legjava is inkább elmés, mint igaz, például «Megesalatni egy nő által, a ki mást szeret: még csak előérzete a pokolnak; de eldobatni egy nő által, a ki hű marad: az maga a pokol!» (37. l.) Hogy lehet az? — «Az asszonyok mindenre képesek, még arra is, hogy a férjeikbe bele szeressenek» (61. l.); vagy oly kerekett, hogy a miatt vész el benne az igazság, például: «Ha egy ember két pohárból iszsa a bort, megittasul, de ha ketten isznak egy pohárból, még jobban megittasulnak.» (165. l.); vagy végre olyan, a mi csak arra az egy kivételes esetre alkalmazható, melyre ott a maga helyén a költő alkalmazni jónak látta — a mire százával idézhetnők a példát a könyvből.

Egy szóval: élcz, paradoxon, phantasmagoria, sokszor lappallia, sokszor valótlanság, ez Jókai *Negyven évének a risszhanija*, a mint ő maga azt e könyvben összeállította, mikor könyvtárt tevő munkái leggyöngébb részét, reflexióit szedte össze.

Mily kevés érzéke van Jókainak a való, a tényleges igazság iránt, arra egy pár csattanós példát idézhetünk könyve bevezetéséből.

Elmondja például, hogy írja ő a regényeit, elmondja «az egész titkot, utána csinálhatja akárci». Próbálja meg a ki akarja. Hogy' akad a vezéreszméje, egy véletlen ötlet; hogy' keresi hozzá az alakokat, s aztán azok hogy' dolgozzák ki a regénymese szövevényét: ez már tanulmány. Pedig a ki a Jókai munkáit olvasta, az épen az ellenkezőt látja; azt tudniillik, hogy ő az alapeszmét keresi, a szövevényt pedig a véletlen szeszélye adja meg; s az az állítása, hogy «előbb az egész regényt apróra kidolgozza a fejében, a leg-részletesebb dialogokig» — előttünk legalább hihetetlen. Akkor

nem lepne meg annyi természetlen bonyodalommal, annyi képtelen kifejléssel; a phantásia szeszélye nem uralkodhatnék annyira művein. «Ha hibásak a regény-alakjaim — mondja — az a hibájuk, hogy nem látom őket, mert bennök vagyok.» Dehogyan van bennök! épen az a baj, hogy nincs bennök, sem ő sem más hűsből és vérből való ember.

Írói önismeretének egy példája még, midőn elmondja, hogy pályája kezdetén «tele volt egészségtelen képzelődéssel», «rendkívüli, hihetetlen esetek hajhászásával». Később aztán «megismerte az igazi népeletet» s megváltoztatta irányát. Mi pedig azt kérjük, mikor írt Jókai több «egészségtelen képzelődéssel», mikor hajhászott több «rendkívüli hihetetlen esetet» — mint pályája derekán innen, legutóbbi regényeiben?

Phantásiája azonban abban tetőz, a mint elbeszéli, hogy lett ő az akadémia tagjává. Őt nem az akadémia választotta, mert akkor (1850-ben) az akadémiának nem volt szabad közgyűlést tartania, ő tehát úgy lett akadémiai taggá, hogy az igazgató tanács ajánlatára az akkori katonai főparancsnokság által nevezetett ki, a hogy ezt a kiállított diplomája bizonyítja. «Nem hiszem, mondja, hogy a kerek földön volna még valaki, ki hasonló úton jutott a halhatatlanok sorába. Csak 1859-ben jutottam be újra rendes tagnak megválasztás után.»

No hát ebből a meséből egy szó sem igaz. Jókait 1850-ben sem az igazgató tanács nem ajánlotta, (mely akkor senkit sem ajánlott, össze sem ült), sem a katonai főparancsnokság nem nevezte ki (nevezett volna is 1850-ben egy compromittált íróat akad. tagnak, mikor magának az akadémiának a lételetét sem ismerte el!). Jókai épen úgy lett az akadémia tagjává, nem 1850-ben, nem is 1859-ben, hanem 1858 december 15-dikén, mint vele együtt negyvenen vagy ötvenen egyszerre, mikor az akadémia, tíz évi szünetelés után ismét választhatott s tömegesen választott. Csakhogy akkor a választásokat föl kellett jelenteni a Generál-kormányzóhoz, a ki azokat megerősítette, s a mint az akkor az akadémiára rá erőszakolt alapszabályok kifejezték «az akadémia ajánlatára kinevezte». Jókai ekkor, ötvenedmagával levelező tagnak választatott. Rendes taggá sem 1859-ben lett, hanem 1861 december 20 dikán, — a mint erről ő is, más is, az *Akadémiai Almanach*-ból meggyőződhetik. S ha még is mi csalódnánk és a dolog úgy történt volna, a mint Jókai előadja, nagyon lekötelezné az irodalomtörténetet, ha 1850-diki diplomáját szíves volna fölmutatni.

Pulszky Ferencz és a kritika.

A múlt év végén a *Harmonia* kritikai lappá változván, Pulszky-nak egy a kritikáról írt cikkével kezdette meg új pályafutását. Kritikai lapjaink rendszeren azzal szoktak beköszönteni, hogy nincs magyar kritika, sőt nem is volt s Hamlet szavait ismételik:

Kizökkent az idő — oh kárhozat!

Hogy én születtem helyre tolni azt.

Pulszky is e themát fejtegeti és egész ifjú hévvel. Valóban ő az örök ifjúság szerencséjével van megáldva; most is oly élénk, szikrázó szellemű, szeles, meggondolatlan, mint ezelőtt negyven évvel. Könnyen fölindul és könnyen ítél; csak abból vehetni észre némi vénülését, hogy igen dicséri a régi időt. Laudator temporis acti. Most is egész lelkesüléssel emlegeti, hogy csak az ő ifjú korában, az *Athenaeum* idejében volt kritika, a midőn Bajza, Vörösmarty és Toldy, a kritika szövetséges nagymesterei, uralkodtak. Azóta nincs, először a politika szorította háttérbe, azután a kritika is inkább hanyatlott, mint haladt s bár most évenként több könyv jelen meg, mint azelőtt egy évtizedben, mégis oda jutottunk, hogy kritikánk az irodalom újabb termékeit inkább csak bejelenti, ismerteti, de behatóan nem foglalkozik vele, csak a színműveket bírálja terjedelmesebben, a bukott művek iránt különös szívességet tanúsítva. Momus, a kritika istene, nálunk kiejtette ostorát elvénült kezeiből, csak időnként kapja azt föl a *Budapesti Szemle*, de ez is nagyobbakat csattant, mint sújt.

Csodálkozunk, hogy Pulszky oly igazságtalan önmaga iránt, annyira megfélemedezik saját érdemeiről, annyival inkább, mert ez, a mint emlékiratai mutatják, éppen nem tartozik hibái közé. Egészen feledí, hogy az *Athenaeum* után is voltak kritikai lapjaink, a melyek nyomot hagytak fejlődésünkben. Néhány évvel az *Athenaeum* megszűnte után megindult a *Szépirodalmi Szemle* Erdélyi János szerkesztésében, maga köré gyűjtve a jelesebb kritikusokat. Magának Pulszky Ferencznek is itt jelent meg néhány bírálata és ezek némely tévedések mellett is sokkal többet érnek, mint azok, a melyeket most ír a *Harmoniába*. Az ötvenes években a *Pesti Napló* összpontosította a kritikai erőket, 1860-ban pedig Arany János indította meg *Figyelőjét*, a mely éppen oly rendszeres közlönye volt kivált a szépirodalmi kritikának, mint az *Athenaeum* és *Szépirodalmi Szemle*.

Hogy most nincs ily folyóiratunk, abban igaza van Pulszkynak, de félünk, a *Harmonia* sem fog ilyenné válni, az pedig éppen nem áll, hogy a behatóbb kritika teljesen hiányzanék irodalmunkban. Ha összeveszszük mind azon behatóbb bírálatokat, a melyek évenként a lapok tárczáiban és a folyóiratokban szétszórva megjelennek, mennyiségre jóval fölülmúlják az *Athenaeum*-korabelieket, sőt sokszor minőségre is versenyeznek velök. E mellett most sokkal több irodalmi és irodalomtörténeti nagyobb tanulmány jelen meg, mint irodalmunk bármely korszakában.

Mindezzel nem akarjuk se szépíteni foggyatkozásainkat, se tagadni némely vádak igazságát. Egyszerűen csak helyreigazítjuk Pulszky könnyed ítéletét, a kinek szokása, nem eléggé ismert vagy vizsgált részletekből emelkedni általánosságra. Minden esetre rendszerebb kritikára van szükségünk, s nem a múlthoz kell mérni teendőinket, hanem a jelen és jövő követelményeihez. Nem a reclame, az írók és kiadók érdekében szükséges a kritika, a mint Pulszky véli, hanem az irodalom és tudomány fejlődése végett. A pajtáskodó cliqueket sem tartjuk oly nagy bajnak, mint ő, csak emelkedjenek a cliquek elvi álláspontja s a személyek rokonszenve eszmék kultusában lelje támasztát. Az annyira óhajtott ostoros és sújtó kritikától sem rettenünk vissza, néha szükség is lehet rá, de ez igen mellékes dolog, a fő a komoly, lelkiismeretes fejtegetés és helyes módszer.

Azonban honnan szállotta meg Pulszkyt egyszerre ez az erős kritikai szellem? Előttünk egy kissé gyanús s nem igen hiszünk benne. Azt e'hiszszük, hogy Pulszky örömet szemlélné, ha neki nem tetsző írók ledorongoltatnának, de azt már kötve hiszszük, hogy örömet okozna neki, ha kedvelt íróit vagy őt magát erősen bíráltnak. Ez különben természetes, de az már nem természetes, hogy erős kritikát óhajtsunk s ha az kedvünk ellen üt ki, türelmetlenkedjünk, antikritikának tartsunk egy pár éleztet, egy kis ferdítést s holmi gyanúsítást. Pedig Pulszky éppen nem ment e gyöngeségtől. Mindig rossz néven vette a *Budapesti Szemlét*l, ha benne oly cikkek jelentek meg, a melyek Kossuth munkáit vagy pályáját bírálni merték s rossz kedvének néha oly módon adott kifejezést, a mely éppen nem illett oly erős szellemű kritikushoz.

Példával szolgálunk. A múlt év végén a *Budapesti Szemle*ben Csengerynek egy még 1850-ben írt jellemrajza jelent meg *Adalék Kossuth jellemzéséhez* cím alatt. Csengery néhány nagy és biztos vonással igyekszik Kossuthot jellemezni, kiemeli nagy szónoki tehetségét, haafiúi érdemeit, de mint államférfiúról kevésbé kedvezően

nyilatkozik. Kimagyarázza az okokat, a melyeknél fogva a nagy izgató a forradalom élére emelkedett, de egyszersmind azt is vizsgálja, hogy mennyiben hiányoztak Kossuthban azon tulajdonok, melyek nélkül bajosan vezethetni ki valamely nemzetet forradalmi küzdelmeiből. Megjegyzi, hogy Kossuthot rendszeretlen kapkodás a kezdeményezésben, ingadozás, habozás jellemezte intézkedéseiben s nem csekély mértékben hiányzott benne az emberismeret, a szervező és alkotó erő, a személyes bátorság, a mérséklet és eszély. És e szempontból végig tekintvén a történelem nagy emberein, a kik forradalmakat vezéráltak, összehasonlítja Kossuthot Rienzivel, Cromwellel, Washingtonnal s úgy találja, hogy leginkább hasonlított Rienzhez, de éppen nem Cromwelhez, a kiben a becsvágy szint' oly nagy volt, mint az eszély, a ki egyaránt képes volt pártot és serget vezetni, sem Washingtonhoz, a ki nem volt szónok s bár heves szenvedélyek zaklatták, jellemének legerősebb vonása mégis eszélyességében állott, a kiben a türelem és bátorság, az ügyes időzés és mérész vállalkozás, bölcsesség és erély különös módon egyesültek. S e párhuzam után, mintegy következtetésképp, azzal végzi be Csengery vázlatát, hogy a lelkesedés, a szónak hatalma egymagában soha egy nemzet szabadságát nem vívta ki, nem biztosította.

Pulszky, a ki erős kritikát kíván, megbotránkozott ez elég erős, de éppen nem igazságtalan kritikán s egy *Hazánk* című új lapban a forradalomról írt bevezető cikkében — mert úgy látszik, hogy ő már egész heroldja az új lapoknak — egy pár oldaldőfessel megtámadja Csengeryt. «A forradalom — úgy mond — sok érdekét sértett, sok ármánynak, irígységnek, nagyravágyásnak melegágya lett s a német reactio a forradalom legyőzése után mély sebeket vert a nemzet testén. Midőn a szolgaság második évtizedének vége felé megtörtént a kiegyezés, akkor lehetett már szabadabban írni a hazában is s a doctrinairek vizsgálgatni kezdték: nem lehetett volna-e forradalom nélkül is ugyanazon eredményre jutni s a politikai csillagvizsgálók, a kik különös előszeretettel a napnak foltjait tanulmányozzák, keresték a hibákat s fogyatkozásokat, hogy a vezérférfi nagyságát tulajdon kicsinységek színvonalára lehúzzák. Azzal foglalkoznak, hogy mi történt volna, ha az adott előzményekből más következményeket lehetett volna kivonni s ha Kossuthról szólnak, szeretik összehasonlítani Cromwellel, Mirabeauval, Washingtonnal s örülnek, ha bebizonyították, hogy ő nem volt se Cromwell, se Mirabeau, se Washington, hanem megmaradott külön egyéniségében az, a ki volt.»

E szerint legalább is nem tisztességes dolog, valamely nevezetes ember pályáját vagy műveit bírálni, bennök fogyatkozásokat, hibákat keresni, ezzel csak irigységünket áruljuk el és saját kicsinységünk színvonalára húzzuk le a nagyságot. E szerint a kritikus és történetíró tiszte nem más, mint a kitűnő vagy éppen nagy emberek bámulása s maga Pulszky nagy hibát követett el, a midőn Széchenyit, Petőfit, Eötvöst bírálni merte és saját kicsinysége színvonalára húzta le őket. S mindezt Pulszky hirdeti, a ki csak az imént nagy garral panaszkodott, hogy Moraus, a kritika istene, nálunk kiejtette ostorát elvénuült kezeiből. Távol van tőlünk, hogy azért hibáztassuk Pulszkyt, mert máskép ítél Kossuthról, mint Csengery. De miért tagadja meg a kritika jogát, a helyett, hogy Csengeryt czáfolná, s miért ferdíti el Csengery ítéletét, a mikor az oly világos? Csengery a nagy szónokban és izgatóban nem találja meg egyszersmind a nagy államférfiút s azt hiszi, hogy hiányoztak benne azon tulajdonok, melyek a forradalmak diadalra juttatására szükségesek s a világtörténeti nagy példákat csak ez ítéletének élénkebb megvilágítására hozza föl. Pulszky reá fogja, hogy csak azt hibáztatja Kossuthban, miért nem volt tetőtől talpig Cromwell vagy Washington, a mi valóságos képtelenség.

Pulszky *Hazánk*beli cikke folyamán még más oldalról is megtámadja Csengeryt, vele együtt Keményt s az egész debreczeni mérsékelt pártot. Fejtegetvén azt az erős ellentétet, mely Bécsben és Pesten uralkodott 1848-iki törvényeink fölfogására nézve, tudniillik, hogy Bécsben azokat forradalmiaknak nézték, mi pedig a szokott alkotmányos módon keletkezetteknek, a többek közt ezt jegyzi meg: «A fölfogás e kiegyenlíthetetlen különbsége magyarázza ki mindazt, a mi később bekövetkezett. Voltak ugyan köztünk lágy szívű optimisták, a kik mindig azt hitték, hogy a kiegyezés, a melyet oly anyyira kívántak, lehetséges volna, sőt még azon túl is, hogy Windischgrätz büszkén kimondta a szavakat: 'Rebellesekkel nem alkudozom', folyvást csüggték az alkudozás lehetőségén, és Kossuth ellen ármánykodtak, mivel azt hitték, hogy csak az ő személysége akadályozza meg az alkudozások és kiegyezés lehetőségét.» Alább ismét ezt írja: «Hiábavaló volt az úgy nevezett békepártnak rövidlátású törekvése Debreczenben, mely, ha erélyesebben szervezkedik, képes lehetett volna akadályokat gördíteni a honvédelem elébe az által, hogy a bizalmat megrendíti s az egyetértést megzavarja a nélkül, hogy eljárásának sikerét remélhette volna, mert a támadó sereg és fél nem ismert más megoldást, mint a teljes föltétel nélküli meg-

adást. Ez ellentét nem volt kiegyenlíthető, de a doctrinair bölcsek Debreczenben ezt nem fogták föl soha, sőt, a mint tapasztaljuk, azóta sem józanodtak ki nyárspolgári mámorukból.»

Hogy az 1848-iki törvényeket alkotmányos úton hozottaknak és teljes érvényűeknek tartotta mindig a magyar országgyűlés, és joggal, az nem szenved kétséget. Azonban a mélyebben látók már 1848-ban is észrevették hiányait és érezték, hogy úgy, a mint vannak, meg nem állhatnak s némi pótlások és módosítások szükségese-
sek. Mellőzve az államadósságok kérdését, a melyről hallgatnak e törvények, különösen föltűnő volt bennök az, hogy közös ügyekről szólnak, de nem határozzák meg, mik azok s mikép elintézendők. A dolgok, rendes menetén, kölcsönös jó akarattal, mindez kiegyenlíthető lelt volna, de éppen ez hiányzott mind két részen s a szenvedélyek és érdekek összeütközése oly bonyodalmat teremtett, a melyben a kardnak kellett dönten. Bécsben a reactio mindinkább erősödött, egész a beolvasztási törekvésig. De hogy a kiegyenlítést nem csak a lágy szívű optimisták óhajtották, hanem az egész ország, sőt szívűből vagy kénytelenségből maga Kossuth is, bizonyítja az 1848 október 8-dikán tartott országos ülés, melyben Kossuth indítványára elhatározottak, hogy «a mint Magyarország az absolut iránynyal és annak eszközeivel alkura lépni nem fog, úgy szabad néphez illőn az ausztriai népekkel bizonyára a legbarátságosabb úton ki fogja egyenlíteni mindazon érdekeket, a melyek három százados viszonyainkból erednek».

Kemény mint képviselő, Csengery mint egyszerű hirlapíró, nem foglaltak el akkor külön állást. Minden békekísérlet meghiúsulta után ők is azt tartották, hogy fegyverrel kell védni az alkotmányt s követték a kormányt Debreczenbe is. De itt mind kettő azon új párthoz csatlakozott, a mely kettős célzt tűzött maga elébe: megbuktatni Madarász László rendőrminisztert, a kiről nem alap nélkül hitték, hogy compromittálja a forradalmat; másfelől megakadályozni minden oly közjogi határozatot, a mely kizárja a kiegyenlítés lehetőségét, megosztva a nemzetet, gyöngíti az erő-kifejtést s irántunk közönyös vagy éppen jó akarató külhatalmakat is ellenünk hangolhatja. Első céljok sikerült, a második nem, mert Kossuth meglepte őket az april 14-iki államcsínynyel.

Pulszky gúnyolódik velök, mint rövidlátókkal és együgyűekkel, a kik Windischgrätz büszke szavai után is hittek a kiegyezés lehetőségében s nem fogták föl a kiegyenlíthetetlen ellentétet. Hogy a győzelmesen előre nyomuló Windischgrätz nem akart békülni, az ter-

mészetes. Kossuth sem volt erre hajlandó, a mikor győzött, de mindig békülni akart, valahányszor rosszra fordultak dolgaink, előbb az osztrák népekkel, azután Windischgrätzzel, végre az oroszokkal s még Görgeit is felelőssé tette, hogy mentsen meg valamit, a mikor semmit sem lehetett megmenteni. Így hát volt benne némi valószínűség, hogy a bécsi körök is hajlandóbbak lesznek a békére, a mikor rosszul foly dolguk, de a kiegyenlítés lehetősége vagy lehetetlensége semmit sem változtatott e párt politikájában, melynek az volt vezéreszméje, hogy ne adjunk ellenségeink kezébe semmi fölhasználható ürügyet, ne gyöngítsük szükségtelen határozatokkal erőnk kifejtését, küzdjünk egész erőnkkel, aztán cselekedjünk a körülmények szerint. Azt hiszszük, hogy ebben több bölcseség volt, mint Pulszkynek akár akkori, akár mostani gúnyjában. Minden esetre jobb volna, ha gúny helyett arról adna fölvilágosítást, hogy mint a magyar kormány küldötte Angolországban minő biztatásokat, tanácsokat nyert Palmerstontól, a ki némi jóindulatot tanúsított irántunk, tanácsolta-e Palmerston az ápril 14-iki végzést vagy nem? megírta-e ezt Debreczenbe? Kossuth Pulszky tanácsa szerint vagy ellenére cselekedett-e? Mind erről nem igen emlékeznek meg Pulszky emlékiratai.

Pulszky doctrinair nyárspolgároknak is gúnyolja Keményt és Csengeryt. De a nyárspolgár Kemény már 1851-ben azt merte tanácsolni egyik röpiratában a dynastiának, hogy térjen vissza a *Pragmatica sanctio* alapjaira, 1860-ban pedig mint a *Pesti Napló* szerkesztője, szintén nyárspolgár dolgozó társával, Csengeryvel, egész lélekkel küzdött az 1848-ki törvények mellett és nem siker nélkül. Nem tudjuk, hogy a mai *Pesti Napló*, a melybe Pulszky is irogat néha, fog-e ennyi sikert fölmutatni. Bezzeg Urváry Lajos, Kaas Ivor és Ábrányi Kornél nem nyárspolgárok, nem doctrinairek, nincs semmi doctrinájok, elvők, hanem elszedik minden laptól, minden párttól, a mi bennök balgaság: a *Függetlenségtől* az antisemitismust, az *Egyetértéstől* a Kossuth-rajongást, a *Magyar Államtól* a klerikális irányt, az ifjú mágánsoktól a megemésztetlen agrarius eszméket s hozzá teszik saját vak szenvedélyű álmódosásaikat.

Ha Pulszky annyira óhajtja az erős kritikát, Momus ostorával forduljon ezek ellen, sújtsa ezeket. Bizonyára ez inkább illenék hozzá, mint az, hogy velök egy gyékényen árul.

ANYA ÉS GRÓFNE.

Regény.

Harmadik közlemény.*)

VII.

A kaland vége s a kemény büntetés, mely a vakmerő bűnösöket érte.

Tulajdonképen mi történt itt?

Oly hihetetlen, oly ellenkező valami a józan észszel és mindennapi tapasztalattal, hogy egy tizennyolcz éves ifjoncz a tizennégy éves gyermeklyányt elszöktesse! Nem botrányos megromlottsággal a legközelebbi nagy városba, hanem Európa végső szelére, azon ártatlan hitben és képzelődésben, hogy ketten házasságot kötnek s hátralevő eveiket boldog együttletben töltik!

Méltán kérdehetjük: miként fejlődhetett ki ily kora tavaszi bimbókban ama minden korlátot leromboló szenvedély, a szerelem, mely csak egy erettebb kornak lehet igazán kinyílt virága?

Nincs erre más válasz, mint először, hogy mégis megtörtént; másodszor, hogy Árpád grófnak fiatal keblében nem annyira maga a szerelem, mint inkább a csábító kalandvágy működött és azon kecsegtető remény uralkodott, hogy csak így menekedhetik ki a szülői ház szigorú fegyelme alól; így szabadulhat meg azon gyűlöletes járomtól, melybe nevelője verte. Hozzá járúlt a szabadság megszerzésének hitegető képe. Végre azon boszantó gondolat, hogy a született ma-

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 85. és 86. füzetében.

gyar ifjúnak a bécsi egyetemen kell majd tanulmányait folytatni.

Egyéb kulcsát nem találhatjuk e rejtélynek. Világos volt, hogy ha ily helyzetből menekülni akart, más szelidebb eszközt meg nem ragadhatott.

És a lányka?

Ne tagadjuk, hogy itt már többet kell megengednünk. E gyermek csak egy elszédített és eszméletét elvesztett galamb volt. Eleinte, hogy a kert élő kerítésén keresztül találkozgatni kezdett az ifjával, lelkét elfogódottá tette a titkolózásnak regényes érdekessége. Tudni valamit, a mit más nem tud, ez a leányok első boldogsága! Később bámulni, csodálni kezdte az ifjunak nemes, egyenes és őszinte gondolkodás-módját. Ez alak előtte a férfiúi tökéletesség eszményképévé alakult át. Végül nem gondolt már másra, mint a mit Árpádtól hallott; leste beszédét, eltanulta szólásmódját. Kereste, miben leli kedvét? mi teheti őt boldoggá? Ha ez még nem maga a szerelem, akkor bizonyosan azon titkos ajtó, mely e rejtett kincs fölfedezésére vezet. Valósággal a négy évvel fiatalabb lánykának kezdett a szíve megreszketni; érezte, hogy áldozatra is kész. Oly lelki állapot, mely egyenes úton vezet a szerelemre.

A lánykát e végzetes lépésre még azon legmélyebb meggyőződése is vezette, hogy bizalmát nem vesztegeti érdeketlenre. Egész odaadással bízta sorsát azon ifjúra, a ki előtte a lovagiasság eszményképe volt, a ki hálátlanságra, vagy a bizalommal való visszaélésre képes sem lehetett. Szóval a lányka elhatározásában a fő indok a fejlődő szerelem volt, vagy más névtelen érzés, mely ezzel rokonságban van.

Így történt, hogy néhány heti titkos találkozás után e két lény úgy egymáshoz szokott, hogy többé külön élni sem akart. A körülmények csak siettethették a válságot, mert a nyár múlóban volt, Árpádot viszik Bécsbe, őt Olaszország szelidebb éghajlata alá. Hogyan? hát már ütött volna a végső elválás órája?

Annyi tagadhatatlan, hogy a mibe gyermek észszel kezdtek, ha már ráléptek a válaszütra, melyről nincs visszavonulás, merényletöket a véglétekig be kellett fejezni. Meglehet, hogy a kezdet perczében magok sem gondoltak a kivitel nehezégeire és a legszörnyűbb esetekre, de midőn már a lejtőn

voltak, úszniok kellett az áramlattal és a megállapodás lehetlenségé vált.

Hiszen láttuk e szöktetés történetének minden részletét. Két napon, három éjen át, külön kocsiban ülve, csak az elkerülhetetlen érintkezésekre szorítkoztak. Párisban, Londonban, hol hosszabb szünetek voltak, Árpád gróf elvezeti «húgát» a pályaházakban berendezett női «toilette-szobák» ajtajaig s gondoskodik róla, hogy a lányka szolgálatára az erre alkalmazott nők egyike jelen legyen. Oly gyöngéd volt, hogy a hol egyik pályaudvarból a másikba kellett átszállniok, mindig nyílt kocsit hívott elé. Így egy egész város lehetett ellenőrzője mily tisztelettel viseltetett azon gyermek iránt, a ki pedig büntársa volt. Egy érsek, a ki fejedelmének menyasszonyt hoz a külföldről, nem lehetett több tisztelettel a királyi nő iránt, mint Árpád gróf, a ki vele elszőkött gyermeket hurczolt s ez által egészen kezébe kapta, korlátlanul hatalmába ejtette.

Így értek a városházára.

A polgármester, mint bármely más községbeli hivatal-társa, azonnal készségét jelenté ki és segédjével, valamint az anyakönyvet vezető írnokával bevezeté az érkezetteket azon szobába, a hol más rendes és nem rendes körülmények között kötni szokott házasságok végbe szoktak menni.

Ámde lehetetlen volt, föl nem tűnnie előtte e házassulandóknak kora ifjúsága, jobban mondva, teljes éretlensége.

Az sem kerülheté el figyelmét, hogy míg a menyasszony kifogástalan helyességgel beszélte az angol nyelvet, a vőlegény hanglejtése a harmadik szónál elárulta az idegent. Az pedig tudva van, hogy az angol mindig zokon veszi, ha hazájabeli leányt (esetleg gazdag örökösnot) valami külföldi fajzat kaparit kezébe. Szóval: nem kételkedhetett, hogy szökevényekkel van dolga, a kik csak azért jöttek ide, mert Európában másutt nem kelthettek egybe. Ez volt értelme azon nagy megtiszteltetésnek, mely Dumbur városát érte, hogy a Londonból induló gyorsvonat itt áll meg először skót földön, a skót házassági törvények területén.

És mégis akadály adta elő magát. Ki tudná meghatározni, miként történt? Véletlenül tán kíváncsi természetű volt a polgármester? vagy ösztönből kísérletet tön, e meggondolatlan lépést megghiúsítani?

Tény, hogy mielőtt hivatalos teendőihez kezdett, tisztán csak beszélgetés és nyájas társalgás czímén, megkérde a völegényt, körülbelül hány éves lehet?

Ha Árpád gróf (mint ilyen esetben mások teszik) röviden csak azt feleli: úgy hiszem, nagykorú vagyok, a polgármesternek semmi kifogása többé nem lehet. És ha e hazug állítás a legsúlyosabb következményeket vonja maga után, azzal sem szabad törődnie. Feleljenek azok, kik a házasságot megkötötték. Ő nem kér bizonyítványokat.

Azonban Árpád gróf nem tudott hazudni. Tréfából, mint francia útitársaival tévé, elkövethetett ugyan valami pajkos-ságot, mint Csete Sándor hű tanítványához illet, de a hol a becsületszó szentsége feküdt a mérlegben, ott még a kétértelműséget is visszavetette. Tehát őszintén felele:

— Elmúltam tizennyolcz éves.

A polgármester arca rögtön megváltozott. Először kiderült, majd hivatalos redőkbe öltözék; vállát is megvonogató, azután összezsapván az előtte fekvő üres fehér lapot, mondá:

— Tizennyolcz éves! Oh ez egészen más. Igen sajnálom, hogy nem lehetek többé szolgálatukra, mert Skócziaiban a kiskorúak a törvény előtt is érvényes szerződést nem köthetnek.

Ez általánosságban volt mondva. Arra is szólhatott volna, hogy az előtte álló ifju sem váltót, sem terhelő kötelezvényt alá nem írhat. Annál kevésbbé oly fontos szerződést, mint a házasság ténye.

Ezzel hideg főhajtással, kísérőivel együtt elhagyá a szobát s nem gondolt vele, meddig maradnak még ott a házasulandó felek, s mikor távoznak el.

Vége volt mindennek. A kiszámított terv meg volt bukva; a roppant fáradsággal végrehajtott merénylet egy elejtett szó miatt helyrehozhatatlanul megsemmisült.

Árpád gróf elsötétült, a lányka hangos zokogásra fakadt. Ez természetes volt s a helyzetből következett, de a rideg valóságon semmit sem változtathatott.

Mit tegyen? Visszaterjen a mamához, visszavezesse a lánykát a nénihez? E gondolatot a pillanat szüksége sugalta, de a terv kivitele ellen elég volt csak azon egy akadály is, hogy Árpád grófnak már távol sem volt annyi pénze, hogy hárman együtt, úgy mint jöttek, haza utazhassanak.

Még volt tárczájában mintegy 40 darab huszfrankos

arany. Siker esetében úgy terveztek, hogy majd bérbe vesznek a tenger sziklás partján egy halászkunyhót; ott élnek le a házasság által jogosított szerelem első mámorát, míg megjő az édes mama és a néni, s haza viszik őket, ha nem is nagy örvendezéssel, legalább a kénytelenségből származó bocsáttal.

Most egyszerre minden fenekestül fölfordult s beláttak azon tátongó örvénybe, mely előttök kinyilott. Előre hallották a nagy világ gúnyos hahotáját. Miként akadályozza meg, hogy szeretett lánykája jó hírét el ne veszítse?

Tehát tennie kellett valamit.

Ott hagyták a város házát s Árpád gróf a bérkocsistól, a ki őket idehozta, tudakozódott, hol találna ő, itt, e városban egy kifogástalanul előkelő lánynevelő intézetet?

A kocsis egy helyett, hatot is tudott megnevezni. Tehát az ifju parancsára odahajtott, mely legközelebbre esett.

Útközben Árpád gróf, a ki maga is vígasztalhatatlan volt, ezer biztató szóval igyekvék a mellette ülő kétségbeesett lánykát lecsendesíteni. Beszéde közben, szeme gépíleg olvasgatá a házakra aggatott czégtáblákat, a midőn egy kapu fölött e föliratot pillantja meg:

«Távirtdai hivatal.»

— Ah — mondá — legelőször is ide kellett volna sietnem.

Megállítá tehát a kocsit s bement az épületbe. Papirt, íróeszközöket könnyen talált, annál nehezebb volt, hirtelenben oly sürgőnyt fogalmaznia, mely rövid legyen és még is mindent világosan magában foglaljon.

Többszörös kísérlet után, mint aránylag legjobban sikerült, következő szöveg elküldésében állapodott meg:

Dumbar, Skóczia.

«Imádott mamám. Jer rögtön mint szabadító angyal. Jer és büntess meg, de nem keményebben, mint érdemlem. Mert ha égbekiáltólag is vétkeztem ellened, hidd el szavamat, hogy a becsület szentségéről el nem feledkeztem. Érzem, hogy még ma is fiad lehetek és még mindig a Tereskey grófnak mocsoktalan vére foly ereimben. Ha Párisba érkezel, a keleti pályaházban, poste restante leveletem találod.

Árpád.»

Azután megérkeztek madame Dumont intézetébe. Tudva van pedig, hogy az angol lánynevelő intézetek jobbára fran-

czia nők kezében vannak. Ebből következik, hogy asszonyi szokás szerint, madame magával hozza nemzetének összes rossz szokásait, az angol hibákat pedig hozzá adja. Megmarad nála a francia külső pompa, czikornyaság és szemfényvesztés; megszerzi az angol szívtelenséget, formaszerűséget és a legkirívóbb képmutatást.

Madame Dumont eleinte francia szeretetreméltósággal fogadta a jelentkezőket, de midőn látta, hogy egy monsieur, a ki nem is igazi angol, mint állítólagos bátya, akarja hugát az intézetbe fölvetetni, rögtön fölbuzdult benne a betanúlt angol puritanismus, vagy inkább a felelem, hogy intézete kétes hírbe jöhet s ez üzenetnek árthat, igen édes-keserűen felel:

— Egyelőre le kell mondanom azon szerencséről, hogy a kisasszonyt házamba fogadjam, mindaddig míg az ő «kedves bátyja» helyett, maga a mamája, vagy nénikeje nem hozza ide.

Kosarat kapva madame Dumonttól, madame Duport intézetébe hajtattott.

Árpád gróf valami novellában olvasta, hogy legjobb az egyenes út s hogy a tiszta őszinteségnél nincs biztosabb ajánló levél, híven és leplezetlenül eléterjeszté itt egész történetét s aztán kijelenté, mily szerencséjének tartaná, ha ez igen előkelő intézet ez ártatlan leánykát hathatós oltalmába fogadná.

Azonban az eredmény még gonoszabbul ütött ki. Madame Duport hátra vetette nyakát, arcza vörös színt váltott, szája körül pedig fehér vonalak képződtek. Kinyújtá kezét, kiterpeszté tenyerét, mint midőn az ajtatos lélek a sútán kísértését hárítja el magától és sziszegő hangon mondá:

— Sír! ön vakmerőn megsértett engem, és bennem nem csak a francia és az angol nemzetet, hanem a mi több, az egész asszonyi nemet! Rögtön hagyja el házamat, mely az erény és szendesség fölkezt hajléka. Oh ha élne még ferjem, hogy megboszulná ez impertinens föltevést, hogy én! madame Duport, a kinek gondjaira a megye legnemesebb kisasszonyai vannak bízva, csak egy percze is menedéket adjak oly személynek, a ki e soha nem hallott botrányos kalandot képes volt végbevinni! Adieu.

Szerencsére Árpád gróf, a korábbi példán okulva, ezúttal a leánykát künn a kocsiban hagyta. Ő maga teljes kétségbeeséssel küzdve tántorgott le a lépcsőkről és gondolkodott,

mit mondjon látogatása sikeréről, ha már megint elutasító választ kell hoznia?

— Miss Alice, az intézet tulajdonosnője azt mondta, hogy háza egészen telve levén, több növendéket nem fogadhat föl. Azonban azon tanácsot adta, hogy menjek vissza a polgármesterhez, a ki igen szíves és szolgálatra termett gentleman, majd tanácsot ad, és ajánlani fog oly helyet, a hol egy időre kellemes otthont találhat.

Azonban miss Alice már nem érzett, már nem gondolkodott. Legjobban szeretett volna a tenger fenekére lesülyedni, hogy egyék meg ott testét a mélység szörnyei s többé senki se törődjék azzal, hogy valaha egy boldogtalan szöke kékszemű teremtes élt e világon.

A városházára érkezve, ott azt mondták, hogy éppen most ütötte a déli tizenkét órát, ilyenkor mr. Cobham reggelizni szokott, otthon a feleségével, délután pedig nincs hivatali óra az egész Skócziában.

Tehát ismét tovább vándorlás az ismeretlen czélok felé! Mr. Cobham, a polgármester saját szép villájában lakott a város végén, a tengerparton s míg nézte, miként terítik föl az asztalt, elmesélé feleségének a hivatal ideje alatt tapasztalt élményeit.

— Kedvesem — mondá — nagyon örülök, hogy az a tapasztalatlan ficzkó ostoba őszinteséggel megvallá, hogy csak tizennyolcz éves. Különbén szépen összeadom őket, s a koldús külföldi fajzat, a ki grófi czímet visel, elhalászszja Anglia valamely dús örökösnőjét.

— Ki mondta ezt?

— Azért van szemem, hogy lássak. Húsz mérföldre meglátszott rajtok, hogy szökevények; a férfi bizonyosan valami éhenkórász zongora- vagy tánczmester, a leány gazdag árva. Most mehetnek vissza hosszú orral: vége az érzékeny pásztordalnak, vége a nem tudom hány ezer font sterling jövedelemnek.

A polgármesternének azonban azon szeretetreméltó szokása volt, hogy mindig az ellenkezőjét vitatta annak, a mit férje állított.

— Hogy hívják a leányt?

— Miss Alice Wenworth.

— Mit mond ön uram! Wenworth? De hiszen én e csa-

ládót jól ismerem. Minden igazi Wenworth Cornwallisból való. Legalább a félmege mind Wenworth. A család feje pedig a hatalmas mylord marquis of Lensdale! Elfeledte az én férjem, hogy az én nagyanyám is, leány korában Wenworth kisasszony volt?

— Igen jól tudom, de a cornvalli si Wenworthok nem gazdagok.

— Nem gazdagok pénzben és földi javakban; de hízelvek magamnak, hogy mindnyájan előkelők erényben és a szív nemeségében. Közben-közben akad köztök még kellem, szépség és női báj is. (Pillantás a tükör felé.)

Ezalatt a hajléktalan gróf Tereskey behatolt mr. Cobham villájába, mely homlokkal egy szűk sikátorra nézett, míg konyhája, istállója s más mellék épületei, az éjszaki háborgó tengerre rúgtak ki.

Egy bérruhás szoiga útját állotta az ifjunak, de Árpád gróf földre lökte s belépett a legelső ajtón, mely előtte állott s mely éppen azon ebédlő terem volt, a hol a házaselek közt az imént leírt rövid párbeszed folyt le.

Az ifjú gróf elkezdett beszélni, maga sem tudta mit? hogy ki ő? hogy szerelemből és ifjúkori tévedésből elszóktetett egy leánykát. De hogy ő becsületes ember és inkább meghal, mintsem a magát fölláldozó lányka bizalmával visszaeljen. Arra kerí tehát e város első tisztviselőjét, hogy jelölne ki, (méltányos fizetés mellett) egy tisztességes menhelyet, a hol ez égből leszállott angyal biztos otthont talál, míg megérkeznek a már táviratilag értesített szülők, kik majd mindent rendbe is hoznak.

Mr. Cobham hivatalos lenézéssel felelt: hogy az efféle csekélységek nem az ő teendői közé tartoznak. Tessék az ifjú grófnak fölkeresni a rendőrséget, mert ennek hivatása az ideutazó idegenekkel (magában úgy gondolta, idevetődött csavargókkal) értekezni s azoknak dolgát, úgy a mint lehet, elintézni.

Ezalatt azonban mistriss Cobham lefutott a lépcsőkön s meglátván a kocsiban ülő és siró gyermeket, egészen elérzékenyedve, magához szorítá, megcsókolá és mint második anya vezeté be a ház belsejébe.

— Uram — mondá férjének — ön nem tehet komoly ellenvetést, ha én, a kiben néhány csepp igazi Wenworth-vér is

foly, e szerencsétlen gyermeket pártfogásomba veszem. Jöjjön miss Alice, saját szobámba, szíve szerint kisírhatja magát s majd elbeszéli nekem, mennyit kellett szenvednie?

Honnan származhatott ez indokolatlan részvét és rokonszenv? A beláthatatlanul távoli atyafiság tekintetbe sem jöhetett. Hogy a gyermek szép, angyalarczú és ártatlan kis teremtes volt, csak annyit ért előtte, mintha hasonló lényt rongyokba takarva az útczán koldúlni látott volna.

Hanem a számtalan ágból álló Wenworth családnak dicsőséges, hatalmas és a legmagasabb körökben élő feje volt! Mylord marquis of Lensdale, a ki mint verőfényes nap világosságot vetett a homályban élő rokonokra! E névnek köszönheté a Wenworthok legkisebbike, hogy «respectabilis» hajlékot talált az idegen városban.

Mert az angol polgár nem irigykedik, hanem csodálja és bálványozza nemzeti aristokrátiáját. Egy nagy név előtt a dúsgazdag bankár és az ezer munkással dolgozó gyárnok elrejtőzik saját csekélységébe. Ha történik (például a választások idején), hogy mylord polgári házba lép s ott még le is ül, az a szék míg el nem kopik, vagy a moly meg nem eszi, szent bútor lesz a családban. Évek múlva is elmondják a vendégnek: íme mr. Parker, vagy mr. Johnson az a rozzant fa darab, az a színehagyott utrecht bársony, egykor Westbury lordot fogadta karjaiban! Nézze még most is látszik, mint méltóztatott ő uraságának egész testével e párnázatra rá nehezedni!

Ilyesmi történt a kis Wenworth-ivadékkal. Beszélhettek a városban akármit; egyetlenegy megjegyzés elég volt mindnyájokat elhallgattatni: Mit akar ön, mistress Smith? az a kis vézna jószág lord John Lensdale unokája! Véréből való vér, testéből való test. Ha azon 277 Wenworth, a ki miss Alice s a lensdali grófi korona között ma él, virágozik és szaporodik, egy éjel mind meghalna: e kis lányka volna kétségbe vonhatatlan örökösne?

Árpád grófnak nehéz kö esett le szívéből, a midőn imádkozott kis menyasszonyát ily jó helyen hagyhatta. Rövid búcsú után, Palkójával együtt a vendéglőbe szállott, hamarjában bőven és angolosan megreggelizett s aztán megírta azon levelet, melyet néhány nap múlva édes anyja a francia keleti vasút pályaházában fog megtalálni.

Este felé, kiment sétálni a tengerpartra, mintha keresné ott azt a regényes halászkunyhót, a hol képzelgéseiben legboldogabb napjait élnie kellett volna.

Palkó, a ki már azt is elfeledte, hogy az úristen ágyat teremtett e világra, majd megmeredt a szeme, mikor szobájában párnát, matráczt és paplant pillantott meg. Nem is sokáig állott ellen e kísértésnek, hanem lefeküdt elaludt és hortyogott úgy, hogy «ő királyi magassága» idejében sem tette különben. Megjegyzendő azonban, hogy ő maga soha egész életében meg nem tudta, mily tiszteletben részesült egykor, másfel napon át.

Borzasztó volt a zaj, futkosás ijedség és kétségbeesés, a midőn a salzburgi nyaralóban észrevették, hogy a ház gyermeke, Árpád gróf, mintha csak a föld nyelte volna el, nyom nélkül eltűnt.

A grófné elhalaványult az eleinte képtelenségnek látszó hírre, s valamely megfoghatatlan és értelem nélküli szerencsétlenség közbejöttére gondolt. Ő maga járta be a ház minden zugát, a kertet, a padlást, a pinczét. Nem sokára jelentették neki, hogy az ifjú grófnak Palkó nevű inasa is elhagyta a házat. Ez volt az első vigasztalás: mert ha ketten mentek el, majd ketten kerülhetnek vissza.

A midőn a grófné e legújabbán fölmerült tény jelentőségét magyarázgatná, egyszerre a szomszéd villa felől is vészkiáltások keletkeztek. Ott is baj volna? Híret hozták, hogy ott meg kis leányka tűnt el, és azt keresik, úgy mint egy varrótűt a szalmakazalban.

Mindent összevéve, e fölfedezés még vigasztalólag hatott az anyára, a ki reggel óta rettegett, hogy a következő perczben egyetlenegy gyermekének vérben ázott holttestét fogják valahol megtalálni. Egyszerre azonban megváltozott a jelenet a színpadon: a vérfagyasztó tragedia botrányos leányszoktetési merényletté változott. Ez is gonosz újság volt, de legalább nem az a fekete szélsőség, a halál, mely mindennek e világon megmásíthatatlanul véget vet.

Különben pedig a grófné most hallá először, hogy a szomszéd villa is bérbe van adva, hogy ott bizonyos Wenworth asszonyság lakik egy kis leánykával, a ki árva, vagyon-talan és egészen nagynénjének jótekonyságára van szorúlva.

Nem sokára mistress Wenworth is átjött a másik nyaralóból és inkább gúnyosan, mint kétségbeesetten beszélt a mai világbeli ifjúság könnyelműségéről és romlottságáról. Épen nem tagadta, hogy e kis lányka eddig is csak terhére volt: tehát ha titkon elhagyta a házat, voltaképp csak magának ártott, a nagynéninek pedig inkább szívességet tett.

Egész napon folyt a kutatás, de már nem az első lázas kétségbeeséssel. Mert minden a legteljesebb arányban van e világon. Ha Auróra grófnét azzal ébresztik föl reggel, hogy fia megszökött egy kis lánykával: boldogtalansága, elkeseredettsége határt nem ismer. De midőn rettegnie kellett, hogy Árpád gróf meggyilkolva hever a mezők füveiben s aztán utólag egyszerűen csak megszökés, ha mindjárt egy leánynyal is, került ki a dologból: ez újabb veszedelem, majd nem elviselhető történetkének színét vette föl.

Vége is az effele nem hallatlan esemény a nagy úri házak krónikájában. Megegett másokon is, még sem bomlott föl a világ rendje. Sőt legtöbbször épen azon fiatal emberből válik a leghüségesebb ferj és családapa, a ki magát már diák éveiben kitombolta. Hanem, hogy Árpád grófoeska kissé nagyon is korán kezdett a kalandokhoz, az tagadhatatlan volt.

Különösen pedig megnyugtatólag hatott a grófnéra az angol asszonyságnak egykedvűsége. De a nagynéni, csak század része az anyának. A grófné méltán felhetett, hogy mistress Wenworth magas paripára ül föl, belármázza a társaságot, európai kérdést csinál a dologból s követelni fogja, hogy a csábító legfőlebb két év múltán házasság által tegye jóvá az elrablott becsületet.

Azonban e veszedelem nem fenyegetőzött. Az önző lelkű szomszéd asszony épen nem veré falba fejét, hogy az alkalmatlan leányörzői szereptől szép szerivel megmenekedhetett.

Nem maradt tehát más hátra mint fölfedezni, merre vettek útjokat a szökevények? A grófné véleménye szerint nagyon messze nem mehettek, mert tudta, hogy körülbelül mennyi pénze lehetett fiának? Ez összeg pedig távolról sem volt elég arra, hogy a könnyelmű párocska Páris tengerében gond nélkül élvezze a tiltott örömeket.

Valószínűleg Bécsbe, vagy legmesszebb Buda-Pestre utazhattak, a hol jól ismerik a Tereskey nevet és van is elég uzsorás zsidó, a ki három száz perczent reményében néhány

rongyos ezer forintos bankjegyet szívesen koczkáztat. Mert a gazdag mamák csak arra valók, hogy fizessenek és megbocsássanak.

Hogy a szökevények Kis-Tereskére mentek volna, semmi valószínűséggel sem bírt; a grófnének pozsonymegyei urodalmi még kevésbé jöhetek kérdésbe. Mert itt letelepedni annyi volt, mint biztos hírt adni hollétokról.

Szóval: minden eszébe jutott a grófnének, csak azon képtelenségnek látszó gondolat nem, hogy fia elhatározott házassági szándékkal hagyta el az anyai házat!

Ámde rögtön, minden áron, munkához kellett látni. Legelőször sürgőnyt küldött pater Lactantiushoz, hogy azonnal jöjjön. Mert kellett valakit a salzburgi villában hagyni, a ki folytassa a kutatásokat, vagy ha hír érkezik, tudósítást adjon.

A grófné pedig komornájával s két férfi cseléddel még az nap estére Bécsbe, onnan az éji vonattal reggelre Budapestre érkezett. Egészen ellenkező út volt ez, kelet felé; míg a kiket üldözni vélt, távol nyugaton, épen ez órában kocsiztak Páris kövezeten egyik pályaudvarból a másikba.

Mikor a grófné, Pesten a Hungaria-vendéglőben, bepillantott a reggeli lapokba, már olvashatta a távirati tudósításokban, hogy tegnap reggel, Salzburgban, a magyar arisztokráciának egy reményteljes ivadéka, nyomtalanul eltűnt s hogy ezzel együtt egy angol angol hölgyecskének is «holléte nem tudatik»; később Kis- és Nagy-Tereskéről is megérkeztek a távirati válaszok azon kijelentéssel, hogy Árpád gróf ő méltóságának ez idő szerint nem tetszett a családi uodalmaikat becses jelenlétével megörvendeztetni.

Mit tegyen a grófné? A rendőrséghez folyamodjek, hogy aztán a magán ügyből országos spektakulum keletkezzék s hogy a lapok, melyek eddig legalább a nevet elhallgatták, ezután fesztelenül kürtöljek szét a botrány hírét?

Tehát várt és mindent a véletlentől reménylett. Úgy számított, hogy a szökevények pénz hiányában sokáig nem rejtőzhetnek idegen földön. Ha pedig valami félre eső falura húzódtak s ott a «csak egy szalmás kunyhó és az ő szíve» idyllt játszanák: az nem sok pénzbe kerül ugyan, hanem ily helyeken a rejtélyes idegenek annál inkább föltűnnek és az incognitó sem sokáig tarthat.

Így telt néhány nap.

Egy éjjel, midőn a grófné örökös tünődése, kétkedése és sírása között, végre elszunnyadott, valaki kívülről erősen és háromszor ismételve megkopogtatta az előszoba ajtaját. Merészségéből tűnt ki, hogy joga, vagy legalább kötelessége van ide behatolni. A grófné hallotta, hogy komornája fölkel, zörög a gyertyatartóval és kérdi: ki az? mit akar?

Távirat, özvegy Tereskey Boldizsár grófné ő méltóságának.

Végre valahára.

A komorna behozta a kék papírpecsétetes levelet s a grófné reszkető kézzel bontotta föl.

Pater Lactantius küldte meg Salzburgból Árpád grófnak oda intézett sürgönyét, mely Dumber városában, Skociában kelt és a címzettnek távollétében Buda-Pestre «továbbíttatott».

Háromszor, négyszer olvasá át a grófné e sorokat, míg képes volt fogalmat szerezni, hogy fiával valami homályos eset történt, de a Tereskey név becsületét mocskotalanúl fentartotta. Különben pedig e sürgöny bizonyítá legelsőbbben, hogy fia él, s ha Európa legtávolibb vidékere is vetődött, meg visszagondol anyjára, kit szabadító angyalként ker magához.

Oh ez a fel éj, mely következett, fölért egy századdal! Oly nehezen akart virradni, oly sok percznek, órának kellett letelni, míg a grófné reggel félkilenczkor, komornájával s két bér ruhás cseledével a becsi gyorsvonatra ülhetett. Soha eddig nem figyelmezett rá, mily messze esik Pesthez csak Vác is. Hát még Pozsony, Bécs és Salzburg?

Itt pater Lactantius úti táskával fölfegyverezve várta a vonatot. Az öt percz alatt, míg a vonat állott, alig győzte elbeszélni, mennyi mindenféle gyanús jelt fedezett föl a szökés esetét illetőleg. Mindez a dumbari távirat után értéktelen mende-mondává vált.

Párisban, a keleti vasút pályaházában elékerte a grófné a hozzá intézett levelet. A francia postahivatalnok ugyan hasonló esetekben az egyén ugyanazonságának bizonyítékát szokta követelni; de látva ezt a gyászba öltözött királynői alakot, mellette az alázatos papot, az önbizalommal telt komornát s a gazdag öltözetű két cseledet, kétkedés nélkül kiadta a már tegnap óta itt heverő levelet.

A grófné azon idő alatt, míg őt és kísérőit három bérkocsi a másik pályaudvarba vitte, nagy figyelemmel végig olvasá fiának egész ívre terjedő hosszú levelet. Hitte, és szeretne hinni, hogy fia, minden betűjében csak a legtisztább és legőszintébb igazságot írta meg. És csak most először fejtette meg a rejtélyt, most először értette meg a botor merénylet természetét s annak messzeható erejét. Az ő fia, az anya tudta és bejegyzése nélkül házasságra akart lépni!

— Irgalmas egek, mi lesz e gyermekből, ha már most tizennyolcz éves korában így kezd, így sérti meg anyját és a nevet, melyet tőlem és atyjától örökölt!

Calaisban hajóra szállván, ismét találkozott a paterrel, s átadá neki, olvasás végett a vett levelet.

Az öreg pap szép nyerges orrát föl páspaszemezve, betűzé végig a töredelmes epistolát és el kellett ismernie, hogy az abban foglalt eszméket az író nem tőle tanulta. Tehát honnan szedte össze?

A mi a tartalmat illeti, megjegyzé:

— Ilyet csak egy anya bíhet el; a nagy világ nevet és fejét csóválja rá; én pedig azt mondom: credat judeus Apella.

Londonban már este volt és csillag serege a gázlámpáknak. Virradat után, midőn Berwick állomást elhagyták, a grófné a kocsi jobb oldalára ült. Nézte a sötét zöldes violaszín tengert s várta, mikor tűnik föl a láthatárra Dumbar templomának idomtalan tornya? És elmerengett:

— Honnan tanulta ez a fiú a skót házassági törvényeket, mikor még a miénket sem ismeri? Hogy szemelte ki a világtól eldugott Dumbar városát, hogy egyenesen ide igyekezett? Valóban bölesebb és tudósabb volna e gyermek, mint én föltettem róla? Az én időmben Gretna-Green és hírneves kovácsa volt a regényes házasságok klasszikus hazája. Akkor lusta lovakkal vánszorogtak ide, most pedig, mert jobbra az éjszakai tenger felé építették a vasutat, Dumbar lett nyertes a versenyen s ez lett a rossz és engedetlen gyermekeknek vendégszerető tanyája.

Végre megérkeztek.

A pályaház-csarnokon már ott állott Árpád gróf, végig nézegetve a vonat hosszában: vajon melyik ablakból tűnik ele édes anyjának alakja? Mit fog ez arcz kifejezni? fájdalmas szemrehányást, vagy a megsértettnek méltó haragját? Oh ha a

megbocsátónak könnyekkel kísért szelíd tekintetét pillant-hatná meg!

A grófné, a függöny mellől nézte gyermekét s mint minden anya legelőször is teszi, azt kereste: mily színben van? egészséges vagy beteg? vidám vagy szomorú? remél vagy kétségbe esett? mosolyog vagy kedvetlen? piros vagy halavány és elfonnyadt.

Mikor aztán mindent jól látott és a külsővel teljesen megelégedett, földre taszította a függönyt, leszállott a nyitott ajtón át és örömtől ragyogva, talán mindent elfeledve, ha mindjárt föltett szándékán kívül is, úgy lépett le és fogadá gyermekét, mint szabadító angyal.

Midőn aztán elébe rohanó gyermekét átkarolta és csókok özönével elárasztotta, akkor, de már későn jutott eszébe, hogy több szigort és kevesebb melegséget kellett volna mutatnia. Hogy lehessen most már szemrehányásokat tenni, ha a találkozás, a viszontlátás első percében mindent megbocsátani látszott?

Azonban mondá:

— Árpád, ez a hely nem arra való, hogy családi érzékeny jelenetet játszunk végig. Vezess lakásodra, ott majd számolni fogunk.

Sokan álltak itt a városbeliek közül, kik ismervén a párocskának szomorú történetét, érdeklől sőt világos kárörvendéssel lesték az anya és a fiú közt bekövetkező össze-ütközést.

De mikor meglátták a gyászba öltözött főrangú úrnőt, a nagy kíséretet, a papot, a komornát s a fényes háztartást elámuló eselést, az egész közönség ellenkező véleményre tért.

Mert a skót, mint az angol, mindig a gazdag embernek ad igazat. A születési, pénz vagy ipar-aristokrata lehet ugyan előtte kiszemelt áldozat: de a csalót, cselszövőt, fondorkodót és a titkos gonosztevőt mindenkor a szegények osztályában szokta fölfedezni.

A közvélemény rögtön fordulatot vett; most már mindenki a lyáuy fejére vetette a követ. Kiderült, mondták, hogy ez az ártatlant játszó mérges vipera csábította ide az aranyban úszó derek fiatal embert.

Egész Dunbar látta, hogy az idegen grófné és kísérete három bérkocsival tartá bevonulását.

A *Cumberland herceghez* címzett vendéglő tulajdonosa fedetlen fövel, a kapu előtt várta vendégeit; maga nyitotta ki a kocsit, és annyit beszélt a nagy megtiszteltetésről, mely házáat éri, hogy legokosabb volt e fecsegésekre épen nem hallgatni. Egy órával ezelőtt még azon aggódott a jó ember, hogy az a kalandor diák adósa maradhat a számlával.

Midőn Árpád a vendéglő legszebb szobájában együtt maradt anyjával, térdre borulva kért bocsánatot.

A grófné felelé:

— Bocsánatot kérsz? Szerencsétlen, azt sem tudod, hogy e szó, bocsánat, üres hang, melynek értelme nincs. Mit ér azt mondanom, megbocsátok, ha lehetetlen elfelednem mit tettél s ha ezután is, minden alkalommal rettegnem kell, hogy újabb esztelenségeddel megint boldogtalanná teszed anyádat.

— Oh mamám, büntess, de ne vond meg szeretetedet.

— Halld határozatomat. Egy napig itt maradunk, mert nyugalomra van szükségem a fáradtságos utazás után. Holnap visszaindulunk s ha egy napot pihenünk Londonban, Párisban, ott mint foglyot őrizlek s ki nem megy szobádból. Aztán Bécsben telepszünk meg, a családi palotában. A bécsi egyetemen fogod a jogot elvégezni, az én szemem előtt és az istenfelő pater Lactantius vezérlete alatt, a kinek föltétlenül mindenben engedelmeskedni fogsz. Ez megmásíthatatlan akaratom.

Árpád gróf könnyekre fakadva fogadá a kegyes büntetést s legalább e pillanatban teljes őszinteséggel ígérte, hogy egész életében csak imádott mamájának jóságát és szeretetét kívánja megérdemelni.

— De a lány? édes mamám — veté utána közvetlenül, mintegy újabb felelmektől gyötörtetve — úgy-e visszaviszszük a nénjéhez?

— A nénjéhez? — felelé a grófné keserű mosolylyal — Tudd meg boldogtalan, hogy ez elámitott gyermeknek nincs többé nénje, sem otthona. Wenworthné asszony kijelenté, hogy ismerni sem akarja többé, leveszi róla kezét; kitagadja és kitaszítja a világba. Most láthatod, mily bűnös cselekedetet vittél végbe. A csábítót az anyának szelid büntetése éri, az aldozat pedig egész életével fizeti meg esztelenségedet.

— Mamám, ez így nem maradhat. Nemes vért öröklöt-

tem szülőimtől s tudom mit parancsol a kötelesség és a becsület. Inkább meghalok; inkább még ma ez idegen országban kézi munkát vállalok, mintsem lássam, hogy szívtelenül az utczára dobják azon gyermeket, a kinek nincs egyéb vétke, minthogy bízott az én szavamban és szeretett engem!

— Én csak a lány nenjéről beszéltem. Hogy áldozatoddal, mi fog történni? most fogod meghallani. Szándékom volt, hogy ha Londonba érünk, beszéljek nagykövetünk nejével, a ki jó barátném, s kérni fogom, hogy az ő pártfogása mellett, de az én költségemre, vigye be őt valami tisztos polgári lánynevelő intézetbe. Pater Lactantius azonban bebizonyította előttem, hogy ily botrány s a hírlapok ennyi gúnyos híresztelése után e gyermek bármely intézetben lehetetlenséggé vált. Azonban e nemeslelkű férfiú megígérte nekem, hogy elviszi a lányt Irlandba, oly zárdába, a hol a jezsuita szent szerzet kívánatát figyelembe szokták venni. Én tehát elláttam a tisztelendő atyját elegendő penzzel, hogy a lányt innen egyenesen Dublinba vigye; megvásárolja a szükségeseket és fizesse meg az intézeti díjat, a belépéstől kezdve egész a lány nagykorúságának napjáig. Mert — és ezt főlemelt szóval és ünnepélyes hangon mondá — csak addig vagyok anyád, míg ellenem föl nem lázadsz! addig vagyok anyád, míg meg nem kísérled, hogy e szerencsétlen teremtest ez életben akárhol meglássad!

Árpád gróf elhalványult és hallgatott. Érzette, hogy anyja a legrettenetesebb komolysággal beszélt; más részről pedig el kellett ismernie, hogy egyelőre legalább, a lánynyal más okosabbat tenni nem lehetett.

De ki parancsol a jövőnek, ki rendelkezhetik az idővel? Beszéljünk csak a mai napról: a minek pedig következnie kell, bizzuk az Istenre.

— — —
Mi történt Sapkás Palkóval?

Hát bizony ő királyi kizgiztatár magasságát csúfosan elcsapták a szolgálatból. A grófné kifizette felévre bérét: úti költséget adott hozzá s aztán a jó ember geographiai tudományára bízta, mint találja meg az utat Skócziából, Dumbar városából, egyenesen Kis-Tereskére, a hova való volt.

VIII.

A szabadság első napja, a mely egy igen magas társaságbeli kisaszonynyal kezdődik s aztán egy pipa dohánynyal végződik.

Megint elmúlt négy év. Árpád gróf 22 éves és minden komolyabb megrovás nélkül letöltötte az anyjától rámerit poenitentialis esztendőket.

Így nevezte eleinte súlyos szenvedéseit, hogy a bécsi egyetemen kellett a jogtani folyamat bevégeznie, s ráadásul túrni kényszerült pater Lactantius szigorú fölügyeleti hatóságát. Most már az öreg pap kettős nyugdíjjal ellátva, gazdagon vonúlhatott volna zárdájába, de a grófné nem bocsátotta. Kinevezte őt udvari káplánjának, azon egy kötelességgel, hogy ha a grófné kívánná csendes misét olvason előtte.

Itt az ideje, hogy Árpád grófról el ne hallgassunk bizonyos kellemetlen igazságot is. Bárminő hevesmegyei karakán vér folyt ereiben, a bécsi lakás, a környezet, az osztrák «aranyozott ifjak» társasága s azon szerep, a melyet helyzeténél fogva viselhetett, nem maradhatott hatás nélkül a fogékony keblű fiatal emberre.

Lassanként kezdte észrevenni, hogy Bécs gyönyörei őt is elszédítették. E város épen a legutóbbi években született újra s felöltötte mai pompás és nagyszerű alakját. Ézrével jár ide a turista világ s talál is kedve és ízlése szerinti élményeket, minden fajból, minden minőségből.

Ő is barátságot, pajtásságot kötött a gazdag fiatal urakkal, kikhez az elosztrákosodott magyar főurak sarjadékai is csatlakoztak. Ő is érezte, hogy helyzete végtelenül kellemes, kényelmes és irigylése méltó. Palotában lakott, a hol ő volt a koronaherczeg. Kocsik álltak rendelkezésére, fődöttek, nyíltak, és két kerekűek, mint az időjárás kívánta, mint szeszélye hozta magával.

Nagyszámú cselédség leste akaratát s ha valami újat kigondolt: a szolgálatra termett szellemek, már megelőzőleg mindent teljesítettek. Pénze sem hiányzott csak több szabadság kellett volna, azt elkölteni. Ezt az egy dolgot mérték neki meglehetősen szűken.

Valami szédítő kéj volt, hogy őt mindenki, a kívül

szóba állott, rendszeresen elkényezteteti. Miniszterek, diplomaták, a Reichsrath urakházának tagjai, tábornokok s a testőrség tisztei nyájaskodtak neki. Különösen pedig a főrangú mamák, kiket leánygyermekekkel áldott meg az ég, minduntalan tudtak Árpád grófról valami kedves friss újságot elbeszélteni. A mit ő mondott, azt igen szellemes ötletnek tartották; a mit ő tett, az maga volt a példányszerű divat és választékoság. Kivéven épen a miniszteri tanácsot, nem volt oly kör, oly összejövétel, a hol Árpád gróf számára valami igen kellemes és megtisztelő szerepet fönn ne tartottak volna. Sokan még az Árpád nevet is igen érdekesnek tartották, míg ha azt valami szegény legény viseli, lenézték és kinevették volna vele.

Szóval: Árpád gróf azon úton haladt, mely a magyar absentistákat megtermi és fölneveli.

Auróra grófné boldogsága és meglegedése teljesebb nem lehetett. Fia ragyogott, büszkesége lehetett az anyának.

— Tehát meg sem fajzott el — mondá — Fiatalkori hibáit levetkezé; a kalandokat köznapi lelkek kihágásainak tartja. Tud különbséget tenni a dicsőséges Bécs és a rongyos Buda-Pest között. Élvezi az igazi társaságot itt, lenézi a hiába való erőködéseket amott. Mi kell több egy igazi magyar grófnénak?

Más tekintetben Auróra grófné díszes és szeretetreméltó matróna volt s most ötvenhárom éves korában is régi szépségeinek maradványait megőrizte. Jó anya, gondos háziúrnő és józanúl takarékos. Kitiltotta palotájából a fölöslegest, az üres pompát, de megtartott mindent, a mi szép, díszes és a család fényét elétükrözheté.

Csak az hiányzott benne, a mit mi magyarok legelsőbbben is követelünk, a hazafias érzelem. Ehhez már neveltetésnél fogva semmi érzeke sem lehetett. A mi férje rövid életének korszakából e «métely»-ből ráragadt, azt a becsi levegőben ismét szélnek eresztette.

Tökéletesen hitte, hogy minden igazi magyar főúrnak ilyennek kellene lenni. És ha állításának támogatására bizonyítékot keresett: önérettel mutatott a három magyar nemzetiségű herczegre. Ezek, akkor legalább, mind Bécsben laktak. És mégis semmi bajok.

A legutóbbi időkben Auróra grófné legörömostebben

azon eszmével foglalkozott, hogy fiát, ha lehet még nagykorúsága előtt megházasítsa. Tehát mégis féltette nevelésének eredményeit!

Nagyon sietni látszott, hogy unokákat lásson a házban: két, három Tereskey ivadékot. Mert csak ily föltétel mellett akart meghalni s leszállni a nagy-tereskei templom kriptájába, hova utólagosan már férje tetemeit is áthozatta.

A skóciai gyűlöletes kalandot szeretete volna elfeledni, de sehogy sem sikerült; mindig megmaradt előtte a dolognak valami keserű üledéke. Mindenesetre ez volt Árpád gróf gyermekkorának igen csattanós befejezése. Ekkor világlott ki, hogy a fiú már nőkről és házi boldogságról is álmaozdik: ez okból innen túl úgy beszélt vele, mint fiatal emberrel és gyakran megpendített oly tárgyakat, miket eddig a legovatosabban mellőzött és kikerült. Valóban érdekes lelektani vizsgálat volna, meghatározni a határvonalat, melyben az anya kezdi föltenni, hogy fia (az ég tudja minő források után) megért már oly dolgot is, a mit a gyermekszobában előtte nem beszéltek.

Elhatározta tehát a grófné, hogy fiát megházasítja: de szándékát nyílt szóval soha sem említette. Egyelőre csak szemlét tartott a főúri körök leányain s természetes, hogy mindenikben talált valami kifogást. Más részről nem volt szándékában akár rábeszélés akár hathatós ajánlgatások útján menyet hozni a házhoz. Igen megelégedett, ha fia oly nőt választ, a kit maga is elfogadhatónak talál.

De azért mégis kiszemelt egyet, a ki az anya igényeinek megfelelt és Árpád gróf boldogságának föltételeit magában egyesíthette. Ily becses fölfedezés után az asszonyi praktika nem szokott tétlenül maradni. Ha nincs alkalom a két érdeklettet összehozni, akkor kigondolnak valami úgynevezett «véletlen»-t s akkor a színpalak mögül nézik mint ragad horogra a csejt nem gyanító halacska?

Mindjárt meglátjuk, ki volt azon szerencsés teremtes, a kire Auróra grófné kivetette hálóját, a nélkül, hogy e leánykának egyelőre csak sejtelve lehetett volna, mi készül ellene? vagy mit találtak föl jóakarói?

Július forró napja perzselé Bécs granit kövezetét, a midőn Auróra grófné az üres városból falura készült, szellősebb levegőre. Ez úttal jónak látta Nagy-Tereskét boldogítani sze-

mélyes jelenlétével (a gonosz emlékü salzburgi villát régen eladta) a midőn egy ebéd alatt Árpád gróf, hosszas kétkedés és halogatás után, engedelmet kért anyjától, hogy néhány hétre Kis-Tereskét meglátogathassa.

A fiatal gróf heves ellenkezésre volt elkészülve, de nagy bámulatára, anyját oly engedelkeny hangulatban találta, hogy mindjárt az első szóra kegyes igent mondott.

Azonnal megtette készülleteit. Azaz, hogy komornyikja tele tömött egy óriás nagy bőröndöt a szükségesekekkel. A mama (olvasatlanúl) jó csomó bankjegyet adott, és intézkedett a kíséretéről.

Mindössze hárman szemeltettek ki. A komornyik, a hatvan éves József, a ki Lipót grófot is szolgálta, egy bér ruhás szolga s egy lovász, a ki szükség esetében vadász is lehetett. Szóval, igen szerény «garçon kíséret».

Még ez este búcsút vett anyjától, a ki könnyes szemekkel kérte, hogy az engedélyezett szabadság napjait rangjához és nevéhez méltóképp élvezze s hogy mint a mérges kigyót kerülje a betyárkodó falusi uracsok társaságát.

Fölvirradt a szabadság első napja!

Árpád gróf ez időben már szepen előrehaladott szivarozó volt, tehát utána nézett, hogy dohányzók számára berendezett coupéban foglaljon helyet.

Talált ilyen, fölugrott s kellemes meglepetéssel látta, hogy egyedül van. Pompás fesztelenségre számíthatott.

Azonban (vasúton soha sem vagyunk személybiztonságban) közvetlenül a harmadik csengetés előtt, nagy csattogással megnyitja a kocsij ajtaját és két igen választékos úti ruhába öltözött hölgyet bocsát be.

Vége az egyedüllétnek: még inkább a szivarozásnak! Pedig ott állott az ablak párkányán a hamúszelence, mint ketségtelen írott jog, hogy itt dohányoznak.

Különben a hölgyek ellen kifogást nem lehetett tenni. Még az idősb is szép lehetett valaha, aztán vidám, beszédes, barátságos, majdnem bizalmaskodó. A másik? az nagy mintaképe volt a bájnak és a leányi szendéségnek.

Árpád gróf azonban (oh ritka tünemény!) nem volt bámulója a női szépségnek. Még csak műkedvelői szempontból sem. A legigézőbb mosoly hidegen hagyta, a legtüzesebb szem föl nem gyújthatta. Hiába gúnyolták, boszantották barátai,

rajta ki nem foghattak. Ha a társaságban asszonyokról beszéltek (nem ritkán történt), ha csak szeret tehette, tovább állott. Csak ő maga mondhatta volna meg okát a férfi természettel ez annyira össze nem hangzó ellenszenvének.

— Bocsánat — szólt az idősb hölgy, miután elhelyezkedek — tán háborgatjuk? Minden kocsi tele van. Elkéstünk; tehát odajöttünk, a hova éppen befértünk.

— Kérem, kérem.

A fiatalabb hölgy, természete ösztönét követve, csodálkozva nézett az idősebbre, mintha nem értené: hogy késtek volna el? (mert csakugyan a legelsők között váltottak jegyet).

Úgy látszott, hogy bővebb megtekintés után Árpád gróf ismeri is az idősb asszonyságot. És csakugyan nem csalódott. Láttá már ez arcot, tán éppen otthon, anyja társaságában. Ennél pedig nem lehetett jobb ajánló levél annak bebizonyítására, hogy úti társnői a bécsi nagyvilág elsőrendű csillagai közé tartoznak.

Különös volt azonban, hogy ily *come il faut* kékvérű hatalmasságok nem előre rendelt külön kocsi-osztályban utaznak, hanem más halandók módjára a rendes első osztályba fölugrálnak, a hova boldog, boldogtalan bevetődhetik, ha a tizennyolcz forint hat krajczár menetdíjat lefizette.

De miért ne volna szabad a nagyúri nőknek is különzködni? Hát ha ez nem is utazás, csak amolyan rövid kirándulás?

Az idősb nő kezdettől fogva tudta, kivel van dolga? A legelső szó után Herr Graf-nak czimezte a fiatal embert s mint ismerős kezdett társalogni. Természetesen német nyelven.

— Pestre viszem unokahúgomat. De te, gyermekem, tán nem ismered a mi jó barátunkat? Tereskey Árpád! Az én legkedvesebb Aurórámnak a fia.

Kölsönös meghajlás.

— Gondolja csak! a kis lyánynak eszébe jutott, hogy meg kellene nézni a szép Magyarországot, meg azt a gyönyörű fekvésű Buda-Pestet. Oh Istenem! már hogy tagadhattam volna meg kívánságát annak, a kinek úgy szólván második anyja vagyok.

Most már tudta Árpád gróf, ki lehet ez a szép kis lány? Marie Antoinette kisasszony, a megholt Ebersdorff grófnak egyetlen egy gyermeke, árvája és örököse.

Az urak társaságában nagyon sokat beszéltek e hátrahagyott árvának igéző szépségéről és még sokkal többet dúsan jövedelmező urodalmairól.

Ezalatt a vonat átsiklott a Dunán, csörögve hatolt keresztül azon gazdag rónán, mely kelet irányában a kis kárpátok kéklő magaslatáig terjed.

Egyszerre a néni (névszerint özvegy Steinkirchen báróné) húga felé fordul és kérdi:

— Marie Antoinette, nem érzed e pillanatban, lelked mélyében, valami kimagyarázhatatlan fölmelegedést, édes elfo-
gútságot, titkos vonzalmat, ellenállhatatlan rokonszenvet, mely téged lesodor épen itt e földre, melyen más akárki a legmindennapi közönnnyel hatolna keresztül?

A lányka oda volt ámulatában. Ismerte ugyan nénikéjének goethe-schillerei poetikáját, de sehogy sem találhatta el ez alkalom-ellenes föllengzést, épen itt a czukorrépa és tatárka vetések virányain.

— Nénikém, kérlek, mit akarsz mondani?

— Mit akarok? Nézz ki itt balra a kocsis ablakán. Látod a fenyőbokrokkal ültetett mesgyét? Messzebb távolban a sudar jegenyek hosszú sorfalát? Amott a fehérülő pásztorkunyhót? A láthatár szélén pedig a sötét hársfalombok sátora fölött kidomborodó vörös cserép tetőzetet, a négy fehérülő bádog toronynyal?

— Látom, néni.

— Ha látnád, ha igazán látnád, megszólalni kellene melledben az útbaigazító sejtelemnek, hogy szent hely ez, a hol jársz, vagy legalább a hol a locomotiv mindnyájunkat keresztül hurezol! Oh a kis bohó lány! még azt sem tudja, hogy épen most az ő saját földjein illanunk végig! A fenyőmesgye a határ, a hol a gróf Ebersdorff örökösének ősi birtoka kezdődik. És meddig terjed? csak az ég és az uradalmi mérnök a megmondhatója. Ama kúpos tető pedig azon egykor oly boldog hajlék, mely alatt az én szeretett Marie Antoinette húgom született. Nos, nem indokoltam, honnan támadt bennem e költői elragadtatás?

— Valóban, néni, ezt nem tudtam.

— Természetes, hogy nem tudtad, valamint még sok mást sem, a mi pedig elidegeníthetetlen sajátod. Egy kis lánynak soha sem mondják, hogy az országnak egy darabja

az övé. Azért aztán szorgalmasabban tanul. Te azonban még is észrevetted, hogy a mit szemed, szájad megkívánt, az meg volt s még az sem hiányzott, a mit másoknak találekony esze mulatságodra ligondolt.

Vajon mi czélja lehetett e beszédnek? Mert hogy Steinkirchen báróné bizonyos előre kiszámított szerepre vállalkozott, az nagyon is szembetünő lehetett.

Minden arra mutatott, hogy van valaki a világon, a ki örömét találná abban, ha egykor a tereskei birtokok az ebersdorffiakkal egyesítettnének. De mire való akkor ily tüntetőleg dicsekedni az örökösno gazdagságával? A széles mezőkkel, a hársfák közé rejtett kastélylyal, s tán azon magas gyárkéménynyel is, a hol a czukrot főzik az édesszájú kávé-nénikéknek?

Árpád gróf elpalástolva gondolatait, mosolygott, mintha a bárónénak szellemes társalgási modorát nem győzné eléggé bámulni.

De ismervén helyzetét és világi fölfogás szerint saját értékét, el nem találhatta, miért igyekezett valaki őt épen a nagy birtokok mutogatásával elszédíteni?

Fösvénynek tartották, vagy telhetetlen kapzsinak, a kinek soha semmi sem elég? Lelke mélyéből megszánta a lyányt, a kit ennyi szépség s bizonyára lelki kincsek birtokában, a cselszövő nagynéni valósággal a vásárra állít ki.

Hogý tehették föl róla, hogy a dúsgazdag magnás jövendőbeli nejében egyebet keressen, mint szépséget, műveltséget, tiszta szívet és előkelő családi származást? A hozomány ugyan semmit sem ront meg a menyasszony jó tulajdonaiban, de ne legyen soha fő indok a férfi elhatározásában.

Vagy tán csak azt akarták tudtára adni, hogy ily minden földi és égi ajándékkal megáldott leány ellen, a grófné még vagyon tekintetében sem tehetne kifogást?

Mikor aztán Steinkirchen báróné példálózni kezdett, mennyire érdekli az ő hűgát minden, a mi magyar; hogy majd megkérdi útközben a faluk nevét, és hogy kik laknak a jobbról-balról föltünendő kastélyokban? a kis lyány elpirúlt s közel volt hozzá, hogy nyílt szóval is tiltakozzék e szerénytelen föltevés ellen, akkor Árpád gróf boszankodni, sőt a mi uraknál nagyobb dolog, unatkozni kezdett.

Innen túl tehát alig hallgatott a báróné csevegéseire!

Különben is meséltük már, hogy e fiatal emberre a női kelleme (állítólag) nem igen hatottak. Tehát csak arról gondolkodott, honnan találhatna föl valami elfogadható ürügyet, hogy innen kiszabaduljon.

A vonat átkelt már a Morva folyón, bekanyargott a pozsonyi hegyek dombos vidékére és Árpád gróf gépíleg nézegette a pálya mellett visszairamló távirati póznákat, a midőn épen e látvány idézé elé agyában a szabadító eszmét!

Épen áthaladtak az alagúton s meg is állapodván, a konduktorok vékony és vastag bangon, mint torkuktól kitelt, kiálták: Pozsony, négy percz!

Árpád gróf erre fölkelt helyéből és igen udvarias meghajlással mondá:

— Bocsánatot kérek. Bemegyek egy pillanatra azon irodába, mert egy rám nézve igen fontos távirati sürgönyt kell föladnom.

Ezzel leszállt, járt ide-oda, végre nyomtalanul eltűnt.

Várhatta aztán a báróné, hogy visszajőjön. Pedig nem kétkedett, hogy az ily ügyesen kiállított csaletékre a madár vissza fog szállni. Ellenben Marie Antoinette kisasszony nagyot lélegzett, hogy e rá nézve (mondjuk ki világosan) sértő jelenetnek vége szakadt. Még soha nem látta nagynénjét ily kihívó módort előtűntetni. És csakugyan a túlbuzgóság nagyon messze vezeté a jó asszonyt.

Érsekújváron a báróné kinézegetett a kocsi ablakán. Híre sincs sehol Árpád grófnak. Helyette saját komornáját pillantja meg a folyosón, a mint ott sétálgatott s tán arra várt, hogy parancsoljanak vele. Úrnőjének egy intésére előtermett és felszökölt a kocsi lépcsőzetére.

— Nos — kérdé a báróné — ott maradt Pozsonyban?

— Nem, méltóságos asszonyom. Itt ül közel a harmadik vagonban. Az a kek füst, mely ott az ablakból a szabadba gomolyodik, a gróf úrnak szivarából származik.

— Ah! szivarozni ment? Nagyon jól van. Elmehet.

Ezt mondta igen parancsoló hangon és meg volt győződve, hogy Árpád gróf egyszerűen csak azért ült máshova, hogy kényelmesen szivarozhasson. Ez ugyan valamennyire mehetség lehetett, de a mi a fő dolgot illeti, a formaszerinti csatavesztést csak meg-megpecsételheté.

Az eszébe sem jutott, hogy a legjobb akarattal ugyan,

de meggondolatlanúl, igen közönséges, mondhatni brutális modorban lépett föl. Valószínűleg azt gondolta, ez az Árpád grófocska csak amolyan tejes szájú ifjonecz, a ki valamely finomabb célzást még meg sem érthet.

Még ez napon délután, hogy az éji postával elmeheessen, a következő levelet küldte Bécsbe :

«Kedves Aurórá! !

Jöttem, láttam és megbuktam.

Jöttem, oly jókor, hogy én voltam a legelső a jegykiadó pénztárnok ablaka előtt.

Láttam : azaz, hogy komornám leste, melyik coupéba ül fiad s aztán csupa véletlenségből mi is épen oda kerültünk.

Megbuktam : azaz Árpád fiad nagyon megbámult minket és olvadozó pillantásokat vetett kettőnknek kedvenczére. Utoljára még is az lett vége a gyönyörűen indúlt regénynek, hogy a szeretetre méltó hős, mindjárt az első nagyobb állomás után megfutamodott és elment máshova — szivarozni !

Ebből láthatod, hogy első rohamunk sok kívánni valót hagy maga után. A mint a mai napot végeztük, csak azt mondhatom róla : daczára, hogy legjobb oldalunkat mutattuk, még is Árpád grófocska előtt kevesebbet értünk, mint egy pipa dohány. Örökre híved

Rosemonde de Steinkirchen.»

PÁLFFY ALBERT.

A GONOSZ SZELLEMEK.*)

I.

A politika kevésbé foglalkoztatja az orosz népet, sőt még az értelmiséget sem, s annak izgalmaitól a szépirodalom is legnagyobbbrészt távol tartotta magát, és a társadalmi viszonyok ábrázolását tette sajátképen föladatává. Ezen a téren, mióta számbavehető képviselőket számított a hazai írók közt, mindig szabadon és bátran mozgott. Megbecsülhetetlen és kimeríthetetlen forrását képezik az orosz regények és színművek a nemzeti életnek a nép minden rétegében való tanulmányozására.

Az orosz regény tehát legtöbbször társadalmi regény, melyben a kis vonások már csak annál is gondosabban vannak kidolgozva, mert a nagy vonások az orosz társadalomban magában is nagyon elmosódtak. Az orosz állami szerkezet a nagy érdekeket majdnem egészen kivonta a társadalmi élet lüktetéseinek befolyása alól s azokat egy valóságos kaszt, a Nagy Péter készítette rangtábla tizennégy *csinje* monopoliúmává tette, melynek képviselői az irodalomban többször csak mint többé-kevésbé éles gúny tárgyai fordulnak elő. Az orosz közéletnek e meddősége híven tükröződik vissza a korrajzokban, s minthogy annak mind okait, mind következményeit orosz írónak otthon az uralkodó sajtóviszonyok mellett csak nagyon óvatosan lehet megbeszélne, azon ürességnek, melyben az orosz élet mozog, elfojtott érzete szinten hozzájárul az orosz irodalom kevésbé vidám alaphangjához.

*) Egy orosz nihilista regény Dosztojevszkytól.

Az orosz fővárosi, kisvárosi és falusi élet mindennapi-ságai körül forog tehát legtöbbször az orosz regény szövevénye. De azért azon egy pár nagyobb mozzanat, mely e század eleje óta az orosz társadalmat látszó mozdulatlanságából legalább egy-egy lökessel kirántotta, megalálta irodalmi visszhangját, s szokott objectivitással, habár, hol a viszonyok parancsolják, a kellő visszatartással, ábrázolják az orosz írók az események visszahatását a társadalomra. Mesteri kéz válaszolt azon megrázkódtatást, melyet I. Napoleon és a *Grande Armée*, vagy mint az oroszok elneveztek a *Gallusok és a velők szövetkezett tizenkét nyelv* megjelenése 1812-ben okozott. Az 1825-diki lázadás, a moszkvai slavophil irány első lelkesedései, a jobbágyság megszüntetésére czélzott mozgalom, a szabadelvű eszmék terjedése a középosztály értelmisége körében, mindolyan mozzanatok, melyek fölrázták ez óriási, néma néptömeget lethargiájából, s egy-egy hullámot csaptak annak sima fölszínén.

Ily tünemények természetesen serkentették az irodalom képviselőit, hogy azok hatását tanulmányuk tárgyává tegyék. A hatvanas évek elejétől fogva a nihilismus kezdé az orosz közvéleményt erősen foglalkoztatni, s későbbi fejlődésében annyira megrázkódtatta a társadalmat, mint talán egy előbbi tüneménye sem a modern orosz történetnek, az 1812-diki hadjáratot sem véve ki. Egy ilyen tárgy a társadalom ecsetelőinek figyelmét magára kellett hogy erőszakolja, s csak a tárgy csiklandosságának, s a censura idegességének kell tulajdonítanunk, hogy nem született egy egész nihilista-irodalom, hanem sok elszórt megjegyzésen s vonáson kívül, csak egynéhány munka foglalkozik tüzetesebben az orosz társadalmi szervezet eme különös körjelenségével.

II.

Téves volna a nihilismusban, mint sokszor történt, egy eredeti orosz mozgalmat, egy századok óta politikai kiskorúságban élő nagy nemzet visszahatásának kifejezését, vagy egy általános orosz forradalom előkészítőjét látni. A nihilismuskak orosz földön nincsen gyökere. Az pusztán mindenféle francia és német socialista tanokból minden geneticus kap-

csolat nélkül összeszűrt zagyvalék, melyben az orosz jellemző túlzási hajlammal minden egyes tétel egész a végleteig, minden egyes tagadás egész az önmegsemmisítésig, a vörös socialismus pedig, mint reformeszköz, ad absurdum van vezetve. Az orosz szereti a superlativust, s föltűnően tanúsította azt mindig a nyugateurópai eszmék és intézményekhez való viszonyában. Többszörre az vehető észre, hogy a hol ezeket rátapasztották saját nemzeti életökre, mindig tabula rasát vagy találtak vagy csináltak, — s azután buzgóságtól elkapva, vagy a dolog lényegének hiányos fölfogásából túl löttek a célón. Oroszország egész története Nagy Pétertől kezdve erre egy nagy és folytonos példa, — mit különben nem csak idegenek fedeztek föl, hanem épen a moszkvai slavophil iskola tárt föl legvilágosabban, épen azért sürgetve a visszatérést nemzeti alapra, mely törekvésében azután csak oly túlzásokra vetemedett, mint azon «zapadnik»-ok (nyugatiak), kik ellen küzdött.

A nyugati radicalismus és socialismus Oroszországba való behatásának magyarázatát is amaz általános észrevétel foglalja magában. Úgy a mint behozattak hajdan az encyclopædisták nézetei, franczia divat, porosz katonai szabályzat, nemet philosophia stb., úgy jutottak be Fourier, Saint-Simon, Proudhon, Marx, stb. eszméi, s nem lévén meg a fokozatos fejlődés adta mérték, hol elsatnyúltak, hol pedig túlságosan fogékony, mert szűz, talajra esvén, buja növesöskel azt elborították. A mily mohón kap az előkelő pétervári hölgy egy új párisi divaton, s viselésében néha a — merészségig megy, oly lázasan falták föl az orosz világjavító ifjak az *Internationale* programját, s fegyverezték föl velök kezöket a politikai orgyilkosságra. A mily messzire esik el egymástól e két dolog, mégis ugyanazon nemzeti jellemvonás fekszik mind a kettőnek alapján.

Hogy a nihilismus Oroszországot egyideig rettegésben tarthassa, arra a talaj eléggé elő volt készítve azon általános érzetben, hogy a birodalom nagy átalakulás előestéjén van, s hogy szervezetében nagy változásoknak kell bekövetkezniök, hogy az összebonyolult kerékzetében meg ne akadjon. A társadalom maga a közélettől egészen el volt szoktatva, az uralkodó burocratikus hierarchia pedig a nemzet bizalmát egyáltalában és mindenkorra elvesztette. Így történhetett azután,

hogy egy csapat jól szervezett, elszánt s ügyesen vezetett gonosztevő egy nagy birodalmat esztendőkön át egész a tehetlenségig megbénított, s egy mindenkit gyanúsító kormányzat is egy kormányzóit semmiben sem támogató népesség között sikerrel garázdálkodhatott.

A nihilismus megítéltetése mindig hamis szempontból fog kiindulni, ha szem elől tévesztjük, hogy, először: a nihilismus az orosz nemzeti organismusra ráoltott külföldi kórság, mely sok förtelmes és elszánt cselekményt szült ugyan ott, de egyetlen egy eszmét vagy új tant sem tudott teremteni. Tökeletesen meddő maradt az, s a mint elhagyták követői a tagadás és rombolás álláspontját, kettőjük sem tudott egy véleményen lenni az alkotandó új társadalmi szervezet felől. Másodszor, hogy a sajátképeni nihilisták száma soha sem volt jelentékeny, s csak példátlan tevékenységek, s folytonos helyváltozásaik által tették azt a benyomást, mintha fel Oroszország hozzájuk szitana. Az uralkodó burokrácia azonkívül nagyon adakozó volt a nihilista elnevezéssel, s minden szabadabb nézetet, mely uralmát korlátozni s főkép ellenakarta őrizni, már államfölforgatásnak bélyegzett. A nihilisták kilencz tized része tanulókból, pályavesztett fiatal emberekből s hóbortos nőkből állott, kikhez járult egy csapat makacs elszántságú, exaltált, s a rombolást ösztönből vagy meggyőződésből űző férfi. Harmadszor, hogy a nihilismus acut phásisa minden valószínűség szerint már lejárta magát. Kezdetben a társadalom magatartása a fekély terjedésének alig akarva kedvezett. Mig a nihilismus csak elmélet volt, s nem vetemedett vérengző gyakorlatra, addig sokan kárörömmel nézték a gyűlölt rendőrök tehetetlen erőlködéseit a mind merészebben mutatkozó forradalmárok kiirtására. Sőt, mint minden merész, új dolog, a nihilista-tan Oroszországban érdekeltséget keltett, s ha szabad használni e kifejezést, divatba jött. Följelentések a társaság köréből nagyon ritkán fordultak elő, míg arra voltak példák, hogy a rendőrséget készakarva téves nyomra vezette a közönség. A szabadelvűek egy része azonkívül kezdetben, úgy látszik, azt remélte hogy a forradalmároktól való felelőtlenség a császár és kormánya talán tesznek engedményeket a szabadabb intézmények után sovárgó orosz értelmiségnek, — s így hajlandók voltak a nihilisták által kiszedetni a forró gesztenyét. A forradalmá-

roknak gyors folyamatban egymásra következő véres merényletei azonban hamar kiábrándították a társadalmat, s különösen midőn II. Sándor császár azoknak áldozatává lett, az egész nemzet annyira meg volt rettenve, hogy a nihilisták többé semmifele bűnrészes elnézésre a társadalom részéről nem számíthattak. — A nihilismus kijött a divatból, nem csak eliszonyodtak tőle, de meg is únták. Ez már magában is nagy szó Oroszországban, hol gyorsabban mint másutt kopik az érdeklődés, s kívánnak újat.

A nihilismusnak keletkezése óta tulajdonképen csak egy jól szervezett vezérkara volt. Azoknak neveit, kik a czárt meggyilkolták, ott találjuk már a legtöbb előbbi merényletnél. Mióta amaz ügyes vezércsapat akasztófán vészett vagy Szibéria sivatagjaiba került, megszűnni látszott a nihilismus tetteireje. Az az egy pár ember, a ki igazán lelkesedett az ügyért, látta, hogy a merényletek még akkor sem értek célzt, — mikor célzt értek, mert minden a réginel maradt. Ellankadtak. Ügyes vezéreik a kivégzetek helyében mindeddig nem támadtak. Oroszországnak belpolitikai és társadalmi problémái nincsenek megoldva, az egész nemzet, habár tömegében öntudatlanul is, érzi a szerves reformok szükségességét, az egész birodalomnak elégedetlenség és várakozás az alaphangulata. De a dynamit és a gyilok megváltó erejében a józan és nyugodtvérű orosz nép nem hisz. A nihilismus soha sem képezte e nemzetnek betegségét, az a létező bajoknak csak egy múlt symptomája volt, mely emberi számítás szerint, ha itt-ott egy-egy haldokló lángban föl is találna lobbanni, immár lejátszotta szerepét.

III.

Ha nem számítjuk Csernisevszki *Mi tévők legyünk?* című regényét, mely nihilista által írt iránymű, akkor Turgenyev *Atyák és fiuk*jában vezettetik be a nihilista mint önálló alak Bazárov ismert személyében. Ez még a nihilismus hőskorának képviselője. A titokszerűség, őszinteség, a férfias elszántság nimbusa veszi még körül az új irányt. Bazárov a nihilista hagyományos külső és belső habitusában lép föl, — hivatására nézve fiatal orvos. Bemutattatik elvtársainak

akkori viszonyában a társadalomhoz. A meglett emberekkel, a megállapított rend képviselőivel ellenkezésbe jön, de velök bátran, s némi sikerrel, szembe száll. A fiatalságra nagy vonzerőt gyakorol. Azon iránynak, melynek ő képviselője, saját szájából halljuk definitióját: «Mi cselekszünk annak nevében, a mit mi hasznosnak tartunk. Jelenleg minden egyébnél hasznosabb a tagadás. Mi tagadunk mindent.» Turgényevet nem lehet avval vádolni, hogy ő Bazárov oldalán van, azért az művében mégis a kimagasló alak, s a szerző csak amaz időszak (1860 körül) hű jellemzője, midőn azt a határt konstatálja, melyet egy habár erőszakoskodó és agyafurt, de mégis a közjó jelszavával szájában bátran föllépő csoport ember egy lethargiában sínlő társadalomra gyakorolni képes. Még egyszer foglalkozott Turgényev és pedig bővebben, a nihilismussal *Új föld* című utolsó nagy regényében. Itt a kép azonban homályos és elmosódott. A nihilismus akkor teljes szilajságában dühöngött, de Turgényev úgy ír arról, mint egy messze álló néző valamely titokszerű a távolban vegbemenő tüneményről. Különben így állt szemben akkor a nihilismussal a közönség túlnyomó sokasága. Ez a könyv, másképen is Turgényev egyik gyöngébb műve, mégis érdekesen mutat ki egyet, tudniillik, hogy a nihilismus mennyire kudarcot vallott mindig a köznép föllázítására irányzott törekvésében. A nihilismus összeesküvés, abból forradalom nem keletkeztetett, mert a nepies hangot soha sem tudta eltávolítani.

A hetvenes évek elején erte el a nihilismus azt, a mit hőskorának, vagy, ha mint körjelenséget fogjuk föl, helyesebben paroxysmusának nevezhetünk. Akkor voltak legtöbb követői, akkor készítették elő vezérei legmerészebb csapásaikat, akkor látszott megigézve az egész orosz társadalom néma es tehetetlen rettegésben a fejét emelő kígyó tekintetétől. Amaz időszak szülte azt az általános lázas állapotot, melyben bármily új concrét érdek menekvésként tűnt föl az egyensúlyát veszített, orosz társadalom előtt, s mely annyira hozzájárult az utolsó orosz-török háború előidézéséhez. A vér csillapulását a plevnai érvágás kezdte meg. A bomba durranása a Katalincsatornán amaz időszak befejezésének tekinthető. A nagy kérdőjel most is ott áll azon fátyol előtt, mely az orosz nép jövő fejlődését elleplezi. Felelete reá a nihilismusnak sem volt,

mint nincs, úgy látszik, senkinek e tágas birodalomban. De a recept: «Tagadni és ölni», lejárta magát. Ettől orvoslást ma már azok sem várnak, a kik azt mindig készek voltak alkalmazni.

Ama korszakból nyújt nekünk Dosztojevszki Th. M., az orosz társadalom eme nagy pathologja, megható, élethű, magas lelektani szempontból kidolgozott képet *A gonosz szellemek* című regényében. Realisticus remekmű ez a szó legjobb értelmében, mély bepillantásokat enged az orosz társadalom belső életebe. Jó szolgálatot tenne a magyar olvasó közönségnek, ki ezen, a külföldön kevésbé ismert művet lefordítaná. Sokszoros kölcsönhatások nyilatkoznak s fognak nyilatkozni a jövőben is a magyar nemzet és az orosz nemzet geniusainak külső, gyakorlati manifestációi közt. Hol bizonyos eredményekkel számoluunk kell, ott okaik iránt sem maradhatunk közönyösek, s azért az orosz nép szellemi sajátságainak is, ha úgy mondhatjuk szíve lüktetéseinek tanulmányozása nem lehet reánk nevezve sem érdek, sem haszon nélkül.

IV.

A gonosz szellemeknek czimezte Dosztojevszki korrajzát és jeligeül vette Lukács evangeliumának VIII. fejezet 32—37. versét; mely azt írja le, hogyan űzte ki Jézus az ördögös emberből a gonosz szellemek légiját:

«— Vala pedig ott sok disznóknak nyájok, melyek esznek vala a hegyen, és kéri vala őtet, (tudniillik Jézust a gonosz szellemek), ha megengedné nekik, hogy azokba mennének. És megengedé nekik.

«— És minek utána kimentek volna az ördögök az emberből, bemenének a disznókba: és a disznóknak nyájok nagy meredek helyről tóba rohana és oda vesze.

«— Mikor pedig a pásztorok látták volna a lett dolgot, elfutának és elmenvén, hírré adák a városban és a falukban.

«— Kimenének azért, hogy meglátnák a mi lett vala: és menének Jézushoz és találák az embert, kiből az ördögök kimentek vala, fölöltözve és eszén lenni, ki Jézus lábainál ül vala; és megfélemlének.

«— Megbeszélék pedig nekik azok is, a kik látták vala, mi módon szabadtól volna meg az ördögös.»

Az orosz társadalmat egészégtelen lelki állapotban levőnek, ördögösnek, tekinti, de hisz kiépülésében, valamint

kiépült az evangélium ördöngöse. A gonosz szellemek pedig megszállják a nihilismus örvöngőit, és azokat elvesztik. Dosztovjevski művében teljes ésszavaró, pokoli működésökben látjuk a dæmonokat. A lelki kórság pedig alig hagy valakit egészen érintetlenül. A regény valamennyi személye közt nincs egy jól egyensúlyozott lélek sem. Túlásnak tekinthetnők az ilyen képet, ha nem egy közkedveltségben álló orosz író nyújtaná azt honfitársainak.

Egy kormánysszékvárosba vezet minket a szerző, meseteri kézzel ismerteti meg velünk a helyi viszonyokat, s mutatja be a város főbb személyiségeit. Kis, pletykázó kört képeznek s a kép nem nagyban különböznék egy más ország valamely vidéki városaétól, ha nem volna meg a cselekvő személyek nagyjában is aprójában is az a bizonyos egyensúlyhiány, mely a mai Oroszországnak minden körében, a pór népben még talán legkevésbé, egyik jellemző vonása. Az orosz írók sokat és szívesen foglalkoznak nemzetök e lelki indulatával s a szóban levő könyv számtalan találó észrevételben ecseteli azt.

A város társaságának két központja a kormányzó von Lembke és Sztavroginné, gazdag, előkelő özvegy. Von Lembke német orosz s engedjük át a szót, szerzőnknek, «azon a természet által kedvezményezett fajból való, melyből van Oroszországban számszerint egy pár százezer ember, s mely talán maga sem tudja, hogy ott egész tömegében egy erős szervezetű szövetkezetet képez. Nem is szánt szándékos és kidolgozott szövetkezet ez, hanem olyan, mely az egész fajban önmagától létezik szó és egyezség nélkül, mint valami erkölcsileg kötelező, s az egyes fajtársak kölcsönös és szüntelen támogatására minden körülmények közt fönnálló dolog.» Ide tettem e szöveget, mert visszatükrözik, habár nagyon kimélő fordulatban a moszkovita fölfogást az orosz-németekről, e kétszáz esztendő óta oly befolyásos és annyira gyűlölt elemről. A kormányzó gyöngé, együgyű, rendet és nyugalmat szerető ember, kit minden előre nem látott esemény kihoz sodrából. De mellette van neje Michailovna Julia, dícsvágó, főnhéjazó, épen csak férjénél eszesebb, s annak gyarláságait mélyen megvető nő, ki férjét előre tolja, hogy maga előre mehessen. A kormányzó neje hivatalos állásánál fogva veszi igénybe az első helyet a társaságban; Petrovna Barbara Sztavrogina pedig

azért, mert ő azon helyet mindig ellenmondás nélkül foglalta el von Lembkené megérkezéig. Petrovna Barbara, ez Dosztojevszki regényének talán legmesteriebben kikerekített alakja, majdnem férfias akarattal s erélyvel, jó adag egészséges észszel megáldott, a férfi nem iránt némi lenézéstől áthatott igazi orosz női alak. Mellette mint elválaszthatatlan árnyéka áll Verchovenszki Trofimovics Sztepán, a szerzőnek kedvencz teremtvénye, saját gondolatainak mintegy szóvivője. Tudós pályára készült, legiőbb életkorában került Petrovna Barbara házához mint fiának nevelője, s azóta elválaszthatatlan, habár olykor viharos baráti viszony fűzte össze kettőjüket. Verchovenszky jó eszü és képzettségü, de egész a tehetetlenségig gyöngé, mind a mellett személye fontosságáról mélyen meggyőződött ember, teljesen erélyes barátnéja hatalma alá került, s attól soha sem tudott, többszörös kísérletei daczára, midőn olykor férfi méltósága tudatára ébredett, kiszabadulni. A mellett mindig vitatkoztak, irigyelték egymásnak ötleteit, tagadták egymás felsőbbségét, és soha sem tudtak elválni. «Hűsz éves barátság,» sóhajt föl Trofimovics Sztepán egy hosszú vitája után Petrovna Barbarával, «és ő soha sem értett meg engem. Ez keserű!» Verchovenszki egész életében mindig azt képzelte, hogy őt előrehaladt nézetei miatt üldözik. «Akármily megrendíthetetlen érvekkel bizonyította volna neki valaki, hogy nincs mitől félnie, ő mélyen sértve érezte volna magát. S a mellett igazán okos és tehetséggel bíró ember volt, sőt még tudósnak is lehet nevezni, ámbar a tudományban . . . nos szóval, a tudományban ő nem is alkotott valami sokat, sőt, úgy látszik, hogy épenséggel semmit. No de hisz, ez a tudomány embereinél nálunk Oroszországban mindennapi dolog.»

A férfinak olyatén alárendelt viszonyában a nőhöz, mint itt két példában látjuk, Oroszországban semmi föltünő sines. Az közönségesebb eset, mint másutt. Mintha a természet így akarta volna egyensúlyba hozni azt a hiányát a kitartásnak, az akaraterőnek, azt a bizonyos számbavehetetlenségét az orosz férfi-jellemnek, melyet mint nagyon gyakori vonást ők magokon, öszinte pillanataikban, elismernek, s melyről minden orosz író is nyújt számtalan tanúságot művészi alkotásai-ban. A művelt orosz nő jellemi és szellemi fejlettsége aránylag talán magasabban áll a férféhoz képest, mint más népeknél.

Azon külföldiek közt, kiknek alkalmuk volt az orosz társaságban forogni, alig van olyan, kit meg ne lepett volna az orosz művelt hölgnél oly gyakran tapasztalható merész, és a mellett józan és tárgyilagos észjárás, a szabatos, folyékony nyelvi előadás, a majdnem férfias erély. Onnan van-e ez, hogy a nő szabadon fejlődhetett Oroszországban a maga hatáskörében, és egy kissé azon kívül is, míg a férfi, megfosztva főbb érdekei kezelésétől, kiszorítva még a gondolat nyilvánításának szabad légköréből is, az őt megillető szerep magaslátát eddig el nem érte?

Cselekvénye e regénynek meglehetősen meddő. Azon történt dolgok, melyekkel a szerző művének első részeiben megismertet, inkább csak arra szolgálnak, hogy személyeinek jellemét és egymáshoz való viszonyát ábrázolja. S mily mesteri módon teszi ezt! Ez a nyugalmas, alamuszi kis társas kör egyszerre csak arra ébred, hogy valami új szellem tört be gátjai közé, — szabadelvüségéről kezdett lenni szó. «Holmi ártatlan, kellemes, igazi orosz jó kedvű liberális csacsogás volt az egész. A magasabb szabadelvűség. A magasabb szabadelvű, tudniillik szabadelvű minden cél nélkül, csak Oroszországban lehetséges.»

Egyenként mutatja be nekünk szerző a liberális eszmék szóvivőit a kis városban. Mind kitünően vázolt typicus alakok, a hetvenes évekbeli orosz társadalomból kivágott egy darab, melyen látjuk, mint fűrődött be amaz elméleti és játékként üzött liberalismus által puhított talajba a nihilismus férgje.

A szabadelvűség apostola Verchovenszki Trofimovics Sztepán volt maga. Ő szóvivő és mérvadó ember volt a kis városban. Petrovna Barbara tekintélye még magasabbra emelte. Ha szerette a bort és a kártyát, még inkább kedvelte a bölcseledést és a vitatkozást, s az egész regényen át mintegy a görög tragédia chorusának szerepét viszi a mindig föllengző és félreismert öreg úr. Jó kedvű, boros iróniával jellemzi sokszor hazájának és szűkebb környezetének viszonyait, s lehetetlen sokszor szavaiból ki nem érteni a szerző belső hangját. Lássuk Trofimovics Sztepán előadási modorát egy példában.

«Barátim, a mi nemzetiségünk, — ha csakugyan fölébredett, a mint az újságok állítják, — még iskolába jár, holmi nemet «Peterschule»-felébe, német tankönyvvel a zse-

beben, s magolja örökös német leczkáját. A német tanító pedig letérdelteti, mikor rosszul viseli magát. A német tanítót dicsérem, de legvalóbbszínű, hogy semmi sem történt és semmi sem ébredett, és minden úgy megy, mint előbb, az úristen védelme alatt. Szerintem jól is van így Oroszországra, a mi szent Oroszországunkra nézve. Hisz mind ez a panslavismus és nemzetiség, — mindez sokkal elavultabb, mintsem, hogy új lehetne. A nemzetiség, ha úgy akarjátok, nálunk sohasem is jelentkezett máskép, mint klubban született, úri, s tegyük hozzá moszkvai úri ötlet alakjában. Én, természetesen nem Igor idejéről beszélek. S végre mindez csak a henyeség kifolyása. Nálunk minden a henyeségtől jön, még a jó is, a szép is. Minden a mi kedves, úri, művelt, szeszélyes henyeségunktől! Én ezt harmincz esztendő óta ismétlem. Mi munkánk után nem tudunk megélni. S mit okoskodnak azok most holmi köztünk ébredett «közvéleményről» — a mely úgy egyszerre az égből pottyant volna? Nem értik-e ők, hogy vélemény szerzésére első föltétel a munka, az önálló munka az ügyekben való kezdeményezés, a gyakorlat? Ingyen soha semmi sem adatik. Ha dolgozunk, akkor lesz saját véleményünk is. S minthogy mi soha sem fogunk erőlködni, véleménynyel is azok fognak bírni helyettünk, kik helyettünk eddig dolgoztak, — ugyanaz az Európa, csak azok a németek, — kik két század óta tanítóink. Oroszország sokkal nagyobb félreértés (sic!) mint sem, hogy mi azt magunk megtudnók oldani, a német nélkül és munka nélkül, stb.»

Lássuk a város többi liberalisait. Ott van Liputin, kormányzósági kis hivatalnok, nagy liberalis és atheista, fősvény, nyughatatlan, de éles elméjű, tudványó, s bizonyos gonosz jó kedvvel bíró.

Érdekes alak Sátov, paraszt gyermeke, az egyetemből véleményei miatt kizárt hallgató. Azóta a külföldön kóborolt, nevelősködött, nyomorgott. Előbb socialisticus meggyőződéseai voltak, de utóbb megtért, s az ellenkező végletbe esett. «Sátov egyike volt azon idealisticus orosz lényeknek, kiket egyszerre megragad valamely erős eszme, s mintegy súlya alá temeti egész lelköket, néha örökre. Eligazodni rajta nem bírnak soha, de szenvedélyesen hisznek benne, s egész további életök mintegy végső görcsben folyik le a reájok zuhant, s őket felig már megfojtott szikla alatt.»

Sátov szájából hallunk egy látszólag messzebbre célzó vallomást. Midőn nejével, kitől összekeltök után két héttel elvált nyomorúság miatt, évek múltával találkozik, annak egyik kérdésére, hogy véleményeire nézve slavophil-e, azt feleli: «Ez időszerint lehetetlen lévén orosznak lenni, slavophilá lettem.»

Midőn ugyancsak neje kijelenti, hogy ő a városban könyvkötő üzletet szándékozik nyitni, Sátov figyelmezteti, hogy ebben a városban ugyan nem lesz jó keresete, «mert, úgymond, könyvet olvasni és könyvet beköttetni, ez két egészen különböző időszakát jelzi a fejlődésnek. Kezdetben az olvasó, mikor arra megtanították, olvas ugyan, de tépi a könyvet és zsugorítja, nem tartván azt komoly dolognak. A könyvet csak akkor kezdi beköttetni, mikor már megbecsüli. Ez már azt jelenti, hogy az olvasó nemcsak szeret olvasni, hanem tudja is, hogy az mit jelent. Oroszország e korszakát még el nem érte. Európa már rég kötteti könyveit.»

Virginszki, fiatal nyomorgó hivatalnok, kinek azonban egész családjával együtt mindig «a legújabb meggyőződései» voltak. Becsületes, tiszta lelkű ember, ki azt szokta mondani: «Én soha sem fogom elhagyni ragyogó reményeimet.

Ott van Lyámsin, a zsidó postahivatalnok, ki a körnek mintegy házi bolondja, s annak nézetáramlataitól van mindig egészen áthatva.

Egy saját gondolatai mélységében elbukott, kifecszamodott eszű, de némi tragikus érdekléssel körülvelt embert látunk Kirilovban, ki a világ nagy, oldhatatlan problémái elől öngyilkosság által akar megszökni. Az öngyilkosság az ő egyetlen gondolatává válik, s végre minden ember legtermészetszerűbb teendőjének tűnik föl előtte. Ő magát rég elhatározta, s a kivittelt csak azért halasztja, mert még keresi az okot, hogy az emberek miért nem ölik meg magokat tömegesen, mikor az olyan természetes és egyszerű dolog. Belső meghasonlása, mystikus, furfangos, s mégis őszinte tépelődései mind oda nyilalnak, ahhoz a végső ellenmondáshoz, melylyel szájában ügyszólva, veti azután végét életének. Utolsó párbeszédében így kiált föl:

— «Az Isten nélkülözhetetlen — és azért léteznie kell.»

— «Nos aztán»

— «Azonban én tudom, hogy nincs Isten és nem lehet.»

— «Ez már valóbbszínű» felel rá társa.

— «Hát te nem érted, hogy az ember ilyen két gondolattal a fejében nem maradhat az élők közt.»

A regény cselekvényén nagyon futólag kell elsiklanunk. A könyv legfőbb érdeke különben a részletekben, a psycholog szellemi bonczkésében van, s erről csak a könyv maga adhat számot.

Az eseményeket a mű két kívülről belépő főalakja hozza gördülésbe: Petrovna Barbara és Sztavrogin Vszevolodics Nikolaj, s Trofimovics Sztepan fia, Verchovenszki Sztepanovics Péter.

Sztavrogin Nikolaj tevékeny elme, önfejű inkább mint erélyes, szilaj indulatú ember, ő is bír azon különös hiányával az erkölcsi egyensúlynak, mely őt a legeseményibb és a legalávalóbb tettekre egyaránt képesíté. Mint gárdatiszt kezdte pályáját, a társaság kényeztetett kedvencze volt egyideig, de folytonos verekedései s számos botrányos csínyei következtében nemsokára kénytelen volt elhagyni Pétervárt, külföldön utazott soká, s ott összeköttetésbe lépett a nihilistákkal, inkább időtöltésképen, mint meggyőződésből. Hatalmukba egészen soha sem adta magát. Nagy tehetségei, erős szellemi rugói tevékenységet kívántak, s csak csínyekre vetemedtek. Maga magát is úgy érzi, mint egy súlyaszték nélkül a tengeren hányczó hajó. Egy helyen szemére veti egy barátja, hogy maga sem tudja, mit akar. Sztavrogin kedvetlenül azt feleli: «Terhet keresek».

Sztavrogin anyja állásánál és érdekes egyéniségénél fogva mérvadóan lép be a kis város társaságába, habár föllépése ott is hóbortos, kapcsolat nélküli, s úgy látszott, mintha igaza volna Sátovnak, ki azt lobbantotta egy ízben szemére, hogy a gyalázatot és az esztelenséget egész a geniáliságig viszi.

Dosztojevszki művének tervében Sztavrogin különben mintegy háttérképen szolgál a regénynek reánk nézve legérdekesebb alakjához, Verchovenszki Péterhez. A fiatal Verchovenszki külföldön nevelkedett, az orosz emigrációval korán összeköttetésbe lépett, testtel lélekkel a nihilista ügyet karolta föl, s körének legelszántabbjai közé tartozott, abban vezérsze-

repre vállalkozott. Midőn külföldről szülővárosába visszatér, a szerző mint huszonhétéves fiatal embert mutatja be, csinos, de mégis visszatetsző külsővel, kifogástalan föllépéssel. Ő különben a kis városban idejét nem vesztegeti, hanem «in medias res» lép be. A helybeli radikális elemekből nihilista fióktársulat alapításához fog, melyre a központi bizottság által magát fölhatalmazottnak mondja. A helybeli társaság előkelőbbjeivel jó lábra helyezkedik, s a kormányzó nejét Julia Michailovnáat szeretetreméltósága s elhatározott föllépése által egészen befolyása alá keríti.

A nihilismus erejének kezdetben az volt egyik titka, hogy átmenetesen fokozódtak a szabadelvű nézetek azon két szélsőség közt, melynek itt atya és fiú a képviselői. Trofimovics Sztepán elméleti ömlengéseitől egészen fiának semmi kíméletet sem ismerő fanatismusáig s végletes elszántságáig. Minden fokozatnak van *A gonosz szellemekben* egy-egy képviselője. Őket, mindegyiket a maga módján, Verchovenszki Péter csakhamar hatalmába kerítette. Egy ötös bizottságot választott ki a város vörös liberálisai közül, névszerint Liputint, Virginszkit, Lyamsint, kiket már ismerünk, egy Sigalev nevű tanítót s nagy világjavítót, és egy Tolkacsenko nevű különczöt, ki a «nép ösmeretét» tette specialitásává s életét a legundorítóbb tanyákban s lebujokban töltötte. Ezen «ötösök» a többi társaság közé vegyülten föltűnés nélkül maradtak, mindegyikök a maga helyén, és csak a beavatottak ismerték őket.

Dosztojevszki maga összeköttetésben volt fiatal korában a forradalmárokkal, sőt ezért tíz évi nehez fogsággal bünhődött, jól ismerte tehát tevékenységek mechanizmusát. Ennélfogva hű festvénynek tekinthetjük *A gonosz szellemek* azon fejezeteit, melyekben a vörösek gyülekezetei és értekezései íratnak le. Számos részlet éppen történetű, s például a regény főkatasztróphája. Sátov meggyilkoltatása Verchovenszki Péter által, nem egyéb mint az ösmert Necsajev-eset elbeszélése, csak hogy itt Ivánovot, a moszkvai gazdasági akadémia növendékét — Sátovnak, Necsajevet pedig, ki mint Bakunin állítólagos küldöttje lépett föl, s kinek Ivánov nem akarta magát alávetni, — Verchovenszkinék híják.

Mesterileg ecseteli szerzőnk azon agyafűrt ürességet és azon cynismust, mely a nihilisták összeföveteleiben mutatko-

zik. Csak gyűlölet a meglevő iránt, pusztító szellemi láz egyesíti őket, de egy egészséges gondolat, egy termékeny reform-eszme sem szikrázik a legkülönfélébb eszejárások eme dörzsölődéséből. Verchovenszki Péter uralkodik fölöttök, de csak azért, mert benne van akarat, míg a többiben nincs. Ő társait a legmélyebben megveti s azt elöttök nem is titkolja, emberi szemétnek nevezi őket. Senkiben sem bizik s mielőtt rejtélyes terveinek kiviteléhez fogna, szükségesnek tartja a társulat minden egyes tagjának szavát venni, hogy akármi történik, a legmélyebb titoktartásért életével kezeskedik. Ott voltak az illető gyülekezetekben Sátov és Sztavrogin Nikoláj is. Sátov, mint említettük, a forradalmároktól elpártolt, de összeköttetéseit még föl nem bontotta volt egészen, s többi közt egy titkos könyvnyomdát, melyet ő vezetett, kelle még átadnia. Midőn a kérdés hozzá érkezik, ő fölkel és kimenni készül. Verchovenszki reá förmed: «Sátov, ez önre nézve nem előnyös». Sátov visszarivall neki: «De úgy-e, hasznos neked, te kém és gazember». S avval eltávozott. E tetteivel halálos ítéletet mondott ki magára.

Sztavrogin is fölkel erre, és kimenni készült. A jelenlévők egyike megjegyzi: «Sztavrogin úr, mi mindnyájan felelünk a kérdésre, s ön hallgatva távozik». Sztavrogin mogorván felelt vissza: «Nem találom szükségesnek oly kérdésre válaszolni, mely titeket érdekel».

Miért kímélte Verchovenszki Sztavrogint, míg Sátovot halálnak szánta?

Mert egy örült rögeszme, mely Verchovenszki agyát fürta, Sztavrogint, neki nélkülözhetetlenné tette. A társulat egyik összejövetelében, hol az emberiséget mindenfelé új módszer után boldogították, Sigalev előadta egyik új társadalmi rendszerét. Szerinte az addigi socialista elméletek alapítói mind hóbotos bolondok voltak. Plato, Rousseau, Fourier, ezek mind «aluminiumból készült szobrok». Ő, Sigalev, tehát az általa kigondolt, világrendet mutatja be, melynek meghallgatására mindjárt előre kéri ki magának a társulat figyelmét tíz egymásra következő estére, mely kívánságát általános hahota fogadja. Sigalev továbbá figyelmezteti hallgatóit, hogy rendszere még nincs befejezve. (Új derűlség.) «Elbonyolód-tam saját tételeimben, s a következtetés egyenes ellentétben áll az előzményes eszmével. Határtalan szabadságból indulván

ki, határtalan despotismusra következtek. Hozzá teszem azonban, hogy az én megoldásomon kívül más lehetetlen.»

Az olvasó nincsen kárhozható a tíz előadást végig hallgatni. Sigalev egy barátja elárulja rendszere alap gondolatát. «Ő az emberiséget két egyenlőtlen részre akarja osztani. Egy tizedrész nyer teljes személyes szabadságot és korlátlan uralmat a többi kilencz tized fölött. Ezek elvesztik egyéniségüket, s mintegy nyájja lesznek, mely a legteljesebb alárendeltségben, egészen primitív tömeg állapotában dolgozik. A rendszabályok, melyek által Sigalev a kilencz tizedrészt jogaitól megfosztja, s egész nemzedékek «átneveltetése által nyájja alakítja, — nagyon nevezeteseek. Lehet valaki ellenkező véleményen az eredményeket illetőleg, de szerzőjük eszét és ismereteit kétségbevonni nehéz. Kár, hogy a tíz este föltétele összeegyeztethetetlen a viszonyokkal, másképen sok érdekeset hallhattunk volna.»

Sigalev hóbortjával, a milyeneket különben a nihilismus tuczat számra hozott napfényre, itt azért foglalkoztunk tüzesebben, mert Verchovenszki Péter, ki Sigalev eszméit régebben ismerte, hivének vallotta magát Sztavrogin Nikoláj előtt első találkozásuknál azon gyülekezet után, melyet Sztavrogin oly föltűnőleg elhagyott. «Sigalev társaságának minden tagja fölügyel a többire, és följelentésre köteles. Mindegyikök valamennyi, és valamennyiök, mindegyiköké. Mind rab, s a rab-ságban mind egyenlő. A végső esetekben rágalom és gyilkolás, de földolog az egyenlőség. Mindenekelőtt a műveltség, tudomány és tehetség színvonala szállíttatik alá. A műveltség és tudománynak magasabb színvonala csak a nagyobb képességnek hozzáférhető. Magasabb képességekre nincs szükség. A magasabb képesség mindig magához ragadta a hatalmat, és zsarnokká lett. A nagyobb képesség nem tudja magát visszatartani a zsarnokságtól, s mindig többet ront, mint használ. Azt tehát kiűzik vagy megbüntetik. Cicerónak kivágják nyelvét, Koperniknak szemét szúrják ki, Shakespearet megkövezik, — ez Sigalev rendje! A raboknak egyenlőknek kell lenniök. De despotismus nélkül még soha sem volt sem szabadság, sem egyenlőség, a nyájban pedig az egyenlőség a földolog. Én Sigalev mellett vagyok!» Verchovenszki azután folytatja: «Hegyeket földdel egyenlővé teenni, szép gondolat, nem nevetésges dolog. Én Sigalev mellett vagyok. Nem kell műveltség. Elég

a tudományból! Tudomány nélkül is van anyag ezer évre. De az engedelmisséget kell szervezni. Csak ez egy dolog hiányzik a világban, az engedelmisség. A műveltség utáni vágy már arisztokráciussá válik. Sőt már a család és a szerelem is a tulajdon utáni törekvésből ered. Mi megöljük a vágyat. Mi megengedjük a korhelységet, a pletykát, a kémkedést, mi tűrjük a legféltelenebb erkölcstelenséget, mi minden lángészt gyermekkorában oltunk el. Mind egy kaptafára. Teljes egyenlőség. De kellenek megrázkódtatások, görcsök is. Erről gondoskodunk mi, az intézők. Raboknak vezetőkre van szükségük. Teljes engedelmisség, teljes önállótlanág. De minden harmincz évben egyszer egy-egy görcsöt bocsát ki Sigalev, s akkor mind egymást falja föl bizonyos határig, csak azért, hogy ne unatkozzanak, mert az unalom arisztokráciussá érzület.»

Végre Verhovenszki szenvedélyes szavakkal kijelenti Sztavroginnak, hogy nyugaton a pápának kell a «Sigalevszina» élén állania, Oroszországban neki, Sztavroginnak. «Ön az én bálványom! Ön senkit sem sért, és önt mind gyűlölik, ön mindenkit egyenlően lenéz, és öntől mind félnek. Így van jól. Önnek senki sem fog csak amúgy a vállára veretgetni. Ön borzasztó arisztokrata. Az arisztokrata pedig, mikor a demokráciába elegyedik, elbájoló. Önnek mindegy: saját életet áldozni, vagy másét. Ön ép olyan, a milyenre szükségünk van!» Így örjögött Verhovenszki. Megalázta magát Sztavrogin előtt, és szolgált neki, hogy megnyerje, és Sztavrogin neki csak megvetéssel fizetett vissza. S mily szolgálatok! Megölette Sztavrogin sánta, örült nejét, kivel ez évek előtt, csak egy vad szeszély kielégítése végett, kelt volt össze, s kiről Verhovenszki föltette, hogy Sztavrogin útjában áll. Sztavrogin hideg karjai közé vetette Lizát, azt a hajadont, ki Sztavrogin szeretete, s kit ez alig méltatott néha egy-egy pillantásra.

Láttuk Verhovenszki pozitív tervét. Nézzük, hogy gondolta a talajt egyengethetheti lázas álmainak megvalósítására. Az ötös bizottság egy izgatott ülésében, hol Verhovenszki önhatalmasságot vet segédjeinek szemére, Sigalev így felel neki vissza: «A menüire én megértettem, ön maga mindjárt kezdetben, s azóta még egyszer, nagyon ékesszólóan fejtette ki előttünk Oroszország képét, a hogy az számtalan burkokból álló hálóval van elborítva. Mindegyik csoport a maga részeről, követőket gyűjtven, s a végtelenségig terjedvén oldal-

vást, széteszlás által rendszeres működése föladatául ismeri aláásni a helybeli hatóság tekintélyét, terjeszteni a zavart a népesség közt, cynismust és botrányokat kelteni, teljes hitelenséget ébreszteni minden iránt, és végre rendszeres gyűjtő-gatások által, mint a melyek a népre a legnagyobb benyomást teszik, egész a kétségbeesésig hajtani azt. Önnek szavai-e ezek, melyeket betűről betűre törekedtem emlékezetembe hozni? Öné-e ez a cselekvési terv, melyet velünk mint az, előttünk ugyan eddig tökéletesen ismeretlen, rejtélyes központi bizottság fölhatalmazottja közlött?»

Állott pedig az ötös bizottságnak Verchovenszki által megrótt önhatalmaskodása abból, hogy egy a kormányzó neje által jótékony célra rendezett nagyszabású ünnepély alatt, melyre a város egész közönsége összegyülekezett, lázongó gyármunkások által a várost Verchovenszki tudta nélkül több helyen fölgújtatta, s ez által ennek további terveit, melyekre még egy ideig nyugalomra volt szüksége, meghiúsította.

Verchovenszki hatalmát még egy ízben gyakorolta, Sátor megbüntetésénél, kit követelésére az ötös bizottság, habár remegve is, halálra ítélt, mert, mélyen be léven avatva a társulat titkaiba, attól elpártolt, s azért veszedelmet hozhatott annak fejére. Sátorot, az őrizetében levő titkos nyomda átvételének ürügye alatt, egy parkba csalják éjnek idején, s ott Verchovenszki őt sajátkezüleg föbe lövi. Hulláját egy tóban merítik el. Verchovenszki ezután megutálja gyáva és hasznavehetetleneknek bizonyult társait, s a várost elhagyja. Kirilov egykor Verchovenszkinak azt az ígéretet tette, hogy, miután elhatározta életét venni, ezt kész akkor cselekedni, mikor ez által a társulatnak hasznos lehet. Verchovenszki Kirilovnak Sátor halála napját jelölte ki erre, s előtte való nap levelet íratott Kirilovval, melyben ez magát Sátor gyilkosának ismeri el. Kirilov ki is vitte, még pedig Verchovenszki jelenlétében, éveken át táplált borzasztó szándékát, s agyonlőtte magát. Daczára annak, a Sátoron elkövetett gyilkosság valódi tetteseit fölfedeztetek, s a kis város nihilistái súlyosan lakoltak.

Sztavrogin mindvégig nem találván meg a keresett egyensúlyt, nyugtalanul feszkelődik egy helyről a másikra, folyton változtatja terveit, végre úgy látszik, hogy kívándorlásra határozza el magát. De csakhamar ezt a gondo-

latot is elejti, és szintén öngyilkosság által veti végét életének.

Az öreg Verchovenszki Trofimovics Sztepánon mely benyomást hagynak a körülötte végbemenő események, melyeken szegény fejével nem tud eligazodni. Borzasztó kétélyei támadnak saját kedvencz eszméi fölött. Azon példátlan izgatottság, melybe az egész várost az elbeszélésben foglalt események döntötték, ő benne is fölforgatták a különben is ingtag egyensúlyt. Élete fogytán föloldja viszonyát Petrovna Barbarával. Földön futóvá lesz önkényt. Gyalogútra kel ismeretlen cél felé. Betegség csakhamar leveszi őt lábáról. Egy faluban utoléri őt Petrovna Barbara, kinek karjaiban adja ki lelkét.

Végperceiben Trofimovics Sztepán fölolvastatja magának Lukács apostol evangéliumának azon helyét, melyet Dosztojevszki művének jelszavául választott.

«Jó barátném», így szól ápolónéjához, «ezen a helyen én gyermekségmentől fogva mindig fönnakadtam . . . ebben a könyvben. Most egy gondolatom jött, egy összehasonlítás. Rémitő sok gondolatom keletkezik mostan. Lássá, ez pontról pontra úgy van, mint a mi Oroszországunkban. Ezek az ördögök, melyek a beteget elhagyják, és a disznókba mennek, — ezek mind ama fekélyek, ragályok, ama tisztátalanságok, ördögök és ördöngösök, melyek századok óta összegyűltek a mi nagy, szeretett betegünkben, a mi orosz hazánkban! Eme hazánkban, melyet úgy szerettem. De egy nagy gondolat és egy nagy akarat megoltalmazza felülről, mint amaz eszevesztett ördöngöst, s kimennek mind az ördögök, mind a tisztátalanság, mind a konokság, melyek fölületét elrohasztották, . . . és magok fognak a sertésekbe keredzkedni. Sőt talán már belejők is mentek. Ezek mi voltunk, és azok, és Péter fiam, és a többiek vele, és talán én a legelső. Mi lebukunk eszevesztetten és neki böszülve a szikláról a tengerbe, és mind beleveszünk. És az a mi útunk, mert csak az telik ki már tőlünk. De a beteg kiépül és «Jézus lábaihoz ül le», és mind csodálkozással fogják nézni . . . Kedvesem, majd megérti később, de ez most engem nagyon fölindít. Megértjük ezt együtt.»

Moszkva, 1883 október havában.

I. FRIGYES VILMOS, POROSZ KIRÁLY.

Harmadik és utolsó közlemény.*)

V.

P A T E R P A T R I A E.

Frigyes Vilmos, Louvois és Colbert szervező tehetségét egyesíté magában. Csak az a különbség köztök, hogy neki nem kellett eredeti terveit egy szeszélyes király jóváhagyásától tenni függővé. Szabad keze volt, tehetett a mit akart. Tulajdon belátásán kívül semmi sem korlátozta.

Nehéz problema megoldását tűzte ki élete czéljául. El volt tökéelve erős hadsereg föllállítására, de egyszersmind belügyei, különösen a pénzügyek rendbehozatalára. Nagy hadsereg alkotása magában véve, keveset törődve azzal, hogy a pánczél nem nyomja-e agyon azokat, kiket védelmezni volna hivatva: nem tartozhatik a legsúlyosabb emberi munkák közé, mert vad népek és polgárosultak történetében egyaránt gyakori jelenség. De hatalmas hadsereget szervezni s föntartani úgy, hogy fejlődésével karöltve emelkedjek az állam anyagi jólléte, ilyesmire, — Frigyes Vilmos országlásáig, bár merre tekintünk, nem lelünk példát. E rendkívüli esetben szükségkép rendkívüli szellemi erőknél kellett működni. Mert ily eredmény, nagyszabású eredeti gondolat s következetesen, minden viszonyok számbavételével végrehajtott terv nélkül, valóban elképzelhetetlen. Minden esetre tanulságos lesz, megismerkednünk azzal, mikép vette munkába a mi hősrünk ama gordiusi csomó megoldását.

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 85. és 86. füzetében.

Frigyes Vilmos 1713 május 3-dikán «a belföldi kézműipar pártolása és előmozdítása céljából» kiadott pátensében elrendeli, hogy a csapatok összes fölszerelése belföldön készíttessék és vásároltassék, s ha ez nem lenne kivihető, az illető ezredek kötelesek azonnal jelentést tenni a királynál.

Csak ekkor tűnt ki, mily mélyen sülyedt az ipar Poroszországban. A belföldön beszerezhető anyag rosszabb s drágább volt, mint a külföldi. A király által alapított «Lagerhaus», a fölszerelések gyára, szintén ép oly hitvány s költséges árút szállított, mint a magánvállalkozók.

De a király, úgy látszik, előre számított a kezdet ilyen nehézségeire, melyek által föltett szándékától nem engedte magát eltérítettetni. Szívesen fizette a nagyobb árt a rossz portekáért, mert egészen a merkantilismus szellemében úgy okoskodik, hogy az állam nem károsulhat, ha a termelőknek fizetett nagyobb ár vagyis pénzmennyiség benn marad az országban.

Szívóssága minden akadályon győzedelmeskedik, s aránylag rövid idő, két-három év alatt oda viszi, hogy a legnagyobb szükséglet, a posztó, olcsón és jó minőségben állittatatik elő belföldön. E célból a posztógyártókat rendkívüli kedvezményekben részesítette. Minden gyapjúművest fölmentett a katonai szolgálat alól. Csőd esetén elsőégi jogot adott azoknak, kik posztógyártásra kölesönözték pénzüket. Mint-hogy az olcsó nyersanyag nagy előmozdítója az iparnak: 1719-ben kiadott úgy nevezett gyapjúpragmatikájában (Wollpragmatica) eltiltotta a gyapjú külföldre szállítását. A tilalmat kijátszották, mire «a gyapjú, lovak és kocsi elkobzása, azonfölül súlyos pénzbírság, vagy a körülményekhez képest, halálbüntetés terhe alatt» ismételte.*) Ily úton-módon már Frigyes Vilmos uralkodása alatt annyira fejlődik a porosz posztó-ipar, hogy külföldre is képes szállítani árúit. Az orosz hadsereg posztó-szállítói poroszországi (hugenotta) gyárosok.

Már 1722-ben így ír a király: «Ezelőtt kiküldtük a penzt az országból, most más országokból jó be mi hozzánk. Ipari vállalatok az országban, valóságos aranybányáknak tekintethetők. Valamely ország ipar nélkül olyan, mint az emberi

*) Publicationen aus den königlich preuss. Staatsarchiven. II. 337—341.

test élet nélkül, ergo halott ország, mely állandóan szegény és nyomorúlt, s a míg fönnáll, sohasem virágozhatik.»

A merkantil-rendszer ez elveit természetesen csak szigorú, a magánjogokba mélyen belevágó zsarnoksággal lehetett megvalósítani. Már 1720-ban elrendeli a király, hogy az összes lakosság, a hadsereg példáját követve, csupán hazai készítményű ruhában járjon. Egy év múlva követte ezt «száz birodalmi tallér fiskális büntetés terhe alatt» idegen kartonruhákviselésének tilalma.

A közhatalom föladatának tekintette, hogy az eminens fontosságú ipart mindenkép gyámolítsa. Czéhkorklátok, kiváltóságok, egyedárúságokkal, mint megannyi mankóval támogatja az ipart s ugyanezen czélból határozza meg a munkabért, az élelmi szerek árát, a kamatlábat. Frigyes Vilmos tájékozás végett összeírattja országa iparosait, s nagy ügyelettel van arra, hogy mindenütt csak annyi s olyan iparos nyisson üzletet, mennyit és a minőt az illető vidék eltarthat. Az is előfordúl, hogy némely helyt, hol különben szükség volna iparosokra, nem élhetnek meg; ha ezt ki tudják mutatni, segíti őket az állam különös kedvezményekkel.

Az állami gyámkodás az ipar terén mindenütt jelen való. A rendszerből folyt, hogy a rossz árú szállításának elkerülése végett, az állam közvetlen fölügyelet alá vette magát az ipari tevékenységet. A gyárosoknak és fölügyelő hatóságoknak nemcsak Colbert, Frigyes Vilmos is pontos, tankönyvszerű utasításokat adott, melyek abban a korban mintaszerűek, s nagy részöket maga a király készítette «oly elvek szerint, melyeket mi — úgy mond — tapasztalatból s nem könyvekből tanultunk».*) A kész gyártmányokat becs mesterek vették szemle alá, s ha valami kivetni valót vagy éppen hibát találtak bennök, készítőjüket megbüntetés végett följelentették.

Sok minden átmeneti intézkedés eleintén világos kárára szolgál az östermelőnek, a földbirtokosnak, a tőkepenzesnek és a fogyasztónak, kik serelmeikkel ostromolják a királyt. Válaszúl azt nyerik, hogy államügyekben az egyetem üdve előbb való az egyesek hasznánál. A király meg van róla győződve,

*) «Nach denen Principiis, so wir durch die Experience und nicht aus Büchern erlernt haben.» Roschernél: *Geschichte der National-Oekonomik in Deutschland*. München, 1874. S. 365.

hogy a pillanatnyi baj már a közel jövőben megszűnik, mert az őstermelő, a földbirtokos jó piacot nyer terményeinek a gyorsan fölvirágzó városokban s a tőkepenzes és fogyasztó is csak hasznot húz abból, hogy a pénz, a nemzeti erő e föidege benmarad, forgalma gyorsabbittatik s könnyebben megy.

A városok lakossága, a rendkívüli ipari lendület következtében átlag megkétszereződött, mi nagyban elősegíti Frigyes Vilmos centralizáló törekveseit, s a mellett roppant hasznára válik az államkincstárnak, mely legfőbb jövedelmét a városok fogyasztási adójából húzza. Viszont a fogyasztási adó rendkívül emelkedik a városokba áthelyezett helyőrségek nagy száma által. Frigyes Vilmos nagy hadserege tehát egyenesen előmozdítja az állam jóllétét, mert ipari szükségleteinek a belföldön készíttetése megalapítja a porosz ipart, s helyőrségi tartózkodása, a király saját nyilatkozata szerint,*) két harmaddal emeli a városok fogyasztási adóját.

Frigyes Vilmosig Poroszországban a városok fogyasztási adójából és a falvak contribúciójából tartották fenn a hadsereget. Ez adókat kerületi hadbiztosságok szedték be s szolgáltaták át a berlini főhadbiztosságnak. A közjövodelmek másik főforrása a királyi jószágok bérlete, melyet a berlini pénzügyi főigazgatóság alatt álló pénzügyi es uradalmi kamarák kezeltek.

A hadbiztosságok és kamarák vidéken úgy, mint a fővárosban, az illetékeség miatt folyvást versengnek egymással, mi rend szerint elkerülhetetlen, ha lényegileg együvé tartozó ügyek külön vannak választva. A pénzügyi kezelés e visszásságán s az ebből folyó zavarokon hosszas fontolgatás után gyökeresen segített a király; megint a maga módja szerint: gyorsan, önféjüleg, de mélyen járó gyakorlati bölcseséggel.

Sajátkezüleg fogalmazta idevágó rendeletét. Aztán magához hívatta kabineti titkárját s pipaszó mellett, délutánonként tollba mondta a nagy fontosságú utasítást, melynek mind a 35 §-át dictálás közben egyenként meghányta-vetette, hogy minden félreértést kizárva, minél szabatosabban szövegezze.

*) «Wenn meine Armee ausser Land marchiret, so werden die Accisen nicht das dritte Theil soviel tragen, als wenn die Armee in Lande, die rerum pretium werden fallen, als denn die Aemter ihre Pacht nicht richtig abtragen werden können.»

1723 január 14-dikén készültek el a nehéz munkával s Frigyes Vilmos villámgyors cselekvésmódját talán semmi sem jellemzi jobban, mint hogy intézkedéseit a másolatok készítésére szükséges öt nap elteltével már életbeléptette.

1723 január 19-dikén a hadbiztosság s pénzügyigazgatóság tagjai, kiknek sejtelmők sem volt a küszöbön álló nagy újításokról, a várpalotába voltak hivatalosak. Ilgen miniszter az egybegyültek előtt fölolvassa a pénzügyek kezelésének új alakot adó királyi rendeletet. *) E szerint ő felsége a két hatóságot saját elnökelete alatt, új testületbe egyesíté, mely pénzügyi, hadi és uradalmi főigazgatóság czímmel, ezentúl a pénzügyek főhatósága.

A jelenvoltak közül a főigazgatóság (Generaldirectorium) hivatalnokaivá kijelölteknek, Ilgen, a király arczképe mellett állva, az utasításnak egy-egy példányát adta át. Aztán átment velök a kihallgatási terembe, hol az új hivatal új hivatalnokai új esküt tettek le a király kezébe, melyben hitökre fogadják, hogy ő felsége jarát és hasznát, főkép a jövedelmek szaporítása és az alattvalók kimélése által, minden erejökéből előmozdítják.

A királynak, mint legfőbb hadi úrnak s mint az uradalmak tulajdonosának, egységes érdekei voltak a pénzkezelés körül: a General-Directorium új intézménye ezt teljesen biztosítja. De a király nem elégedett meg saját érdekei biztosításával: népe érdeke is annyira szíven fekszik, hogy a General-Directorium s egyéb adóügyi intézmények alkotását nemcsak fiskális, hanem a legszorosabb értelemben vett nemzetgazdasági józan nézetek kifejlesztésének kell tekintenünk.

Frigyes Vilmos szemében a korona érdeke azonos fogalom a nemzet érdekével. A physiocraták egy oly elődjét látjuk benne, kinek tetteiből olvasható az a meggyőződése, hogy «pauvre paysans pauvre royaume, pauvre royaume pauvre roi». A hol aratni akar, ott előbb veteményez. Jóletbe akarja helyezni a lakosságot, mely eddig szűkölködött, az ipar, a kereskedelem, az emberi munka minden fajtájának istápolásával. Nem tekint az egyes rendek exclusiv érdekeire, hanem valamennyit szem előtt tartja, hogy ne egymás rovására, hanem egymással karöltve, egymás mellett gyarapodjanak.

*) Közölve Försternél. II. 173—255.

Franciaországban ez idő szerint az adóterhet az teszi elviselhetetlenné, hogy a kik leginkább képesek volnának hordozni, teljesen kivonják magokat alóla. Nyilvánvaló, hogy ott a nyomor legfőbb forrása a mentességek nagy száma. Frigyes Vilmos állama, nagy hadseregével, pénzügyi zavarok nélkül főnr nem állhatott volna a legvagyonosabb osztály hozzájárulása nélkül. Ő tehát a hűbéri kötelek erőszaos fölbontásával s a hűbér-birtokok allodificálásával bevonja a nemességet is az adófizetők sorába. A nemesség továbbra is kiváltságolt osztály marad, mert csupán előtte áll nyitva a hadsereg s a polgári kormányzat vezetése; csakhoay ezentúl csupán azért uralkodik, mert szolgál.

A pénzügyi tisztviselőknek minden igyekezetöket — királyi utasításnál fogva — arra kell fordítaniok, hogy az adózás terhét az egész lakosság «egyenlő vállakkal» hordozza. Ez az egyenlőség példátlan a XVIII. század első évtizedeiben, mert oly ridegen van értelmezve, hogy nem enged kivételt senkinek, még a királynak sem. A fogyasztási adó ügyében kiadott utasítás például így szól: «Királyságunk és országainkban senki sem mentes a fogyasztási adótól. S hogy minden család minél biztosabban meggátoltassék, Mi Magunk is, királyi Házunktól fizetni fogjuk a fogyasztási adót; legyen hát szoros ügyelet arra, hogy ezentúl azon ürügy alatt, mintha egy vagy más tárgy a Mienk vagy királyi Házunké volna, senki se rövidíthesse meg a fogyasztási adójövedéket. Minden koesi, meg a Mieinket sem véve ki, az utolsó fakó szekérig jól és pontosan megvizsgáltassék, hogy vajon nincs-e rajta fogyasztási adó alá eső áru.»*)

Ily fajta rendeletek olvasásakor úgy remlik előttünk, mintha az a torzonborz király tán egyébire is számot tarthatna, mint a méregzsák és káplárkirály titulusára? Söt hajlandók vagyunk, álmélkodó tisztelettel szemlélni azt a fejedelmet, ki a XV. Lajosok és Erös Ágostok korában, éjjel-nappal egyre azon fárado, hogy egyensúlyt hozzon be az államháztartásba s megvalósítva költséges szenvedélyeit, a mellett «conserválja» a köznepet s annak adóképessegét. Lám, Franciaország Colbert óta, tehát már Isten kegyelméből ötven éve,

*) Königliche Instruction vom 20. December 1722. Art. 10. § 7. Försternél II. 193.

nem törődik ily bagatelle ügyekkel. Ott az adók bérbe vannak adva a legtöbbet ígérőnek, kik ekkép megveszik az adófizetők, hogy nyereszkeskedjenek rajtuk.

A languedoci csatorna megépítése óta Franciaországban nagyobb szerű állami intézkedés nem történt, az akkori siralmas közlekedési viszonyok mellett időről időre vidékenként föllépő éhség elhárítására. Brandenburg sivar homokbuczkáin s mocsaras pusztáin sokkal inkább ki volt téve az éhségnek a föld népe, mint a buja földdel megáldott Franciaországban. Csakhogy míg itt azt tartja az udvar, hogy ha kipusztúl a paraszt Limousinban, Angoumois majd benepesíti: addig Poroszországban a király nagy erőfeszítéseket tesz az inség eltávolítására, s célját annyira eléri, hogy például az 1736-iki rossz termés idején, midőn a szomszéd Lengyelországban s Sziléziában éhhalál pusztít, Brandenburgban, a homokbuczkáiról «a római szent birodalom porzó-tartójának» gúnyolt terméketlen tartományban *) alig érzik a rossz esztendő csapásait. A királyi raktárakból minden parasztot elláttak vetőmaggal, melyet csak a következő évi takarás után kellett visszaszolgáltatniok. Ilyenkor nyilatkozott a Frigyes Vilmos által alapított királyi magtárak áldásos hatása, mi egyébként nemcsak abban állott, hogy szükség esetén az inséget eltávolították, hanem abban is, hogy az árhullámzásokat, melyek csapásai voltak Franciaországnak, nagyban mérsékeltek.

A harminczéves háború nem hiába használta országútnak Brandenburgot, le is tarolta évtizedekre. Az ország elnéptelenedett: Kurmark városaiban még 1721-ben is 3257 telek állott pusztán. Az e miatt beállott munkaerő hiánya nagy mértékben hátráltatja a haladást. A porosz királyság másik fele, Kelet-Poroszország, a harminczéves háború csapásaitól mentve volt ugyan, de 1656-ban s 1657-ben a tatárjárás, később 1708-ban s 1711-ben a pestis, a különben is gyér népességet felényire szállítá le.

Frigyes Vilmos nagy buzgalommal indítja meg a gyarmatosítást, melynek eredménye, hogy Pomerániában már

*) «Des heiligen römischen Reichs Streusandbüchse». Förster: *Hofe und Cabinette Europa's*. Potsdam, 1836. II. 26. — II. György, angol király ama homokbuczkákra czélozva, gúnyolta I. Frigyes Vilmost «archisablier de l'empire romain»-nek. *Oeuvres* de Frédéric. II. 53.

1724-ben mindössze kilencz paraszt-telek áll pusztán. A telepítés rendkívüli körülményekkel, az állam atyáskodó védszármányai alatt megy végbe. Kelet-Poroszország, az elpusztult, elnéptelenedett vidék rövid időn egy sorba emelkedik Németország legvirágzóbb tájaival.

A telepedők egy része a királyság népesebb vidékeiről, a magdeburgi s markí tartományokból kerül ki; más része bevándorló. Pfalziak, frankok, svájcziaiak, csehországiak, francziák, vallonok, hollandiak, menekülő német mennoniták, waldensiek s főképen salzburgi protestánsok seregestől lepik el a keleti tenger partvidékeit.

Nem az országok szemetje, hanem vallási meggyőződéseik miatt üldözött munkás, iparúzó lakosok telepednek a puszták telkekre. Tárt karokkal fogadja őket a király. Lengyelek és száraitak is jelentkeznek, de a király nem eresztí be őket országába. Sőt a Preussen tartományban őslakos lengyeleket is, kik a mellett, hogy rossz gazdák, még azonfölül katolikusok is, ki akarja irtani országából. Utasításul adja, hogy e rongy népből, mely kötelezettségeinek nem tud eleget tenni, válogassák ki a katonának valót és sorozzák be haladéktalanul, a többit, hátralekos kötelezettségeik fejében, forgassák ki birtokaikból s tegyék pásztorokká, zselléreké, mert gazdaságuk vitelére képtelenek.*)

Magyarországon ugyanekkor az osztrák kormányzat hegyi vidékek pásztor szerbjeit telepíti földművelőkül Temes, Torontál rónaságára. Frigyes Vilmos ellenben tekintettel van arra, hogy például a hegyes-völgyes honukból kivándorló svájcziaikat, ha már hegyes vidéket nem adhat nekik, legalább halmos tájakra telepítse. Ha ez egyidejűleg végbement két-fajta gyarmatosítást összehasonlítjuk, azt látjuk, hogy a tiszamarosközi szerb lakosság élete azóta is merőben tengés-lengés, maig sem mehettek semmire. Míg a svájcz gyarmat homokbuczkás, dombos új hazájában, csakhamar kiismerve földje természetét, minden bevándorló közt legelőbb tájékozta

*) «Je mehr teutsche Leute hingeln, je lieber und besser ist es, da mit mus man die Litauer austauschen, da die Litauer keine Wirthe sein... die Ihre Prestanda nit richtig abführen; wofern sie zu gebrauchen, dürfen sie an die Regimenten geben und andere auf den Hof setzen.» A király marginális jegyzete, 1724. ápril 17. *Publicationen*. II. 327. V. ö. u. o. II. 331.

magát. 1727 június 11-dikén azt írja a königsbergi kamara, hogy a svájcei telep, mely eleintén sehogy sem tudott boldogulni s adót nem fizethetett, ma már, «miután földjét ismeri», jólétre vergődött, földjét szépen műveli, marhaállománya kitűnő s adóját pontosan fizeti. Egy más jelentésben olvassuk, hogy «a svájcei gyarmat legkülönb az országban», s maga a király kijelenti, hogy örömet fogadna még svájceziakat alattvalóivá.

Frigyes Vilmos alapelve a telepítések körül, hogy csupán protestáns és német bevándorlók jöjjenek birodalmába, melynek protestáns és német jellegét ezen az úton oly vidékeken is túlnyomóvá óhajtja tenni, hol — mint Preussenben — eladdig katolikus lengyelség a lakosság több mint feleresze. Nyíltan kimondja, hogy szándéka azt a tartományt, a menyire lehetséges, németekkel betelepíteni, bár azokat a lengyeleket gyűlölik és üldözik. *) Múltán üldözhettek, mint üldözhetnek minden benszüllött faj oly jövevényt, mely kiszorítja honából. A német telepítvényest a lengyel ép úgy tekinthette, mint nálunk Tolnában a magyarság a betoluló «klumpás» svábot vagy Slavóniában a szerb lakosság a magyar s német bevándorlókat.

A király e gyűlölség tudatában intézkedik is marginalis jegyzetben, hogy a különböző nemzeteket külön falvakba kell csoportosítani. **) Ekkép jobban megférnek egymás mellett.

Preussen tartomány, mely a lengyel királyság kiegészítő része volt s a szlávság torkában fekszik, Frigyes Vilmos óta úgy szólván a civilisált világ ultima Thuleja, ***) s a német-ség védbástyája amaz éjszaki vidékeken. Frigyes Vilmos tette azzá. Ő alkotta újra az elpusztult országrészt, ezrivel küldve oda munkás németiséget.

*) «Mein Vorhaben dahin gehet, dass dortige Landt so viel möglich mit Teutsche Leuthe wieder zu besetzen, welche aber wie Euch nicht unbekannt ist, von der dortigen nation sehr gehasset und verfolgt werden.» *Publicationen*. II. 287.

**) «Wo gantze wüste Dörffer in Lithauen sind, in selbigen nicht die Nationes untereinander confundiret, sondern in einem Dorffe nur eine Nation angesetzt werden solte.» A király marginalis jegyzete. 1721 július 5.

***) «(C'est) un pays que je regarde comme le non plus ultra du monde civilisé.» Frigyes Voltairehez 1739 július 27. *Oeuvres complètes* de Voltaire. Basle, 1788. LII. 418.

Az oda telepedők jelentékeny része salzburgi származású, kiknek Preussenbe telepítése sok oldalról jellemzi a királyt. Méltó lesz vele bővebben foglalkoznunk.

Az 1720-as években Firmián, salzburgi érsek tartománya protestáns lakóit keményen üldözte, kik e miatt, a westphaliai békére hivatkozva, kivándorolhatásukért folyamodnak. A hercegekérsek e tényben, az alattvalóknak egy békekötésre való hivatkozásában, lázadást lát. Osztrák ezredeket kölcsönöz s azokkal elszedeti a protestánsok bibliáit, lakásaikba szállásolja, mindenképen nyomorgatja velök. A kakukkos órák békés készítői ő nagy nyomorúságokban a birodalmi *Corpus evangelicorum*hoz mind hiába fordulnak. A birodalmi protestáns status csak jajveszékelní tud, sérelmeket emlegetni, de a cselekvéstől rég elszokott.

Ekkor az üldözöttek Berlinben kopogtatnak a pulykamérgéről nem kevésbbé, mint kegyességéről ismeretes királynál. Előadják panaszaikat, s megvigasztalva térnek vissza. Királyi szó biztatja őket, hogy nem hagyja el nyomorúságukban. Országá nyitva áll előttök, s ki fogja nyitni ketreczők ajtaját.

A király annyira bízik eljárása sikerében, hogy midőn még csak lépéseket tesz a kivándorlási engedély kieszközlésére: már akkor egész építő-hadsereget állít munkába Preussen kipusztúlt tartományában. Még Salzburgban van az a lakosság, melynek letelepítésére roppant előkészületeket tesz a király. Általa kinevezett mérnökök, hivatalnokok, egész sereg téglavető, ács, kőműves, asztalos, üveges s az építkezéshez szükséges mesterember dolgozik, tervez, ír, fúr-farag, kalapácsol Preussenban. Ezredeiktől kirendelt katonák segítenek a nagyszerű építkezésekben. Maga a király a legfontosabban meghatározza a telepítvényesek házainak építés-módját, háztartásukat, utalványozza jószágaiból az építő-anyagot stb.

Ezzel egyidejűleg megkezdi diplomatiszálását, szokása szerint durván, de gyakorlati belátással és sikeresen. — A regensburgi birodalmi gyűlésen kijelenteti, hogy ha a salzburgiakat nem engedik kivándorolni, visszatorlással fog élni.

A császári udvar félti a maga *pragmatica sanctióját*, s rákényszeríti az érseket, hogy protestáns alattvalóit bocsássa szabadon. Mire Firmián, tél derekán 900 embert, javaikat

visszatartva, kiver az országból. A földönfutók siralma Berlinig hat, s fülebe megy a királynak.

Frigyes Vilmosnak tervei vannak a salzburgiakkal. Neki nem kelienek koldusok, kiknek a koldustarisznya összes vagyonuk. Idején látja a repressáliák alkalmazását. Azonnal királyi parancs megy Halberstadtba és Mindenbe, hogy a catholicus püspökség összes javai zár alá vétessenek s királyi javak tisztviselői, az állam részére kezeljék a birtokokat.*)

Ez erőszakos rendszabályra mozgásba jő az egész catholicus világ, s az szorítja rá az érseket, hogy 1731 október 31-dikén kiadja a protestánsokat kiutasító pátenst, melynek értelmében a kivándorlók javaikat eladhatják s minden értéket magokkal vihetik. E pillanattól fogva valóságos népvándorlás ered meg délről éjszakra, Salzburgból Poroszországba. A népvándorlás rendszeresen megy. Donauwörthben jelentkeznek a kivándorlók, ott rakják batyujokat számozott koszikra, s onnan mennek a regensburgi porosz ügynökségig. Sokan vannak szegények. Egyszerre 9000 jelenik meg a porosz ügynökségnél, mely nagy számuktól megriadva fordúl a királyhoz, mi tevő legyen a rengeteg néppel? A király válaszul a jelentés szélére szóról szóra e sorokat írja: «Pompás! Hál' Istennek! Minő kegyelemben részesíti Isten a brandenburgi házat! mert ez bizonyára az Istentől jő.» **)

A regensburgi ügynök a hallei telepítő ügynökségig kalauzolja a kivándorlókat. Minden férfi négy, nő három, gyermek két garast kap úti költségül a porosz királyi pénztárból. Az útbaeső protestáns lakosság megkönnyíti vándorlásukat, megvendégelvén, jó szívvel látván hitsorsosait.

Mikor pedig a brandenburgi kapun bevonúlnak Berlinbe: ím ott lovagol velök szembe maga a király. Szóba áll velök, buzdítja, bátorítja őket, s rikácsoló hangján rázendíti velök együtt ama kegyes zsoltárt: «Te benned biztunk eleitől fogva!»

Szegény emberek, nincsen bibliájok, elszedték tőlük? Bibliát osztat ki közöttük. Szegény emberek, nincsen lelkipásztoruk, elűzték mellőlük lelki vezéreiket? Theologiae can-

*) Carlyle: *Frederick the Great*. IV. 262.

**) Beheim-Schwarzbach: *Hohenzollernische Colonisationen*. Leipzig, 1874. S. 203.

didatusokat rendel melléjük, minden csoportnak egy-egyét, hogy legyen lelki vezérök, s kalauzok Berlintől Preussenig. «Isten vezéreljen benneteket!» kiáltja utánok a király, s azonnal hozzálát vezetésökhöz: mintegy isteni szerepet visz a menekvőkkel szemben. Hogyne hihetné, hogy isteni munka, melyet most végez, ha ily auspiciumok mellett kezd hozzá.

S mennek a száműzöttek, jó kedvvel, hálaérzettel szívekben, «örömet összehasonlítva útjokat, a zsidók utazásával az ígért földre». Új hazájok nem idegen többé rájuk nézve. Ezentúl türhető jobbágvi állapotban élhetnek, nem kell többé rejtegetni szent könyvöket, s a király segíti megépíteni templomaikat.

A tenyeres-talpas, jól megtermett, nyílt tekintetű, becsületes, szorgalmas nép kezében ég a munka. Nehány év múlva kiténik, hogy betelepítésök nemcsak erkölcsi haszonnal jár, hanem egyszersmind roppant anyagi előnyökkel. A gyarmatos, ki maga költségén jött, s maga szerelte föl gazdaságát, kilencz évig nem robotolt s nem adózott; ha csupán úti költséget fedezte sajátjából három évig, ha egészen a király költségén élt két évig volt mentes minden teherrel. Mire az a határidő letelik, a kerges markok arany bányát nyitnak a kinstár számára. Egy millióba került telepítésök. Roppant summa, de hasznos befektetés, elhelyezve a természet nagy bankházában. Ki tudná kiszámítani, hányszor fizette vissza magát Poroszországnak? A bizton számító jó gazda, a pater patriæ nem sajnálta ilyesmire a pénzt. A XVIII. század egyéb monarcháinak — kik egy-egy háborúra Isten tudja mennyivel többet költöttek — ily áldozatra bizonyára nem lett volna pénzök. Ez a különbség köztük és Frigyes Vilmos közt. Melyik a fősvény a két fél közül? — kérdehetők Macaulaytól.

Egy millió árán, mint egy tündér-suhintásra, Kelet-Poroszország kiemelkedik hamvaiból. Ama tartománynak csupán kis-litvániai részében, mely a tatároktól legtöbbet szenvedett, 332 falu, tizenegy város, templom, iskola, malom es gyár alapított vagy épült újra. *)

A néptelen ország lakosságának ily rendkívüli úton, legalább is 150,000 emberrel való szaporítása, magában véve

*) Beheim-Schwarzbach: *Colonisationen* S. 161.

nagy áldás a porosz monarchiára. De tulajdonképeni jelentősége abban áll, hogy az új gyarmatosok, pusztító hadjáratoktól mentes országokból jöttek, oly földekről, hol a művelődés háborítatlanul fejlődhetett. A pusztta telkekre, s a lassanként szolgaságba süllyedő gyöngébb és lehább idegen népesség helyébe mindenféle ügyes mesterember s szorgalmas földművelő lép, kik új ærát nyitnak a porosz ipar és földművelés történelmében.

Már 1739-ben így ír Nagy Frigyes Voltairehez, apja ez alkotásáról: «Több mint fél millió lakosa van Litvániának, több városa mint valaha, több nyája mint hajdan, több vagyona s nagyobb termékenysége, mint Németország bármely vidékének. S mind az, a mit mondtam róla önnek, a király (tudniillik Frigyes Vilmos) műve, ki nem csak elrendelte, hanem maga hajtotta végre a gyarmatosítást; ki nem kímélt gondot, fáradságot, rengeteg kincset, ígéreteket, jutalmakat, hogy biztosítsa szerencséjét és életét egy fel millió gondolkodó lénynek, kik egyedül neki köszönhetik boldogulásukat.» *)

— Ily nagy tettek művelője, egy országalapító, ki száz-ezrek boldogságát századokra biztosítja: ámbár iszonyú despota, ámbár lábbal tipor mindent, a mi útjában áll, — azért mégis csak pater patriæ! S van annyi érdeme e dicső névre, mint a világ legnagyobb szónokának.

VI.

A T A B A C K S - P A R L A M E N T.

XIV. Lajos a napot választá jelképeül. Fényes udvara valóban úgy tekinthető, mint a nap, mely körül forgott egész Európa minden udvara. Hatása van arra is, a ki nem követi szokásait: Az is hozzá méri cselekvését az által, hogy reagál ellene: mindig éppen a visszáját teszi annak, a mit Párisban művelnek.

A reactio Páris galans udvara ellen, sehol sem oly szem-

*) *Oeuvres complètes* de Voltaire. LII. 419., 420. Frigyes ugyanezen levelében olvassuk e passust: «La Lithuanie prussienne . . . peut être regardée comme une création du roi mon père».

beszökő, mint Berlinben. Frigyes Vilmos daczos jelleme, még apja életében megutálva a porosz udvar franczia módját, a mint a hatalom birtokába jut, vad erélylyel alakítja át a királyi udvart a durvaság tűzhelyévé. «Bin ein deutscher Fürst» mondja mellét verve, számtalanszor, s ilyenkor a németiség alatt mindig a bárdolatlan egyszerűséget sőt a parasztságot érti. E fölfogás nem ismeretlen előttünk. Még nem régiben, «a fokosnak fénykorában» az igaz magyarság és a paraszt tempó, iker-fogalom ezrek gondolkodásában. S valljuk meg őszintén, ha ily nézetek széles elterjedésre találnak: az igazság magva rendesen meg van bennök. Frigyes Vilmos nemzete például, bizony parlagi nemzet az ő korában, midőn a «Preussenthum» typicus kifejezője még mindig az uckermarki junker, ép úgy mint később mi is parlagi nemzet vagyunk, míg egyfelől Pontyi, másfelől Baczúr Gazsi jelképezi az úri rendet.

Frigyes Vilmos ellenszenve a párizsias szalon-élet iránt, s a németsegről alkotott fogalmai idézik elő nála azt a visszahatást, hogy oly korban, midőn diplomaták rózsavízben mosdanak, s illatszer árad el az udvarokon: az ő udvarában egyetlen parfüm a pipafüst.

A dohányt még alig száz éve, hogy spanyol vagy angol katonák bevitték Németországba, hol — nem úgy mint franczia földön — a felsőbb körökben is egész szenvedélylyel estek neki a dohány élvezetének. Már a XVIII. században, két udvarban valóságos dohányzó-klub alakul: a hollandi vászonpipa egyesíté I. György angol király körül hannoverai Herrenhausenban az esti társaságot, ép úgy mint Frigyes Vilmos körül. De Györgyre nézve a füstölő klub csupán szórakoztató társaság, ellenben Frigyes Vilmosnál valóságos politikai institutio.

«Én vagyok a porosz király pénzügyminisztere és tábornagya!» — e szavakat üzente trónraléptekor az anhalti herczegnek.*) Hozzátehetette volna: igazság-, kereskedelem, válás-, belügy stb. minisztere. Az ő országában árnyeka sincs alkotmányos parlamentnek, de még titkos tanácsnak sem. Miniszterei tulajdonkép csak írkok, kik lajstromozzák s végrehajtják, mit a «divino jure rex», föltétlen engedelmesség igényé-

*) Ranke: *Neun Bücher preussischer Geschichte*. Berlin, 1847. I. 143.

vel parancsol, még pedig határozottan, katonásan, mert meggyőződése, hogy a parancs bizonytalansága az engedelmesség megbízhatatlanságát vonná maga után. Törvényhozó testület funkcióit szintén maga végzi, ő az élő törvénytár, egyetlen, kizárólagos magyarázója a fennálló törvényeknek, s alkotója újabbaknak.

Volt azonban tabagieja, tabacks-collegiuma, melyet helyesebben nevezhetnénk tabacks-parlamentnek. Ősformája a parlamenteknek. Valóságos angol parlament — a normannok korából. Mikor még a király és a *barones regni* összejöttek parlírozni fontos államügyekről.

A tabagie Frigyes Vilmost durva, természetes úton, s a lehető legolcsóbb áron részesíti a parlamentek minden hasznában, de a parlamenti intézménytől elválaszthatatlan kellemtelenségek nélkül. Kaszinó ez, bizalmának letéteményeseiből alakulva, kik parlamenti ékesszólás helyett hollandi vászonpipával s vágott dohánynyal vannak felszerelve. A tabacks-collegium többnyire államügyekről tanácskozik, formalitások nélkül. Nincs itt szükség abszolút többségre, lélekkápráztató szónokokra s dialektikai kötéltáncukra, vagy gyöngyen szavazó «népség- s katonaság»-ra. Itt a szavazatok súlyát nem a szavazók száma, hanem a szavazatok tulajdon súlya határozza meg. Ő felsége különben sem döntené el dohányzó pajtásai körében az államügyeket; de örömet rájuk tereli a beszédet, hogy mintegy észrevétlenül értesüljön bizalmi embereinek véleményéről, s ő ahhoz képest cselekedjék. *)

A nagypipájú király, kinek van elegendő vágott dohányja, tabagiejában fürkészi, s a füstfellegből szerencsésen kihasználásza, mit műveljen a végrehajtó-hatalom, s mit szólna az ország ez vagy amaz állami intézkedés tárgyában. Ez értesítés megadása másutt legfőbb, leglényegesebb funkciója a parlamentnek és a titkos tanácsnak. Poroszországban mind ez a tabacks-collegium föladata.

Pipafüst a parlamenti ékesszólás helyett! Nem lehet itt beszédártól tartani. A tabacks-parlamentnek szigorú házszabályai vannak, melyek közt legelső, hogy sohase szabad letenni a pipát. Már pedig a ki pipát szorít foga közé, drágán

*) Beneckendorf: *Karakterzüge aus dem Leben König Friedrich Wilhelm's I.* Berlin, 1787. I. 137. VI. 37.

adja a szót. Nem beszél többet, mint a mennyit épen mondania kell. Inkább nyugodtan ül, nézi a füstfelleget, s ha szól is valamit, röviden mondja, mert kialszik a pipája. Elmondja hát véleményét a lehető legrövidebben, s ismét szájába veszi a pipát, hogy valahogy ki ne aludjék, mert a kialudt pipáért elmaradhatatlan a rendreutasítás a szigorú házelnök, a király részéről.

Ő felsége minden kastélyában egy-egy fabútorzatú tágas terem volt berendezve ez esti összejövetelek megtartására. A berliniben, potsdamiban és charlottenburgiban maig muto-gatják. *) Nyáron sátor alá szokta hívni parlamentjét, mely körülötte összeül olyankor is, midőn úton van. Mert a királyra, a természet ez egyszerű gyermekére nézve, az estéli pipázás, s pipaszó melletti politizálás ép oly természeti törvény, mint a nap felkölte s lenyugvása.

Ott ülnek vagy tizenketten, hosszú hollandi pipákkal, melyek tág öble tele tömve lelke-dohánnyal. A társaság egy tagja, Seckendorf császári követ, nem szivelheti a dohányt, de azért neki is úgy kell tennie, üres pipájával, mintha pipáznék, hogy ekkép a dolgok megállapított s törvénynyé emelt rendjét ne zavarja. A terem asztalain nagy csomó vágott dohány, hollandi serpenyő izzó tőzeggel, a vendégek előtt magyar bor, vagy neha rajnai sörös kancsók s hideg etelek.

A ki a terembe lép, szó nélkül foglal helyet, pipára gyújt s a körbe ül. Asztal körül, a parlamentben, mindenki teljesen egyenlő. Maga a király, a «divino jure rex» leszáll olympusi magaslatáról, égi felhők közül a füstfelhőkbe, s itten pajtásának tekint mindenkit. Annnyival inkább, mert a parlament állandó tagjai, csekély kivétellel katonatisztek, s a király szemében, ki maga is tiszt, tisztí kék zubbonyban jár, ezredese saját ezredének, — minden főtisztje «Kamerad», kiket, ha nagy gyakorlatokon kitesznek magokert, megölel, megcsókol mindenenk szeme láttára.

Fölkelni, ha valaki belép vagy kimegy, vagy akár észrevenni az új vendéget, szorosan tilos. S Frigyes Vilmos szigorúan megköveteli a házszabályok megtartását! Élte utolsó

*) A Tabacks-collegium képmását, a charlottenburgi várkastélyban lévő egykorú olajfestmény után közli Stacke: *Deutsche Geschichte*. Bielefeld u. Lpz., 1881. V. Abth. S. 397.

napjaiban, midőn már fellábbal a sírban állt, történik, hogy a trónörökös, Rheinsbergből jöve, egész váratlanul betoppant a parlamentbe, hol a tagok, meglepetésökben mintegy önkénytelenül fölállnak s meghajtják magokat. A haldokló királyt fájdalmasan érinti e ház-szabály sértés. «Hm! a feljövő nap! — dörmögi — megtörik a törvényt, a feljövő nap kedvéért. Majd megmutatom én nektek, hogy még életben vagyok!» Hívja cselédeit, s bocsánatkérésekre nem is hederítve, zsöllyeszékén kigurigáztatja magát a teremből. Kedvencz szárnysegéde, Hacke, utána siet, de csak parancsot kap, hogy a tabacks-collegium azonnal hagyja el a termet és ne jöjjön össze soha többé. S másnap, mikor azért mégis megjelennek a parlament rendes vendégei, zsandár áll eléhök, rájuk ripakodva: «Kein Zutritt!» *)

Pipaszó mellett, toccadillo s trictrac-játék közt folyik a társalgás. Kicsibe megy a játék, mint Macaulay mondja, hat garasba. Csekély summa! Macaulay azért említi föl, hogy annál kirívóbban színezzé a király fukarságát. Mi sem mondjuk, hogy ilyesmiben fősvény ne lett volna. Bátorkodunk azonban a történetírók ama Trismegistusával szemben megjegyezni, hogy a ki nem a nyereség kedvéért játszik, nem örömet játszik nagyba. VI. Károly császár is csak egy forintba játszott à l'hombre: Frigyes Vilmos pedig — a történelmi hűség kedvéért legyen mondva — a toccadillo koczkajátékát Macaulay hatásvadászó hat garasába sem játszotta, hanem semmibe se, egy árva fillérbe se. Egy alkalommal határozottan föllepett ugyan, hogy ezentúl «nem játszik puffra, mint a szabók, hanem játszóját egy garasba». Propositionját azonban játszótársa, a pomeraniai Flans tábornok, nem akarta elfogadni, ékes plattdeutsch dialectusban határozottan kijelentvén, hogy «abba ugyan nem egyezik belé! Felséged — úgymond — most is, hogy puffra játszunk, majd a fejemhez vágja a koczkát, hát még mi lenne akkor, ha pénzbe játszanánk.» **)

A tabacks-parlamentben vigan folyik a tanácskozás, meg

*) Pöllnitz. *Mem.* II. 540.

**) «Det lat ick schonst bliven! Ew. Maj. werfen mi bynah de Würfel an den Kop, da wi umsonst spielen, wat würde et geben, wenn ick mit Se um Geld spielen sollte.» Förster: *Friedr. Wilhelm.* I. 249., 250.

a bor. A szapora kaucsó-jártatásnak nem ritkán az az eredménye, hogy a királyt itt már nemcsak vére izgatja, hanem a szesz is. Haragos villámok czikáznak a levegőben. Az előbbeni marczona nevetést és csöndes pőfékelést egyszerre vad láрма és szitok, asztalütögetés, toporzékolás váltja föl. Jó szerencse, hogy a lefekvés ideje békebíróként lép a pipázó körbe, mely katonai szemlék előtt 7-kor oszlik szét (egyenest az ágyba, mert 2-kor kell kelni!), máskor pontban kilencz órákor.

A dohányzó-club legregibb törzsvendégei: Lipót anhalt-dessaui herczeg, köznyelven, «az öreg Dessauer» és Grumbkow miniszter, altábornagy s a General-Directorium elnöke. Mind a kettőnek jelentékeny része van a király maradandó alkotásaiban. Ez a két ember az, kiknek szavára ad valamit a király; a velök való társalgást tehát nem tekintheti elvesztegetett időnek. Nekünk sem fog ártani, közelebbi ismeretségbe lépni hősünk legkiválóbb barátaival. Noscitur ex socio, qui non cognoscitur ex se.

Az öreg Dessauer és Grumbkow legtalálhatóbb jellemrajzát a baireuthi örgrófné, Frigyes Vilmos leánya következőleg vázolja: «Az anhalti herczeg e század legnagyobb hadvezérei közé számítható. Teljes katonai jártasságával, a polgári ügyekben való sajátságos tehetséget egyesít. Brutális külseje (sou air brutal) felelemgerjesztő, s arczkifejezése nem hazudtolja meg jellemét. Szertelen dicsvágya minden bűnbe beleviszi, csakhogy célját érje. Hü barát, de engesztelhetetlen s végzetlen bosszúálló ellenség azokkal szemben, kik szerencsetlenségökre meg merték sérteni. Kegyetlen és képmutató, szelleme kiművelt s társalgás közben, ha akarja, igen kellemes tud lenni. Grumbkow számot tehet a legügyesebb miniszterek közt, kik rég idő óta szerepeltek, igen csiszolt ember, könnyed, és szellemes társalgó; művelt, alkalmazkodni tudó s behizelgő szelleme tetszést arat kérlelhetetlenül satirizáló nagy tehetségével, mely századunkban nagy divatban van. Komolyat a mulatsággal tudja egyesíteni. E szép külsőségek alatt ravasz, érdekhajhászó és áruló szív rejtőzik. Magaviselete a legszabálytalanabb, egész jelleme bűnök szövédéke, melyek őt minden becsületes emberre nézve irtózatossá teszik.» *)

*) *Memoires de Fr. S. Wilhelmine, margrave de Bareith. Brunswick, 1810. I. 4., 5.*

E jellemrajz igaz színben tünteti föl Frigyes Vilmos legkiválóbb munkatársainak egyéniségét. Hozzátehetjük azonban, hogy az öreg Dessauer föltaláló lángész a taktika terén, s mindenben kitünő, a mi a közigazgatásra vonatkozik. Grumbkow nem annyira találekony, mint az öreg herceg, de általánosabb képzettségű, a kormányzásban rendkívül hasznavehető tulajdonokkal. Ő az egyetlen ember az országban, ki változtatni tud a király nézetein. Éles szeme mindenkor föl tudta fedezni, mely oldalról férközhet ura gondolkodásához, a czélból, hogy fordítson rajta. Grumbkow egy maga, meg tudta törni a pietista hallei theologusok befolyását a királyra. «Ce chien de Francke», a mint Wilhelmina nevezi a hallei világhírű árvalázak alapítóját, az udvarból kényszerült Halleba vonulni, mert Grumbkownak útjában állott. Ez az ember vérmérsékletére nézve, mely jéghideg, teljes ellentéte a királynak. Angolna símaságú, ki ha föllobban, azt tudatosan, számításból teszi. Rendíthetetlen nagyhatalmi állását a berlini udvarban, érezteti mindenkivel, főkép ellenségeivel. A királyt hátamögött szüntelen korholja, mi által hatalma határtalansága felől tévútra tereli környezetét; mert a szeszélyes király körében tulajdonkép senki sem számíthatta ki előre, mennyi ideig marad a királyi kegyelem birtokában. Grumbkow, ki evdijat fogadott el Ausztriától, legkevésbbé lehetett biztos ama kegyelemről, melyet hogy megőrizzen, az udvari ármány minden nemét éber figyelemmel, állandóan kellett üznie, le egész az udvari alsóbb személyzet gyalázatos megvesztegetéséig.

A tabacks-parlamentben az öreg Dessaueren s Grumbkown kívül senkinek sincs önálló véleménye, vagy ha van is, nagy ritkán, s felve meri kimondani. Grumbkow azonban néha szembe száll a királylyal is, de ha a király nem enged, Grumbkow, tudatában annak, hogy autokrata uralkodónak a minisztere, azt a mi ellen kardoskodott, becsvágyó szolgálati buzgalommal hajtja végre.

A korona első hivatalnokai, s a hadsereg vezérei közül Derschau, Buddenbrock, herceg Holstein-Beck, Waldow és Flans tábornok, Hacke szárnysegéd, az öreg, ravasz, császári aranyokkal meg nem közelíthető Ilgen miniszter, *) gyakran részt

*) Förster II. 99.

vesznek a parlamenti pipázásokban. A trónörökös többet volt ott, mint szeretne volna, s a kis hercegek esténként mind be szoktak jönni, háromszögletű kalapjokat illedelmesen levéve, hogy jó éjtszakát kívánjanak a papának. Látogatóba jött fejedelmek mindannyian, diplomata, mint a fecsegő Pöllnitz, Seckendorf a császári, s Hinckel a hollandi követ, szintén élvezhetik a király kétesértékű társalgását.

A terem háttérében, a sörös kancsók és hideg étek közt egy felig elázott ember időnként, fölszólításra, fönhangon olvassa a fámát, a napi híreket a gazettákból és journalokból. Jakob Paul Gundling ez, szintén állandó és nagyon hasznavehető tagja a tabacks-parlamentnek. Egyébként könyvmoly (és borzsák), királyi kamarás (és kocsmai Hanswurst), az Académie des Sciences elnöke (tulajdonkép az utolsó udvari bolond).

Bejárta széles e világot (Angliánál számítva a szélet). Megtanult mindent, a mit csak meg lehet tanulni. Szorgalmának méltó jutalmát is vette a boldogult jó királytól, I. Frigyes-től. A sánta kis emberkét nem hiába hasonlítja Achilleshez, Hannibal- és Cäsarhoz. A XIV. Lajos udvarát utánzó I. Frigyes Grundlingot megtette udvari historiographusnak. Jó dolga volt: Pontac keserédes vörös borát vederszámra élvezheté.

De a józan eszében tönkre ment, mindent tudó tudományos férfiú, im negyven éves korában, miután megírta egy tuczat brandenburgi Kurfürst herkulesi avagy themistoclesi hőstetteit: hálátlanul elbocsáttatik a tudomány pártolásáról tudni sem akaró Frigyes Vilmos, az új király által. Búsultában, szegyenében, szeretne a föld alá süllyedni, — de csak a pinczeig jut, a *Leipziger Polterhans* ivójáig. Ezentúl nem a fejedelmek históriáját írja, csak a kocsmá vendégeit mulattatja historietteekkel, anekdotákkal, melynek fejében helyet kap az ivóban.*) A mi azt jelenti, hogy ingyen ihatik a mennyi belefér.

A *Leipziger Polterhans* kocsmá helyiségeibe, hadgyakorlatok után be-be térnek a tiszt urak is. Grumbkow is megjelent ott egynehányszor, s szemébe tűnt az a sajátságos «visage à faire rire», e pávián képű figura-ember, ki idétlen

*) Förster. I. 256.

possékkal mulattatja, vagy komoly hangon disserál előtte «de omni scibili». Úgy gondolja, hogy e tönkrement emberből, kinek nagy jártassága van a történelem, földrajz, czímertan, oklevéltan, udvari czeremóniák rejtelseiben, — jó házi bútor válhatnék a tabacksparlamentben. Szól a királynak, ki a pedans «tudóst» szerződteti mint újság-főolvasót. Kötelessége egyszersmind, a magas uraságoknak fölvilágosítást adni, az előforduló tudományos dolgokról. Ne feledjük, hogy oly korban élünk, midőn I. György angol király, még a nagy Leibnizot is «dictionnaire vivant»-jának nevezi s csupán annak használja.*)

Jakob Paul Gundling 1717 táján bejutva a tabacks-collegiumba, élte végéiglen ott marad. A királyt soh'sem hagyja el, nyomon követi mint az árnyéka. Ez az ember, kiben nincs egy szemer józan ész, vagy tiszta élez: mások élceinek pompás czéltábla. Ezer bolond tréfát követnek el vele. A király, az udvaronc-zvilág kigönyölására, királyi kamarássá nevezte ki Gundlingot. Egy ízben a tabacks-parlament törzsvendégei levágták kamarási érczkulcsát. A terembe lépve, ő felsége kérdi tőle: «hol a kulcsa? kamarás úr?» — «Kulcs? Kulcs? nini elveszett!» — «Annyi mintha a katona elveszti a fegyverét, — förmed rá a király — micsoda igazság az, ha egy tudatlan ficzkót agyonlőnek olyasmiért, a mit egy tudományos férfiú semmibe sem vesz!»

Szegény tudós meghökken. Érzi, hogy rossz mederben van a dolog. Már a fejét félti, midőn a hirtelenében törvényszékké alakult tabacks-parlament, hosszas tanácskozás után, kimondja, hogy ajánlja a vétkest a király kegyelmébe. De büntetésül jó ideig egy rőfnyi fakulcsot kell, országvilág előtt hordoznia a nyakában. Szegény feje okult e szerencsétlenségén, s midőn elvalahára visszakapta érczkulcsát, — kabátjához drótoztatta a lakatossal.*)

Ha így lehet mulatni egy bolondon, micsoda sublimior élvezet lesz, ha párja akad. Abban az időben csillag vagy épen üstökös gyanánt (mely ritkábban látható), szerepelt a tudós világban bizonyos Herr Fassmann, ki uralkodói kegyért,

*) *Oeuvres de Leibniz*. Nouvelle edition, par M. A. Jacques. Paris, 1846. II-e Série. p. 28.

**) Carlyle: *Frederick the Great*. III. 54.

vagy lipesei könyvtárúsnak könyveket készített. Ez már nem oly kötözni való (*fou à lier*), mint Gundling. Műveiben, melyek Frigyes Vilmos, Erős Ágost s más monarchák életét tárgyalják, itt-ott föl-fölszillan egy szikra józan emberi értelem s helyes történelmi érzék. Ismeretei azonban rendezetlenek; nem hiába szereti a *journalisticát*: az irodalmi nomádelet, zűrzavaros, sivár ismereteihez legjobban illett. Az egész tudós merő felszegecs, tele tücskökkel-bogarakkal. Frigyes Vilmos szemében ferde eszűségre vallott már az maga, hogy tudós lett belőle.

Nagy nehezen ez is bejut a parlamentbe, s riválisa lesz Gundlingnak. Egymásra uszítja őket a király, kinek durva szája csakis ilyen durva tréfákban leli gyönyörűségét. Viláros tetszés kíséri, midőn az egymás ellen régóta berzenkedő tudósok végre tetteleg hajba kapnak, s egyéb hiányában a paraszas serpenyőt verik egymás fejéhez s egyéb testrészéhez. Fassman az erősebb, s nem éri be azzal, hogy megveri versenytársát, hanem ki is hívja. De a vér mezején, a tabacks-parlament jelenlétében, Gundlinget elhagyja bátorsága, eldobja pisztolyát, ő nem akar embert ölni, magát se akarja meglövetni. Kegyetlen ellenfele azonban nem tágit, előrelép, s fojtással töltött pisztolyát belelővi Gundling parókájába, mely lángot vet, gazdája elájul. Harsogó nevetés, s a Gundling nyakába öntött egy veder víz, zárja be a *tragicomœdiát*.*)

Valóban, nem csodáljuk, ha Frigyes Vilmos, a mindennek fölött igazságos fejedelem, ki szolgálataihoz mértén, méltányosan jutalmaz mindenkit: Gundlingnak, bár tudósként járkál az emberek között, fejébe nyomta a csörgő sapkát! De egyebet is művelt vele, mi bámulatba ejthetne, ha nem tudnók okát adni. Nem az a meglepő, hogy báróvá tette: ezzel úgyszólván csak egy döfést akart adni azoknak a magdeburgi báróknak s lovagoknak, kik birtokaik allodificálása miatt ellene mertek szegülni. Annál meglepőbb, hogy a Leibniz alapította s örökös elnöklete alatt álló berlini királyi társaság vagy *Académie des Sciences* valóságos elnökévé, Leibniz halála után: Gundlingot nevezte ki.

Fekete selyem hajtókás, paszomántos skárlátvörös ka-

*) Förster. I. 275., 276.

bátban, szalmaszínű nadrágban, vörös harisnyában, vörös csatos cipőben büszkén lépegetve foglalta el helyét a tudományok akadémiájában. Az a hely, hajlandók vagyunk hinni, hogy meg is illette őt, oly akadémiában, melynek egy egész évi összes tudományos termelése — egy kalendárium, az akadémia almanachja. Abban az akadémiában, melyet ő felsége hivatalosan fölszólított, mutassa ki: «miért habzik a champagnei?»

Aligha volt valaha király, kinek annyira ne lett volna érzéke az úgynevezett tudományosság iránt, mint Frigyes Vilmosnak. Irodalmi dicsőség az ő szemében hiúságok hiúsága. Egyszerű, műveletlen eszejárása általában minden hiúságot úgy fogott föl, mint a magyar nép, melynek pszichológiájára nagy érdekű, hogy a hiú szó a régi nyelvben üreset jelent, s így hiúság annyi mint üresség. Frigyes Vilmos szerint is a foliáns-irkálás hiúsága, nem egyéb mint üres buborék, «blauer Dunst» az ő nyelvén szólva.

Hogyne óvta volna e léhaságtól fiát, kire egy élet fáradaival virágzásra emelt birodalmat hagyott? s midőn belátta, hogy fia a reá váró komoly munkától elfordulva, irodalmi s művészeti férfiatlan, babra-munkákba merült, hogyne lázadt volna föl iszonyú vére, tulajdon gyermeke iránt!?

Az irodalom tulajdonkép az emberiség gondolatainak tárháza, mely évezredek szellemi kincseit őrzi. Csakhogy az irodalomnak két fajtája van, az egyik bölcs, a másik esztelen. Az egészséges irodalom a természet- és szellem-világ törvényeit kutatja, ismerteti azokat, vagy a fölfedezésökre szolgáló eszközöket. E fajta irodalom rendszerint mesterkéletlen; egyszerű köntösben adja át egy-egy nemzedék ismereteit a nyomába hágónak, s fejlődésében termékeny eszméket, fölfedezéseket hoz fölszínre, melyek úttörői a haladásnak, előkészítői a jobb jövőnek. Az irodalom másik fajtája egészségtelen, beteges, elhomályosult elmék műve, melyek phosphorescens állapotba jutva, világítanak, mert rothadásnak indultak. Ez az irodalom rendszerint czikornyás, nincsen benne tanulság, haladása csak sülyedés: minél előbbre halad, annál mélyebben merül a képtelenség tengerebe, honnan a fulladozó józan emberi értelemnek alig-alig szalad föl egy-egy buboréka.

Ily irodalom képviselőivel érintkezett Frigyes Vilmos, kinek szemében a tudomány is csak annyit ér, a mennyit használ.

S azt jól látja, hogy a Gundlingek egyébre, mint időtöltésre nem valók. Nem tudja tehát tudósait komolyan venni. Józan ítélete éppen annyira becsülte az embereket, a mennyit érték. Az ő tudósai annál tudatlanabbak, minél több az ismeretök, s minél nagyobb a híreik. Kajdász dicsőség, «blauer Dunst», egyéb semmi! Mind a mellett nem üldözi e hiú hadat: még arra sem méltatja, hogy sokat foglalkozzék velök. Az elődei-től rámaradt tudományos intézetek nagyobb részét a régi lábón hagyja meg, s azok valóban nem is hanyatlanak országlása alatt.

A hallei egyetemet azon mód tartja fenn, a mint átvette trónraléptekor, kétségkívül nem annyira a tudomány, mint inkább — mikép az egykorú gróf Manteuffel írja *) — az accise kedvéért. Mert a hallei egyetem az accise révén többet jövedelmezett az államnak, mint a mennyibe került: évi dotációja 7000 tallér volt, mig ugyanott, az egyetem alapítása óta, a fogyasztási adójövedelem 12,000 tallérral emelkedett. Talán e kedvező körülménynek tulajdonítható, hogy Frigyes Vilmos nem szállította le az egyetemi tanárok fizetését, mely aránylag elég jó lehetett, mert idegen egyetemekről kiválóbb erők is szívesen mennek Halleba. Így ment Jenából a porosz egyetemre az államjog s történelem rendes tanárául, porosz udvari tanácsosi címmel a brassói születésű Schmeitzel Márton. **) Ugyanott működik Heineccius, Böhmer, Ludewig és Gasser.

Ha a király néhanapján foglalkozik az emberek e «gyámoltalan» fajtájával: szembeötlő, hogy jobb irányba óhajtja terelni munkásságukat. Szeretné hasznukat venni. Így például a hallei jogtanárokat megbízza egy új «honi törvény (Landrecht)» kidolgozásával. De nem mulasztja el kijelölni az irányadó szempontokat, melyek szerint a honi törvénynek készülnie kell. Fönn akarja továbbra is tartani a római jogot, de összhangzatba hozva a tényleges állapotokkal.***)

Mivel a király csak oly intézeteket pártfogol, melyek

*) «la barbarie y gagne (tudniillik Poroszországban) de plus en plus de terrain; un pays, où l'on n'aime les savants, qu'en tant qu'ils peuvent servir à augmenter les revenus des accises.»

**) Seivert: *Nachrichten von Siebenbürgischen Gelehrten*. Pressburg, 1785. S. 369., 370.

***) Ordre an die Juristenfacultät zu Halle, 18. Juni 1714. (*Zeitschrift für deutsches Recht*. VI. 88.)

közvetlen, kézzelfogható hasznára szolgálnak az országnak: kívánni sem lehet, hogy valami különös kegyben részesítse schlendrián tudósait. Innen van, hogy a mi újítás, bővítés történt országglata alatt a tudományos intézeteken, mindaz kapcsolatban van a hasznos, a közvetlenül hasznos ismeretekkel. A hallei egyetemet egy új tanszékkal gazdagította: a gazdasági, pénzügyi és kamarai tudományok tanszékével. Vagyis, a pénzügyi hivatalnoki szolgálatban jártas emberét, kamarai hivatalnokai kiképzésére alkalmazta az egyetemen. Praktikus újítás: ő felsége kedves kamaráit ezentúl jól betanított hivatalnoksereg adminisztrálhatja. Másik újítása a tudományos intézetek körül, kapcsolatban van uralkodó szenvedélyével, a hadsereggel. Ez abban állott, hogy az Académie des Sciences mellett egy orvos-sebészi intézetet szervezett, melynek célja volt a hadsereget képzett chirurgusokkal ellátni.

Ily kivételes rendszabályok, melyeknek akkoriban is ismerhették magyarázatát, nem verik le a közönséget arról a meggyökerezett véleményéről, hogy a király lelke mélyéből megveti az emberek azon fajtáját, mely paripa helyett betűkön nyargal. Hiszen tüntetőleg manifesztálta ezt mindjárt trónraléptekor, midőn amaz emlékezetes királyi tilalmat hirdettette ki, melynek értelmében, két év leforgása alatt, semmiféle hirlapot sem szabad kiadni Berlin városában!*)

A királyok által adott példa mindenütt ragadós. Sokan vannak, kik egyenesen a czélből függesztik rájuk szemeiket, hogy utánozzák jóban-rosszban, válogatás nélkül. Frigyes Vilmos példája is hamar talált követőkre. Nagy batással volt környezetére; főkép a tiszt karra, melyben állandó gúny tárgya a lateiner, a könyvforgató katonatiszt. A tisztikar tetszeleg tudatlanságával, melyben csakugyan nem igen volt párja. Poroszországban trombitásból lett, rendszerető, kötelességtudó, pontos és ügyes tiszt, de tanulatlan embernek, mai napiglan Friedrich Wilhelm Offizier a neve.

*) Roscher: *Geschichte der National-Oekonomik in Deutschland*. S. 371.

VII.

P A T E R F A M I L I A S.

Frigyes Vilmos nagy gondot fordított fia, a trónörökös nevelésére. Szereti is a fürge eszű gyermeket, kiből egykor Nagy Frigyes lesz, — de szeretete veszedelmes, mert föltételekhez van kötve. Spártai népet alkotott népéből, s fiában e népnek spártai királyt akar adni uralkodóul. Fiának első kötelessége leendő a királyi mesterség gyakorlása: akarja tehát, hogy fia teljesen beletalálja, beleélje magát abba a szerepkörbe, melyet a végzet jelölt ki számára. Szóval minden ízben királylyá akarta nevelni fiát, a trónörököst. De nem oly «ünnepélyrendező» királylyá, minő az ő korában a Rajnán túli királyi testvér, nem is oly tétlen ünnepi bálványképpé, minő a császár: hanem országhormányzó, tevékeny, igazi királylyá, minő önmaga volt.

Ehhez képest a trónörökös nevelése sarkpontjául a valóságosság gyakorlatát, a katona-élethez szoktatást s a hasznos ismeretekre való tanítást jelöli ki. Isten az alapja a mi földi es mennyei boldogságunknak s örökösödő monarchia csak isteni joggal állhat fönn. Legyen tehát a jövő király istenes, felekezetektől iszonyodó, pápistaságot kerülő, jó protestáns. Hasznos ismereteket sajátítson el. Tehát a nyelvekből tanuljon meg németül és francziául, mert ezekre szüksége lesz, de a latinnal ne rontsa az egészségét. Első eset Németországban, hogy egy koronás fő elítéli a latin nyelv tanítását. (Ő előtte csak egy tudós, Thomasius mert nyilatkozni a tudósvilág fölkezt nyelve ellen, kijelentve, hogy az romlás a tudományra, mert minden gondolatot ködbe borít, s romlás a nemzetre, mert a magasabb művelődést minden laikus, de különösen az egész nő-nemre nézve, teljesen lehetetlenné teszi.

Frigyes Vilmos nem indokolhatta volna ellenszenvét a latin iránt oly alaposan mint Thomasius tette volt, de belátta, hogy az a nyelv már kétezer éve meghalt, el van temetve, s nem akart vállalkozni a hulla galvanizálására. Fiát annál inkább óvja tőle: magunknak is van elég eltávolítandó haszontalanságunk, nem kell azt a régi pogányoktól tanulnunk.

Természetes, hogy az ó-kori históriáktól is kéméli fiát, de annál inkább megkívánja, hogy tanítói ismertessék meg a brandenburgi ház történetével. Nagy dolog a domesticum exemplum, hatása nagy tettekre hevít, s böles tettekre, mert ha minden ízében ismerjük a dicső elődök kormányzását, ezzel föltárul előttünk ama fegyvertár, melyben a nagy diadalokra alkalmas fegyverek őriztetnek.

Rendeli továbbá a király, hogy fiát a történelembe oknyomozólag (raisonner sur l'histoire!) vezessék be, s ne hanyagolják el a «jus naturale und gentium» s a földrajz, a történelem e szeme párjának ismertetését. Számtan, gazdaság, tűzértség, erődítéstan, általában a hadtudományra vonatkozó minden előismeret szorgalmasan taníttassék.

Jó katonának kell válni a fiúból, mert katonai lábon álló állam feje lesz egykoron. Nevelője is mind katona. Nevelése vezetője, Duhan de Jandun, az öreg király katona pajtása még a stralsundi sánczokból; életvidor, képzett, értelmes, lelkiismeretes ember. Becsületére válik Frigyes Vilmosnak, hogy ép ezt az embert szemeli ki nevelőül fia mellé; ezt az embert, kinek legnagyobb dicsőítője maga a tanítvány (Nagy Frigyes), midőn Duhant «szellemi apjának» nevezi.

Felsőbb utasításokhoz képest, katona-regulára fogják a gyöngé egészségű királyfit. Reggel 6-tól esti 10-ig folyton talpon van, s minden percze beosztva. Mesterei utasítva vannak, hogy szoktassák gyors öltözködésre, tisztaságra, pontosságra s a katona-élet egyéb kívánalmaira. Már mint gyermek, legtöbb idejét a gyakorlótéren tölti, a számára katonai iskolából összeszedett egy század apród között.*)

Azonkívül sokat van a király körül, — hogy jó példát lásson. Teendőjét a hét minden napjára, minden órájára, pontosan, írásbelileg kiszabja a király, s megköveteli minden nap, hogy reggel, délben, este körülötte legyen a trónörökös. Gyakran elviszi magával utazásaira, hogy tanuljon, tapasztaljon, kapjon kedvet a királyhoz méltó foglalkozásokhoz, minők a sereg-szemlék, számadás-vizsgálások, hadgyakorlatok, törvényes inquisitiók, s szórakozásul vaddisznó-vadászatok meg tabacks-parlamentüli ülések.

De a fiú veszedelmes hajlamokat árul el. Kedvetlen az

*) Carlyle: *Frederick the Great*. II. 206., 207.

apródok gyakorlatain, unatkozik a vadászaton, s közönnyel vesz részt a had-gyakorlaton. Ellenben szereti a verseket, szellemes történeteket, a fuvalát! melynek Frigyes Vilmos szerint csak az ezred-zenekarban van jogosultsága. Örömet követi a legújabb francia divatot, szereti a kis topánkát, mely kecses kis lábát még kecsesebbé teszi. «Elasszonyosodott ficzkó (ein effeminirter Kerl)! — mondja róla a király — hiszen haját úgy hordja mint a kakadu, a helyett hogy követné a katona-regulát, mely rövidre nyírt hátul csapba kötött haját szab elő.»

Micsoda haszontalan hajlamok ezek! Frigyes Vilmos jól tudja, hogy fia a sorstól sokat fog nyerni, de azt is tudja, hogy hajlamai fogják megszabni öröksége értékét. Fia, önmaga, családja és országa érdekében vél tehát cselekedni, midőn ama fősarjadzó hajlamokat, a maga módja szerint, vagyis erőszakosan ki akarja irtani Frigyesből.

Borbélylyal megy fiára, s jelenlétében megnyiratja — a reglement szerint.*) Ettől fogva hiuz-szemekkel örködik a Kronprinz minden lépése fölött. Időnként meglepi. Egyszer a királyfi egyik tanítójával épen titkos portyázáson van a latin nyelv birodalmában, midőn nyílik az ajtó, s betoppan a király. Oly ijedten, mintha tetten kapott hamis pénzverők volnának, csapják össze szerszámaikat, a latin könyveket. Késő elővigyázat. «Mit csináltok?» menydörgi a király, kitálva a helyzet képét. — «Felséges uram, — rebege a tanító — explicálom a Prinznak «auream bullam». — «Megállj gazember, adok én neked «bauream bullam» kiált a király, s bambuszbótjával végig veri a szerencsétlen pædagogot.**)»

Ezzel a latin tanulásnak vége szakadt, de csakhamar apa és fiú közt is megszakad a természetes viszony. A két lelek azon mérvben távolodik el egymástól, a mint a fiú szellemi önállósága izmosodik. S utoljára meggyűlölik egymást szívök mélyéből.

A király azt akarja, hogy fia egészen olyan legyen, mint ő, hasonlítson hozzá mindenben, mint hatos a tallérhoz. Bajosan fog menni. A királyfi újabb nemzedekhez tartozik, mely

*) Preuss: *Friedrich der Grosse*. Berlin, 1832. I. 16.

**) Förster. I. 356.

nem élhet épen úgy, mint a régi. Új veretű Friedrichsd'or, élesen kidomborodó saját kinyomattal.

Azonkívül az apa és fiú közt kitört viszálynak általánosabb jellege is van. A töről metszett nyers németiség küzdelme ez a túlfinomult francziával. A németségben a mi jó, nemes, becsülésreméltó van, nem tisztult még meg salakjától, még mindig faragatlan, durva, a barbárság egyéb ismertetőjeleivel. A francia utánzásra méltó remek tulajdonai nem ismerhetők még föl, a hozzájuk tapadó erkölestelen, tisztátalan, czikornyás járulékok között.

A német nemzet is megharcolta azt a harczot, mely eredeti jó tulajdonai megőrzésével részesíti majdán a francia kultura áldásaiban. A küzdelem bére lesz a két nemzet sajátosságait egyesítő új művelődés, melyen az összes modern német társadalom alapul.

A homlokegyenest ellenkező két irány kegyetlen lándzsatorését szemléljük az apa és fiú küzdelmeiben, melyek borzasztók, mint a minők szoktak lenni az egy vérből valók versengései. Frigyes fényűző, adósság-csináló, könnyűvérű, önfejű, francia utánzó, költői kedély, tehát mindenben ellenére van az egyszerű, becsületes, nehézkes, faragatlan, gyakorlati észjárású német felségnek. Nyilván való, hogy ez «elasszonyosodott ficzko» előtt nem szent az apja példája, másként nem lehetne annak mindenben ellentéte.

Nem szenvedhetik egymást. A király azonnal «bête brute», mihelyt megpillantja fiát. Megrugdalja, kékre veri, hajánál fogva meghurczolja. Ebéd közben fejéhez vagdalja a tányérok, újabb hibákért kenyerén vízen s undorító maradványokat tartja.*)

Ugyanily bánásmódban részesül a királyfi egyetlen szövetségese, testvére Wilhelmina. Gyöngye leány, kinek gyakorolnia kell magát abban, hogy ügyesen félreugorjék, ha apja kampós spanyolnádjával feléje sújt, másképp meghalna a csapás alatt. Az elkinzott két testvér egymással levelezve, titkos írást talál ki. Scarron komikus regénye alakjai után, apjok neve «fityfirty (ragotin)», Grumbkowé «ármány (la rancune)», Seckendorfé «zsivány (la rapinière)». **)

*) *Mémoires de Wilhelmine*. I. 146., 147., 190.

**) U. o. I. 153., 154.

S a gyermekek nem menekülhetnek anyjuk ölébe, ki szívesen gúnyolja ugyan velök együtt a rettenetes házi zsarnokot, de nem mentheti meg őket a botozástól. Különben is oly nő, kinek «tervei» vannak, szövevényes tervei gyermekeivel, mely tervek azok helyzetét még elviselhetetlenebbé teszik. Az anya-királynő ugyanis kettős házasságot tervez: Frigyes és az angol királyi hercegné, valamint Wilhelmina és a walesi herceg között. A király politikai okokból ellene van, szenvedélyes lelke egész erejével. Ezentúl családja minden tagjában összeesküvőt lát, s üldözi mindeniket barbár vadsággal.

Egy izben Potsdamban a királyfi belép a király szobájába. A király fölugrik, hajánál fogja megragadja fiát, földhöz vágja, hol miután karja erejét gyakorolta a királyfi szegény testen (après avoir exercé la vigueur de ses bras sur mon pauvre corps), ellenállása daczára odahurczolja a legközelebbi ablakhoz, nyaka körül csavarja a függőnyzsinórt s meg akarja fojtani. Szerencsére föl tud állni az ifjú, megragadja a király kezét s kiabálni kezd. A lármájára összefutó cseledség kimentí apja kezéből. Ettől fogva, nap-nap mellett ki van téve hasonló veszedelemnek.*)

Kétségbeesvő, szökésben keres menedéket. Angliába akar menekülni, de terve fölfedeztetik, s a király dühe határt nem ismer. Mert a herceg katonatiszt volt a hadseregben; szökése tehát a király szemében desertálás!

Tudnunk kell, mikép tekinti a király a desertálást, s erre egy példát hozhatunk föl. A legnagyobb német philosophok egyike, Wolff Keresztély, hallei tanár, bevádoltatott a király előtt, hogy oly tanokat hirdet az eskü megtartásáról, melynél fogva ő felségének bármely gránátosa bizvást desertálhat, s azt mondhatja, ezzel nem követett el Isten ellen való vétket.**)

A király vére fölforrt e szavakra. Azonnal parancsot mond tollba, mely szerint Wolff Keresztély a híres philosophus, negyvennyolcz óra alatt mindenestől pusztúljon Halléból s a porosz területről, — akasztófa terhe alatt (bei Strafe des Stranges)!***)

*) Wilhelmine. I. 190., 191.

**) Beneckendorf: *Karakterzüge*. II. 23.

**) V. ö. bőv. Zeller: *Preussische Jahrbücher*. 1862. 47.

Ismerve immár a zsarnok észjárását, képzelhetjük a királyfi ügye mily átkozott fordulatot vett, a mint a király desertálásnak minősíté menekülési kísérletét. Szenvedélye paroxysmusában kardot ránt fiára, s bizony még keresztül szúrná a «becstelen, gyáva szökevényt (lâche deserteur, qui n'a point d'honneur);» ha Mosel tábornok közójök nem veti magát: «Felség! — kiáltja — szúrjon le engem, de kímélje meg fiát!» *) E szavakra, bösz gerjedelme pillanatra megenyhül. Egyelőre beéri azzal, hogy elfogatja fiát, letéteti vele kardját, egyenruhájával együtt, melyre érdemetlenné vált, s szoros őrizet alatt küldi a Rajna mellől Odera melletti Küstrinbe, várfogságra. Ő maga, Berlinbe érve, a herczeg könyvtárát, a legtöbb baj okozóját: józan belátásának elcsavaróját, kíméletlenül hordókba pakoltatja s mind a 4000 kötetét udvari könyvtárúsa által, kótyavetyén adatja el Hamburgban. A királyfi volt nevelőivel, kik úgy elhibázták egy katonai állam leendő fejének nevelését, keményen érezteti kegyvesztésének súlyát. Frigyes katona pajtásai Spandauba hurezoltatnak talicska-tolni. Egy énekes, kinek hangjában sokat gyönyörködött a trónörökös, nyilvánosan kikorbácsoltatott a városból; utóbb fonóházba internálták.

A felbőszült despota legiszonyatosabb saját tűzhelyénél. Törvénykönyvében meg van írva, hogy «a ki a desertort szökésében elősegíti, akasztófán száradjon; s mihelyt büne rábizonyúl, azonnal, be sem várva a mi megerősítésünket, fölakasztassék.» **) Leányáról nem hiába teszi föl, hogy be volt avatva Frigyes szökési tervébe; ha tehát fel nem akasztatja, legalább agyba-főbe veri.

«Alig vett észre — írja Wilhelmina — szívét elragadta a harag és a düh. Egészen feketévé lett, szemei szikrákat hánytak a dűhtől, szája tajtékot túrt. Gaz söpredék, így szólt hozzám, hogy mersz megjelenni én előttem? eredj czimborául bitang testvéredhez. E szavakat mondva, egyik kezével megragadott, s a másikkal több ökölesapást mért arczomra, melyek egyike oly erővel szállott halántékomra, hogy hanyatt vágódtam, s fejem bizonyára ketté hasad a palló sarkán, ha Sonsfeld asszony hajamnál fogva meg nem kap. Mozdulatlan

*) *Mémoires de Wilhelmine*. I. 239.

**) *Försternél* II. 202.

maradtam a földön. A király, nem bírván többé magával, meg akarta kétszerezni csapásait s szeretett volna lábbal tiporni. A királyné, testvéreim és a többi jelenlévők szerencsére megakadályozták szándékában. Mindnyájan körülöttem sorakoztak, s ekkép Kamken és Sonsfeld asszonyok fölemelhettek a földről A királyné éles kiáltásokba tört ki, szilárdsága elhagyta; kezeit tördelve, eszehagyottan szaladgált a szobában. A bösz harag úgy el torzította a király arczát, hogy rémület volt ránézni. Testvéreim, kik közül a legifjabb meg alig négy éves, térdeihez borúltak s könnyeikkel iparkodták meglágyítani. Sonsfeld asszony tartotta fönn egészen összezsúzott s a kapott csapásoktól meglagadt fejemet (ma tete toute meurtrie et enflée des coups que j'avois reçus).» *)

A palota előtt összefut a népség, borzongó kíváncsisággal hallgatva a palotából ki-kihangozó kísérteties üvöltést, jajveszékelést, vad lármát és szitkokat. A fegyverbe állott főörség az ablakok alól csak nagy erőfeszítéssel tudja elkergetni a tömeget, melynek körében elterjedt a hír, s hitelre is talált, hogy a király sajátkezűleg ölte meg fiát s leányát. Szeleburdi diplomaták útján ily értesítést kapnak a külföldi udvarok is. Azonban csakhamar pusztá mendemondának bizonyult a gyermek-gyilkolás vádja. A dolog ez időszerint tulajdonkép úgy áll, hogy a hercegnő a berlini palotában kenyérre-vizre fogva, negy fal között őriztetik gránátosok által, míg bátyja, Frigyes herceg, bűntársával Katte hadnagygyal, Küstrinben várja végzetét. Várfogságban van ugyan, de pillanatnyi helyzetét tekintve, nincs okunk rajta szánakozni. Titokban jobb ellátásban részesül, mint a berlini kastélyban, s szenvedélyeinek élhet, menten azon veszedelemtől, hogy fuvoláját összetörik a fején, vagy megbotozzák azért, mert Voltairet olvasgatja.

De hajszálon függ feje fölött a Damokles kardja. A király hadi törvényszéknek adja át a «szökevények» ügyét, mely 1730 október 25-dikén Köpenickben ült össze.

Mit akart a király fiával, meg akarta-e öletni vagy sem? tisztán kiténik eljárásából. Megbízta ugyanis Mylius főhadbíró, kérdezné meg a trónörököstől: mit érdemel az az ember, ki becsületét megszegi s összeesküszik desertálás végett?

*) Wilhelmine. I. 242., 243.

Méltónak tartja-e magát arra, hogy államfő legyen? Életét meg akarja-e kíméltetni vagy sem? Vajon eljátszott élete megmentéseért hajlandó-e lemondani ősei trónjáról?

A herceg a király kegyelmébe helyezi végzetét; inkább lemond a trónról, inkább elszenvedi a halált, csak az örökös fogságtól menekedjék.

A herceg meg volt törve. Vajon nem ez volt-e a király szándéka!? Nagy alkotásokat, egy komoly munkában eltelt életnek egy egész ország virágzásában látható összes eredményeit juttatja örökül a trónörökösnek, ki ha nem király, hanem poéta, komédiás, tönkre teszi, mit oly fáradsággal épített*)! Mert az újonnan alkotott, intézményekkel kellően meg nem szilárdított, autocraticus kormányzatú államra nézve valóban életkérdés a monarcha egyénisége. Szavakban nem világosíthatta föl: töredeztve tudta kifejezni gondolatait; ütlegekkel nem tudta megtéríteni: csak elkésérítette; most a végleteken van a rettenetes tusa: itt az idő a makacs siheder megtörésére. Tudtára kell adni, hogy vagy megtörik esztelen akarata, vagy meg kell szakadnia. Mely, kitörölhetetlen benyomást kell gyakorolni a hercegre, megmutatni neki az örvényt, melybe könnyelműsége, engedetlensége, önfejűsége sodorta. Szándéka, fiának «istentelen szívét szétmarczangolni, meglágyítani s megváltoztatni».

A haditörvényszék nem tartá magát illetékesnek ítéletmondásra a trónörökös ügyében. Szándékolt, de végre nem hajtott szökés: családi ügy a király és fia között, vazallok és alattvalók, nem ítélnének abban. Katte hadnagy élethossziglani fogságra ítéltetett.

A király azonban fia «istentelen szívét szétmarczangolni» kívánja, hogy megadja magát. Ezért a szegény hadnagy, a herceg bűntársának szigorú büntetését halálos büntetéssé súlyosbítja. A trónörökösnek, királyi parancs következtében, az ablaknál kellett állania, midőn társa, kit ő csábított el, a vesztőhelyre ment, s szemtanúnak kellett lennie kivégzésénél. «Bocsánat, ezer bocsánat!» kiáltja kezét tördelve, Katte felé.

*) «Fritz ist ein Querpfeifer und Poet, — így nyilatkozott a király — er macht sich nichts aus den Soldaten und wird mir meine ganze Arbeit verderben!» Preuss: *Friedrich der Grosse*. I. 32.

«Semmi ok rá!» hangzik a válasz, s a herceg ájultan rogy össze. Mire magához jő — mindennek vége.

Valóban, mindennek vége. Rettenetes megpróbáltatásai után, az az ifjú ember, oda van kényszerítve, hogy kilépjen önmagából. Erős lelke le van sújtva egy még erősebb által. Gyémántot csak gyémánttal csiszolhatni, s a ki erőt tud venni rajta, bizonyára szintén *ex meliore luto factus*.

Két héttel Katte kivégzése után, a megkegyelmezett trónörökös ünnepélyesen tett bűnbánó hűségesküt, s belépett a küstrini hadi és uradalmi kamarába hivatalnoknak. A katonaiszti kék egyenruhára méltatlanná vált; csukaszín polgári öltönyben kell járnia a király végleges kiengesztelődése idejéig.

Az a kiengesztelődés, sokáig tart. Négy esztendeig. De a szenvedés iskolájában megtört herceg, már mint ifjú, keserű tapasztalatai által oda van kényszerítve, hogy megalkudjék a világgal s örökös *compromissum*hoz szokjék. Támasz nélkül érezve magát, önsegélyhez szokik, szenvedései tüzeiben megaczelosodik jelleme, tud titkot tartani, magába zárkózik, s mindenképen azon van, hogy visszanyerje atyja kegyelmét.

Frigyes csakugyan megtért. Élte a bizonyosság, midőn később függetlenül intézhette. Nincs oly álarcz, mely soká elrejtethné a ragaszkodást, hol az létezik, de olyan nincs, mely tartósan színlelhetné, ha hiányzik. Az ész nem képes sokáig a szív szerepét játszani.

Ki oly lelket mint az övé, meg tud hajtani, hogyne tartotta volna azt csoda tüneménynek, mely országkormányzásra született. Hona fölvirágzása ím erre az erőre vihető vissza, erre az erőre, melyet föltett szándokától nem tántorít vissza semmi a világon. Szemében így jelenik meg a «király» valódi alakja.

Fölismerik egymást. Meglátják egymásban a jó oldalakat is. Véget ér a kegyetlen harc, mely után a könnyelmű ifjúból komoly férfi, a franczia *bel-esprit*ből Frigyes Vilmos kedve szerinti trónörökös vált. Viszont az első, a ki meglátta, hogy Frigyes Vilmos teremtmény szellem, alkotója monarchicus hadseregnek és közigazgatásnak, valamint egy monarchicus népnek: fia, a trónörökös volt.

VIII.

«ROCHER VON BRONCE.»

Mikép az eseményeknek, úgy az embereknek és tárgyaknak is meg van a maga perspectivája: vannak, melyeket közelebről kell látnunk, vannak, melyeket csak bizonyos távolságról ítélnünk meg helyesen. Frigyes Vilmos bizarr alakja, igaz világlátásban, csak hosszú idő elmúltával jelenhetett meg a történelemben. Mert e monarcha tevékenységének legnagyobb része alapvető, durva munka, melynek czélja az állam jólléte; de ez intézkedések szoliditása, czelszerűsége csak későbbi eredményeiben nyilvánul, s a késő utókor foghatja föl egész nagyságában.

Frigyes Vilmos a modern világ legnagyobb organizáló államférfiai közül való. Állami szervezés nagy munkáját nem elméletekből kiindulva végzi: elmelet nem fér a fejébe, elméleteket nem ismer. A kormányformák sincsenek teljes bevégzésökben lelki szemei előtt. Nem a kritika lépcsőfokain emelkedik az állambölcsesség oly magaslatára, honnét az intézmények hatását a közjólét mezején, mint toronyőr a várost, végigtekintethette volna.

Ő inkább kormányferfi, mert annak született, s egyedül arra szenteli ritka lélek- és munkaerejét. Előtte az evangelium mellett a józan ész is a törvények törvénye, s a mit az az emberiség rendeltetése felé vezetőnek tart, azt követi vakon. Lelke sugallata, mely saját tapasztalatai s hagyományok eredménye, föltárja előtte a monarchicus eszme titkait. Műveleteit intuitio vezérli, mely fölfogásában eredeti, cselekvésében biztos. Neki nem is volt mit utánoznia, nem is volt honnan merítenie. A nagy választó állama elavult, nem illett volna belé a XVIII. századba; XIV. Lajos «monarchie pure»-je az ő korában annyira elfajult, hogy azt utánozni nem érezhetett magában hivatást. Innen az az eredetiség, mely olykor külcnczségbe csap át, de a mely a nagy tehetség bélyege.

A porosz állam, minővé Frigyes Vilmos tette, úgy tűnik föl Európában, mint igazi hatalom, mely alapjában biztos, mert a szertehúzó középkori hatalmi elemek fölött győ-

zedelmeskedve, kizárólag hívatásának, a kormányzásnak élhet, s egyedül annak is élt. Állandó és előretörekvő hatalom, mely letipor mindent, mi útjában áll kifejlődésének. Rombol, mert minden újítás szükségkép rombolással jár, s ez a hatalom újítani akar.

Spanyolországban a korlátlan királyi hatalom megalkotása az ország minden tevékenységének elfojtása, mindennemű újítás eretnekítése, az ország tökéletes mozdulatlanságba helyezése árán sikerült. Poroszországban minden emberi munka fölhívása, mindennemű újítás életbeleptetése, az ország teljes mozgásba hozatalával alakítottatott meg a korlátlan monarchia. Amott a mozdulatlanság szükségszerűleg a hanyatlást, emitt a mozgalom szükségszerűleg haladást eredményez.

Első lépés volt a haladás útján a középkori Poroszország megdöntése, melyet Frigyes Vilmos hatalmas keze söpört el a föld színéről. A lovagok korának utolsó lehellete egy nyilatkozat, melyet gróf Dohna, mint a keletporoszországi rendek tartományi marschallja, 1717 január 31-dikén adott át a királynak. Deli leventéink, francia nyelven fogalmazott okiratukban, a hűbéri ló-állítás föntartásáért kötik föl kardjokat s egyszersmind a király által elrendelt egyetemes telekadó (General-Hufenschoss) behozatala ellen protestálnak, mert ekkép: «*Tout le pays sera ruiné*».

«*Tout le pays sera ruiné?* — mormog a király, marginális válaszában — nem hiszem! hanem abban bizonyos vagyok, hogy a Nie pozwalam, a liberum veto, a Lengyelországgal tözsomszéd s annak alkotmányára kacsintgató junkerek féktelen szabadossága — ruínáltatni fog általam! Mert én megalapítom, ércsziklára építem a souverainitást!» *)

A középkori Poroszországnak, további teendői teljes tudatában, így adta meg a kegyelemdőfest. Ő nem az ötletek embere, ő előtte a szellemes mondások, a bon mots-k a legnagyobb «*pernahajderség*»,**) hanem mély gondolkodó, igazi

*) «*Tout le pays sera ruiné? Nihil Kredo, aber das Kredo, dass die Junkers ihre Autoritaet Nie pos volam wird ruiniert werden. Ich stabilire die Souveraineté wie einen Rocher von Bronze.*»

**) «*... der König hätte keine französische Manieren, könnte auch keine bon mots auf die Petitmaitres-Manier hervorbringen, welches er für die grössten Bärenhautreien hielte.*» Protokoll über die Zusammenkunft S. M. des Königs mit dem Kronprinzen. 1731 aug. 15.

erős fő; egy-egy eszmét végig tud gondolni, elejét-végét, megindítását, következményeit pontosan kiszámítja, s ha megállapodik, végrehajtja mohó gyorsasággal. Midőn a hűbéri nemesség aspiratióinak nyakát szegte, s kíméletlenül félrerugta a kiszenvedett hullát: eleve tisztában volt, mikép helyettesítse az állam megdöntött oszlopait.

Csakis korlátlan királyi hatalom rakhatta le a XVIII. század társadalmában a modern állam sarkköveit: a közadók rendszerére támaszkodó önálló pénzügyet és az állandó hadsereget. A pénz- és hadügy, a mint Frigyes Vilmos átvette, merőben esetlegességeken alapúlnak. Ő a hatalom e forrásait nem teheti ki többé pusztá véletlennek. Ezért szervezi a modern értelemben vett állandó hadsereget, melyet állandó adózás tart fenn. Egyszersmind biztos kézzel alapítja meg a modern közigazgatás mintaszerű rendszerét.

Frigyes Vilmos a hűbéri nemességet, egy emberöltő alatt, vasvesszővel alakította át állami szolgálatot tevő nemességgé. A fegyveres nemesség mellett, polgári elemekkel erősen vegyített hivatalnoki nemesség támad. E hivatalnoki kar a hadsereg fegyelmét utánzó ellenőrzés alatt áll, mely elkülönzi az alattvalók tömegétől. Még inkább elkülönzi az, hogy tagjai, kik előbb mint helyi hatalmasságok regnáltak egy-egy vidéken szétszórótnak az egész országban. Frigyes Vilmos eredeti eszméje, melyet azóta nálunk is próbált alkalmazni az önkényuralom, hogy a hivatalnok sohase szolgáljon azon a vidéken, a hova való. A királyi utasításokban határozottan ki volt fejezve, hogy «a vidéki kamarák és biztosságok hivatalai betöltésénél föl se terjesztessenek oly egyének, kik azon vidékről valók, hol a hivatal betöltendő». A Preussen tartományi kamarák részére nem poroszok ajánlandók, hanem klevei, marki és pomerániai alattvalók; a klevei kamarák részére nem kleveiek, hanem poroszok, marki és magdeburgiak; a pomerániai kamarák részére nem pomerániaiak, hanem poroszok, kleveiek és magdeburgiak; a magdeburg- és halberstadti hivatalokra nem magdeburgiak, hanem marki, klevei és porosz alattvalók ajánlandók.*)

Ily módon Poroszországban, a szülő megyéjéből más

*) Königliche Instruction vom 20. Dez. 1722. Art. 1 §. 11. Försternél, II. 176.

vidékre áttett közigazgatási tisztviselő, ott úgy tűnik föl, mint az egységes állameszme valódi képviselője. Általok szerveztetik Poroszország remek közigazgatása, mi lényegileg abban áll, hogy ott a központi hatalom akarata a társadalom minden rétegével a lehető legbiztosabban és pontosabban közöltek, s viszont a társadalom hűségesen visszaszolgáltattja erejét, legyen az emberekben, vagy pénzben, a központi hatalomhoz.

Frigyes Vilmos megkívánja, hogy a nemzet, egysége s külső állása érdekeinek, föláldozza önrendelkezési jogát. S ezt oly módon követeli, melylyel megszerzi magának a zsarnok nevet. Mit is adott volna, az övéhez hasonló jellem a nép szeretetére, melynek kétes értékét, sőt hiábavalóságát épen apja példáján szemlélhette, ki a legszeretettebb király, de a ki alatt az egész ország nyomor martaléka. Az ő szemében többet ér a boldogabb jövő útját egyengető vas-marok, mint a szeretetreméltóság, mely fészket adva visszaélésnek és zúrnavarnak, áldástalan a jelenben s a jövőben még inkább.

Államátalakító eredeti nagy tervek egységes kivitelére általában igen kedvező a szabadjára hagyott egy akarat; Frigyes Vilmos tervei megvalósításánál egyenesen *conditio sine qua non*. Az ő lelke azonnal egyensúlyt vesz, tétovázóvá, határozatlanná válik, mihelyt másokra is tekintettel kell lennie, mint például a külügyekben. Ő csak akkor van elemében, törölmetszett eredetisége valóban nagyszabású alkotásokra csakis akkor képes, ha teljesen korlátlanul oszthatja parancsait.

Frigyes Vilmos tehát zsarnoknak született, mert vérmérsékleténél s összes lelki alkotmányánál fogva, csakis a korlátlanság légkörében tudott hatni, működni, cselekedni. Kétségkívül zsarnok is volt egész életén át. Akaratát minden akadály legyőzésével mindenkor keresztül vitte, önmaga is rabja volt, másokat is rabjaivá akart tenni eszméinek, szeszélyeinek, rögeszméinek. Népét azonban, minden erővel, annak akarata ellenére is komolyan boldogítani törekedett: személyesen gyakorolt kormányzatában az erőszak és jogtapodás politikája a nemzeti érdekek gondos ápolásával egyesült. Mindezenre kiterjedő absolutismusa hűséges gyámja volt a szellemi s anyagi kiskorúságra kárhoztatott népnek, s oly lökést adott hona jólétének, virágzásának, hogy szinte kísértetbe jövünk megfeledkezni a drága berről, melybe került.

Zsarnoksága e szerint nem volt rideg, elkülönzött önczél, hanem olyanforma mint a Cromwellé, mely hatalmaskodásai fejében, busás kárpótlást nyújtott nemzetének, ha ugyan lehet kárpótolni az elvesztett szabadságot. A király önmagán kívül senkinek sem engedte meg alattvalóit s hazáját sérteni, s ha ki is irtá a hazai földből a szabadság legfőbb gyökérszáleit, helyökbe oda plántálta a dicsőség fájának magvait.

Frigyes Vilmos despotismusa kihat az állam minden iüzletére. Nem csupán Drillfeldwebel hadseregében, hanem Drillmeister valamennyi alattvalójával szemben, kiket tulajdonául tekint.*) Drilleexercitiumainak tárgya népe és fia csakúgy mint hadserege. S mindenikbe egyformán veri belé elveit, rögzeszméit, gondolkodását, egész valóját.

Mind ennek történelmi jogosúltsága van azon földön s azon nép körében, melynek királya volt Frigyes Vilmos. Már a nagy választó-fejedelem, az anarchiát Brandenburgból kiirtván, eszélyes, bölcös politikával zabolán tartotta nemzete minden osztályát. Frigyes Vilmos még szigorúbban fogja nemzetét, s uralkodó szenvedélye, a katonaság szellemét viszi belé a porosz állam és nép minden ízébe. Általa válik minden téren identicus fogalomná a poroszság és a dressirozottság. Az ő kormányzása után, egész Poroszország begyakorolt, fegyelmezett phalanxként tűnik föl, parancsra várva, parancsra készen, . . . s az a szellem, melyet mi seregében látunk, csak legszélsőbb, legbevégzettebb nyilvánulása annak, mi a nemzet vérévé vált.

Valóban, azért ment oly nagyra a porosz állam, mert lakosait nemzedékről nemzedékre iskolázzák, hogy megállhassa helyét, döljön bár össze Pelion és Ossa. Legnagyobb idomítója Frigyes Vilmos, kinél szinte isteni vonás, hogy egészen a maga képére teremte államát. A porosz állam éles és eltörölhetetlen kinyomatát ő általa nyerte. Frigyes Vilmosnak még erőszakos rendszabályai is csak arra szolgáltak, hogy minél élesebben kidomborítsák a porosz népjellemet. Ha átalakította volna jellemével nem egyező módon és irányban: az

*) Poroszországban «tout sujet, de quelque condition qu'il soit, est regardé comme un esclave né, dont le maitre peut disposer, comme bon lui semble». Gr. Manteuffel Wolffhoz.

eredeti jellegzetes tulajdonaikról való lemondatás előbb-utóbb megboszúlta volna magát. Egyének s nemzetek nem mondhatnak le büntetlenül eredetiségökről. De mivel épen a nép jelleméhez simúlt, új Spártát alkotott amaz éjszaki vidéken, mely épen ezért előreláthatólag maradandóbban fogja megőrizni zordon típusát; mert az éghajlattal, s annak következtében is idomúlt népjellemmel jobban egyezik, mint az ó-világi.

Kérdés tárgya, vajon a nagyhatalmi állás üdvös célja-e egy nemzet életének. De annyi bizonyos, hogy nagyraihivatott nemzetnek, mely a nagyhatalmi állást el akarja érni, szüksége van rá, hogy fegyvelmeztessék. Nem ismerünk nagy nemzetet, mely «laissez-faire, laissez-gouverner» elvű kormányzat alatt nőtt volna azzá. Soha nemzet, melynek nem voltak zsarnokai, kik huzamosan féken tartották s törvény előtt meg nem hajtották: nem vitte sokra e gyarló világon. Fegyvelmeztelen nemzettel nagyobb combinatiók lehetetlenek, mert megbízhatatlan s esélyei mindenkor csak rosszak, károsak. Oly nemzeteknek, melyek ama fejlődési fokon, ifjúkori szenvedések ama tisztító tüzén keresztül nem mentek: ha támadnak is nagy emberei, azok csak arra valók, hogy veszedelembé döntsék.

Frigyes Vilmos fiában, Nagy Frigyesben, lángeszű kormányzót hagyott birodalmára, melyet az egy emberöltő alatt a nagyhatalmak sorába emel. Ez lehetetlenség lett volna, ha számításait nem egy fegyvelmeztett népre, nem a Frigyes Vilmos bot alatt nevelt népére alapítja. Arra a népre, mely mintha rocher de bronze volna, szirterős vállain rendületlen hordozza, s mai napiglan föntartja tulajdon nagyhatalmi igényeit.

BALLAGI ALADÁR.

TANÚLMÁNYOK NÉPÜNK ÉLETVISZONYAIRÓL.

Második és utolsó közlemény. *)

II.

A népesség életviszonyainak egyik legérdekesebb és következményeiben legfontosabb ténye a két nemnek aránya. A tudomány (Wappäus, Öttingen stb.) a két nem arányában bizonyos prædestinált egyensúlyt vélt föltalálni, mely különösen a monogamia intézményének szempontjából kétségtelenül nagy jelentőséggel bírna. Nem is szenved kétséget, hogy a két nem közti arány messze terjedő befolyást gyakorol az erkölcsi és társadalmi életre. Azonban az, hogy a természet ennek érdekében már is gondoskodott a két nem egyensúlyáról, valamint arról, hogy ez, ha megzavartatik, ismét mindig és mielőbb helyreáll, legalább statisztikailag alig bebizonyítható. Különben is, ha a természet csakugyan kívánta volna a két nem egyensúlyát zavartalanul biztosítani, miért nem gondoskodott arról már a születéseknél és miért kell annyival több figyelmeknek az élet világát köszönteni, csakhogy rövid napok, hónapok vagy legfőlebb évek után ismét az örök homályba alámerüljenek? A mi pedig ama nagy kultur-intézményt, a monogamiát, illeti, úgy annak érdekében úgy is csak azon korosztályokban volna szükséges a két nem egyensúlya, melyekben a házasság élettani törvények szerint leginkább történik.

Ez úton tehát a nemi arány alakulásában működő

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 86-ik számában.

okokat alig találhatjuk meg. Csak úgy érhetünk czélt, ha nem bele magyarázzuk a természet működésébe saját eszméinket, hanem ha belőle olvassuk ki azt, a mi lényegét képezi.

Mert ha nem is vagyunk képesek megmondani, hogy a természet mit akart, azt mégis megtudhatjuk, hogy tényleg mit művel, mit tesz, és e tettei szólnak nekünk szándékairól. A természet épen úgy akarja a szabályosságokat, mint a szabálytalanságokat, melyeket létrehoz, mert vele szemben nem lehet szó balsikerről: a természet mindenha azt akarta, a mit létrehozott. Tájékozást tehát abban találunk mindig, ha nézzük a jelenségeket, a melyek előttünk elvonulnak. Ezek a természet egyedüli magyarázói. Nézzük tehát, vajon a két nem milyen arányban áll egymáshoz hazánkban?

Ha mindenek előtt egész általánosságban vizsgáljuk a két nem arányát, akkor azt találjuk, hogy az hazánkban a következő:

férfi	7.702,810
nő	7,939,192
vagyis 100 férfi után	103.06 nő.

E szám szerint tehát száz férfi után mintegy három nővel több számláltatott volna az egész népességben. Azonban hibás volna e szám alapján a két nem arányát megítélni, mert e számok csak a polgári népességre vonatkoznak. Ha pedig a 97,157 katonai (közös hadseregbeli és honvéd) személyeket számításba vesszük, akkor a fönti arány jelentékenyen megváltozik: száz-száz férfiuval szemben a nők száma csak 101.7-et tesz.

E szerint hazánkban joggal szólhatunk a két nemnek majdnem teljes egyensúlyáról. Evvel szemben az európai államokban következőket találunk: Van ugyanis 1000 férfi után nő:

Portugalliában	---	---	---	---	---	1084
Svédországban	---	---	---	---	---	1062
Norvégiában	---	---	---	---	---	1060
Ausztriában	---	---	---	---	---	1047
Finnlandban	---	---	---	---	---	1044
Nagy-Britanniában és Írlandban	---	---	---	---	---	1043
Spanyolországban	---	---	---	---	---	1043
Svájcban	---	---	---	---	---	1041
Németországban	---	---	---	---	---	1039
Dániában	---	---	---	---	---	1035
Oroszországban	---	---	---	---	---	1023

Németalföldön	1022
Franciaországban	1008
Belgiumban	1001
Luxemburgban	994
Olaszországban	989
Szerbiában	965
Bulgáriában	952
Rumaniában	937
Görögországban	906

Átlagban jut e szerint Európában 1000 férfi után 1025 nő. Legtöbb a nő különösen éjszak felé, míg kivált a délkeleti államokban a férfiak vannak erősebben képviselve.

A többi világrészekre vonatkozólag következőképen számittatott ki — természetesen csak hozzávetőlegesen — a két nem aránya; 1000 férfi után jut nő:

Amerikában	971
Ázsiában	960
Afrikában	960
Ausztráliában	843

E szerint a többi világrészekben kivétel nélkül a férfinem szerepel erősebb arányban.

A statisztika egyik érdekes föladatát képezi e jelenségek kutatása. Azonban kétségtelen, hogy e jelenségek titkaiba nem hatolhatunk be másképen, mint ha egy specialis ország viszonyait, melyeket lehetőleg jól ismerünk, tesszük a vizsgálódások tárgyává. Nézzük tehát, milyen különbségek mutatkoznak hazánkban a két nem aránya tekintetében?

Magyarország egyes részei szerint a két nem aránya eltérést mutat; 100 férfi után jut nő:

	polgári népesség	összes népesség
Magyarország-Erdélyben	103·4	102·1
Magyarországban	103·9	102·7
Erdélyben	100·5	99·0
Horvát-Szlavonországban	102·6	99·2
Volt Határőrvidéken	97·2	

Az általános aránytól leginkább eltér Erdély és a volt Határőrvidék, hol a nők száma egészen megfelel, vagy kisebb a férfiak számánál. Mily okokra vezethetők vissza ez eltérések? Vizsgáljuk mindenek előtt Erdélyt. Minthogy Erdélyben a román nemzetiség 55·02 százalékkal van képviselve, közel

fekszik a föltevés, hogy a csekély női többlet (1870-ben éppen férfitöbblet volt) a román nemzetiség sajátos életviszonyainak tulajdonítandó. Vizsgáljuk tehát közelebbről azon hat megyét, melyben az oláhság 70 százaléknál nagyobb arányban van képviselve: Alsó-Fehér, Fogaras, Hunyad, Kolos, Szolnok, Doboka és Torda-Aranyos. E hat megyében 1880-ban találtatott 520,494 férfi, 517,571 nő, vagyis 100 férfiúra 99·4 nő. A többi megyékben pedig találunk 518,978 férfit, 526,999 nőt, azaz 100 férfiúra 101·5 nőt, vagyis jelentékenyebb nő-többletet. E szerint kétséget nem szenvedhet, hogy Erdélynek csekély nő-többlete egyenesen a román megyéknek tulajdonítandó, melyekben a férfiak éppen többségben vannak. És ezt annyival inkább tehetjük, mert más megyékben is, hol a románság többségben van, mint Krassó-Szörénymegyében és a Máramarosban, a férfiak többségben vannak.

Azonban milyen körülményeknek tulajdonítsuk a nők ezen a szabálytól eltérő csekélyebb számát a román nemzeti-ségű honpolgárainknál? Minthogy a statisztika a legtítkosabb mysteriumokat is megérteni törekszik, irányozzuk kutatásunkat annak magyarázására, honnan származhatik a férfitöbblet az említett román nemzetiségű megyékben? És itt tartozunk annak megemlékezésével, hogy Keleti a férfitöbbletet — bár nagy óvatossággal — a felekezeti viszonyokkal hozza kapcsolatba. Tény az, hogy ama hat megye, mely a románság többségét képviseli, egyúttal erős vallási típussal bír; ötben ugyan is több mint 75 százaléka a népességnek a görög katolikus, illetőleg görög-keleti egyház híve, és csak egyben szerepel 60 százalékkal, tehát szintén abszolút többségben. Azonban véleményem szerint, igen kevés magyarázatot találunk abban, ha hitfelekezeti viszonyokra vezetjük vissza a különbségeket; az legfőleg első lépés «etappe» lehet a vizsgálódásban, mert ennél megállani csak annyit tesz, egyik mysterium helyébe a másikat állítani. Avagy a vallás, mint olyan, milyen direct kapcsolatban áll az életviszonyokkal? Sokkal helyesebbnek tartom, ha e viszony alakulásának okait a nép élettani viszonyaiban, gazdasági helyzetében, a nő társadalmi állásában stb. keressük, mert habár Keleti utal arra, hogy az említett hitfelekezeteknél a «szigorúan megtartott böjt» súlyosabban nehezedik a nőre, azt magyarázatnak nem fogadhatjuk el, mert nagyon ismeretes, hogy az amúgy is nagyon szegé-

nyes életmód a románok közt már a bőjt által, mely alkalommal végre zsíros főzelékek vagy egyéb primitív élelmi szerek helyett halat, heringet stb. fogyasztanak, nagyon nem rosszabúlhat és végre is nem tart a bőjtidő oly soká. És föltehető-e, hogy a román nő, mely roppant nehéz munkát végez és szegényesen él, épen a bőjt szigornak esnék áldozatául?

En az okot tehát se a nemzetiségi, se a felekezeti tényezőnek mint olyannak nem tulajdonítom, hanem első sorban az életprocessusnak. Nézzük tehát az erre vonatkozó adatokat:

1. A mi mindenek előtt a születéseket illeti, úgy az említett hat megyében, melyek különösen férfitöbbletök miatt tűnnek föl, 1881-ben született:

fiú	21,600
leány	19,575

azaz, száz leányszületésre jut 110·34 fiúszületés. E román nemzetiségű megyék tehát különösen a fiúknak nagy születési arányszáma által tűnnek föl. Míg ugyan is a magyar korona más országaiban (1881) a fiúszületek aránya a leányszületekhez 106·05 : 100, addig az említett román megyékben, az arány 110·3-ig emelkedik. A nagy arányszáma a fiúszületeknek a románoknál különben oly jelenség, melyre már régebben magára vonta a figyelmet.

Hasonló eredményekhez jutunk az előbbi évekre vonatkozólag is. Volt ugyanis a fiszületési többlet:

	az egész országban	az említett oláh megyékben
1879	105·3	106·5
1880	105·3	106·6

Az 1877—79-ig terjedő három évre e jelenséget Nagel Emil hazánkfia is egyik tanulmányában kimutatja.

És e ténykörülmenyben a magyarázat egy részét meg is leljük. Ha e megyék annyiival magasabb fiszületési arányszámot mutatnak, mint az ország más részei, csoda-e, ha a népességben is a finem erősebben van képviselve?

2. Keressük azonban a magyarázatnak másik részét és nézzük a halálozásokat. A vizsgálódás tárgyát képező hat megyében 1881-ben meghalt 16,979 férfi, 15,914 nő, azaz 100 ferfiura 93·7 nő. Míg tehát nálunk 1881-ben 100 férfiura 92·7 nő halt meg, addig a román megyékben a női halandóság ez

évben épen egy százalékkal magasabb volt. A megelőző évekre pedig azt találjuk:

	az egész országban	az említett oláh megyékben
1879	93·0	95·2
1880	91·9	93·0

Ezekből már most ráismerünk a nagyobb férfítöbbslet okaira. A nagyobb fizületés egyfelől, a nagyobb nőhalandóság másfelől, elegendő okul szolgálnak a jelenség megértésére. És tovább a kérdést legalább egy irányban nem folytathatjuk. Mert hogy miért találunk a románoknál annyival nagyobb fizületési arányt, az csak akkor volna magyarázható, ha egyáltalában a sexualitás kérdése tekintettel a születésekre meg volna fejtve, már pedig eddig csak igen merész, ki nem elégitő hypothesisekkel van dolgunk. A mi pedig a nagyobb nőhalandóságot illeti, arra azok, a kik a román nő helyzetét ismerik, elegendő magyarázatot fognak találni. Különben e nagyobb női halandóság a románoknál ismeretes dolog azok előtt is, kik a viszonyokat ismerik.

Áttérünk most a Határőrvidék nemi arányának vizsgálatára. Itt azt találtuk, hogy a férfiak többségben vannak, a mennyiben százra csak 97·2 nő jut. Lehet-e e jelenséget a nemzetiséggel kapcsolatba hozni? Az adatok ezt megczáfolják, mert a horvát-szerb, mely itt többségben van, Horvát-Szlavonország azon megyéiben, melyben legerősebben van képviselve, elég jelentékeny nőtöbbsletet mutat. Inkább lehetne már a vallást felelőssé tenni, a mennyiben a Határőrvidéken is a görög-keleti egyház erősen (47·31 százalékkal) van képviselve; de a viszonylagos többség mégis a római katolikus vallást illeti, mely 49·54 százalékkal szerepel. Vizsgáljuk tehát a népesedési mozgalom tényezőit. A mi a születéseket illeti, úgy azt találjuk, hogy 1881-ben a születések között 16,446 fiú, 15,543 leány volt; e szerint a fizületések aránya 105·8. Minthogy pedig az országban a fizületések száma, mint azt föntebb láttuk, magasabb, úgy e körülmény sem képezheti az itt talált nagy fiaránynak magyarázatát. Vizsgáljuk már most a halálozásokat. 1881-ben volt a halálozások között a Határőrvidéken 10,488 férfi és 11,173 nő, vagyis 100 férfiú után elhalt 93·8 nő. Itt tehát már jelentékenyebb eltérést találunk az ország viszonyaitól, a hol ugyanis a föntebb említett

arányszám szerint a nők halálózása több, mint egy százalékkal kisebb. E körülmény tehát minden esetre egyik oka annak, hogy hazánk e részében a nemi arány annyira eltérőleg alakul. Vajon e tényező mellett még egyéb okok is működnek-e, azt a statisztika által szolgáltatott adatok alapján megítélni nem vagyunk képesek.

E szerint úgy az Erdélyben, mint a Határőrvidéken talált nemi arány mindenek előtt kapcsolatban van a népesedési mozgalom alakulásával, mely valószínűleg a főtényező azon arány létesítésében, melyet a nemek tekintetében a különböző államokban találunk. Így például azt találjuk az 1881-iki népesedési mozgalom adatai alapján, hogy

Ausztriában	100 leányra született	106—	fiú
„	100 nőre elhalt	107·2	férfi
Németországban	100 leányra született	105·8	fiú
„	100 nőre elhalt	108·9	férfi

és e két államban a két nem aránya következőképen alakult:

Ausztriában	100 férfiú után	104·7	nő
Németországban	100 „ „	103·9	„

Ez adatok alapján jogunk van ez annyira mysteriosusnak tartott jelenséget első sorban a születés és halálózás alakulására visszavezetni és avval kapcsolatba hozni. Hogy azonban e mellett még egyéb specialis tényezők működnek egyes esetekben és egyes területeken, azt azonnal fölismerjük, ha ez érdekes jelenséget tovább kutatjuk.

Ha ugyan is az országnak egyes vidékeinek viszonyait vizsgálódásaink tárgyává tesszük, ismét egy nagyon figyelemre méltó jelenséggel találkozunk. E jelenség tudniillik az, hogy éjszaki megyéink egész sora az ország általános arányánál sokkal jelentékenyebb nőtöbbletet mutat föl. Így találta-tott 100 férfi után

Trencsén megyében	119·5	nő
Turóc	117·5	„
Abauj	110·2	„
Liptó	108·9	„
Árva	108·2	„

Már Springer és Hain fölhivták a figyelmet arra, hogy Ausztriában és Magyarországon és némely más európai államokban

is a nőnem aránya éjszak és nyugat felé emelkedik. Miben keressük e jelenség okát? Kétségtelenül abban, hogy e megyékben a férfinépesség jelentékeny része a kereset érdekében távol van. Ha ugyan is a távollevőket is számba vesszük, akkor a nőarány következőképen módosul:

Trencsén megyében	109.6
Turócz	102.6
Abauj	104.5
Liptó	105.4
Árva	105.—

Ha pedig csak a jogi népességet vesszük tekintetbe, és a jelenlevő idegeneket is leszámítjuk, a nőarány következőképen alakul:

Trencsén megyében	108.3
Turócz	103.8
Abauj	104.6
Liptó	105.—
Árva	105.—

A számok tehát csak kis mértékben változnak. A jogi népesség tehát itt is sokkal mérsékeltebb túlsúlyt mutat föl a nők részére, mint a tényleges népesség. Az eltérést tehát különösen a távollevő férfiak jelentékeny száma okozza. Mint-hogy pedig még a távollevő férfiak számbavétele után e megyék nőaránya az átlagnál magasabb, még erre is kell lehetőleg magyarázatot keresnünk. Ha tehát a népesedési mozgalom fő mozzanatait vesszük, azt találjuk, hogy e megyékben a fiszületések száma az átlagtól elmarad. Mig ugyan is 1881-ben a mint már tudjuk, az országban 100 leányszületés után 106.05 fiú születik, addig az említett megyékben a fiszületések aránya csak 104.5. Az előbbi években pedig volt:

	az egész országban	az említett tót megyékben
1879	105.3	105.5
1880	105.3	104.7

1879-ben az arány tehát az országéval egyenlő, de 1880-ban ismét a tót megyékben a fiszületések többlete kisebb.

E körülményre azonban az okból nem lehet nagyobb súlyt fektetni, mivel úgy látszik, hogy e megyékben a nők halandósága viszont nagyobb.

Meghalt ugyan is 100 férfit után nő:

	az egész országban	az említett tót megyékben
1879	93·0	95·2
1880	91·9	93·0
1881	92·7	93·7

A kisebb többlete a fiszületeseknek tehát kiegyenlíttetik a nagyobb nőhalandóság által. Az e megyékben mutatkozó nőtöbbletre tehát csak a távollevő férfiak számában találunk magyarázatot.

E helyen még azon jelenségről is meg kell emlékeznünk, hogy néhány nyugat felé fekvő megyében is némileg nagyobb nőtöbbséggel találkozunk; így különösen

Győr megyében	106·7
Sopron „	104·8

Azonban se Moson, se Vas vagy Zalamegyében ily eltéréssel nem találkozunk, sőt Moson és Zala még az ország átlagától némileg elmaradnak; földrajzi okok tehát itt sem lehetnek uralkodók. Igaz, hogy az említett két megyében is az arány csökken a távollevők számbavételével; ugyanis:

Győr megyében	104·7
Sopron „	102·6

azonban a jelenlevő idegenek számbavételével a sexualitás a főntebbi arányhoz közel áll. Különben az eltérések az átlagtól itten már jóval kisebbek, mint a főntebb kimutatott megyékben.

Jelentékeny eltérést a két nem arányában még a városokban találunk. Így a népszámlálás által megkülönböztetett 143 városban a nőnem aránya 106·7 volt, sőt a fővárosban 107·2 százalék. A statisztika a városokban gyakran mutatózó e nagyobb nőtöbbletet részint a bevándorló nőcselédek, részint a nők által elért magasabb kornak is szokta tulajdonítani, a nélkül azonban, hogy a számok próbakövén a tétel igazságát eléggé megvizsgálta volna. A mi a második körülményt illeti, úgy már eddig is többször volt alkalmunk a nőnem kisebb halandóságára utalni. Az első körülménynek a jelentőségét legjobban megvizsgálhatjuk, ha a főváros viszonyaira szorítkozunk, a hol a népesség ez eleme csakugyan erősen van képviselve.

A főváros tényleges népessége:

173,938 férfi	186,613 nő, ebből levonva a cselédeket
30,417 „	42,161 „ marad
143,521 „	144,452 „

E szerint a két nem aránya a fővárosban a cselédek kihagyásával 100:6, azaz a két nem között majdnem teljes egyensúly van és a nők csak igen kis számmal haladják meg a férfiak számát. E számok tanúsága szerint már többé nem lehet kételkedni, hogy a mint a magyar fővárosban, úgy sok más városban is a nagyobb nőtöbbséget kiválóan a nagyobb számban jelen levő nőcselédek arányának kell tulajdonítani.

Nem vagyunk azon helyzetben, a statisztika segítségével csak annyira is megközelíteni a jelenségek titkát, mint az ez esetben nekünk sikerült. Mindenütt a jelentékenyebb eltérések magyarázatát megadhattuk. Láttuk e szerint, hogy a két nem arányában mutatkozó eltérések különösen a következő tényezőkre vezetendők vissza :

1. a két nem arányára a születéseknél ;
2. a két nem arányára a halálozásoknál ;
3. a távollevő férfiak és nők arányára ;
4. a férfi és nő cselédek arányára.

A statisztika talán az okoknak e csoportját még szaporítani fogja és részemről azt hiszem, hogy nem egy esetben a fölvétel foganatosításának is tekintetbe kell jönni. Ha tudniillik szem előtt tartjuk, hogy például 1880-ban a katonaállítástól való elmaradás miatt elítéltek száma 11,446 volt, (1875-ben 17,451), sőt Ausztriában a jogosult és jogosulatlanul (ez utóbbiak alkalmasint nagy többségben) távol maradók száma 1880-ban : 31,806, Magyarországon éppen 47,657-et tett, akkor nagyon valószínűnek kell tartani, hogy már a népszámlálási fölvételnél is a katonaszolgálatból való félelemben a férfinépeség egy bizonyos százaléka a fölvétel alól kisíklík, hogy ezáltal a kipuhatolása lehetetlenné váljék.

Mielőtt már most a nem arány tekintetében fontosabb viszonyok vizsgálódására áttérnénk, megyék szerint tekintjük át e viszony alakulását. E szerint azt találjuk, hogy Magyarország-Erdélyben jutott 100 férfiúra nő :

Abauj ...	110.2
Alsó-Fehér ...	99.0
Arad ...	100.2
Arva ...	108.2

Bács-Bodrog	102-9
Baranya	103-1
Bars	104-8
Békés	100-8
Bereg	103-7
Besztercze-Naszód	98-8
Bihar	101-1
Borsod	107-7
Brassó	114-9
Csanád	100-0
Csík	93-7
Csongrád	99-6
Esztergom	104-7
Fejér	102-1
Fogarás	105-6
Gömör	107-0
Győr	106-7
Hajdú	102-2
Háromszék	102-0
Heves	105-5
Hont	107-3
Hunyad	98-1
Jász-Nagykún-Szolnok	103-1
Kis-Küküllő	99-8
Kolos	100-5
Komárom	103-8
Brassó-Szőrény	98-9
Liptó	108-9
Máramaros	99-0
Maros-Torda	100-3
Moson	101-5
Nagy-Küküllő	100-5
Nógrád	104-6
Nyitra	107-1
Pest-Pilis-Solt-Kiskún	103-9
Pozsony	106-3
Sáros	107-2
Somogy	101-5
Sopron	104-8
Szabolcs	105-4
Szatmár	103-4
Szeben	110-0
Szepes	107-1
Szilágy	102-3
Szolnok-Doboka	98-1
Temes	103-0
Tolna	103-3
Torda-Aranyos	99-1
Torna	105-8

Torontál	---	---	---	---	---	101·8
Trencsén	---	---	---	---	---	119·5
Turócz	---	---	---	---	---	117·5
Udvarhely	---	---	---	---	---	96·4
Ugocsa	---	---	---	---	---	104·3
Ung	---	---	---	---	---	104·9
Vas	---	---	---	---	---	103·5
Veszprém	---	---	---	---	---	103·9
Zala	---	---	---	---	---	102·2
Zemplén	---	---	---	---	---	108·1
Zólyom	---	---	---	---	---	105·0

Ismervén azon főbb okokat, melyek a nemi arány alakulására befolyással vannak, átmehetünk már most ez arány iránt mutakozó azon különbségekre, melyek a korral, a nemzetiséggel és a hitfelekezettel kapcsolatban vannak. A mi mindenek előtt a két nem kor szerinti arányát illeti, úgy azt találjuk, hogy volt Magyarország-Erdélyben :

	férfi	nő	azaz 100 férfiúra
0— 5 éves	1.135,681	1.135,847	100·0
(0— 2 „	596,318	593,582	99·5)
6—10 „	707,614	714,149	100·9
11—15 „	701,394	720,939	102·7
16—20 „	572,571	707,832	123·6
21—30 „	1.118,387	1.197,935	107·1
31—40 „	947,697	940,602	99·2
41—50 „	730,902	715,743	97·3
51—60 „	471,684	487,083	103·2
61—70 „	267,839	261,382	97·5
71—80 „	77,271	76,133	98·5
80-on fölül	12,053	12,772	105·9
ismeretlen	6,549	8,559	130·6

E számcsoportból a következő fontosabb eredményeket vezethetjük le : a legfiatalabb korévekben a fiúk száma a leányokét túlhaladja, de az ötödik életkorban a két nem aránya már teljesen egyenlő. A nőnem aránya innét következetes emelkedést mutat egész a huszadik évig ; innét fogy egészen az ötvenedik évig akkép, hogy 20—30-ig a nők száma még mindig nagyobb a férfiakénál, 31—50-ig azonban már a férfiak száma a nőkéit meghaladja ; 51—60-ig a nők nagyobb arányban szerepelnek ; 61—80-ig a férfiak, és a legmagasabb korosztályokban ismét a nők vannak túlsúlyban. Hazánkban tehát a két nem aránya kor szerint sokkal nagyobb ingado-

zásokat és eltéréseket mutat, mint más államokban, a hol a nők következetesen túlsúlyban maradnak, a mint egyszer a nagyobb fiszületek által okozott többlet kiegyenlítettik. Így például jutott Németországban 100 férfúra :

— 5 évig	99·5	30—40 évig	105·1
5—10 „	100·2	40—50 „	106·0
10—15 „	99·6	50—60 „	110·9
15—20 „	101·2	60—70 „	113—
20—25 „	103·7	70—80 „	116—
25—30 „	104·7	80-on fölül	123·8

Itt tehát a nők aránya a 15. életkortól kezdve következetesen emelkedik. Azon veszélyek, a melyeknek tehát a nő rendeltetésénél fogva a közepes korosztályokban ki van téve, itt még sem oly nagyok, mint a melyek a férfiakat fenyegetik, holott nálunk az említett korosztályokban csakugyan a nők száma erősen megfogy. Az ötvenen túl sem oly szabályszerű a nők túlsúlya, mind a mellett az ötvenen fölüli korévek összefoglalása (az ismeretlen korúak kihagyásával) mutatja, hogy nálunk is e magasabb korosztályokban a nők határozottan többségben vannak, a mennyiben 50 éven fölüli volt :

férfi	828,851
nő	837,370

A statisztika a két nem kor szerinti arányát különösen azon kérdés megítélésére tartja nagyon fontosnak, hogy a két nem arányát a házassulás korában konstatálja. Van-e különösen a házassulás korában egyensúly a két nem között?

E kérdés megoldásának első nehézsége abban rejlik, hogy a két nemnél a házassulás kora különböző korhatárok között fekszik és különböző éghajlat alatt módosul. A közép-európai államokban a férfínál 18, 20 évvel kezdődik és kiterjeszthető akár a hatvanadik életkorig; de ezek minden esetre a legszélsőbb határok. A nőnél a házassulás kora kezdődik 15., 16. évvel és tart ismét a maximumot véve, mintegy 50. évig. Legalább ezen túl a házasságban természeti hivatásának nem felelhet meg. Azonban ilyen tág határok között mozogva, a természetes arányokat nem tüntethetjük föl, már azért sem, mert itt halálozás, elválás a jelenséget komplikálják. Legszélszerűbbnek tartom azon korosztályokat tekintetbe venni, melyekben rendszeren az első izbeli házasságok köttenek, és me-

lyekben leginkább éretik el a házasság természeti és erkölcsi célja. E kor a férfiaknál 21—40 évig, a nőnél 16—30 évig terjed. Ezek a szabályszerű, idejekorán kötött egészséges házasságok. E korosztályokban kellene tehát leginkább az egyensúlyt keresni, ha az csakugyan érvényesülni törekszik, mint azt például Ottingen állítja. A főntebbi adatokból már most azt látjuk, hogy Magyarország-Erdélyben volt:

21—40. életkorban álló férfú	2.066,084
16—30. " " nő	1.905,767

Föltéve már most, hogy minden 21—40. életkorban álló férfi 16—30. életkorban álló nővel akar házasságot kötni, és viszont minden 16—30. életkorban álló nő 21—40. életkorban álló férfit keres, akkor 160,317 férfi nem találna élettársat. E korviszony szerint tehát a nők a legnagyobb chance-al bírnak a férjhez menetelre, ellenben a férfiak egy része szükségképen a sivár agglegénységre volna elítélve. Ez arány nagyon eltér az egyensúlytól. Igaz, hogy a férfiaknál 20. korosztályról van szó (21—40. életkorig), nőknél csak 15 korosztály (16—30. életkorig), de ezek épen azon korosztályok, melyekben az egymásra reflektáló házassági jelöltek állanak. Ettől lényegesen eltérő eredményhez jutunk azonban, ha Ottingennel a 20—50. életkorban álló férfiakat és nőket egymáshoz viszonyítjuk. Volt ugyanis Magyarország-Erdélyben:

21—50. életkorban álló férfi	2.796,986
21—50. " " nő	2.854,280

azaz 100—100 e korban álló férfi 102 ily korban álló nő közül választhatna. E szerint tehát a 102 közül kettő nem mehetne férjhez és agghajadonnak kell maradnia. Ottingen 12 európai államban 3—4 százalék nöttöbbletet észlel a 20—50. életkorban; kik férjet nem találnak, a diakonissák hivatását vagy egyéb «nemes szüizes hivatást» kénytelenek választani.

A természet tehát a nemek egyensúlyát korántsem biztosította, egyik és másik irányban is találunk különbségeket, jelentékenyebb eltéréseket. És mit is használna a természet által megállapított egyensúlya a házasság korában álló egyéneknek, mikor a házasságkötés még sem pusztán a természet hatása alatt történik, hanem társadalmi, jogi, politikai, gazdasági tényezők által egyaránt befolyásoltatik. És nem veszi-

tené az élet tartalmának és értékének legnemesebb részét, ha a két nem életközössége egy merev számarány szükségszerű eredménye volna ?

Átmehetünk most a nemi arálynak nemzetiségek szerinti alakulására. E nemzetiségekre nézve a következőket találjuk :

magyar	103·0
német	108·1
tót	109·3
oláh	99·5
ruthén	101·5
horvát-szerb	100·8
vend	99·8
örmény	105·3
czigány	98·7

A magyar nemzetiség az átlagtól tehát legkevésbé tér el ; a tót nemzetiség igen jelentékeny nőtöbbletet mutat, mi már a fönt közölt egyéb adatok alapján előrelátható volt és melynek magyarázatát különösen a nagy számban távollevő férfiakban találtuk ; az oláh, vend és cigány nemzetiségnél a nők száma kisebb a férfiakénál, míg a ruthén és horvát-szerb nemzetiségnél a nők száma majd teljesen egyenlő a férfiakéval.

A mi a hitfelekezeteket illeti, úgy itt is némi különbségek mutatkoznak, melyeket a következő adatok föltüntetnek. Volt 100 férfiú után :

	a magyar korona országában	Magyarország- Erdélyben
római katolikus	105·— nő	105·4 nő
görög „	100·4 „	100·4 „
„ keleti	98·4 „	99·4 „
ágostai	103·8 „	103·8 „
helvét	102·7 „	102·7 „
izraelita	103·3 „	103·5 „

Az átlagtól jelentékenyebb eltérést csak a görög-katolikusoknál és görög-keletieknel találunk, mi a már mondottakból önkényt következik. Hogy pedig a katolikusoknál valamivel több a nő, az főleg azon körülménnyel áll kapcsolatban, hogy ott a fiszületések száma kisebb ; míg ugyanis (1881-ben) a római katolikusoknál 100 leányra csak 104·3 fiú született, addig

ágostaiaknál	109—
helvétéknél	107·3
zsidóknál	108·5

A felekezetnek e befolyása megszűnik ott, hol általános okok (születések és halálozások aránya) találunk kifejezést a nemek arányában. Azért találjuk, hogy egyes megyékben például minden felekezetről a ferfinem van túlsúlyban, így Krassó-Szörény megyében (a római katolikusok kivételével), Udvarhely megyében, Hunyad megyében (az ágostaiak kivételével) Csíkmegyében stb.

Valószínűleg a magas fizületési arálynak tulajdonítandó, hogy a zsidók számos megyékben férfitöbbséget mutatnak föl; így azon megyéken kívül, melyekben az össznépesség férfitöbbséget mutat, még a következőkben: Borsod, Brassó, Gömör, Hajdú, Háromszék, J.-Nagykún-Szolnok, Maros-Torda, Moson, Pest-Pilis-Solt-Kiskún, Szeben, Temes, Zólyom, Zágráb és Belovár. A római katolikusok azon megyéken kívül, melyekben az össznépesség mutat férfitöbbséget, még Csongrád, Fogaras és N.-Küküllő megyében; az ágostaiak, kik hasonlóképen, mint láttuk, jelentékeny fizületési többséggel bírnak, szintén számos megyékben férfitöbbséget mutatnak, úgy mint: Arad, Baranya, Bihar, Csanád, Esztergom, Fejér, Heves, Jász-Nagykún-Szolnok, Komárom, Moson, Pest-Pilis, Somogy, Sopron, Zala és Szerem megyében; a helvéthitűek végre különösen a következő megyékben mutatnak még férfitöbbséget: Fejér, Fogaras, N.-Küküllő, Nógrád, Nyitra, Pozsony, Sáros, Szeben, Torontál és Szerem megyékben. Honnan származnak ez eltérések és nem látszik úgy, mintha ezek az eddig konstataált szabályosságot egészen megzavarnák? Nem. A magyarázatot ugyanis abban találjuk, hogy ez eltérések leginkább ott mutatkoznak, hol az illető hitfelekezetek csak kis számban, elvétve fordulnak elő. A szabály csak nagyobb tömegekben érvényesül és a népesség rendes viszonyai között. Ha tehát egyes megyékben kisebb számban ott különben elő nem forduló felekezetek tagjai találhatnának, az eltérések teljesen érthetők.

Fölösleges megjegyezni, hogy a nemi arány, melyet itt vizsgáltunk, igen nagy jelentőséggel bír a társadalom legfontosabb életviszonyaira nézve. Különösen az esketések és születések arányában érezteti magát. Egy komplikált számítás, melynek itt csak eredményeit közlöm, ugyanis azt mutatja,

hogy ha szembeállítjuk azon megyéket, melyekben különösen nagy férfitöbbség*) volt az ország általános viszonyaival és azon megyék viszonyaival, melyekben kiválóan nagy a nő-többség,**) akkor a következőket találjuk: Az 1878—80-diki három év átlaga szerint tett:

	a nőszegény megyékben	a nögazdag megyékben
az esketések száma egy esketés	105·5 lélekre	101·7
a születések „	3·87 „	4·44

Látjuk e számokból, hogy a nőszegény vidékeken az esketések és a születések száma jóval kisebb, mint a nögazdag vidékeken. A hol kevesebb a nő, ott a családalapítás tehát ritkábban fordult elő, minek következtében a születések száma is kisebb.

Igen érdekes a nemi arányra vonatkozólag még az, hogy a szomszéd területek bizonyos egyenlőséget látszanak mutatni. Így azon arány, melyet Erdélyben találunk, a Bukovinában ismétlődik; a Határőrvidék aránya ismétlődik Dalmatiában, az itt talált arány ismét a szomszéd Olaszországban. Tirol aránya ugyanaz, mint a német Svájc szomszéd kantonjaiban; Cseh- és Morvaország is egyenlőbb arányt mutatnak, mely a területileg tőlök távolabb eső, de fajra nézve rokon Krajnában ismétlődik.***)

FÖLDES BÉLA.

*) Máramaros, Krassó-Szörény, Alsó-Fehér, Besztercze, Naszód, Csik, Hunyad, Kis-Küküllő, Szolnok-Doboka, Torda-Aranyos, Udvarhely, Csongrád.

**) Abauj, Trencsén, Turóc.

***) E tanulmányok részét teszik egy nagyobb, *Népünk életviszonyainak statisztikája* című munkának, mely a nyár folyamán fog megjelenni.

PAILLERON SZÉKFOGLALÓJA A FRANCZIA AKADÉMIÁBAN.

Pailleron Edvárd, kit a francia akadémia az elhalt Blanc Károly helyére választott meg, 1884 január 17-dikén székfoglalóul a következő beszédet mondotta el:

Uraim!

Mindeddig — megvallom hibámat — a francia akadémiaiban előadott székfoglaló beszédekről azt hittem, hogy merőben az illem követelményei, hogy őszinteségek viszonylagos és kivitelök bonyodalmas. Az új tag ilyenkor pazarolja az elismerést és nagy szerénységet mutat, mi talán kívülem másokat is meglepett. Annyi jót mondani másról és oly keveset gondolni önmagáról, kétszeresen nehéz és annyira csodálatos, hogy gyanúsnak látszott előttem, kivált, ha az alkalomra gondoltam. A tisztelet, önök által megválasztatni, a dicsőség, e nemes intézetnek tagja lenni, a hízelgő kilátás oly méltán irigylet szellemi barátságokra: szóval minden, egészen a címek egyenlőségeig, mely oly udvariasan álcázza a tehetségek egyenlőtlenségét, mindez, azt hittem, hogy inkább büszkeségre, mint alázatosságra hangolhatna bennünket. És a mi a dicsóítást illeti, mely egyhangúan jóakaró a kritika enyhülete és az irónia vígasza nélkül, azt hittem, hogy annak elmondásánál nehezebb csak egy dolog lehet és ez — annak meghallgatása.

De íme, reám került a beszéd sora és nézetem megváltozott. Tekintve azt, a kinek helyét töltöm be, a dicsóítást könnyen esett és látván magamat önök között uraim, e szerénységet természetesnek vélem.

Valóban hasznos és emelő, tanulmányozni és ismerni ama kiváló és megsiratott férfiú életét, a kinek oly ritka szerencséje volt, hogy két ízben lett az önök társa. Nagyon megszűröl indult el útjára, mely e célhoz vezeté. Tehetségét, sikerét, még megéllhetését is akarata megfeszítésével kellett kiküzdenie. Küzdelmének erélyét, műveinek szépségeit erőltetés nélkül csodálhattam, elfogultság nélkül dicsérhetem és ez az, a mi fölbátorít, mert a hallgatók rokonszenve a szónok iránt, hitem szerint, nem egyéb, mint az őszinteség jutalma.

Föltünő jellemvonásai Blanc Károly oly változatos s mégis oly egyszerű pályafutásának, az irány egysége és a föllépés biztossága.

Midőn az életbe lépünk, kisebb-nagyobb mértékben mindnyájan hasonlítunk azon vándor madarakhoz, melyek szabadon bocsátva, jó ideig forognak az ég alatt, míg megpillantják útjokat. Blanc Károly az első tekintetre meglátta a magát, első lépésével reá lépett és járt rajta negyven évig tántoríthatatlan állhatatossággal. Történetének és a mienknek e hosszú időszaka alatt sem a szegénység békói, sem a sikernek ingerei, sem ama hasznot hajtó kalandok, melyekre csábíthaták becsvágyát az országunkban dynastiai szabályossággal egymást követő forradalmak, semmi sem tántoríthatá el hívásának vonzalmától a művészet iránt, melynek fáradszolgája és szenvedélyes bámulója lett mindjárt kezdetben és maradt is egész az utolsó napig.

Lelkét is, miként szellemét, lángoló hűség és elszánt lelkesülés töltötték be. A lelkesülés fő jellemvonása, ösztönzője és erénye. A lelkesülés található minden törekvésének alapján és minden vonzalmának küszöbén. Így szerette meg művészetét és így szerette testvérét.

A testvér, kihez gyermekkorá óta föllengző úgy szólván regényes érzések kötöttek, csak két évvel volt idősebb nála. Lajos Madridban született 1811-ben, Károly Castresben 1813-ban. Mondják, hogy az ellentétek vonzódnak, mert érzik a kiegészítés szükségét; valóban úgy kell lenni, mert ellentétebb jellemeket még soha sem fűzött össze oly szoros barátság.

Károly túlhabzó, szenvedélyes, majdnem erőszakos, hanem könnyen lemondó, alapjában hajlítható, mindenek fölötte jó lelkű -- a vasszínű nád; Lajos ellenben szelíd, majdnem

alázatos, tartózkodó, majdnem félénk, udvarias, majdnem szolgálai és ez előzékeny külső alatt makacs, elszánt, fölháborodott — a nádszínű vas. A két ennyire különböző lénynek szövetségéhez az egyik hő odaadással, a másik türelmes gyöngédséggel járult és a pártfogónak azon védencze iránt mutatott önkéntes és megható engedelkenységével, mely az erőnek gyöngesége és bája egyszersmind. -

Az egyik imádott, a másik szeretett és hogy kölcsönös vonzalmuk árnyalata, a hogy lehet, ki legyen fejezve egy hangnyomattal, beszéd közben Károly így mondta: «Testvérem», míg Lajos így: «Károlykám».

Majdnem egy időben születvén, együtt nevelkedvén, később is egymás mellett küzdve, bizonyos tekintetben össze volt nőve lelkök, mint némely ikreknek a teste. Azért elválasztva egymástól, meg nem érthetők: mind a kettő oldhatatlanul egyesítve marad emlékünkből is. Anyjuk egy igen előkelő és hitbuzgó délvidéki nő, a Pozzo di Borgo családhoz tartozott. Atyjok az első császárság alatt mint pénzügyi biztos szolgálta József királyt Spanyolországban. Végre atyai nagyatyjok a forradalomban a guillotineen véreztek el, mint buzgó királypárti.

Uraim! Önök bizonyára megengedik, hogy ilyen származás mellett nehéz volna Blanc Károly jellemét kimagyaráznom az atavismus, e különben kényelmes segédeszköz, által, melylyel talán kissé visszaelnék mai nap, hogy valakinek halála után megjósolhassák életének végzeteit.

És mégis — önök physiologiámat igen ragaszkodónak s még inkább igen különczködőnek fogják tartani — és mégis úgy tetszik nekem, hogy a tények nyilvánvaló ellenmondása mellett is föllelhetők benne az öröklött idiosyncrasiák nyomai és ez becsületére legyen mondva. Különben is vajon ő-e az egyetlen, kinek véleményei és jelleme között észrevehetők az öntudatlan alkukötések és tompa meghazudtolások? A nevelés és ösztön, a kötelesség és érdek önmagunk által sem ismert küzdelmeket vívnak szívünkben; a legszigorúbb igazságszolgáltatás csak annyit követelhet az embertől, hogy üldözvén álmát a boldogságról, melyet céljának hív, őrizze meg szabadsága csalogódását, melyet akaratjának nevez.

Alig lépett a két testvér az életbe, már is számolniok kellett azzal. Napoleon bukásával atyjok politikai boldogulá-

sának forrása elapadt, pedig ez volt boldogulásának egyetlen forrása. Most a két testvér olynemű szorult helyzetbe jutott, melyet fedezni szokás a fölösleges mutatóásával, mi közben a szükségést nélkülözni kell. Nevelésök is oly föladat volt, mely sokáig várt a megoldásra. Végre a restauratio közepe táján Capelle bárónak, akkori államtanácsosnak, később X-ik Károly miniszterének, a híres rendeletek aláírójának pártfogására fölvetették a két Blanc, mint alapítványi tanulók a rodezi királyi collegiumba, hol tanulmányaikat végezték. Midőn innen kiléptek, súlyos helyzetök még inkább súlyosodott. Anyjok meghalt, atyjok már érezni kezdé azt a betegséget, mely eszének zátonya lett. Nemcsak képtelen volt támogatni fiait, hanem még ő szorult támogatásukra. Segélyforrása csak egy maradt, olyan, minőt nem vártunk volna. XVIII. Lajos király nyugdíjat juttatott József király hajdani hivatalnokának oly czím alatt, hogy egy emigrans fia volt — mi euphemismus, uraim, hisz tudjuk, hogy nagyatya fejével fizette odaadását a királyság iránt. E nyugdíj már kevés lévén az életét befejező aggastyánnak is, nem lehetett elégséges az ifjak számára, kik most kezdték az életet. A szorultság szegénységre változott; mit volt tenni? Ej, a mit mindenki tesz, a mit mindig tesznek: Párisba menni, elindulni az elégtelen becsvágyak és telhetetlen étvágyak étlen zarándokútjára. Mert Páris a maga nemében szinte szent város: egy Mekka, hol a világ négy sarkáról megjelennek az igazhivők legalább egyszer életökben, hogy leróvják ájtatosságukat az egy Isten, a siker előtt, tőle csodákat könyörögven. Tehát elindultak 1830 július 26-dikán. Útközben értesültek a forradalomról és három napjának eredményéről. X. Károly menekülőben, a trón üresedve, a jövő bizonytalan. Már a negyedik kormányt érték meg ez izben a gyermekek, kik közül az idősebb nem volt húsz éves. Azért nem igen hatott rájuk a változás. Bölcs nyugalommal levágták collegiumi egyenruháikról a lilimos gombokat és a család megtartotta több, mint szerény bevonulását a fölfegyverzett nagy városba, a gyermekek kíváncsian, az apa nyugtalanul. És nyugtalanúsága nagyon is igazolt volt. Néhány hónappal később — X. Károly utódjának, Lajos Fülöpnek kormánya eltörölte a XVIII. Lajos által adott nyugdíjat, mely Napoleon volt hivatalnokának azért járt, mivel fia volt XVI. Lajos egy párthívének, a forradalom egy áldozatának.

A csapás súlyos volt. Kioltotta a szegény atya eszének pislogó fényét. Ez úttal nem a szegénység köszöntött be, hanem a nyomor. Ekkor kezdette a két fiatal ember a kétszere-sen kegyetlen és kiábrándító Odysseáját a nagyra vágyó szegénynek, kinek mindene minden által sértetik: szükségletei a nélkülözés, vágyai az elkülönítés, érzése önbecsének és eszközei elégtelenségének érzete s végre méltósága a tapasztalt mellőzések miatt s a mi mindennél jobban fáj neki, azon felelem miatt, hogy fölismerhetné valaki a sürgető nagyra vágyó képében a kolduló szegényt.

Így kezdődött, uraim, sok jeles ember pályája. A társadalom, valamint a természet így végzi a kiválasztást. Az erőseket erősítik a próbák, a gyöngéket megölik.

A mi két jövőndő nagy emberünk a sors határozatát várva, kínosan küzdött; dolgozván a megélhetésért egyszersmind dolgoztak a szem előtt tartott, de még tisztán ki nem vett célért, fölnyitván minden könyvet, bekopogtatván minden ajtón, keresván pártfogókat és magánleczkéket adván. Blanc Lajos több oldalú fogékonysággal és képességekkel lévén megáldva, most másoló, majd ügyvédsegéd, tanítóhelyettes, sőt költő lett, koszorúsa is az akadémiának — Arrasban és mindinkább vonzódván a politikához, tanulmányozta a történetet, mely annak tudománya és vágyódott a hirlapírásra, mely annak stratégiája. Blanc Károly ellenben mindjárt kezdetben ellenállhatatlanul ragadtatván a művészet felé, Calamatta, majd Delaroche Pál műtermébe lépett, hogy ott megszerezze azon gyümölcsöző és szükséges gyakorlati képzettséget, a mely nélkül a kritikus ismeretei hiányosak és nézetei illetéktelenek.

Mind a kettő egy bútorozott szobában lakott egy hotel garninak födele alatt, hol rossz sorsuk egyhangúságában teltek napjaik, igaz, hogy némi változatossággal, mert a rosszakat sokszor még rosszabbak követték.

Ilyen napokra például akkor virradtak, midőn a leczkek jóvedelme ki volt merítve, midőn a sürgetett hivatalra várni kellett, vagy midőn a pártfogók elúztak. Akkor valóban fájdalmas érzések közt számlálták az óraütéseket. A vigasztalan jelen s a fátyolozott jövő képe előtt csüggedten hagyták abba a céltalan munkát, sajnálván — mint Blanc Károly beszéli — hogy nem tanultak mesterséget, még ha a legdurvábbat is,

2. sz. 1888

legalább meg volna a mindennapi kenyerek. Azután következtek a heves vádák, az emberbaráti ábrándok, a jogtipró társadalom bírálata, a kifakadások a kegyetlen kor, a rosszúl rendezett dolgok és a vak emberek ellen; ócsárolták a századot, reformálták a világot — és lefeküdtek a sötétben, minek igen alapos oka volt. Mert a már is szűk kiadásokat még szűkebb körre kellett szorítani, gazdálkodni kellett a nyomorral. Azért nem mentek sétálni, bezárkóztak a padlószobába, várván jobb időkre és ettek, a hogy épen lehetett. Szomorú lakomák! S vegyük hozzá, hogy magoknak kellett azokat keresni, megvenni és hazavinni! Epen ez volt a legszomorítóbb.

A fiatal emberekre nézve, kiket a nevelés bizonyos szeméremre szoktatott, s a kiknek jobban fájt a szegénységet mutatni, mint elviselni; kemény munka volt ez és némi gyöngéd vetélkedésre is okot adott. Hanem Blanc Károly gyorsan eldöntötte a vitát. Hogy bátyja, az ő nagy embere, az ő Istene ily köznapi gondokhoz alázza le magát, annak már csak gondolata is elkészeríté a tisztelettől áthatott lelkét. «Te akarsz ilyet tenni», így kiáltott föl méltatlankodva, «ily lángész, minő te vagy és oly állásban, minővel — bírni fogsz! Soha!» És fényes nappal, a nyílt utcán, ünnepi, azaz egyetlen öltözetében, hősünk elindult a tűzbe, illetve a piacra.

Csak mosolygok, uraim, és nem nevetek. Semmi sem kicsiny vagy közönséges, ha a szív nyomot hagyott rajta. Oly király a szív, a ki valóban Istentől nyerte a szabadságot, hogy fölemelhet, ha megérint, és megnemesíthet, ha megszólít.

Néha azonban, és ezek voltak ünnepnapjaik, meghívván valamely gazdag rokonuktól, eltölthettek egy estét a nagy világban, a hol születtek s a melynek kapuit elzártá előttök a szegénység, de a hová egykor visszatérni reméltek, és pedig a diadalkapun át. Bármily elhagyottan jártak-keltek ott, mégis jól érezték magokat: a kedves zörejek rhythmusa, a tapintatos modorok gyöngédsége, a finom csevegések célzásai, mindez, úgy vették észre, hogy nem újság előttök, hanem elmosódva élt emlékeikben. A fényűzés legkörét, mely itt környezé őket, gyönyörrel szívták magokba, mintha szülőföldjük levegője lett volna. Szemlélték a nőket, kik szépek voltak, mutogattak a híres férfiakra, emlékeik, becsvágyuk, bánatuk és álmaik új erővel forrongtak annyi bájnak meghittségében és annyi dicsőség oldala mellett.

Annál szomorúbban távoztak innen és a fagyos esőben gyalog tértek vissza a padlásszobába. Vagy ha szép idő volt, bejárták az alvó várost, megtörték lépteikkel az elhagyott útezák csendjét s néha reggelig folytatták a czéltalan sétákat, elmerülve végtelen beszélgetésekbe s folyvást visszatérve a gondolatokra, melyektől szabadulni nem bírtak.

Az élet szívfacsaró ellentétei, a társadalmi és vagyoni állások szörnyű egyenlőtlensége fölháborította koruknak nagylelkűségét és meglepte annak becsületességét. Mély, majdnem áldozatra kész szánalmat éreztek szívökben egy oly világ kitagadottjai iránt, a melynek örömeit talán túlbecsülte tapasztalatlanságuk. Fölvetettek a fájdalmas kérdést, hogy mire valók a bennök lakozó erő és szeretet, ha elsenyvednek a nélkül, hogy hasznukat vennék legalább a többi emberek.

Ily megható módon nyilatkozott ez új lelkekben az ifjúság és vágy betegsége. De az áltai, hogy így ellágyulva, szenvedéseiket összekapcsolták az emberiség szenvedéseivel, jogköveteléseik tartalmat nyertek és panaszaik hevesebben törtek ki. — Oh uraim, mily szép könyvet lehetne írni — hanem az írók pokla oly szép könyvekből van kövezve, melyek a jó szándékok állapotjában maradtak — mily szép könyvet lehetne írni egy nézetnek eredetéről kimutatván, hogy mily majdnem mindig véletlen és néha öntudatlan módon fogamzott meg egy őszinte szívben a politikai hit és mily észrevétlen átmenetek útján alakult bizonyos emberbaráti hitvallás formáiba, melyekkel a becsületesek azért élnek, hogy a nyomort enyhítsék, a ravaszok pedig, hogy kielégítsék étvágyukat és kizsákmányolják a gyűlöletet.

E nélkülözések, törekvések és szomorúságok közt tölt el életök első fele, de e korban a leggyötrőbb fájdalom sem képzelhető minden kárpótlás nélkül. Végre is övek volt az ifjúság hosszan tartó reményeivel, övek a munka édes gyötrelmével és szerették egymást! — Húsz éves korában lehet az ember sajnálatra méltó, de nem lehet boldogtalan.

Végre világosodott előttök.

Blanc Lajos egészen a politikára adva magát, hírlapíróvá lett. Hasonlóan cselekedett öcsese is, megúnván másolni a remekműveket, melyeket jól fogott föl, de rosszúl adott vissza. És ebben nincs semmi csodálatos. A fölfogás az értelem dolga, de a kifejezéshez tehetség kell, vagyis az adomány.

Már a lángésznek nem a fölfogás és nem a kifejezés a föladata, hanem az alkotás, mert ő maga a legfelsőbb adomány, a tiszta szemlélet, az erő, melynek nincs szabatos ismerete sem eszközeiről, sem céljáról, de azért nem betegség, mint azt oly physiológok állítják, a kik igen egészségesek. Blanc Károly nem volt megáldva az adománynyal, a mely műveket teremt, hanem igenis értelemmel, mely azokat magyarázza és szenvedélyes csodálattal, mely egy maga képes átérezni és átérteni. És így lett ő kritikussá. Kritikussá lenni a csodálat ösztönzésére, ez uraim, úgy tetszik nekem, hogy biztosítja számára az eredetiséget.

E percztől kezdve tizenöt évig számos tanulmányában, melyek itt-ott elszórva jelentek meg, igyekezett képezni styl-jét, tisztítani ízlését és megállapítani íteleteit. Hanem ez ítéletekre, meg kell vallanunk, annyira hatással voltak a művészet-től független előítéletek, hogy csupán mint kísérletek vehetők számba. Ez időtájt egy műtárlati szemléjét a következő phrazissal kezdte, a melyen világosan ki van vésve a keletkezés évszáma: «A társadalom, mely oly jól tud börtönöket, kaszárnnyakat és bagnókat építeni, múzeumokat nem épít». Ugyanekkor egy híres jelentésében szólván a monarchia befolyásáról a művészetekre, vagy egyszerűbben azon megrendelésekről, melyekkel a fejedelem egy művészt ellátni szokott, ily kifejezéseket használ: «Megeshetik, hogy egy zsarnok, tekintettel az utókor elismerésére, alkalmat szerez a lángésznek, hogy fönségét kimutassa, de ez csak szerencsés véletlen, mely a szerencse választottjának a hős arányait kölcsönzi és oly szélszéyre hangolja, mely hasznára válik az emberiségnek». Ugyanekkor akarta bebizonyítani, hogy a művészet haladása sőt létezése kötve van bizonyos kormányformához — természetesen az általa kedvelt formát érti, — különben ez elv nem igaz, bármily értelemben véve. Demokratia, aristokratia, monarchia, köztársaság — mit tesz az! A művészet kívül áll a célszerűnek e formáin, mert önmaga a szépnak formája és mivel maradandó, fölötte áll mind annak, a mi mulandó. Egészben véve, munkásságának nem e korszaka után kell ítélni Blanc Károlyról: akkor nagyon sok politikát vegyített írásaiba, épen úgy, mint bátyja nagyon sok irodalmat politikájába.

Blanc Lajos valóban majdnem egyaránt volt író és

államférfiú, sőt ráadásul még idealista is, mi mindig kissé gyanús tulajdonság oly tudományok terén, a melyek az exact névre tartanak igényt. Mint buzgó tanítványa Rousseau-nak, azon ékesszóló és érzelgős, fájdalom igen is francia iskolához tartozott, a mely inkább megghatni akar, mint meggyőzni és a melynek szavaiatai a forma iránt érzett szenvedélyes szeretetünktől elerik azt, a mit egyedül az érvek követelhetnének hidegvérünktől és eszünktől. Vegre, az ő órája is ütött. 1840-et írtunk akkor s a politikai romanticismusnak nagy volt a divatja. Az ifjabb Blanc még tapogatózott, midőn az idősebb a határozatlan emberbaráti érzések által izgatott társadalom előtt kifejtette elméletét, a melynek varázsa és veszélyessége egyszersmind a czél, melyet kitűzött azaz a tökéletes igazság, de erről itt nem szólhatunk többet. És ugyanakkor megindítá a júliusi kormány ellen azt az elkeseredett harczot, mely folytatva általa mindenféle művében s még történetében is, jelentékeny befolyással volt az 1848-diki eseményekre. Egyébiránt mindenki tudja, hogy mily szerepet játszott akkor, hogy elérte a hatalmat, a melyről álmódott, hogy kísérletei meg hiúsultak és hogy bukását huszonkét évi száműzetés követte.

Vannak dolgok . . . sok dolog van a világon, melyet jobb álmainkban birni, mint a valóságban.

A szeretett testvér távolléte nagy ürt hagyott Blanc Károly életében és ő roppant munkássággal tölté ki azt. E naptól fogva kezdette kiadni sorban és néha egyszerre is munkáinak hosszú sorát, oly hosszút, hogy az egészet nemcsak meg birálnom, hanem fölsorolnom is lehetetlen. Főlemlitem mégis, hogy egyrészt oly kitünő munkái, mint azt Ingresről és Rembrandtról írt monographiái a művészeti ízlést emelték, másrészt az iránt az érdeklődést ébren tartották oly kiadványai, minő *A festők története*, egy óriási múzeum, a melyben a renaissancetól fogva napjainkig minden korszaknak iskolái képviselve vannak, el van beszélve a művészek élete és műveik tanúsága ki van fejtve különböző előszavakban, a melyek közül kivált az egyik, *A bevezetés a hollandi festészet történetébe*, a maga nemében valódi remekmű.

Eleintén a politika ártalmas hatása alatt álló kritikája elszakadt attól erélyesen s ez jelzi tehetségének második forduló pontját, honnan folyvást emelkedve, végre elérte a tiszta *aesthetica* legmagasabb csúcsait.

Magam is sietek uraim, hogy hamarább találkozzam vele ama derűs tájakon. Azért gyorsan átsiklom azon, hogy két ízben állván a képző művészetek élén, nem közönséges tehetségnek és illetékességnek adta jeleit és tetteitől írásaihoz fordúlván, főlemlitem mindjárt azt, a melynek leginkább köszönheté a nagy tisztességet, hogy az önök társaságába beléphetett.

Minden munkái közöl s mint emlitém ezek igen számosak, csak egyet akarok kiemelni, mivel ez valódi emlékoszlopa, kritikai végrendelete. Mindaz, a mit e könyv megírása előtt irt, csak előkészületnek látszik s a mit az után, csak függéleknek; az ember és munkája teljesen föltalálhatók abban. E könyv: *A rajzó művészetek nyelvtana*.

Mint egészet tekintve, a könyv két részre oszlik. Az elsőben Charles Blanc egy benedekrendi szerzetes türelmével és tudományával összegyűjti s osztályozza mindazt, a mit mások a tárgyról mondtak; a második részben kifejti æsthetikáját. Engedelmet kérek, hogy annál néhány perczig időzhessen. Az æsthetica, uraim, Németországból jutott hozzánk, a határozatlan eszmék és gyakorlati emberek hazájából. Baumgarten találta föl, Schelling és Schiller tovább fejttettek, de mind a mellett e tudomány a borús és szétfolyó elmélkedések halmaza maradt, az álom ködébe rejtett kevés, vagy épen semmi gondolatot — inkább semmit. Akkor úgy képezem többen mondhatták a művészet e metaphysikájáról, a mit Fontenelle mondott egy másik metaphysikáról: «Igen ifjú voltam, midőn tanítottak reá, de már akkor kezdtem semmit sem érteni belőle». Szerencsére ez időtájt szokás volt néha a Rajna túlsó partjára menni, hogy ott Chateaubriand kifejezése szerint új paripákat szerezzenek az eszmék alá. A francia mesterek ott találták a forrongó æsthetikai világot, világos szellemök áthattotta azt, fuvallatuk eloszlatta a gőzkört és így lett világosság, így vált ki a ködfoltból egy csillag.

Mert, uraim, még mai nap is, midőn annyi mindent elvitatnak tőlünk, nem lehet eltagadni, hogy legfőbb jellemvonásaink a világosság, a rend és logika, mindenkinek szemebe ötlenek azok — ha irunk. Az említett sajátságok tekintetében Blanc Károly teljesen francia kritikus és annak marad egyénibb vonásainál fogva is, melyeket az önök engedelmével hasonlítások segélyével igyekszem meghatározni. Két, most

már elhalt férfiú, hogy csak ezekről szóljak, szintén a műkritika terén tüntette ki magát, de érdemeik különböző természetűek. Önök ismerik mind a kettőt. Mind a kettő emlékét becsben tartják itt és azok, kik siratják az elhunytakat, méltán büszkék barátságuk emlékére: az egyik Vitet, ki az önök társa volt, a másik Fromentin Jenő, ki azzá lett volna.

Vitet szerint a művészet egy új még át nem kutatott világtáj, egy föl nem fedezett igazság, egy vívmány, mely még nincs kiküzdve. Fegyverzete céljához illő. Mérhetetlen tanultsága, átnézete mindenről: íme védő fegyverei. A támadásban segítik józan esze, izmos és hajlékony értelme, s végre stylje, mely éles, egyenes, messze vágó, mint ama hosszú, súlyos két kézre való kardok, egy régibb kor harczosai által forgatva. Ő maga is, magas termettel, komor kinézessel, hideg meggyőződéssel és önmérséklő szenvedélylyel bolyongván a múlt romjai, a kísértetektől népes és csapatókkal telt középkor köerdői közt, egy vassal terhelt jó lovagnak látszik, a ki kalandokra indult. Súlyos vértézete alatt serény és fáradhatatlan lévén, soha sem tágítva átkutatja a dómokat, kifürkészi a kriptákat, fölemeli a márványfedeleket és útközben javítja a tévedéseket, helyre üti a hibákat és majdnem mindig küzd egyedül mindenki ellen, hogy a művészet valamely tartományát, mint például a csúcsivet meghódítván, átadhassa azt a francia hazának.

Fromentin, mindenek előtt művész, gyöngéd festő és választékos író, talán inkább író, mint festő, egy eszmény után indulva, melyet maga helyezett részéről elérhetetlen magasságba elérni igyekszik azt tollával, miután ecsetét elégtelennek találta. Mindig elégiületlen lévén, gyötörtetve a jobbnak bajától, melynek kifejezésére a belső kényszer hajtja, azt, a mi tökéletlennek látszik neki festményében, könyvében adja elő. Leirt tájképeit, az elbeszelt vadászatonkat, az arab életből vett epizódokat már mindet festette egyszer, hanem nem úgy, a hogy álmaiban éltek. Azért újra előveszi, kifesti, tökéletesíti azokat másformán s tömörebben rajzolván, egyszersmind fölhasználván a phrazis melegebb színhatását és a szónak finomabb árnyalását.

De mindez ki nem elégíti a telhetetlent; a hogy a vászontól elfordult, ép úgy fordítja a lapot is, de most a művészekhez menekül, szemléli őket, lelke az övékkel egybe kap-

csolódik, egészen elmerül szellemökbe, mert meg akarja benőni találni azt, a mit hiába keres önmagában és midőn fölfedezi vágyának legélesebb érzékével, ünnepli is mindazzal, a mi tehetségében a legválogatottabb. Csodálkozva, elragadtatva, önkívületben járja sorba szépségeiket és gyönyör elnézünk, mint helyezkednek fölváltva a művészet e virágaira gondolatának szárnyra kelt virágai.

Blanc Károlyra egészen más benyomással van a művészet és egészen másképp adja azt vissza. Aestheticája vallás, melynek célja egy isteni eszmény és alapja egy kinyilatkoztatás. Szerinte a szép, a fönséges elvont elvek, az emberen kívül álló erők: «A művészet egy vallás» úgymond «mivel a szép magának az Istennek visszfénye. Minden érzeki és szép formába burkolt igazság mutatja és fátyolozza előttünk a végtelent, fedezi és fölfedi egyszersmind az örök szépséget.» «A szép», úgy mond újra, «csillag, mely az emberi nem vezéréül van rendelve és azért kell az embernek az egek fele nézni, hogy meglássa azt». «Az eszmény (még mindig ő beszél) minden lénynnek első és kezdetleges példánya; úgy van bennünk, mint annak emléke, hogy láttuk egyszer a tökélyt és mint annak reménye, hogy még egyszer viszontláthatjuk». A fönségesre térve, «rajtunk kívül és felettünk áll — úgymond — s midőn az ember eléri úgygszólván önkénytelenül teszi; az Isten egy fuallata érintve lelkét, megrezdíté azt.»

A szépségnek e mysteriumát Blanc Károly inkább imádja, mint fölfogja, hanem mivel hisz benne, érteni és megértetni kívánja, a mennyire lehetséges; kimagyarázza titkait, formulázza parancsait, megállapítja canonjait és oly szavakban, melyek neki soha sem elég tiszták, elég emelkedettek, úgy szólván elég áhitatosak, leírja kegyesen kultusának liturgiáját. Mindent összeveve: a három kritikus közül, az egyik a szenvedély, a másik a fölindulás, a harmadik az imádás képviselője.

Vitet katonája, Fromentin költője, Blanc papja a művészetnek.

Pappá teszi mély hite, gondolatának mysticismusa, szépségszerű és követelő szabályossága, végre meggyőződésének dogmatismusa és türelmetlensége. Az irány, a mely felé a lejtőn ragadtatunk, a természet szolgálai másolata érzése szerint undok schisma, mely lealázni és lerombolni törekszik a

művészetet. Azon elv, mely szerint «az ízlésekről nem kell vitatkozni» fölháborítá, mintha istentelenség volna. Az egyház, a melynek ő buzgó és szerény szolgálja, hite szerint örökké tartó, nem tévedhet és ellenére semmi sem érvényesülhet.

Ha egyik tanát megtámadta vagy fölforgatta valamely elismert tekintély vagy el nem vitázható tény, akkor a tekintélynek és a ténynek nem volt igazuk, mert maga a tan csálhatatlan. E hitet semmi meg nem rendíthet. Bizonyosságul csupán a görög műemlékek ügyében folytatott polemiájára hivatkozom. Szilárdul hitte, hogy a rajz följobb való a szín-nél, mert előtte kétségtelen, hogy «az emberi test egy meny-nyei rajzolónak műve és nem egy színezőé». S hozzá teszi, hogy azért «ábrázolják azt bizonyos festők monochrom formában».

Ebből azt következteti, hogy a műépítészet remekei is szükségképp monochromok legyenek.

Hanem Hittorf s Luynes herczeg metapontosi és Blouet æginai kutatásai után a görög templomok polychromiája kétségtelenül ki volt mutatva; azt hiszik önök, hogy ekkor megadta magát? Épen nem!

«Az érzést elfojtotta a tanúltság», kiáltott föl fájdalmasan, «az æsthetikát legyőzték a szövegek s mégis a művészet philosophiájának felül kell emelkednie a történeten, meg kell tartania rangját. Ép az az elvek szabadalma, hogy függetlenek a hagyománytól és mindennél előbb valók, még a görögöknél is.»

És nemcsak azért ítéli el a külső polychromiát, mivel az a műépítészeti vonalak rendszerét megrontja, hanem főleg azért, mivel ellenkezik tanával, melyet oly érvekkel és oly kifejezésekben hirdet és védelmez, hogy ép úgy meglep különösségek, mint meghat jó hiszemök. «Ha az emberi test», így nyilatkozik, «körülbelül monochrom kívülről, belülről ragyogóan festett helyei vannak, mit jeleznek már ajkainak piros színe és szemgolyójának változatos színezete, ha szempillái fölnyílnak. Az ember maga is alkotóvá, azaz művészszé fejlődven, saját testében találja föl a törvényeket, a melyek alkotásain uralkodni vannak hivatva. Ismerve önmagát, legkiválóbb művészetére, vagyis a műépítészetre átviszi lényének tulajdonságait: az arányt, a külső symetriát, a monochromismust kívülről, s a polychromiát belülről.»

Íme a túlság, uraim, de a meggyőződés ily ritka erejének meg kell bocsátani tévedése túlságait. És másrészt, vajon a rendszeresség kit nem ragadott az abszolút és az okoskodás kit nem az oktalan felé? Kivált mi, a kik írunk, egyszer az eszme után indulva, vajon tudjuk-e, hogy hová vezet az bennünket? Egy kevéssé mindnyájan úgy vagyunk, mint a gobelinek művészei, a kik a kárpit mögött dolgoznak: nem látjuk munkánkat. Az olvasó, a néző, a járókelő rajtunk kívül mindenki fődöz fel benne hiányokat vagy érdemeket, és oly dicséretekben vagy bírálatokban adja azt tudtunkra, melyek majd mindig meglepnek.

De hagyján, bár mit mondott, dogmája bármily rideg és hite bármily messze ragadja, szeretem az ősz lelkészt, a ki a nagy művészet miséjét osztja a templomban, hol már kevés a hívő, bámulom e makacs és meggyőződött autokratát, a ki a szabály uralma alá akarja kényszeríteni a lángészt is, a szabály teremtőjét, mivel mindennek és mindenkinek fölébe teszi a szépet, az egyedül uralkodót. És vajha úgy adná Isten, uraim, hogy sok hozzá hasonló volna köztünk — kivált mai napság — hogy emlékeztetnék a tévedő tehetséget, a lázadó egyediséget ama törvények tiszteletére, melyek örökké valók, mint az igazság, egyszerűek, mint a józan ész; egyetlen hibájok, tartok tőle, az lévén, hogy igen régóta neveztetnek igazaknak; hogy megmondanák az erőt fitogtató erőszakosoknak, a számításból vakmerőeknek, a tudatlanságból újítóknak, szóval valamennyi művészeti forradalmárainknak; hogy a művészet ép oly kevéssé lehet meg a tudomány, mint az izlés nélkül s hogy földolgozván a valót, egyszersmind vigaszt, sőt feledést is kell nyújtania.

Különben is mindent annak szeszelyére bízni, a mit vérmérsékletnek nevezünk, elhatározni, hogy erő legyen a kicsapongás neve és merészség a vadságé, a festészetben a festményt vázlattá kicsinyíteni a benyomás ürügye és torzképpé a valódiság örve alatt; lealázni az irodalomban az emberi lélek nagy tanulmányát egy szeszélyes pathologia orvosi megfigyeléseivé, képzelegni a gyűlöletes országában, ünnepelni az ocsmányt, izetlenül tetszelegni a szennyessel és ez úton meg nem állani még az undornál sem; ily módon mindenféle durvaságnak gyakorisága, minden rütságnak megszokása által érzéketlenné tenni azt a gyöngédséget, a mely lelkünk büszkesé-

gének egy formája ; fölcserélni e régi jelszót : « Mindig magasabbra » e másikkal : « Mindig alantabbra » mindezt a ki teszi, az valóban a művészet országában nem forradalom vezetője, hanem egyszerűen lázadó.

Hanem mindez el fog múlni, uraim, már is múlik és bizton hiszem, hogy e beteges visszaesésre fényes megtorlás fog következni. Nem szabad lemondanunk a józan ész és jó ízlés jövőjéről oly országban, a hol az akaratok csak a vezér és a most oly fölötte nagy számú tehetségek csak a cél hiánya miatt tévednek ; oly országban, a melynek mint a halhatatlan költő írja :

Heves küzdelemben magas szárnyalása
Mutatja mily mélyre rántja le bukása.

Mindez el fog múlni, nem fogunk mindig a földre nézni, még viszont látjuk azt a csillagot, a mely Blanc Károly szerint az emberiség vezéreül van rendelve és látása végett kényszeríti az embert, hogy az egekre tekintsen.

Neki is, az igaz hívőnek, a harczoló apostolnak voltak nyugtalan órái és annál gyakrabban, mennél inkább közeledett élete az alkonyhoz, nem mintha sugárzó hitét homály, vagy csak egy futó felhő is eltakarta volna, hanem nyugtalan volt, mivel soha sem érezte magát elég közel a széphez. Már a renaissance ellen is panaszt emelt, mivel az szerinte a valóságos eszmének a művészetben bizonyos érzeki kifejezést adott. Elégületlen volt a klasszikai és pogány szellemmel, a mely felséges plastikájának formáival s művészi bájainak hullámvonalaival takarta el a keresztyén spiritualismus naiv kifejezését, a papias meztelenséget, a szikár és égető ridegséget. Maga Rafael sem elégítette ki mind mysticusabb csodálatát, melyet átvitt a XIII. és XIV. század régi művészeire ; az úttörőket tanulmányozta, valódi trecentista lett. Gyötörte az egyszerűség és egység szüksége, a melyet mindnyájan érzünk, a magába temető egységhez közel jutván.

Hanem a kinek ily magasra emelkedik szelleme, annak egyszersmind lelke is tisztul és midőn a halál Blanc Károly elé lépett, már készen találta. Szerettei, neje és bátyja körülötte voltak és könnyítették legutolsó próbáját.

Így megadatott neki a legnagyobb boldogság, a melyet mindazok esdenek az égtől, a kik szeretnek, hogy elsőnek

halhatott meg. A halálnál is erősebb szeretete túlélte őt. Végrendeletében Lajos bátyjának, «a kinél nemesebb szívű embert nem ismertem», mint ő írja, emléket hagyott, melyet maga válaszszon ki hagyatékából. Valóban csupán ennyit lehetett kiválasztani mind abból, a mit e becsületes ember hátrahagyott, a ki tisztességszegénységben kezdve pályáját, csak a dicső közepességig vitte, két ízben is része lévén a hatalomban. Vajon lehet e szebb életet kívánnunk? Az a páratlan öröm volt osztályrésze, hogy megtalálta valamiben a változhatatlant; látta az örök szépet és pusztán annak élt; a forma és gondolat fenyves világában lakott meggyőződése derűjétől környezve, volt hite, lelkesülése, szeretete, szóval sajátja volt mind az az életben, a mi az életnek értékét teszi.

Francziából

ANGYAL DÁVID.

GYÜMÖLCSÖSBEN.

Reggeli köd oszlik, a hegy tetején
Álmosan ébredez bágyadt tűzü fény,
Csörteti a lombot, csörteti a szél,
S a mulandóságról sohajtva beszél.

Nem is figyelek rá, fát ültetgetek,
Virágos, gyümölcsös lombot képzelek,
Jövő tavaszoknak gazdag lombjait,
Mikor csemetéim felvirulnak itt.

De élek-e addig? Ha élek, ha nem,
Nöjtek fel, kis fák, terebélyesen,
Harmatozó éjek, sugaras napok
Áldása nyugodjék mindig rajtatok!

Nélkülem is lesz majd, ki nektek örül:
Virágkoszorútok méh zsongja körül,
Az én dalom helyett szebb dalt hallotok,
Megzengi madárka minden ágatok.

A vándor is eljő lév nyár idején,
Pihen is, szűnyad is, az árnyba', szegény;
Este felé olykor, kit szívsebe hajt,
Szeretőjét ifjú ide várja majd.

Ide jő a gyermek, gyümölcs ha pirul,
Tilos gyönyört szaggat ág lombjairul,
S gondviselő Isten jó termést ha ad,
Ide gyűl ki ősszel az egész család.

Csak én nem leszek ott, de ott lesz nyomom,
 El is emlegetnek egy embernyomon,
 Mert mikor megáldnak, jó fák, titeket,
 Meg-megáldják azt is, a ki ültetett.

GYULAI PÁL.

BOILEAU SATIRÁIBÓL.

M O L I È R E H E Z

A RÍM ÉS ÉRTELEM ÖSSZEEGYEZTETÉSÉNEK BAJOS VOLTÁRÓL.

Ritka s jeles lélek, kinek gazdag ere
 «Munkát», «fáradtságot» soha nem ismere;
 Apolló tárháza kinek mindig nyitva
 S ismered hol a jó, sikerült vers nyitja:
 Szellemi harczokban hős vívó-mesterem,
 E sok csattanós rím, Molière, hol terem?
 Jő, mihelyt akarod önként, egy húzomban,
 A te versed vége soha meg nem rokkan;
 Kitérés nem vágja sorját beszédednek,
 A rímek magoktól előkerekednek.
 Mig én, kit vak szeszély s hiú példa-tettek
 Azt hiszem veszttemre, rímelővé tettek,
 Hiában izzadok, vergődöm, vizsgálok,
 E darabos pályán kincset nem találok.
 Hajnaltól estelig gyakran ábrándozom
 S lágy helyett keményen zörg rozsdás kobozom;
 Ha egy nyalka legény arczat-képét írom,
 Pure abbéval *) ijeszt tollam és papírom.
 Tökéletes műről vágyván zengni chiát,
 Eszem Virgiliust, a rím Quinaut-t **) kiált;

*) Pure abbé név alatt Ménage nyelvész gúnyolja, a ki silány verseket is írt.

**) Quinaut vagy Quinault (1635—1688) eleintén rossz tragédia-író, később ügyes operaszöveg-szerző.

Szóval bármi legyen czélom s elmém gondja,
 A goromba ép' az ellenkezőt mondja.
 Olykor haragomban — a rímet nem lelvén —
 Szomorún, bágyadtan minden kedvem elmén
 S átkozván a démont, mely firkálni sarkal,
 Ég-földre esküszöm : felhagyok a dallal ;
 De mire Apollót, múzsát összeszidtam,
 A csalóka rimhang ime megint itt van.
 Nosza régi, hamvadt tüzem felszikrázik,
 Tollam a papíron pajzánul czikázik ;
 A rím érkezését ismét várom-lesem
 S előbbi eskümnek nem marad nyoma sem !
 Persze, ha elnézné műzsám, hogy úgy nyersen
 Silány dib-dáb szókkal toldozzam ki versem,
 Könnyű szerrel — mint más — én is boldogulnék,
 S alkalmas rím híján sohasem búsulnék.
 Ha Philist dicsérném, mert *bőr a forrása* *)
 Tüstént rácsaphatnám : *nincs a földön mása* ;
 S érdemét vázolván egy-egy *jelesebbnek*,
 Azonnal mondhatnám *napnál fényesebbnek*.
 E csillogó szókkal csak úgy, véletlenül
 Élve, könnyű volna ész- s művészet ne'kül
 — Férczmunkámban ígét összevetve névvel —
 Játékot üznöm a tisztos Malherbe névvel. **)
 De az én habozó, válogatós nyelvem
 Soha egy szót sem mond, ha nem kellő helylen
 S nem tűrheti, hogy a verssorok végét el-
 Rontsa egy-egy fanyar, izetlen kitétel.
 Ezért kezdek újra hűszszor minden dolgot
 S ha négy szót leírtam, hármát már kioltok.

Ördög vitte volna, ki bolond hevébe'
 Gondolatát versbe először füzé be,
 S az észet vasbékóval terhelvén, a kába,
 Szavait szorítá szűk rimkalodába !

*) Az aláhúzott fél sorok eredetije Ménage verseiből van véve.

**) Malherbe (1556—1628) a franczia költői stylus reformátora és tisztítója.

E mesterség nélkül, mely öl mint a méreg,
 Napjaim derülten, boldogan telnének.
 Mint kövér kanonok vigan élve, mondom,
 Dal, öröm és ivás lenne minden gondom;
 Csendesesen, bú nélkül, gyermek-kedvvel s észszel
 Töltnék éjet-napot összedugott kézzel.
 A sziv, mely nem ismer szenvedelmet, gátot
 Tudna dicsvágyának szabni, és korlátot;
 Futná a nagyoknak nyegle társaságát
 S nem bámúlná a Louvre fényes czifraságát.
 Ilyen boldog volnék, ha egy gonosz végzet
 Meg nem tanít reá, mi a *láb s versvégzet*.

De mióta hírnév s dicsőségszomj tarka,
 Bódító gőzével fejem megzavarta
 S démon, irigyelvén tőlem a nyugágyat,
Finoman írásra belém oltá vágýat:
 E naptól asztalhoz szegezve, kénytelen
 Törlok és javítok küzködve, szüntelen;
 S e keserves üzlet olyan vékony sort ád,
 Hogy irigyelnem kell Pelletier *) sorsát.
 Szerencsés Scudéry, **) ötlet gyors pennája
 Minden hóban egy-egy kötettel szolgálja;
 Igaz hogy nyavalygós, esiszolatlan műve,
 Mintha izlés-szabályt akarva kerülne;
 De lám, mégis akad, egy-kettő bármit mond,
 Kalmár, ki eladja s vevő elég... bolond.
 S ha egyszer a verssor vége vigan csattan,
 Mi baj, ha eleje nyög is ottan-ottan?
 Százszor boldogtalan, ki nagy buzgalmába'
 Lángelméjét hajtja törvény-rabigába!
 A bárgyú sebtén ír, könnyelműen szed-vét,
 Válogatás kinja nem zavarja kedvét;

*) Pelletier, a ki minden nap írt egy sonettet, dicséretnek vette a fõntebbi sort.

**) Boileau itt Scudéry Györgyöt üti, a kinek neve alatt jelentek meg nõvére unalmas regényei (*Le grand Cyrus, Clélie* stb.), de úgy, hogy ez utóbbinak is jusson belõle.

Irka-firkájában dús öröme telik,
Bámúlja önmagát, benne gyönyörködik :
Mig a nagyratörő lelket a test pántja
A tökély honából vissza-visszarántja ;
Foltot, hiányt lát a legtisztább művekben,
Százaknak tessék is, ő is elégedetlen ;
S ámbár dicsőségét zengjék országszerte,
Maga bánja, hogy a lantot megösmerte !

Oh hát, kiről múzsám örömet varr hímet,
Taníts meg, könyörgők, hol szedik a rimet ?
Vagy, minthogy buzgalmad úgy is veszne kárba,
Mondd, hogyan dobhassam lantomat a sárba ?

Francziából

VARGA BALINT.

NYELVTUDOMÁNY ÉS ŐSTÖRTÉNET.*)

Épen száz éve, hogy egy Indiában lakó angol, W. Jones, azt a véleményt fejezte ki, hogy a szanszkrit, a görög, a latin és a germán nyelvek föltűnő hasonlósága csak úgy magyarázható meg, ha fölteszszük, hogy mind ezek a nyelvek valami közös forrásból származnak, mely tán már nem is létezik, más szóval: hogy az ind, görög, latin és német nép egykor egy már kihalt közös nyelvet beszélt. W. Jones e fölfedezését, mely tán a múlt század legfontosabb fölfedezése, csak a mi századunk bizonyította be tudományos biztossággal és részletezéssel. Bopp Ferencz összehasonlító grammatikája óta, (megjelent 1833—35-ben) nem lehet kétség az iránt, hogy az ind, a perzsa, a görög, a latin, litván, szláv, gót, német, kelta, albán és örmény nyelvek testvéryelvek, azaz egy közös anyának gyermekei. Természetes, hogy e tudományos tétel elfogadása után mindjárt egy más kérdés merül föl: melyik volt ez a közös nyelv? S ha már kihalt, hol beszélték ezt a nyelvet? A világ mely részéből származnak a ma már két világrészben, Európában és Ázsiában szétszórt indogermánok? A század elején azt gondolták, hogy Indiából, a honnan azután ind gyarmatosok műveltségöket és nyelvöket távol országokba vitték volna. Rhode volt 1820-ban az első, ki az indogermánok őshazáját közép Ázsiának ama vidékén kereste, melyet ma majdnem általánosan az indogermánok kiinduló pontjának tartanak: a Jaxartes és az Oxus forrásvidékén. Ismét egy

*) *Sprachvergleichung und Urgeschichte*. Linguistisch-historische Beiträge zur Erforschung des indogermanischen Alterthums von O. Schrader. Jena 1883.

angol, Crawford volt az, ki közelebbről megjelölte a módot, melylyel e bonyolult, a történelem előtti idők sűrű ködébe vezető földadatot tisztázni lehetne. Ő ugyanis kutatásaiban a maláji népek ősműveltségét a különböző maláji nyelvek egyező (közös) szóanyagából kísérlette meg levezetni: azon szavak, a melyek közösek a különböző, ma már egymástól távol lakó népek nyelvében, azok bizonyára a kihalt ősz nyelvben is megvoltak. Ily módon a szavak tartalmából az illető nép előtt ismeretes tárgyakra és fogalmakra lehet következtetni, úgy hogy biztos képet alkothatunk magunknak műveltségéről. Ezt a módszert alkalmazták az indogermán nyelvekre is; már 1830-ban Klaproth azt állítja, hogy az indogermán népek valami éjszaki vidékről vándoroltak mai lakó helyeikre (Indiába, Perzsiába s Európába) mert a bükkfa az egyedüli élőfa elnevezés, mely a különböző indogermán nyelvekben közös. Az ind nép, midőn a Himaláján át a mai Indiába bevándorolt, nem találta meg — így okoskodott Klaproth — azokat a fanemeket, melyeket éjszaki hazájában ismert, úgy hogy azoknak a neveit is elfelejtette; csak a bükkfa neve maradt meg nyelvében, mert az nem csak éjszakra eső vidékeken, hanem Indiában, a Himalaja déli lejtőin is nő. Pott, a híres nyelvtudós szintén osztzkodott abban a nézetben, hogy az indogermánok Ázsiából jöttek: A kultúra — így szól — úgy haladt, mint a nap. *Ex oriente lux!* Keleten volt az emberiség gymnasiuma. Egy porosz tanár, Kuhn Albert volt az első, ki 1845-ben egy szerény gymnasiumi program-ertekezésben az indogermán ősz civilisatiót az összehasonlító nyelvészet segítségével behatóbban tárgyalta. A még együttlakó ősz-indogermánok, Kuhn szerint, pásztorok voltak, kik már ismertek mind a mai házi állatokat a macska kivételével. Ismerték már a földművelést is; szóval már *sedentarius*, falvakban lakó népcsoportokat kepeztek. Hasonló eredményekre jutott a legnagyobb német nyelvtudós, Grimm Jakab. Ha valamely szó ugyanabban az alakban ugyanabban a jelentésben több indogermán nyelvben előfordul, akkor föltehetni, hogy az általa megjelölt fogalom is ismeretes volt az indogermán ősznyelvben. Minthogy a kutya neve latinban *canis*, a szanszkrit nyelvben *csván* és a görögben *küon*, tehát — így következtetett Grimm — a kutya mint háziállat már ismeretes volt az indogermánok előtt, még mielőtt elváltak és az ó-világ különböző részeibe

szétszóródtak volna. Ezt a tudomány-ágot, mely a nyelv segítségével az ős népek műveltségét akarja meghatározni, a geni Pictet Adolf egy nagyon tudós, de megbízhatatlan könyvben nyelvtudományi palæontológiának keresztelte el. Pictet már azt állítja, hogy a régi indogermán nép a tigrist és a tevét is ismerte, mert hazája a régi Bactria volt. Még merészebb hypothesiseket találunk egy neves német író, Justi ide vágó dolgozataiban. Az indogermán ősbaza szerinte valóságos paradicsom volt. Az ősnép ismerte a baromtenyésztést és a földmívelést, a családi és az állami életet. Betegségeket nem ismert e boldog kor; az emberek végelgyöngülésben vagy sebekben haltak meg. Hasonló sentimentalis fellengéssel tárgyalja Müller Miksa az őskort. Mintha még Rousseau tanítványai volnánk, Müller Miksa valóságos költői idyllnek festi. Mily gyöngédség és humor rejlik — úgy mond — abban, hogy az ős-indogermán leányát *duhitarnak* nevezte, a mi Müller Miksa szerint annyi mint fejő leány. Az indogermán emberiség őskorában, mondja egy más német nyelvtudós, Fick, a józan ész és egészséges erkölcsiség hatott át mindent. — Már régebben föltűnt, hogy a nyelvtudósok ez eszményi rajzával szemben a történelem előtti idők maradványai, melyeket újabban mindinkább nagyobbodó sikerrel gyűtenek, határozott ellentétben állanak, mert a svájci czölöpépítések meg a dán konyhahulladékok (*kjökkenmøding*) maradványai közt azokat a tárgyakat, készülékeket, állatokat és fémeket, melyekkel az ős-indogermánok állítólag bírtak, nem voltak találhatók. A tudósok azt a kibúvót találták föl, hogy e maradványokat valamely, az indogermánokat megelőző európai ősnépnek tulajdonították. Hehn Victor volt az első, ki az ősnép e szépítő fölfogásával egészen szakított. A kulturnövények és házi állatok történetéről írt korszakot alkotó műveben mindenekelett az eddigi kutatók módszerét támadja meg. Abból, hogy a ló neve több indogermán nyelvben közös, még nem következik, hogy az ősnép ismerte légvén a háziállattá szelídített lovat. Az állatok és növények elnevezésénél előfordulhat, hogy egy az őskorban ismert állat vagy növény nevét később más állatra, illetőleg növényre vittek át, úgy hogy csupán csak nyelvtudományi adatok alapján nem lehet mindig az őállapotokra következtetést vonni. Végre könnyen megeshetik, hogy valamely elnevezés mint idegen szó átszarmazott több indogermán

népekhez már elválásuk után, úgy hogy abból, hogy több indogermán népnél közös egy szó, még nem lehet azt következtetni, hogy az őskorból való. Az indogermán ősnép Hehn nézete szerint csak vándorló pásztor nép volt, a mely nem ismerte se a lovat, se a kecskét, se a szárnyas házi állatokat. Földművelést és gyümölcsfatenyésztést nem találni még náluk; ételül hús és tej szolgál; a sajt és a vaj még ismeretlen volt. Szintén ismeretlen a bor vagy a sör, sőt még a só is. Télen a földbe ásott odúban laknak az ősnépek, nyáron sátor alakú kunyhókban. Szóval az ős-indogermánok a műveltség igen alacsony fokán állottak s a kőkorszak emberei voltak.

Az őslakók, erkölcei Hehn szerint, távolról sem voltak oly paradicsomszerűek, mint eddig állították. Gyakran előfordult, hogy a véneket megölték; a főnökkel együtt eltemették szolgálait és nejeit, kiket ilyenkor megölték; feleségét az ős-indogermán vagy pénzen vásárolja vagy elrabolja. Az ezer fogalmát még nem ismerik ekkor; az ég egyszersmind Istenök is.

Hasonló érdekes nézeteltérésekre, miht az indogermán ős műveltség kérdése, adott alkalmat egy más föladat: honnan származnak az indogermánok? hol lakott ez az ősnép, a mely némelyek szerint erkölcsös, művelt városlakó, mások szerint csak köeszközökkel élő és vad volt? A nyelvtudománynak bizonyára e rejtély megfejtésére is vannak eszközei: csak meg kell vizsgálni, minő földrajzi, meteorologiai, állat- és növényntani elnevezések találhatók az ugor ősnelyvben és azután meghatározhatjuk azt a földrészt, a mely mind e fogalmaknak megfelel, a hol mind ezek megvannak. A nézetek mind — egy pár legújabb elmélet kivételével — megegyeznek abban, hogy Ázsiában keresik az indogermánok bölesőjét. Pictet, a mint látuk, az Oxus és a Kaspi tenger közti vidéket tekinti az indogermán őshazának; e földrész állatait mind ismeri az ősnelyv, sőt a tengert is, mely nem lehet egyéb, mint a Kaspi tenger. A többi tudós is, bár kisebb-nagyobb eltérésekkel Ázsia belsejéből származtatja az indogermánokat. Ez általánosán elfogadott hiedelemmel szemben egy angol tudós, Latham, lépett föl egy egész új és meglepő nézettel: szerinte az indogermánok ősi székhelye nem Ázsia, hanem Európa. Honnan származik a sok indogermán nyelv, azt nem tudjuk, mondja Latham: azt azonban tudjuk, hogy Európában több indogermán nyelv van, mint Ázsiában: tehát azt kell következtetnünk, hogy Európá-

ból valók a többiek, nem pedig megfordítva, mert más bizonyítékok hiában a nyelvek többsége dönt. Latham paradoxnak látszó nézetét csakhamar Benfey is elfogadta. Az indogermánok — úgy vélte Benfey — a Duna torkolata és a Kaspi tenger közt fejlődtek. Geiger L. szintén Európa mellett szólalt föl, csakhogy Németországban találja meg a sokat keresett ősi székhelyet, mert a németországi fák nevei a többi indogermán nyelvek jó részében is előfordul. Most neki esett ennek a föladatnak a kritikátlan, újat mondani akaró tudósok tömege is és furcsábbnál furcsább nézeteket koczkáztatott. Pietremont 1879-ben Szibériába helyezi az ős-indogermánokat. (Így legalább érthető előttünk, miért — vándoroltak ki.) Pösche a Dneper és a Berezina közt elterjedő Rokinot mocsárookban leli az ős Indogermániát. Ezen a vidéken tudniillik igen gyakori az albinismus jelensége: embereknel, állatoknál egyaránt gyakran hiányzik a hajból, a bőrből és a szemből a színes pigment, úgy hogy az itt előforduló élő lények egészen fehérek, némi rózsaszín vegyülettel. Csak ilyen helyen keletkezhetett a nagy szőke emberfaj, a minőnek Pösche az ős-indogermánokat képzeli. Az őshaza mocsáros voltából magyarázza meg Pösche az indogermán népek hajlamát többeli czölöpökre építeni lakhelyeiket.

A mi könyvünk szintén az indogermán ős-kultura és őshaza problémájának megfejtését tűzte ki czélul. Szerzője, Schrader Otto jénai tanár, szeleskörű tudományos műveltségével és józan, minden képzelődést kizáró módszerével mindenekelőtt az indogermán nyelvtudomány alapvető elveit és a tudományos kutatás módjait bírálja, áttér erre a fémek történetére egy-egy fejezetet szentelve az aranyra, ezüstre, rézre, vasa, ón és ólomra és végül az őskor műveltségét (földművelését, állattenyésztését, ismereteit s vallását) s az őshaza geographiáját tárgyalja. Schrader valóságos nyelvtudományi palaeontológiát írt; mint az archæologus kapával és lapáttal leszáll a föld mélyibe, hogy a kövekben, csontokban és törmelékben rég elmúlt idők nyomait mutassa ki, úgy a nyelvtudós is megkísérli, a szavak maradványaiból, melyek megmérhetetlen idők távolából hozzánk eljutottak, az őskor képét rekonstruálni.

A ket főtétel, a melyen a nyelvtudományi palaeographia és az egész indogermán nyelvtudomány alapul, a következő: 1. Az

indogermán nyelvek rokonságát csak egy közös ősnyelv föltételezése magyarázza meg. 2. Ha elfogadjuk az ősnyelv elméletét, okvetetlenül el kell fogadnunk egy indogermán ősnép létezését is. Az indogermán ősnép, a mely elhagyva közös hazáját, mai tartózkodási helyeire vonúlt, itt, új hazájában a (nem indogermán eredetű) őslakókkal vegyült: innen van, hogy minden indogermán nyelvben található egy rakás szó, melyet nem lehet indogermán gyökökből kimagyarázni. Szókincsre vegyes nyelv sok van az indogermán nyelvek közt: de tulajdonképeni vegyes nyelv, azaz oly nyelv, melynek grammatikája is két nyelvből való vegyület volna, Európában nincs. Az angolban nagyon sok a franczia szó; de nyelvtana germán. A magyarban is — hogy más nyelvcsaládból való példát is fölhozzunk — szintén sok a török és a szláv elem: de a grammatikai vonatkozás kifejezői, a személy és névragok tiszta ugor elemek.

Hogy minő volt az indogermán ősnép typusa, azt nem lehet biztossággal meghatározni: legvalóbbszínű, hogy azon népeknél található meg leginkább az őstypus, a melyek legkevésbé vegyültek idegen, nem indogermán elemekkel. Ilyenek a skandináv népek, melyek magas termetű, szőke, kékszemű fajt alkotnak. Több nyelvtudós az indogermán nyelvek tökéletes szerkezetéből az ősnép magasabb szellemi tehetségére akart következtetni. Schrader ezt egész tévesnek tartja, mert az indogermán nyelvek alaki tökéletessége más nyelvekkel szemben igen relativ valami: így például a magyarban a névragozás, (mely szerint a főnévhez először a többes *k*-rag, azután a többi viszonyrag járul, például *ház, házak, házakban*) sokkal logikusabb, mint az indogermán nyelvek ragozása. Így tehát nem marad más eszköz az indogermán őś-állapotok kikutatására, mint az ide tartozó nyelvek szókincse. Itt is azonban a szókincsből való következtetéseknél mindenekelőtt egy rendkívül fontos módszertani elvet mond ki Schrader: valamely szó egyezésének hiányából a mai nyelvekben nem lehet arra következtetni, hogy az illető tárgyat nem ismerték az őskorban: hisz a szó azóta elveszhetett. Ha azonban egész osztályok, egész fogalmi kategóriák nevei hiányoznak, illetőleg nem egyeznek az indogermán nyelvekben, az már inkább enged arra következtetni, hogy az ez osztályba tartozó tárgyakat vagy állatokat az őskor nem ismerte. Így például

nincs halnév, mely egyeznék a különböző indogermán nyelvekben : a miből némi valószínűséggel következtethetni, hogy az ő indogermánok nem ismerték a halászatot (mert valószínűtlen, hogy a halnevek *mind* kivesztek volna). A virágokat se ápolta még az ősnép, a mint ezt a közös virág elnevezések hiánya mutatja ; az indogermán nép legrégibb írott maradványa, az ind *Véda* se emlit egyes virágneveket. A nyelvtudomány egymaga többnyire nem elegendő arra, hogy biztos megállapodásokra jussunk : ehhez az archæologia vagy a történet támogatása is kell. Hogy az indogermánok elválásuk előtt házakban laktak, azt abból látjuk, hogy a ház neve a főnyelvekben egyezik : ugyanis a latin *domus*, a görög *domos*, a szanszkrit *doma* a szláv *domu* közös ős-szóra mutat ; de hogy minők voltak-e házak, csak a történettudós mondhatja meg.

Schrader az ekkép megállapított módszerrel először is a fémek szerepét vizsgálja az indogermánok történetében.

Kétségtelen, hogy a fémek ismerete nagy forduló pontot képez az emberiség történetében ; az ércz nyílú és vaskardu ember sokkal életrevalóbb, sokkal hatalmasabb a létért való küzdelemben, mint amaz, kinek fegyvere és baltája kőből való. Kemény munka várta az első letelepedőket. Megélni a történelem előtti Európában a természeti viszonyok mostohaságánál fogva különben is nehezebb volt, mint ma. Sűrű, véghetetlennek látszó rengeteg borította Közép-Európát. Az őserdőn át féktelenül zajongtak a folyamok, majd zuhanó gyorsasággal, majd posványos lassúsággal : *aut silvis horrida, aut paludibus foeda* vagy félelmetes az erdők vagy rút a mocsarak miatt, mondja Tacitus, ki minden borzasztó dologra a legrövidebb kifejezést megtalálja. De Olaszországnak se volt ebben az őskorban az a természete, melyet annyira szeretünk és bámulunk. A Közép-tengert meg nem övezi az az örökké zöld vegetatió, mely ma sajátos jellegét adja a déli vidéknek : a hasznos olajfa, a tüzes venyige, a koronázó babér és a boldogító myrtus még nem virít itt, narancs nem pirúl zöld lombjai közt : komoly tölgyfa-erdők és mela fenyvesek borítják el a klasszikus helyeket és csak a meleg, lágy fuvallom, mely az örökké kék égből jő, vall Mignon Olaszországra.

Minő fémeket ismertek ezek az őslakók, kiknek még mind e természeti akadályokkal s ma már kiszorúlt állatne-

mekkel kellett küzdeniök a megélhetésért? Az arany, a mely a folyók fővényében föl-fölszáll és a hegyek ereiben, mint színarany el van temetve, a sokat dicsőített és sokat gáncsolt, de mindamellett általánosan óhajtott aranynak már a történelem előtti idők rendkívül nagy értéket tulajdonítottak. A történet hajnalában már ismerik s fölhasználják Egyiptomban az aranyat, melyet *nubnak* neveznek, a honnan *Nubia* is nevét vette. Az arany a görögökhöz a semiek révén jutott, a mint ezt az arany görög neve is mutatja: *krüszos* = héberül *châruz*. A phoenecziaiak nyitották meg az első aranybányát Görögországban. De nem csak délről, hanem keletről is kaptak a görögök aranyat. Már Herodot (600 évvel Krisztus előtt) beszéli, hogy a Fekete tengertől éjszak-keletre a föld nyolcz hónapig befagy és a levegő «tollakkal» (hóval) telik meg. Erre egy rengeteg hegység van (az Ural), a melyen túl az aranyörző griffmadarak találhatók. Itt laktak tudniillik a török-tatár népek, kik már régóta ismerik az aranyat és az aranyos Altai hegység után *altunnak* nevezték. Az Altai vidékén még ma is találnak régi csüd sírokból arany és ezüst szerszámokat, melyeken a Herodotus említette griffmadár képe látható. Az arany latin neve *aurum* ismeretlen eredetű, valószínűleg Olaszországban keletkezett; a legrégibb bevándorlók még nem ismerték, a Pöbeli czölöp-építésekben nem találtak aranyat. A latin elnevezés azután tovább terjedt a kelta, albán, litván és ó-izlandi nyelvekbe. A magyarok az arany szót úgy látszik a perzsáktól vették, kik még a történelem előtti vándorlásuk alkalmával ismerkedtek meg az Oxus vidékén az aranynyal. (Perzsa *zar* átment a votják nyelvbe: *zarni*. A magyarban a szókezdő *z* a *zar* szóból elesett, tán mert a nevelő *z*-jének tartották).

Az ezüst a kulturtörténelemben az arany után lép föl úgy, hogy gyakran «fehér aranynak» nevezik. Az indogermánok elválásuk előtt nem ismerték. Úgy látszik Armeniából volt elterjedésének főcentruma: meglehet, hogy a german *silber*, *silubr* az Alubé, Salubé Fekete tenger melléki várostól kapta nevét. A magyar *ezüst* szó eddig nincs megfejtve.

A legrégibb fém a réz; az ősi indogermánok ismerték a mint szanszkrit *ayas* és latin *acs* közös eredetű neve mutatja. Föltűnő vörös színe, valamint gyakorta vegyületlen előfordulta egyaránt fölkelte a primitív népek figyelmét. Midőn

Amerikát fölfedezték, a benlakó indiánok már rézfegyverekkel jártak. Az indogermánok elválásuk előtt meg nem kovácsolták a rezet, melynek tehát nincs kulturtörténeti fontossága.

Mindezek alapján megírhatjuk az ős indogermán kultúra képét. Oly nép, mely nem ismeri a fémeket, bizonyára még a műveltség legalacsonyabb fokán áll; s ilyen népnek kell az indogermán ősnépet is képzelnünk. A svájcezi czölöp-építések szerzőit eddig nem indogermánoknak tartották, mert jó részben csak kőszerszámokkal bírtak. Az új kutatások alapján azonban e czölöplakókban is indogermánokra ismerünk. Mindinkább kiderül, hogy az a fölfogás, mely ez ősnépben államalkotó, fémkovácsoló, tiszta erkölcsű népet látott, tudományos babona volt. Még a legműveltebb indogermán népeknél is megtaláljuk régibb történetükben az ősi vadság nyomait. Ott van a görögöknél Homer Achillese, ki nemes ellenségének holt testét a porban meghurczolva, Patroklus sírján tizenkét trójait leöl, ott a nők elárúsítása, a rabszolgák elrablása, ott van a szemétdomb a homerosi királyi palota előtt, mint a régi barbárság nyomai.

Schrader az ősműveltség rajzában először az állattenyésztést vizsgálja. A ki ma belép egy parasztház udvarába és szemügyre veszi a víg életet, mely itt eléje tárul: a mint a büszke ló zabolát tétet szájába, a mint a tehén nyugodtan túri, hogy megfejjik, a mint a gyapjas juhnyáj kivonúl a kapun a hű kutya őrizete alatt, mely farkát csóválva urához simúl, a ki mind ezt látja, annak az ember és az állat szíves viszonya oly természetesnek látszik, hogy alig hiheti el, hogy ez nem mindig így volt.

A legnagyobb vívmány az emberiség őstörténetében kétségkívül a tűz föltalálása volt. Érdemre nézve mindjárt utána sorakozhatik az az ismeretlen nép, a mely az erdő vad állatait szolgálivá tette. Azok az őslakók, kik déli-Franciaország és Belgiumban a mammut és a szarvorrúval egykorban éltek és már agyagedényeket használtak, még nem ismertek háziállatokat. Dánia őslakói a «kjökkenmöddinge» (konyha-hulladékok) tanúsága szerint ismertek már a kutyát. Úgy látszik, hogy a Nil és a Tigris parvidékének ős lakosai már állatokat tenyésztettek; sőt a semiták szétágazásuk előtt is már szolgaságba ejtették a tevét, a juhót, a harmot és a kutyát. Az indogermán ősnép is már állattenyésztő volt s így tehát

fölülmulták Éjszak-Amerika indiánjait, kik a tág prairieken bivalyt vadásznak. A marha képezte az ős indogermánok fővagyonát: a király neve a *Védák*ban annyit tesz, mint tehenek után törekedni. A lovat még nem ülték, ámbár ismerték; a szárnyas házi állatok egészen ismeretlenek voltak.

Az őskor földművelése a lehető legprimitívebb volt.

A kemény inség, a kérlelhetetlen harcz az életért nyomta a felvad nomád kezébe az ekét. Egy ellenséges nép, egy kiáradt folyó vagy áthatolhatatlan erdő hosszabb időzésre kényszeríti; a vadászat már nem ad új zsákmányt, a gulya kidől s így a mezők művelésére kényszerül.

Ételül a háziállatok szolgáltak; kenyér és só még ismeretlen, valamint a vaj is. Az ősnép vallása természeti erők istenítéséből áll. Főistenség a ragyogó égbolt (a görögöknél Zeus). «Zeus esik» mondták a görögök. A latinban is még megvan a Jupiter szónak ez eredeti értelme: égbolt. «Manet sub *Jove frigido* venator» mondja Horatius egyik leghíresebb ódájában. Nagy lelkesedéssel éneklik meg az ind *Védák* a hajnalt: nomádnép, melynek gunyhóit félelmetes éjjel ragadozó állatok fenyegető ordítással környékezik, bizonyára mindig nagy fogékonyságot fog mutatni a hajnal hasadása iránt. «Keletről — így ír a *Véda* egy helyütt — keletről felénk ragyog a hajadon (a hajnal), befogja a vörös barmok (felhők) hosszú sorát, már hajnalodik, győzött a világosság!»

A napot és a holdat férj és feleségnek képzeltek, kik rossz házasságban élnek, mert a mint az egyik megjelenik, eltűnik a másik. Egy régi napmythost maradt fönna Phædra és Hyppolit mondában is, melyet Euripides és Racine tett halhatatlanná. Hyppolitot, Theseus fiát — így beszéli a monda — megszereti mostoha anyja Phædra. Hyppolyt azonban nem hallgat Phædra szerelmi vallomásaira, miért is Phædra rágalmazza Theseus előtt, mire Poseidon a tenger istene megsemmisíti a szerencsétlen Hyppolitot. Hyppolit «a föloldódott lovakkal bíró», kétségtelenül a napisten egyik mellekneve, kit még a görögök is napszekezen ülve, lovakat hajtva képzeltek. Nem hiába mondja a mythosz, hogy Poseidon fia: a napisten is Homeros szerint a tengerből kél és a tengerbe nyugszik. Phædra (= a fenyő) pedig a hold, hisz a hold latin neve *luna*, *lucna* is fénylőt jelent. Így tehát Poseidon, a tenger, minden este eltünteti Hyppolit-Napistent, a

fénylő hold, Phædra elől. Az indogermán ösvallásnak azonban sötét vonásai is vannak: az áldozatok közt, melyekkel az isteneket ki akarják engesztelni, emberáldozatok is vannak. Németországban több száz évvel a keresztyén vallás behozatala után is hoztak még emberáldozatokat, a görög mondák tele vannak ezzel a szokással és Rómában is emlékeztek még az őskor ez irtózatosszertartására.

Schrader utolsó fejezetében azzal a fontos, de még mindig homályos kérdéssel foglalkozik: honnan jöttek az indogermánok? Eddig általánosan elfogadták azt a nézetet, hogy Közép-Ázsiából, mely a vallási hagyományok szerint az emberiség bölcseje is volt. Ha azonban közelebbről megvizsgáljuk az erre vonatkozó adatokat, átlátjuk, hogy ezt a föladatot nem lehet oly biztossággal eldönteni, a mint ez eddig történt. Biztossággal csak azt mondhatjuk, hogy a mai európai indogermánok egykor éjszaki Európában, az ázsiaiak a Jaxartes partján laktak egy időben. Hogy az európaiak Ázsiából vagy az ázsiaiak Európából jöttek-e, azt nem tudjuk. A nyelvtudomány ezt nem is bírja eldönteni: csak arra tanít bennünket, hogy az indogermán őshaza éjszak felé volt, mert a jeget és havat jelentő szók egyeznek a legtöbb indogermán nyelvben. Bizonyos, hogy az őshazában is nagy területet foglaltak el, mert mai napság is egy nomád-család Közép-Ázsiában 300 márhára szorúl, melyek legelője egy hatod mérföldre terjed, úgy hogy 10,000 főből álló törzs már 200—300 mérföldre terjeszkedik.

Az indogermán ős-kultúra, a mint azt a nyelvtudomány segítségével kideríthetni, a legfontosabb pontokban megfelel azon műveltségi állapotnak, melyet a svajezi kőkorszakbeli cölölepítőknel kimutathatunk.

Minden adatot megfontolva, úgy találja Schrader, hogy az európai hypothesis, azaz azon fölfogás, mely szerint az indogermán népek eredete a mi világrészünkben található, leginkább felel meg a tényeknek.

rf.

É R T E S I T Ő.

Komjáthy Benedek. Epistolae Pauli lingua hungarica donatae. Az Zenth Paal leveley magyar nyelven. Krakkó, 1533. — A Magyar Tudományos Akadémia kiadása, Buda-Pest 1883. Franklin-Társulat.

A Magyar Tudományos Akadémia 1838-ban kezdette meg a *Régi Magyar Nyelvmélekek* kiadását, melyekből 1848-ig negyedfél kötet jelent meg. A negyedik kötet második fele (Winkler-codex) 1847-től kezdve kinyomva hevert s hever máig, az ötvenes évek folytán czímlap, előszó és szótár híján szintén kinyomatott ötödik kötettel együtt, mely a Jordánszky-codexet foglalja magába.

A beállott húsz évi szünet (1848—1868), melyet Toldy Ferencznek időközönként megjelent nyelvmélek-kiadásai szakítottak meg, középiskolai oktatásunknak az alkotmány helyreállításával kezdődött újra éledésekor, nagy mulasztásunk hosszú árnyéka gyanánt állott nyelvtudományi s történeti irodalmunk mögött. Mátyás Flórián nyelvtörténeti dolgozatai, ha kellő pártolásban nem részesülnek is, keltegették a szűnnyadozó érdeklődést. Alig elkezdett szótárának pár füzete elég volt arra, hogy mindenkit meggyőzzön codexeink s régi irodalmunk ismeretének szükségéről. A *Nyelvmélekek* kiadásának folytatására irányzott törekvés, jó ideig csak a kinyomva lappangó másfél kötet íveinek fölkeresésében fáradozott. E közben, a sürgető szükség egyre jobban érlelte a *Nyelvmélektár* megindításának tervét, mely a *Költők tárá*nak Toldy által már régebben ápolgatott eszméjével s a *Nyelvőr* tervezésével, mondhatni egy időben került részint a nyelvtudományi bizottságból, részint magából az első osztályból az Akadémia elé 1872-ben.

Csengery emlékét illeti a hála azért, hogy teljes mértékben fölfogta az osztály és bizottság intencióit s pártját fogta a három irányban indult tervezgetésnek, melyhez csakhamar a nyelvtörténeti szótár előkészületei járultak. A megtett előterjesztések elfogadtattak. Csupán a *Költők tára* nem nyílt meg azonnal s maradt zárva pár évig, még Toldy halála után is. A *Nyelvőr* él és uralkodik, ha olykor kissé hatalmasul is. A *Nyelvmélektár* lassanként majd csak kitárja már azt a 3—4 codexet is, a mi még hátra van s itt az ideje, hogy nyomban kövessék ezeket legrégibb, egyetlen vagy csak kevés számú példányban fönmaradt magyar szövegű nyomtatványaink, —

a mennyire lehet az eredetiek külső kiállítását is föltüntetve, tartalmukat pedig betűről betűre híven közölve. Ezt kívánja tőlünk az általános tudományos szemponton kívül a bibliographiai, nemzeti irodalom- s műtörténeti és nyelvtudományi érdek, mely eme legtöbbek által csak hírből ismert nemzeti ereklyékhez fűződik.

A külföldi irodalmak költséges hasonmásokkal üznek fényt s pompát. Nálunk erre talán csak később lesz jó idő: az azonban szintén szükséges, hogy a mi van, hozzáférhetőbbé legyen; a miből csak egy két példány maradt reánk, biztosíttassék az elkallódás ellen, hogy a múltat ismerhessük, tanulhassuk, a jelennel összeköthessük, a nemzeti irodalom sok ízben részben megszakadozott s elhomályosult hagyományait fölújítsuk, mert az irodalomról is el lehet mondani, hogy

Ha múltjához érzéketlen,
Szebb jövőre érdemetlen.

Az akadémia ez irányban is eleget akar tenni kötelességének. Mintha csak az újabb meg újabb, egymást fölülmulni igyekvő alapítványok s adományok arányában fokozódnék munkássága; a nyelv- és szép-tudományok terén is minden követ megmozdít, hogy mi volt, újra legyen s a mi még nincs, létre jőjön.

Legújabb vállalatával, melyet a *Régi Magyar Könyvtár* új kiadásának lehet majdan neveznünk, nem épen töretlen úton indul. Kazinczy már 1808-ban kezdett ilyesmit, mikor *Magyar Régiségek és Ritkaságok* első kötetében közre bocsátotta Sylvesternek *Grammatica hungaro-latínáját* s Dévay *Orthographia ungaricáját*, «hogy mint írja — a mit tőlünk az idők mostohasága megirigylett, másod ízben bírassuk.» — A másik kezdemény Nagy Lajos és Simén Domokos tanároké volt, kik *Unitárius írók a XVI. századból* című vállalatok első kötetében «Az váradi disputatiók, 1569 esztendőben» adták ki 1870-ben. E két első kötet egyikének sem lett másodika.

Az akadémia, a ma legrégibbnek ismert tisztán magyar szövegű nyomtatványnyal, Szent Pál leveleinek, Komjáthy Benedek által készült s özvegy Perényi Gáborné — Frangepán Katalin költségén Krakkóban 1533-ban megjelent fordításával kezdi meg a sort. A kiadáshoz használt erős és szép, merített papír jól illik a régi szöveg minden betűjét mai ízléssel visszatükröző nyomáshoz. A képek, kezdő betűk és díszek híven vannak utánozva. A pergamentpapír horíték első lapján a címlap van ismételve Magyar-, Cseh- és Dalmátország combinált czímerével; hátsó lapján a könyv végén álló ős Perényi czímer látható. A könyv kis 8-adrétben 491 lapra

terjed, melyből az eredeti kiadás 472 lapot tölt be, a többit könyvre, fordítóra, kiadóra stb. vonatkozó jegyzetek foglalják el.

Vietoris krakkói könyvnyomtatónak, a könyv elején és végén olvasható rövid latin ajánlásai is nevezetes vonásokkal járulnak a magyar műveltség történetének képéhez a XVI. század első feléből: Komjáthynak majd egy ívre terjedő magyar ajánlása pedig, becsesenél becsesebb adatokkal ismertet meg bennünket úgy saját életét, működését, mint Perényiné műveltségét sőt tudományosságát illetőleg. A mit Vietoris mond Perényiné fényes udvaráról, hogy az inkább tudományos iskolának, mint udvarnak látszik; igazolja és kiegészíti Komjáthy, kinek naiv előadása közben szinte növendéke. Perényi János tanuló társainak képzeljük magunkat. A ki netalán olyat gondolna, mintha az ő könyve előtt magyar nyelven nyomtatott könyv sem lett volna a világon, s őseink mitsem olvastak volna: szelíd feddődéséből megtudja az ellenkezőt, midőn olvasóit szent Pál epistoláinak magyar nyelven való szorgalmatos olvasására buzdítja, kikből remínli, hogy nem kevés hasznót vehetnek, ha olyan nagy szeretettel olvassák és kezekben forgatják, mint egyéb használatlan és haszonnálkül való írásokat.

Komjáthy nyelve ez ajánlásban és az egyes levelek előtt álló bevezetésekben elég sima és folyékony, míg az epistolák fordítása közben minduntalan két, három hason értelmű szó összehalmozásával mintegy szándékosan teszi nehézkessé, darabossá. Azonban, ha ez fárasztó is a régi és új könyvet egyaránt csak lapozni szerető könyvedvelőnek, még annak szeme is lehetetlen, hogy meg ne akadjon eme szókincs egymást magyarázó gazdagságán, melyben egy-egy régi, talán soha nem hallott magyar szó jelentését, ma is kelendő kifejezés teszi nyomban érthetővé, mint például: *úgy han-salódom én = úgy vírok én bajt, ábráz = kép, buja kipen = szertelenül, ihlis = lélek, bácsáidot = atyádjait, úköd = szép anyád, viszszáltatás = ellenző mondas, kisálkodás = álnokság, tetteses — csalárd stb.*

Szóval, ennek a legrégebb magyar könyvnek sokkal nagyobb értéke van, mint hogy épen csak curiosumnak lehessen tekinteni. Midőn ezt ma, első megjelenése után épen negyedfélszáz év múlva ismét kezünkbe vehetjük, lehetetlen nem éreznünk, hogy nemzeti kulturánknak régisége jövőnknek a záloga s meg nem becsülünk a mink van. Ha nem elégszünk meg azzal, hogy az ősi családi kincsek inventáriumra meglegyen, hanem azokat magokat is megbecsüljük, mintáik szerint újakat is készítettünk: régi magyar könyv-

tárunkra nézve se érzük be Szabó Károly halhatatlan érdemű munkájával, hanem a mit eredeti alakjában már mindnyájan nem bírhatunk, legalább hű másolatban őrizzük meg s juttassuk az utókorra.

Senki sem vetheti többé okúl, hogy az avas régiséget kézbe venni és forgatni kellemetlen. A kiállítás oly díszes, hogy Bethlen Kata példáját követve, akár hölgyeink is könyvtárt gyűjthetnének a most újonnan egymásután megjelenendő kötetekből.

A könyvhöz Szilády Áron, az akadémia irodalomtörténeti bizottságának előadója és szerkesztője érdekes irodalomtörténeti és könyvészeti jegyzeteket csatolt, a melyek újabb bizonyítékai széles körű bűvárkodásának és kritikai szellemének.

—g.

Lalla Roukh, keleti rege; írta Moore Tamás. Angolból fordította Lőrinczi Lehr Zsigmond. Kiadja a Kisfaludy-Társaság, Buda-Pest. Franklin-Társulat 1883.

Az ízlés azon iránya, mely Mooret a *Lalla Roukh* írására ösztönözte, ma már nem létezik többé, de a költemény értékét nem csorbította a divatok mulandósága oly nagy mértékben, mint azt a kritikusok támadásai elhitetni szeretnék. A magyar közönség már ismerte, és ha nem csalódunk, szerette is egyik részét, melyet Szász Károly fordított és midőn most az egészet olvashatja egy fogékony és gondos író hagyatékából kiadott fordításban, óhajtjuk, hogy ne zavartassa magát élvezetében még nagy tekintélyek által sem. Igaz, hogy nem *Lalla Roukh*nak köszöni Moore nagy hírnevét. Szívének és tehetségének legdicsőbb emlékei az ir dalok, melyek remek dallamokban fenkölt érzésekről zengenek. Nem bírjuk festeni a dallamok hatását, ám a beléjük öntött érzéseket talán a leghívebben e sorok jellemzik, melyek a költő szerencsétlen hazájához vannak intézve: «Ha mindaz volnál, a minek látni szeretnélek, nagy dicső és szabad, első virága a földnek és első drágaköve a tengernek, büszkébben köszöntenélek és derültebb arcczal, de hajh! szeretnélek-e mélyebben, mint most?» Mindez szép, nagy, a maga nemében tökéletes, de vajon nem lehet e szép az is, a mi nem épen tökéletes? Természetesnek fog látszani e kérdés, ha meggondoljuk, hogy miként ítél *Lalla Roukh*ról oly kiváló író, mint Taine, magyarul is megjelent irodalomtörténetében.

Ez ítélet az angol romanticismus keleti irányáról adott álta-

lános jellemzésbe van foglalva. A keleti iskola művei oly benyomást tesznek reá, mint egy fényes operai előadás. «Szép látvány!» — így kiált föl — «kimenetkor a szemünk káprázik, el vagyunk kábulva, összeroskadunk a pompának ez áradatja alatt, hanem haza térve azt kérjük, hogy mit tanultunk, mit éreztünk, ha egyáltalán éreztünk valamit. Végre is csak díszleteket és jelenetezést láttunk, az érzések csináltak, a szerzők csupán ügyes emberek, vezérkönyvecskék és festett vásznak kézművesei, tehetségök van és nem lángeszök, eszméiket nem szívökből merítik, hanem fejökből. Ily benyomást tesznek *Lalla Roukh, Thalaba, Roderik, Kehama* és több efféle költemény. Nagy díszítő gépek a legújabb divat szerint készülvén. Mindent összevéve jobb szeretem látni a keletet a kelet, mint Anglia keletijeinél, inkább Vjászanál vagy Firduzinál, mint Southeynél és Moorenál; költeményeik hiában leírók vagy történetiek, nem versenyezhetnek a forrásokkal, melyeket a jegyzetekben idézni el nem mulasztanak.» Ennyit Taineből. Őszinték e benyomások és szerencsésen vannak kifejezve, ha fölteszszük, a mi igen valószínű, hogy Taine kénytelen volt egymásután elolvasni a *Lalla Roukh*hoz hasonló költeményeket, melyek túl vannak terhelve kelet ragyogó színeivel. Bántja a szemet, ha egy egész fényárt szemlél huzamosan, de miért ne nézhetné annak egyes töredékeit nyugtalanító érzések nélkül? Ezt csak mellékesen említjük, mert tudjuk, hogy Taine ítéletének legfőbb indokai komolyabb természetiek, ő nem pusztán kritikus, hanem kiválóan történetíró és philosoph. A korszakok vezéreszméinek fejlődését kutatja és fölűnteti, hogy mint tükröződnek ez eszmék az illető korszak irodalmában. Rokonszenve azon írókat illeti, kik ez eszméket fejlődésök tetőpontján tűntetik föl; mostohábban bánik a kezdemény, a tapogatózás idejének képviselőivel. A ragyogó stylistá szeszélyei, a dogmaticus egyoldalúsága csorbítják æsthetikai analýsének hűségét és teljességét. Ridegen követeli, hogy a költők csak saját koruk és hazájok érzeit és viszonyait rajzolják, mert hiába versenyeznek az utazókkal és történetírókkal. Ily elmélet korlátozni kívánja a phantasia szabadságát s mint minden hasonló kísérlet egyszerűen mellőztetik a költői gyakorlat által. Igaz, hogy a költőnek nagy erőt ad az, ha hazája és kora határai közt marad, de ha viszhangra találnak lelkében távoli korok és tartományok szokásai meg szenvedélyei, vajon ki parancsolhatja neki, hogy phantasiáját fékezze és érzeit ne fejezze ki? Nem árt, ha versenyez az utazóval vagy a történetíróval, a fő dolog az, hogy az idegen viszonyok iránt képes legyen lekötni rokonszenvünket. Különben Moore nem akart versenyezni az utazókkal, csak mint

lelkiismeretes művész tanulmányozta a keletről szóló könyveket, hogy rajza minél hívebb legyen. Korának hangulata és ir természetének rokon elemei ragadták képzeletét a keletfelé, melynek tájait, mondaút, történelmét, fölfogását oly dallamos versekben festette. Művének vannak részei, melyek hidegen hagynak, de egészben véve képei, leírásai és hangulatai édes melancholiába ringatnak, mely vágyódásnak látszik egy a mienknél talán nem boldogabb, de ragyogóbb és regényesebb világ után. Ily benyomást nem keltenek a festett vásznak kézművesei, sem ama tehetségek, melyek nem szívökből, hanem csak fejökből merítik eszméiket. Ha Moore műve valóban egy operai előadás hatásút teszi az olvasóra, akkor oly opera előadására kell gondolnunk, melynek művészi becse van, nem díszletei, nem is szövege, hanem főleg zenéje miatt, mely hangulatokkal gazdagítja lelkünket. De kiválóan lyrai szépségein kívül vannak *Lalla Roukh*nak másnemű jelességei is, miről egy futólagos áttekintés is meggyőzhet. A költemény nem egységes elbeszélés, hanem négy nagyobb költeményből álló gyűjtemény. Mind a négyet egy keleti költő mondja el; ez által van indokolva a keleti színezetnek néhol igen is bő használata. Az első költemény, a *Khorassani fátyolos próféta*, társai közül a legkeletibb. Hőse Mokanna, egy álpróféta, ki ezüst fátyolt visel, hogy förtelmes arczat elrejtse. Háremébe a legszebb nőt és táborába a legkitünőbb vitézeket csalja. Amazok közül a legszebb Zelika, ezek közül a legvitézebb Azim, kik hajdan szerették egymást. De Zelika Azimnak halálhírét hallotta, mire értelme elhomályosult és a Mokanna által keltett fanatizmustól elbódíttatva annak háremébe lépett, hol égi üdvét kiérdemelni reménylette. Mokanna fölhasználva bódultságát, kegyencznővé alacsonyítá, de a boldogtalan meglátva Azimot, kit Mokanna a hárembe küld, hogy ennek csábjai által az ifjút annál erősebben magához lánczolja, fölcsudik mámorából, belátja, hogy egy csaló áldozata lett s fölfed mindent Azimnak, ki boszút esküdve, a khalifa táborába szökik. A khalifa győz, Mokanna megöli magát, Zelika felölti az ezüst fátyolt és így megy a diadalmas sereg elé, melynek sorából Azim kitör, hogy megölje az ezüsthátol viselőjét. Szörnyű tévedése megtöri és élete végéig vezekel Zelika sírjánál. Mint látjuk itt minden keleti, de úgy érezzük, hogy idegenszerű is. Egy tiszta keblű nő, kit a vallási vakbuzgóság egy csaló karjaiba ragad, igen szálnalmas lény, de nem érezhetünk iránta mélyebb rokonszenvet, mert oly szenvedélynek áldozata, mely egészen kívül esik érzéseink és fölfogásunk körén. Azért e költemény inkább részleteiben szép, mint egészben véve. Kitünő a próféta által keltett fanatizmus rajza, de

legszebb az a részlet, mely Azim küzdelmét festi a hárem csábjai ellen. E gondolatból merít erőt a küzdelemre :

«A földön itt arasznnyi tért nyerünk,
Idő vadonján kis folt életünk,
Két óceán közt keskeny földszoros,
Melyet jövő s múlt kettős árja mos :
Mért hagyni hát pusztán e kis helyet,
Ha büszke templom állhat a felett,
A név-dicsőség, e megszentelő,
Hová a jobb szív megnyugodni jó ?»

A következő költeményt, *A paradicsom és a Perit* a gyöngéd és festői phantasia remekének nevezhetjük. Csak nem kell drámai összeütközéseket keresnünk egy igénytelen regében, melynek eseményei csupán egyes eszméknek jelképei. Fő eszméje az, hogy az égiek bármint szeretik a szabadságért ontott vért vagy az önfeláldozó szerelem végsóhaját, mindennél többre becsülik a bűnbánó könnyét. Jól illik az ír költőhöz, hogy a szabadsághősök apotheosisát is fölvette regéjébe és ez mutatja, hogy műve nem pusztán a hideg képzelet szüleménye. Az ír szabadság fenkölt védőire kell gondolnunk, midőn olvassuk, hogy a hatalmas Mahmud hiába ajánl kegyelmet a csatásokon már egyedül maradt hindú vitéznek :

«Élj, szól Mahmud s oszd meg velem
Ezernyi diadaljelem !»
Hallgatva az ifjú vitéz
A vérpiros habokra néz
S testvéri hulláit mutatva,
Végső nyilát is kiragadja
S Mahmudnak választ adni kész.
Jól célozott bár, nem talál,
A hős bukik, a zsarnok áll !

Majdnem kizárólag hazafias érzései sugallották a következő költeményt, *A tűzínádókat*. Ebben a ghéberék, vagy tűzínádók harczát festi Irán mohamedán hitű hódítói ellen. A ghéberék vezére Háfed, kinek sziklalakához egy áruló vezérli az emirt. Háfed hősi halált hal és követi őt a halálba Hinda, az emir leánya, ki véletlenül jutott a harc helyére, hol Háfedben régi kedvesére ismert. Ez a költemény rövid tartalma, de Brandes nem alaptalanul jegyzi meg, «hogy az olvasó érdeklődése akkor kezd ébredni, midőn Irhont és az iреket ismeri föl a ghéberék idegenszerű ruházatában, . . . még Irán és Erin nevei is lassankint egygyé olvadnak az olvsók lelkében».

A költemény hősei is az író történet ismert alakjaihoz hasonlítanak. Háfed, kinek élete a szabadság és szerelem küzdelmei közt oszlik meg, nem más, mint Emmet Róbert, Moore barátja, ki az író szabadságért vérzett el és ki talán nem kerül a vérpadra, ha megkísérlett szökése előtt nem akart volna elbúcsúzni kedvesétől, Miss Currantól. A nő, kit e rajongó szerelem oly híressé tett, néhány évvel Emmet halála után idegen földön halt el bújában. Reá czéloz Moore a Hindát sirató versnek egyik szakaszában :

S Irán se feled — hősöd hona, bárha
Könyrt kémel a zsarnok szemeiben, —
Ama hős mellé szíve mélyibe zárva,
Az övével együtt neved őrzi hiven.

Még több ily alig leplezett czélzás fokozott érdeket kölcsönöz e magában véve is kitűnő költeménynek, kivált, a magyar olvasó előtt, kinek lelkében még sokáig visszhangzanak azon költemények, melyek a hazát sokkal különöb betűcserék segélyével éneklék meg, mint a minő Erint Iránra változtatta. De bármint szeretjük is e költeményt, nem lehetjük el Brandesnek, hogy a «tűzimádók» az egyetlen teljesen sikerült részlete *Lalla Roukhnak*. Hisz a következő s utolsó költemény, *A hárem fénye*, a maga nemében ép annyira sikerült. Itt az elbeszélő rész igen csekély. Nourmahal, a hárem fénye, elvesztvén a szultán kezét, egy búvésznőhöz folyamodik, ki varázslatot szerez lantjának, melynek égi zenéje által Nourmahal visszanyeri az elvesztett kegyet. Mindez csak ürügyet ad szebbnél szebb dalokra és leírásokra, melyek egy tündérvilágot varázsolnak eléink, hol sok a rózsza, vágy és gyönyör s hol a bűbárat igen mulandó.

Végül nem legkisebb szépsége költeményünknek maga a keret, mely a négy költeménynek külső egységet ad. Egy csinos költői adoma az, mely prózában van írva s azt beszéli el, hogy Aliris, az ifjú bokharai király eljegyezte Aurungzebe leányát Lalla Roukhot, kivel Kasmir völgyében akart először találkozni. Lalla Roukh elindul Delhiből és az úton egy Feramorz nevű lantos mulattatja, kinek művei és személye nagy rokonszenvet keltenek lelkében, de szerencsére elég korán kitudódik, hogy Feramorz nem más, mint maga Aliris. A lantos által elszavalt műveket már ismerjük, de ne felejtjük, hogy azokat rögtön egy hallásra megbírálja Lalla Roukh kamarása Fadladin, kiben mesteri torzképét mutatja be Moore a kritikuskok bizonyos fájának. «Fadladin mindenről ítelt egy cserkesz szempilla színezésétől a legmélyebb tudományos és irodalmi kérdéseket, a

rózsalevél-befőtt vegyítésétől a hősköltemény szerkezetéig», azon kívül igen loyális és vallásos férfiú volt. Nevetségesnek tartja a phantasiát, orthodox vallási szempontból bírál költeményeket s mint az életben, úgy kritikai munkássága közben is csak az elismert tekintélyek előtt hajol meg. A Fadladinok különösen a magazine-ok és rewiewk hazájában számosak, honnan gyakran kapunk oly bírálókat kiváló művekről is, melyekből ha levonjuk a gentleman spleenjét és erkölcsi prédikációit, alig marad még valami, mit méltó volna elolvasni. Különben másutt is vannak Fadladinok. Hányszor beszélnek nálunk is úgy a kritikusok, mint Fadladin, ki szemére veti Feramornznak, hogy verseiben nincs meg «Ferdnuzi folyó teljessége, sem Hafiz bája, sem Sadi sententiosus lassúsága». Szóval Fadladin kigúnyolása által arra int bennünket Moore, hogy becsljük meg az igazi tehetséget, hogy örüljünk annak, a mit nyújtani képes és ne rontsuk el a magunk és a költő kedvét túlfeszített követelések által, mert jól mondja a költő, hogy «csak több nemzedék szül egy geniust kinek szavai, mint ama hegyekre írt mondások örökké élnek, — de akadnak néhányan ép oly gyönyörködtetők, bár nem oly csodálatosak, ha nem is csillagok fejük fölött, legalább virágok lábunk előtt, melyeknek pillanatnyi illatát hálásan kell fölszívunk, a nélkül, hogy természetüket túlhaladó szépséget s tartamot követelnénk tőlök».

d.

*Legújabb politikai divat. Irta Timoleon. Buda-Pest, 1884. Zilahy.
Ára 80 kr.*

Röpirat, a mely három hét alatt három kiadást ért s több mint három ezer példányban elkelt hazánkban, hol az emberek hírlapnál alig olvasnak egyebet, mindenesetre oly tűnemény, a mely figyelmet érdemel. Igaz, hogy a röpirat kiindítása elég ügyes volt, a szerző álnév alatt jelent meg s még mindig le nem tette az álarczot, művének egyes részeit közöltetni tudta a lapok hasábjain, nem is hiányzott a gyanúsítás, hogy a kormány sugalmazta a szerzőt, sem a szenvedélyes és ügyetlen felelet. szóval megvolt mindaz, a mi fel tudja költöni a kíváncsiságot. De ez mind nem elégséges a siker magyarázatára, annál kevésbbé, mert az irány egyenetlen, a felfogás nagyon is felületes, a felhozott adatok részben pontatlanok, részben elavultak, szóval az egész oly vásári munka, minőt ügyes hírlapíró minden mélyebb tanulmány nélkül a legrövidebb idő alatt elkészíthet. De mindemellett mégis ily óriási siker! Ez csak úgy magyaráz-

ható, hogy a szerző oly hűrt pendített meg, mely a magyar közönség kebelében mindjárt viszhangra talál s oly hangon beszél, melytől lassanként elszoktunk, mely azonban mindig képes a nemzetet föllelkesíteni. Nincs benne mesterkélt taktika és opportunismus, hanem megvan a liberalismus, melynek eszméje mindig fel tudta melegíteni az olvasó közönség zömét, még jobban, mint a függetlenségé. Mind a kettő kezd ugyan kiszorúlni politikai életünkől, sőt szokásba jött a liberalismust, mely az egyéni szabadságra s természetes versenyre fekteti a fősúlyt, elavult elméletnek hirdetni s a német tanárok módjára az állam mindenhatóságát s gyámikodását előtérbe tolni, az angolokat és az amerikaiakat kigúnyolni, és a középkor institúcióinak megújításában s dicsőítésében, a főrendek és főpapok kultusában keresni az üdvösséget. Miként történhetett mind ez?

Midőn gróf Andrássy Bécsbe fölment külügyminiszternek, Horváth Boldizsár lemondott, Eötvös meghalt s Deák elbetegesedett, midőn a Deák-pártban külön pártocskák alakultak s a conservatívek és veszteglők súlya nőtt, midőn az egyik miniszter vezérelvének vallotta, hogy kinek van ideje, van élete s a másik nem merete többé a többséget vezetni, hanem a párttól kérte s a pénzügyi bizottságtól el is fogadta az irányadást, akkor a Deák-pártnak létjogosultsága megszűnt, mert eszméket nem képviselt többé s úmbár a házban többsége megmaradt, még sem tarthatta fönn magát. Szükséggé vált, hogy üdőbb vér által frissíttessék föl. A fusio megtörtént, Tisza kitűzte ugyan a szabadelvűség zászlaját, hanem azért mégis a taktikára helyezte a fősúlyt, de ezzel a Cislajtlániával szemben a megújított kiegyezésben alig aratott nagyobb sikert s nem sokára azután kénytelen volt a bosnyák politikát a közvélemény ellenére az országgyűlésen keresztülerőszakolni s hogy ezeket tehesse, szoros fegyelmet behozni a pártba, mely az önérzetű férfiakat kingrasztotta belőle, mi által a conservatív elemek abban tekintélyesebbek lettek s a szabadelvűség ügye vesztett. De a kivált elemek is elmulasztották elv szerint új párttá alakúlni, mely habár a házban számra nézve a legesekélyebb, mégis az igazi szabadelvűség programjával a haladás zászlója alatt az ország rokonszenvére számolhatott volna. Ők inkább ellenzéki párttá csoportosultak, melynek alapelve a Tisza-gyűlölet s hol az igazi szabadelvűek ó-conservatívekkel, ultramontanokkal s veszteglőkkel csodálatosan egyesültek s ez által számra gyarapodtak ugyan a házban, de minden egyöntetűséget elvesztettek s negatív programjokkal mindamellett, hogy kitűnő férfiakat számítanak magok közt, lemondtak a jövőről, mert győzelem esetében is egyszerre szétmállának

s együtt nem maradhatnának; az egyik a másikat játszaná ki, mert ez nem párt, hanem coalitio, mely semmi szövetséget nem utasít vissza, még a sport világét, sőt azon német indigenákét sem, kik csak egy magyar szót tudtak megtanulni, a «nem»-et. A ki Tisza ellen szavaz, azt, mind barátnak fogadták s lapjok a főpapok és mágnások dicsőségét zengi, még akkor is, midőn litániájába Samassa mellé Kossuthot is felhívja: Ora pro nobis. Pedig ily módon nem lehet győzni, negatív program mellett nem lelkesül a nemzet.

Mi is ismerjük a különbséget a mi klerusunk és a francia s a német főpapok közt; örülünk, hogy érsekeink s püspökeink nagy urak tudnak lenni, hogy el nem különbözik magokat a nemzettől, hogy részt vesznek hazánk kulturális haladásában, hogy tudományt, művészetet kelvelnek, de nem szeretnék, ha a vezérszerep az ő kezükbe kerülne; elismerjük érdemeiket, de az első hely csak az etiquette szerint lehet az övék. A mágnásokat sem akarjuk megfosztani azon befolyásuktól, melyet a történelmi múlt s a nagy birtok nekik biztosítanak; örvendünk, hogy megmagyarosodtak, ámbar ez sem több, mint a legelső kötelesség el nem hanyagolása; nagy emberré tesszük mindegyikét, a ki közügyekkel is foglalkozik, nemcsak sporttal és kúrtyával, de vezetőikül őket sem fogadhatjuk el, erre csak a munka, a kitartás, a közigazgatási gyakorlat, a szélesebb eszmék jogosítanak fel, erre a középosztály van hivatva, nem a főrendek. Lehetnek s vannak közülök egyesek, kik a vezérségre is beváltak s beválnak, de ezek nézetünknek igazságát az által is beismerik, hogy a képviselőházban keresték helyöket. A főrendi ház sehol sem bírhat döntő befolyással, kormányt se nem alkothat, se nem bukthathat meg, ezt csak a képviselők tehetik, a törvény szerint is csak ők helyezhetik a minisztereket vád alá, a főrendek ítélnék felettök.

Ez eszmék az utolsó időkben lassanként kezdetek elhomályosodni s lábra kapott a főpapok és főurak kultusa, de ez is csak némely elterjedt lapban, nem a nemzetben. Timoleon kikelt e kultus ellen élesen, habár felületesen, s megpendítve azon hűrt, mely viszhangra talál, sikere által megmutatta, hogy a liberalismus eszméi nem avúltak el s élnek a nemzet zömében, várva a pártot, mely ezek zászlóját magasabbra emelje, s a nemzetet ismét a haladás útján előre vezesse.

Ez a röpirat érdeme, ez magyarázza meg sikerét.

PULSZKY FERENCZ.

Miket ne olvassunk? Irta Székely János. Kolozsvár, 1884. Stein János bizománya, ára 30 krajczár.

Mit olvassunk? mit ne olvassunk? Valóban korszakszerű kérdés. Nem tudom, hogyan «kiáltozhatott a bölcsesség az utcázakon» böles Salamon idejében: de annyi igaz, hogy most kiáltozik, hívogat és kínálkozik — ha nem a bölcsesség is, de annak valamilyen kereszülötte. Mint a divatcikk a kirakatokban, a piacon, a házalóknál: úgy özönlött el minden utat, tért és utcázát az olvasmányok ezer neme. A történetíró — mint egy angol fejtegeti — már idestova nem tudja, mit tegyen, hol keresse az igazit, az adatot, a jellemző vonásokat, — hogy halászsa ki az ellenesekből, fölcifrázottakból a való magvát. Oly iszonyú loma a múltnak és jelennek halmozódott össze s nehezkezik a vizsgálódó lelkére. A poézis élményeire vágó nem tudja, mihez nyúljon előbb és inkább a kis és nagy kötetek, az érdekesnél érdekesebb, izgató, csiklandozó regények, rajzok és effélék közül... Iszonyú a fogvasztás is. Nem is termelnének annyit «szorgalmas» fordítóink, ha rajtok veszne.

Az olvasás a bölcsőn túl azonnal kezdődik. Vannak még a mostanában igen komoly nevelési elvekkal foglalkozó francziáknak is olvasmányaik hat éves gyermekek stb. számára. Ki van találva, hogy tegyék izlelhetőkké az elvont igazságokat. És vannak mindenféle műnemek; a komolyabbak, keserűbbek czukrozva, vagy éppen czukorborítékba burkolva: utazások, történelmi művek, természettudományi dolgok minden módon regényesítve. De a mi még nagyobb dolog, regénybe van foglalva az élet minden bűne (erénye nem igen), minden ízléshez alkalmazva. Ki van találva a regény- és drámagyártás módja. Ez által minden angol regényíró évenként legalább egy pár három-kötetes regényt adhat ki, — a franczia író nem kevesebbet. Amott az alkotás többnyire ebben áll: a darab kezdetén egy gyilkosság, ezt kell kikeresni e három kötetten végig; itt egy csábítás, ezen kell rágódni, ennek ármányain kell tanulságot szerezni az utolsó lapig. Ez a keret; az anyagot és részleteket megadják a hirlapok cikkei, melyek pénztár-sikkasztásokról, hűtlen nőkről, kétnejű férfiakról, öngyilkos «gyermekifjak»-ról stb. stb. szólnak.

Tehát «termelni» könnyűvé lett. De a világ többre is ment: olvasni is könnyű. Föltalálták különböző módjait az olvasásnak. Van «futólagos olvasás» (az iskolákban németül: cursorisches Lesen) — van «lapozás» — «kereszt-olvasás» (a lap egyik felső szegletén kezdve átnézés az átellenes szegletig; diagonal olvasásnak nevezzük

az idegen szólások kedvelői számára), aztán kikezdésenkénti olvasás, és még több is lehet. Ily mesterséggel eszközölködik, hogy — mint személyes tapasztalásból tudom — van olyan 16 éves leányka (ily korában ment először színházba a belga király-leány!) ki már 300, mondj: háromszáz regényt és drámát elolvasott, pedig a divat adataihoz is alaposan értett s nem is a Szajna, vagy a Spree, vagy valahol a Duna partján növekedett, hanem az Alföld egyik délibábos városában, hol a könyvészet az őszegyszerűség állapotjában van. Ilyképen eshetik, hogy Jókai mellett Paul de Kocknak több olvasója van; hogy Arany és Kemény műveinek kevés kiadása jó létre, — hogy a kis öregek már 18—20 éves korukban elfásulnak, és mind az, a mit sok százan panaszkodnak minden lapon . . .

«Ki szabadít meg minket a halálnak testéből?» Ki mentheti meg az újabb nemzedéket a reá áradt bölcsesség, regény-bölcsesség sáska-csapásától? . . .

Ez a kérdés gyötri e szerény, de jó célzatú és lelkesen írt könyvecske szerzőjét is. Megérdemli, hogy meghallgassuk, mit beszél.

Kossuthon kezdli, ki a Petőfi-társasághoz írván, kifejezte a szépirodalom hanyatlása miatti aggodalmát; nemzeti érdeknek tartja «a jó ízlés és családias erények fentartását» a szépirodalom útján is, és ama «nemes erkölcsök fejlesztését, melyek az országok talpkövei»; ajánlja, hogy oly olvasmányoknak szerezzenek tért, «melyekre a nemzeti szellem, a jó ízlés s az erkölcsi érzék nyomják föl az impri-maturt».

De ily célzat nincs meg az írókban és kiadóknak. Az ő rúgójok az üzérkedés, melynek minden eszköz alkalmas, ha még oly tisztátalan is. Két áramlat, van: az érzék-csiklandó, ledér áramlat, mely nemtelen élvekre gerjeszt, — másik a naturalismus, mely az erkölcsi szemétdombról szedi tárgyait, alakjait . . . Óhajtható, hogy az olvasáshoz való kedv tisztáztassék, — a mi rossz, annak olvasásától elszoktassák a közönséget, tudatva vele: mi a tiszta s mi a tisztátalan. Óhajtható, hogy oda tudjanak az írók hatni, hogy az erkölcstelen művek olvasása megszégyenüléssel járjon, hogy «a szép kezeccskék ne tekintessenek többé szépeknak, ha magokat erkölcsi piszoklapok forgatásával megfertőztették».

Az író méltán kikel a közönség feledékenysége ellen, mely miatt Kossuth lelkes szavainak sem mutatkozott eredménye; sajnálattal említi, hogy az irodalomban inkább a nevek, mint a tények tesznek hatást. De ő mégis fölszólal; és helyesen, lelkesen, bár mindig szerényen.

Elmondja, mily rossz hatást tesz az alsóbb műveltségű osztályokra a rossz olvasmányok élvezete, (13—15. ll.), mit okoz az ifjúság testi-lelki egészségére, erőire nézve, elmondja ezt röviden, de tartalmasan (16—17. ll.) kivált a tanuló ifjúságra vonatkozólag; ügyesen idézve a nőket illetőleg Tompa verseiből egy talpra esett gúnyos részletet (19—20. ll.); majd a szegény családapák ily körülmények közt való szorongatott helyzetét, a leánykák és mamák «regényes» és a papa «prózai» voltát (21—24. ll.).

Részletesen szól az üzletről, melyet a névszerint megnevezett üzérek szintén megnevezett rossz művek terjesztésével folytatnak; — nevezzük meg mi is: Mehner, Milassin, Friebeisz, Lauffer stb. — a nők közül: Emilia, Scultéti Jozéfa, Kormányos Róza-féléket, kiket, mivel éppen nincs szerencsém munkálkodásukat ismerni, az író felelősségére említék föl.

Különösebb megrovással tiszteli meg Rocambole 76 kötetre menő regényt, — és elmondja, adattal kimutatja (27—29. ll.) mily elterjedtek a legaljasabb idegen művek még a szegény munkások között is, míg a hazai írók munkái nem terjedhetnek.

Javasolja Kossuth szerint ellenszerül, hogy társadalmi úton vigyük ki azt: «járjon tisztesség-vesztéssel, ha valaki olyasminek olvasásán kaphat, a mi a nemzeti érzülettel, a jó ízléssel, az erkölcsiséggel össze nem fér» . . . Ezt kivihetőnek tartja (31—32. ll.). Lelkesen, egy talpra esett adoma idézésével (33. l.), valódi mély erkölcsi érzéssel bizonyíttatja újra a dolog fontos voltát, annak eszközölhetőségét, hogy ez a méreg, ez az állam- és nemzetellenes bűnnel egy fontosságú bűn gátoltassék s a frivol íratok kipusztíttassanak. De a törvény, állam nem sokat tehet, tehát tegyenek lelkészek, tanítók, tanító-egyletek s kivált olvasó társulatok. Ha kitudnak tiltani egyes rossz irányú folyóíratot: miért nem rossz, erkölcstelen könyveket is? «Nem csak úgy kell jelen viszonyaink között áldozatot hozni nemzeti irodalmunknak, a közművelődés- és közerkölcsiségnek, hogy szerezzük meg azt, a mi jó, hanem úgy is, hogy pusztítsuk ki azt a mi rossz» stb. Megezáfol egy némely ellenvetést.

A fordításokról áttér az eredeti művekre. Érdekesen ismerteti (46—52. ll.) némely divatlapok «rózsaszín szalon»-ját (a borítékon folyó levelezések, kérdések, válaszok stb.); az ott előforduló kaczer, olykor szemérmetlen, de legtöbbször bárgyú és hülye módon naiv szólásokat és dolgokat, melyek komoly embernek talán még leverőbhek és bűmulatosabbak, mint magok a naturalista és vastagon rea-

lista művek . . . E 10—12. lapot nem fogja részvétlenül olvasni senki, ha ez ügylőz szíve-lelke van.

Azután elszámál egy csomót a «rossz könyvekből». Megnevezi a szerzőket és műveiket. Megnevez összesen 41 szerzőtől vagy kiadótól 164 munkát 725 kötetben. Természetes, hogy nem mind azt a mi van, — nem is mind egyenlő jogon. Nem foghatok a névsor bírálatahoz, mert a művek legnagyobb részét nem ismerem. De hiányait sejtem. Így Suenek *Kalandor és két szakál* című műve csakugyan nem piszkos olvasmány, mint ugyan annak *Jean Cavalierja* sem volna, ha az üzerek vállalkoztak volna e történelmi, komoly és jó irányú munka lefordítására. És hogy ez is az «index»-be iktatandó-e, előttem általában kérdés marad, — valamint az is, hogy ha Sue szenvedélyes, izgató darabjait (nem a valóban túlságosan realitikusokat értem) elítéljük: nem kell-e velők Braddon műveit, Jósika és Jókai némely darabjait is? . . . De az író mond valamit, mikor (67. l.) a sok rossz mű szerzőjének minden művét elítélhetőnek bizonyítja. «Lehet, hogy a csomó dudva és gaz között akad egy-egy megtűrhető szálvirág is; de nem ér rá az ember és nem is érdemli az időt és fáradságot, hogy körüle gazt szálanként kitépje. Inkább maradjon ott, mint a szűrös bogáncs és mérges dudvák közé, vagy a süppedékes, veszélyes helyre jutott virág, a melyet ott hagyunk, mert kerüljük veszélyes környezetét és mérges légkörét», stb.

Azt hiszem a hányat ki kellene az ő ítélete alól vennünk, ugyan annyit, vagy többet tudnánk oda tenni az el nem soroltakból, a magyar eredetiekből és a régiebb fordításokból (Törpe Péter, a német Lafontaine *Különcze* stb.). Tehát az író állítása lényegében megmarad és alapos. S valóban mutathatott volna is föl szerző egy oly zuglapot, mely finom velinen művelt, ifjú köröknek szánva, a legaljasabbul, a legvadabb cynismussal hirdeti Buda-Pesten a test emancipációját s valóságos bölcseلمي rendszert csinál gaz üzletéből. Ez aljas lap nevét azonban el kell hallgatnom. A szerkesztőségekhez megküldetett: azok ismerhetik. De vajon hányan szólaltak föl ellene?

A bírálat könnyű, kivált ma, midőn a sok mindenféle eszme, ötlet, elv, okos és oktalan szófia beszéd a demokratia és szabadsajtó czégére alatt egymást űzi a lapokban, röpiratokban, a hazában és a mostanában sokszor látogatott külföldön, — így a sophistikának aranykorát érzük, mint egykor Görögország Marathon és Salamis után Cheronea előtt.

A demokratia azt mondja: Micsoda? A nép teljes korú, a közönség kinőtt a gyámkodás alól. Tudja mit tesz. Mit akartok neki

mint gyermeknek szájába rágni, vagy tőle egyet s mást megvonni? Hát jó uraim az a Demos úr Athénben nem vette rossz néven, legalább nem követte meg érte Aristophanest, ha nagy bolondnak mondta, mint az a bellua multorum capitum sem: Horatiust. Bizony engedelmével a mai demos sem oly valaki, hogy rossz neven vehetné, ha éretlennek tekintik a jobbak és szája ízét nem kielégíteni, hanem javítani óhajtják. Ha pedig azt mondjátok, mit a városon elesett nők mondtak, ha falun ekklézsia-követésre szorították, «mindenki szabad a maga testével» (mily furcsa, hogy a Szent Simonismus a magyar pórok közt is mutatkozott) azt feleljük, hogy — nem! Ha a szót a legszabadabb Angolországban is megbüntetik, még a parlamenti szót is: annnyival inkább meglehet, meg is kell büntetni, legalább eltiltani a lenyomatott és közzétett szót, ha csábító és erkölcstelen.

A mi életünk lelki testi erőnktől, ez pedig tiszta erkölcsünktől függ. Azért énekelte Berzsenyi, a mit szavalgatunk, — azért emlegeti néhány jeles az országgyűlésen a családi élet tisztaságát.

De vannak üzérek, kiknek minden nyereség jó, — vannak a kik a magyar népet mint «vile corpus»-t úgy tekintik, úgy szípolozzák ki, nem gondolva elaljasodásával és vesztével sem, mintán vesztével ők úgy is hullaevő madarak módjára töltöznenek . . . Ez undok, gonosz néptől ered nagy részt ez az üzlet is. Ezek úgy érdekesek a szabadságra mint a — rókák és farkasok; ezek ellen mondja szerzőnk: «Videant consules» . . .

A bírálók ellene vethetik e kis könyvnek, hogy a bajt kifejti, de gyógymódját nem mondja el; mert az eltiltás vagy eltávolítás nem elég; a rossz helyét jóval kell pótolni. A munkának ez nem volt czélja. Ez a szépirodalom hazai coripheusainak dolga. Tanácskoztak már e felől eleget. Eredetit akartak íratni s kiadatni. Úgy látszik, ehhez még nincs elég munkás; valljuk meg, hogy egy-két írón kívül a többi nem ad olyat, mely a külföldieket pótolja. Azt hiszem, a közönségnek élvezetül, az íróknak tanulságul nem volna rossz az angolok jobb regényeit fordíttatni. Nem a mi szellemünkől egészen különböző szellemű *Bede Adámot* vagy: *Piros mint a rózsaféléket*, hanem például az előbbinek szerzőjétől *Romolat* vagy *Kingsleitől Hyppiát* vagy *Lever* igen élénk történelmi, néprajzi vonatkozású darabjait. Az üzérek erre azt felelik: Nem olvassák, nem veszik. De ha Dickensnek csak nem minden jobb művét olvassák magyarul sőt Disraeliét és sok másét is, miért ne ígérhetnének azoknak is közönséget? Én azt hiszem, nem szükséges, hogy a *Pesti Napló*, az *Egyetértés*, sőt a *Fürdőrosi Lapok* is nem igen válogatott francia regények-

kel legyenek megtömvé. Az sem, hogy a közönség rossz ízlésének hódoljanak a jellemes kiadók és szerkesztők is. Csak nem akarnak csupa — ütérek lenni? . . .

E kis könyvecskét meggyőződésből ajánlom, mint szerzője is meggyőződésből, jó akaratból írta. Hiányait igen csekélyeknek tartom a nagy célhoz, melyre szerző dicséretes buzgósággal, szorgalommal törekedett.

IMRE SÁNDOR.

Adatok az 1825-iki országgyűlés történetéhez. Közli Vaszary Kolos, győri kath. főgymn. igazgató. Győrött, Nyomatott Gross Gusztáv és Társánál. 1883.

Horváth Mihály 1864-ben kiadott *Huszonöt év Magyarország történelméből* című munkájának előszavában panaszkodott a tárgyaúl fölvetett korszak (1825—1848) forrásainak hiányosságáról, megjegyezvén, hogy a legbecsesebb anyagok még rejlenek különböző helyeken. Hogy, kivált az 1825-iki országgyűlésre nézve nem volt alaptalan a történetíró panasza, az kitűnt az akadémia 1875-iki közgyűlésén, midőn az elnök megnyitójában kijelenté, hogy nem léteznek följegyzések azon kerületi gyűlésről, mely Széchenyi ajánlata által oly nevezetessé lett. Már a következő évben Szilágyi István, Révész Imre és Vaszary Kolos közlései megczáfolták e kijelentést. A kezök ügyébe került forrásokból közölték az akadémia alapítását kezdeményező november 2-diki és 3-diki kerületi ülések leírását, Vaszary Kolos pedig a Guzmics naplóját, melyből akkor adatait merítette, most egész terjedelmében közzé teszi.

A naplót nem Guzmics írta, hanem egy ismeretlen, kit ő fölkért, hogy tudósítsa az országgyűlés folyamáról. E tudósítás igen becses adalék az emlékezetes 1825-diki országgyűlés történetéhez.

Mert nem elég, hogy a felsőtábla üléséről részletesebben tudósít, mint az *Acta Comitiorum*, hogy fölemlíti a kerületi ülésekben szereplők neveit és még több ily adattal gazdagítja ismeretünket, hanem fő becse abból áll, hogy kimerítően tudósít a kerületi ülésekről. Ez ülésekről nincsenek hivatalos jegyzőkönyvek, pedig jól mondja a kiadó, hogy «a kerületi ülésekben, mint előleges magántanácskozmányokban, a kormány képviselte és ellenőrzése nélkül, a kényesebb ügyekben is szabadabban nyilatkozhattak a követek, s így ez ülések tárgyalásai egyes kérdésekben a helyzet képét jobban visszatükrözik, mint az országos ülésekről vezetett hivatalos jegyzőkönyvek».

Valóban a tudósító kimerítő értesítése a kerületi ülésekről a helyzet képéhez sok jellemző vonást nyújt. Az eszmék egymásra hatásáról az eddig alig ismert beszédek bővebb közlése által világosít föl. Az uralkodó hangulatot festi az által, hogy följegyzí a beszédek hatását s nem hallgatja el a szónokok hevesebb kifakadásait is, melyek ha nem is voltak hatással a határozatokra, mint őszinte nyilatkozatok, igen jellemzők. A szónoklatok közlött töredékei becses adalékok továbbá az egyes szónokok jellemrajzához. Mennyire jellemzik például a 83. és 108. lapon közlöttek Dessewffy gróf barokk modorát, ki komoly érveket oly ötletekkel vegyít, melyek furcsaságuk miatt iróniának látszanak s mégis komolyan voltak mondva. «Más nemzetek» — úgy mond — «elkoreszosodással vádolják nemzetünket, holott a magyarnak mindenesetre több eszének kell lenni, mint a németnek».

S mi a bizonyíték? — «a tápláló eszközöknek nagy befolyása van a test organumaiba, és ezek mennél fajinabbak, annyival szebbek a lélek munkái. Hol van pedig annyi áldás a testre nézve, mint nálunk, hol terem oly jó bor, mely nem kevésbé munkálódja egészségünket».

De a tudósító nem elégszik meg a gyűlések leírásával; sokat jegyez föl abból, mi az országház falain kívül mondatott. Adomái közül kiválik egy, mely nemcsak elméssége miatt érdekes.

«Mennyire gyűlölséges» — úgymond — «a közegyetértés ellenére felhordott instructio emlegetése, megtetszik abból, hogy a theatrumon is elkiáltotta magát egy ablegatus úr (P), midőn *Sappho* nevű darabban parancsolta Phaon szolgájának, hogy menjen el, s ez szót nem akarván fogadni, nem esoda u. m. a publicum közül egy, mert nincs instructiójában, hogy elmenjen».

Természetes, hogy tudósítónk is a közbekiáltóval tart, ki ki-gúnyolta a lassan haladókat, a habozókat. Általában tudósításának hangja magában véve is történeti érdekű, mert a Guzmics levelezője lelkesült, komoly és minden iránt fogékony, mint a kor, melynek mozgalmait oly hű érdekléssel kíséri. El nem fojthatja ugyan elégtelenségét a tárgyalások lassú és nehézkes menete miatt, de azért soha sem unná el hallgatni a szebbnél szebb oratiókat, melyekben a honfűz oly rég nem látott fényvel világolt. Ebben is korának gyermeke, mely egyaránt át levén hatva a reformok szükségétől és a régi alkotmány iránt érzett kegyelettől, eszméiben és eljárásában még ingadozó. Újabb felődésünk ez ifjú koráról szívesen olvassuk a legkisebb adatot is, annál inkább oly becses közleményt, mint a Guzmics

naplója, melyet Vaszary Kolos terjedelmes és alaposan írt tájékoztatással látott el.

a.

A Nagy-Károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. A család megbízásából kiadja gróf Károlyi Tibor. Sajtó alá rendezi Géresi Kálmán. Első kötet 1253—1413. Buda-Pest 1882. 8-adr. XVIII. és 620 ll. Második kötet. Oklevelek 1414—1489. Buda-Pest 1883. 8-adr. XXXVII. és 576 ll.

A jelenleg élő gróf Károlyiak oklevélileg és névszerint tizenharmadik ízig vihetik föl őseik sorát: az az tizenkét őst tudnak megnevezni. De a család tényleg sokkal régibb — visszavihető a honfoglalásig: tagjai «de genere Kaplyon» származnak. A «Károlyi» név azonban Géresi szerint nem Nagy-Károly helységtől származott. Ellenkezőleg ők adtak a helységnek nevet — az a karolytól alias turultól származik s az ősmagyarok harci jelvénye volt, mint a rómaiaké a sas. De használatba a név csak a XIV. század második felében jött: azelőtt a család «Ördög» névvel élt. Ez is mint a karoly mythologiai név lehetett. A Kaplyon nemzetség hatalmas s tagjai gazdagok voltak. De csak az Árpádok alatt, kiknek idejében szerepeltek.

Új dynastiák új emberekkel szeretik magokat körül venni, kikben megbízhatnak, mert ők emelték föl, s sorsukat szeretik a magukéhoz csatolni. Az Anjoukkal letűnnek a Károlyiak a cselekvés színteréről, még megyei hivatalnokok sem voltak. Sőt Mátyás alatt is megvonulnak ősi fészkeikben s csak a Habsburgok alatt lépnek ki visszavonultságokból: valódi országos szereplések a XVII. század elején kezdődik, midőn Mihály alkudozott Bethlen Gáborral és Zsuzsánna ennek neje volt. Ez a Mihály báróvá lesz, unokája Sándor gróffá s megkötí a nagykarolyi békét. De a család gazdagsága nem a báróval nem is a gróffal kezdődik — ezek csak nevelték a vagyont. Ha a harczmezőn jól tudtak verekedni, a Károlyiak otthon még jobban tudtak perelni. Régen ez sem volt megvetendő dolog.

A megnyert perrel pedig nemcsak a jószág, hanem a levéltár is nőtt — mert ez annak integrans része volt. A ki pedig ügyes volt igazsága kivívásában, az gondot fordított levéltárára is: mert az igazságot a pergamentekkel bizonyígtatták — vagy megfordítva annak bebizonyítását lehetetlenné tették. Ezért voltak az ősiségi pátns kiadásáig a családi levéltárak hozzá férhetetlenek.

Ennek pedig az lett a következménye, hogy a historiába

rossz értelmezés vagy traditio útján egy csomó fable convenue csúszott, melyek rectificálása teljes lehetetlenné vált.

Historiánkban ilyen fable convenue ma is bőven van. S lesz mind addig, míg a legelőbbkellő családok levéltárai publicálva nem lesznek. Hisz nincs főúri levéltár, melylyel házassodás, foglalás útján egész sereg más levéltár ne olvadt volna össze, épen úgy mint nincs jószág, mely az idők hosszú sora alatt teljes átalakuláson nem ment volna át. S ma már nincs semmi ok, a mi miatt ezeket a levéltárakat a nyilvánosságtól el kellene zárni — a minthogy tényleg nincsenek is elzárva.

De nem elég azokat megnyitni a bűvárok előtt: a mely család levéltárát mindenkire nézve úgy hozzáférhetővé tette, mint tette Károlyi Tibor családja levéltárával, az lekötelezte magának az egész magyar történetírást, az nagy szolgálatot tett az ügynek.

Történetünknek egyik legnagyobb hiánya az, hogy a főbb szereplőknek is előéletét csak hézagosan ismerjük. Fejlődésekről, első szerepléseikről, emelkedésekről majd mitsem tudunk. Egy meglett kész alak áll előttünk midőn szerepelni kezd — hogy küzdte föl magát addig sejtelmünk sincs róla. Hát még a kisebb szereplők! Ezeknek még nevét is alig ismerjük, nemhogy valamit tudnánk róluk. S mennél inkább vissza megyünk a történetben, a hézag annál nagyobbá lesz. Hogy III. Béla előtt, a ki először állított föl rendezett cancelláriát, épen a cancellária hiánya miatt a meglevő anyagot lényegesen lehetne bővíteni, arra kilátás sincs — de hogy azután valamely nagyobb családi levéltár lényegesen tisztázhatja a historiát, arra példa a megjelent két kötet, mely már eddig is egészen új bányát tár föl a bűvár előtt. A rég letűnt családok egész sora tűnik föl ezekben, s a most élők érintkezéseiknek fonalait megtalálják benne. Az egyetemes haza, vagy egyes területek első rangú, vagy kisebb körben mozgó szereplőinek hosszú sora vonul el szemünk előtt. S magoknak az egyes területeknek vázlatos eseményei tarka színpépen vegyülnek össze, várva az alkotó kezét, mely a kínálókozó anyagot földolgozza, formába öntse.

Az anyagnak épen ez a halmaza, mely sokfelé tesz szolgálatot s látszólag másodrangú kérdésekhez szolgáltat anyagot, adja meg e két kötetnek kiváló becsét: mert a történetírásnak bármely ágával foglalkozó talál anyagot az illető korból — úgy hogy ha az egész gyűjtemény el fog készülni, az az egész történetnek lesz forrásává. Tervezve pedig eredetileg öt kötetre volt — de aligha több nem lesz annál. Mert a szerkesztő, Géresi, eredetileg a második kötet-

tel 1540-ig akart menni, de csak I. Mátyás haláláig ért. Annál jobb, mennél többet kapunk ily correct, lehetőleg hibátlan kiadásban. Majd el fog következni az a kötet is, melyben a család nagyobb mérvű, historiába játszó s abban döntő befolyást gyakorló szereplése kezdődik, itt az anyag is fog nőni s egyetemesebbé fog lenni.

A kötetek pedig, ha oly gyorsan fogják követni egymást, mint a II. ez első: az az idő nincs messze. Pompás egy kötetek! akár a kiállítás pazar fényét, akár a kiadás hibátlanságát tekintük. Tibor gróf semmi áldozattól sem tartózkodott, hogy akármely főúri asztal díszére váló munkát adjon: a legfinomabb velin papír, egyszerű, de választékos kiállítás, pompás 'acsimilek, költséges pecsétrajak a szem előtt is kedvessé teszik. Míg a szerkesztő Géresi sem kímélt fáradságot, hogy gondos szerkesztéssel tartalmassá, az oklevelek hibátlan s az újabb időben elfogadott paleographiai szabályoknak megfelelő közlésével biztos forrásává s jó indexxel könnyen használhatóvá tegye a köteteket.

SZILÁGYI SÁNDOR.

Egy nértelen levelei a szerkesztőhöz.

VI.

Igen tisztelt szerkesztő úr!

A két kötetet, melyeket szerkesztő úr oly szíves volt nekem ide kölcsönözni, ezennel mellékelve köszönetemmel együtt visszaküldöm. Megvallom, Bánóczinak ez az új műve nem elégtette ki egészen várakozásomat: a tárgy: Kisfaludy Károly és a kiadó társulat többet látszott ígérni. Ön erre alkalmasint megint azt fogja mondani: Ime a *nértelen* már ismét elfogúlt. Meglehet, hogy ez az elfogultságom, (ha valóban az zavarja meg ítéletemet) attól a naptól kezdődik, a melyen én — már mint olyan elmaradt jó vidéki ember először hallottam Bánóczi nevét. Még jól emlékszem az alkalomra, ezelőtt öt évvel volt. Alig, hogy a fővárosba érkezem és az *Istrán főhercegből* kilépek, megpillantom a szerkesztő urat. Csunya szeles nap volt, a szél csak úgy bömbölt a Dunaparton s nagyokat-nagyokat sívítva az akadémia kőszarkai körül rohant. Ön az egyik kezével botját és kalapját, a másikkal nagy skarniczlit tartott.

Mi van ebben? — kérdeztem. — Gesztenye?

Mire Ön: Nem. Kilenczvenkilencz arany.

Hogyan, kilenczvenkilencz arany? — kérdeztem újból bámulva.

Igenis az. És erre Ön elmondta, hogy az akadémia száz arannyal megkoszorúzott egy pályamunkát Révai életéről. Szerzője homo

novus, neve Bánóczi József. Az aranyok az ő számára itt ebben a papirosban vannak, csak hogy egy elveszett, Isten tudja hogyan, tán elfújta a szél vagy mi, úgy hogy egyet mint századikat pótolni kell. Mi tagadás: ez a hiányzó egy arany szeget ütött a fejembe. Képzeletemben nem is adták ki a valódi díjat Bánóczinak: az övé csak egy hija száz arany díj. Ez az egy arany az én fölfogásomban még mindig hiányzik a Bánóczi dicsőségéből. Midőn legújabb művét, Kisfaludy Károlynak a Kisfaludy-Társaság megbízásából írt életrajzát olvastam, lelki szememmel ismét láttam azt a skarniczlit, melyből a századik aranyat elfújta a szél.

Őn, szerkesztő úr, bizonyára nem kíváncsi oly valakinek az ítéletére, kinél az irodalom inkább időtöltés, mint tanulmány. A Bánóczi könyvében azonban nem egy állításra akadtam, melyeken oly annyira megütköztem, hogy mindamellett is a szerkesztő úrhoz akarok fordulni, hogy kételkedésemet e részben eloszlassa és netán fonák fölfogásomat fölvilágosítsa.

A könyv némely jelességét magam is látom. Bánóczi igen élénk és művelt író; csak hogy műveltsége, úgy látom, nem épen æsthetikai és irodalmi, élénksége pedig nem mindig ízléses. Az újabb irodalomtörténetben, a mint a külföldi híresebb írókból Taine, Brandes, Paul Bourget műveiből látom, mindinkább egy új irány kezd uralkodni, mely azon van, hogy a művekből a lehető teljességgel az író lelkét mintegy reconstrualja; a szerző szellemi tehetségei, hajlatai, temperamentuma, szóval lelki tulajdonai mind megmagyarázzák működését, mint az ok az okozatot. Bánócziban vajmi kevés van ebből az irányból: épenséggel nem mondhatni, hogy ő valami mélyen bevezetne a Kisfaludy Károly belsejébe: jellemének kapcsolatos képét nem is vázolja, cselekedeteinek mélyebb, lelki gyökereit nem találja. Bánóczi stylusa a most divatos rövid lélekzetű *styl coupé* merő túlzása . . . E mellett oly *sens gêne* használja a természeti hangokat és interjectiókat, *no! oh!* akár egy olasz realista színész. Kisfaludyról szóltaiban egyszer fölkiált: *Szegény fiú!* és egyáltalán elég sűrűn használja az *Istenem! persze! igen ám! hiszen, nem tehetek róla* kifejezéseket, melyek inkább a társalgási nyelv pongyolaságára, mint elevenségére emlékeztetnek.

Ép oly kellemetlenül érintik az embert a keresett, magyar népies szólások, melyeket Bánóczi minden válogatás nélkül alkalmaz. Az újabb magyar stylusnak két nagy hibás véglete van: a rövid mondatú stylus, a *styl coupé* túlzása, a mely innár írásbeli dadogássá fajul és a természetes mondatot törmelékké aprítja és másodízben a

népies szólások és fordulatok styl és műérzék nélkül való alkalmazása. A nép nyelve erőt és zamatot ad a prózának is, ha mindig az illető műfaj sajátos jelleméhez alkalmazva használjuk. Ha azt írom, mint Bánóczi, hogy Károly apja mindig *farkasabb szemmel* nézte fiát, hogy valaki az *asztal fölé* zárja írásait, hogy Kulesár *odát írt igenis ólút* vagy *no igaz, ezikke csak hét lap*, akkor kerti gyümölcs helyett vad almával adom meg a módját, (hogy én is népies legyek).

Nem sokkal szerencsésebb Bánóczi képies kifejezéseivel. A kép a stylusban csak akkor helyes, ha azt nem csak elgondolja a szerző, hanem látja is; különben csak fogalmakat köt össze és nem fest alakokat. Ki bírja elképzelni, hogy «a múzsa Kisfaludyt homlokra csókolt a s e csókból fog kiindulni a világosság, melyet mi már látunk stb.» Én bizony nem *látom* ezt a mondva csinált világosságot és attól tartok, Bánóczi sem látta. «E világosság fénysugaras aurora pirja, folytatja Bánóczi meg fogja nyitni számára a közönség keblét.» (I. 176.) Mily képtelen egy kép és haszontalan egy phrasis! — «Kisfaludy komikai ere — mondja Bánóczi más helyütt — a murányi esetet aligha önti drámába.» A drámát itt ügylátszik valami *lavoir*-nak kell képelnünk.

Sokszor ép oly középszerűnek találom Bánóczi elmességét. Kisfaludy olaszországi útjáról szólván, szóról szóra ezt írja: «Végre is Olaszország olyan, hogy az ember éjszokról délre mehet, aztán meg vissza, délről éjszakra». Más példák: Kisfaludy odahaza nevetni se ért rá. II. 161. — Kisfaludy *Vallomásaiban* «Mili, a leány barátnéja költött alak, mint a barátnék többnyire». Az almanach egyik szerkesztője «dr. J. S. Zerffi, nevéreől ítélve olyan *pesti* német, kit műveltsége túleml a szokott előítéletek régióján: magyarbarát.» (II. 14.) Tehát Zerffi nevéreől születéshelyére, műveltségére és hajlamaira következtet Bánóczi: miért nem haja színére is? Végül még egy nagy mondást: «Egyébként az Auróra igen jól kelt — az elején. Így van ez nálunk minden vállalattal ma is: nem mert magyarok, hanem mert emberek vagyunk.» (II. 35.)

De voltaképp nem is ezekről akartam Önnek írni: a példák csak akaratom ellen tolakodtak tollam alá. Kisfaludy Sándor heves, de lovagias jellemére sötét folt esik Bánóczi előadása szerint. Midőn Károly halálos ágyán van, «novemberben — így beszéli el Bánóczi — feljön Sándor és Farkas Gábor Pestre; a *II. évtől* szállnak Károly lakásával szembe. Látogatni jöttek tán a beteget? Nem. Hanem azért jöttek, hátha örökölhettek. Hallván, hogy sok az adósság, csakhamar itt hagyják a haldoklót és sietnek haza.» (II. 380.) Elszó-

morító adat ! Kisfaludy Sándor, ki lángoló búját és nemes hazaszere-
tetét oly dallamos Himfy verseiben megörökítette, ily aljas tette ve-
temedett? Nem elég-e, hogy az élőkkel szemben oly keserűen és oly
gyakran csulakozunk, a múlt megállapodott ideális alakjai is késő
kiábrándulásra ébreszszenek ? Szerencsénkre Bánóczy állításában több
a merészség, mint a hitelesség. Már az első részben is *A család titka*
című fejezetben azzal a fölfedezéssel lepett meg bennünket, hogy Kis-
faludy Károly bátyja, Boldizsár, édes apjának törvénytelen gyermeke,
a mi azután Bánóczinak alkalmat ad Kisfaludynét, ki állítólag a jó hír
megóvása végett téli időben a messzi Győrre ment — hogy mint Bá-
nóczy mondja, a más asszony gyermekét megszülje, — nagyhangú em-
phasissal magasztalni: «Valóban az ilyenmű tény mélyebben enged a
ritka nő lelkébe pillantanunk, mint száz más. Mennyi jellemezőt
látunk itt a szótlán, néma szenvedésben ; mennyi áldozatot, mennyi
büszkeséget és mennyi elnézést stb.» A második részben e «családi
titokra» vonatkozólag igen furesza helyreigazítást találunk. Bánóczy
utólag még egy pár adattal szolgál állításának behizonyítására, végül
pedig kijelenti, hogy — nézete Boldizsár származásáról «mégis téves».

Úgy látszik, Bánóczy Kisfaludy Sándort ép úgy félreismeri
mint előbb édes anyját. Nemcsak kegyeletünk, de a tények logikája
is ellentmond Bánóczy állításának. Szavahihető vagy írásbeli bizo-
nyíték Sándor testvértelen magaviseletére nincs : holmi szóbeli köz-
lés (vulgo pletyka) alapján a Kisfaludy-Társaság egyik kiadványában
a magyar irodalom kiváló költőjét méltatlan gyanúba fogni, bizonyára
elhamarkodás volt. Igaz ugyan, hogy a két testvér viszonya az utolsó
években lehült ; igaz, hogy Sándor nem minden irigység nélkül
nézte öcsese növekedő sikereit, melyek mint a színházbeli siker álta-
lán sokkal zajosabb voltak, mint a lyrikus Himfyéi : de arra a nem-
telenségre alig vetemedett, melyet Bánóczy neki imputál : Sándor
költői érzékenysége, lángoló idealismusa nem fér meg e föltevással.
Különben Bánóczy maga is elmondja, hogy Sándor Pesten időztekor
Károly hű szolgájának kötelezvénnyt adott azon 1000 forintból, melyek-
kel a szolgának öcsese tartozott. Ott van végre Kisfaludy Sándor
levele Kazinczyhoz Károly halála alkalmából, melyben Károly öcs-
séének «nemzetiségünk és literatúránk egyik hősének halála fölött
érezett búját és bánatát» kifejezi. Ez csak hypokrisia volna ? Hihető-e
hogy Sándornak, a költőnek, szíve volt így írni testvéréről, miután
ott hagyta meghalni a szemben levő házban tán a nélkül, hogy csak
megnézze vagy még egyszer kezét szorítson a haldoklóval, mert csak
a pénz kedvéért rindult föl a vidékről ?

Bánóczy bizonyára helyesebben jár el, ha a helyett, hogy ily vá-
 lakat emel, inkább Sándor és Károly viszonyát egymáshoz megvilá-
 gítja. E két ellentétes jellem összehasonlítása különben is hálás tárgy
 életírójokra nézve. Sándor típusa a magyar vidéki nemesnek: ko-
 moly, mély érzésű hazafi, szenvedélyes mezőgazda, conservatív politi-
 kus, jovialis társalgó, nagy tisztelője a hagyománynak még a külső-
 ségekben is s e mellett — mint ezt a feleségéhez írt leveleiből látom
 — kissé szabad szájú. Károly ellenben valódi művészi temperamen-
 tum: izgékonny, szeretetreméltó, könnyelmű, végletes; gyermekes a
 gyermekekkel, kikkel órákig el tud játszani, böcs a bölcsekkel, víg a
 vígakkal, de oly módon, hogy vígsága mindig hajlandó átesapni a méla-
 búba, mely lelkének alaphangulata. Sándor is, Károly is, mindegyik
 a maga módja szerint kifejezi temperamentumának ellentétét. Önélet-
 rajzában ezt írja Sándor: «Károly a közéletben és társaságban ked-
 vetlen, komor: írásaiban ellenben többnyire oly vídám, sőt a kisző-
 késig víg, hogy a ki nem ismerte személyesen, azt tehetné föl róla, hogy
 talán szünet nélkül nevet, tréfál és tánczol. Sándor ellenben» (az író
 itt magáról mint Cäsar emlékirataiban harmadik személyben szól)
 «a közéletben vídám, jókedvű; költészete pedig a tragédia bús
 fátyolával van beborítva.» Kisfaludy Károly egy levelében Bajzához
 szintén így jellemzi a benne rejlő belső ellentétet: «Komor szívvel a
 vígra érzek ihletést».

«Minden ajtóhoz van kulcs» volt Bembo cardinalis jelszava.
 Minden lélekhez is van kulcs és a jellemfestő, az életrajzíró föladata,
 azt megtalálni. Minden tehetségnél más meg más szellemi tulajdon-
 ságok combinációját találhatni, a melyek közül az egyik uralkodó és
 kihat a többi tulajdonságra is. Melyik Kisfaludy tehetségének alap-
 jellemvonása? erre a kérdésre nem igen felel Bánóczy, de mégis
 van egy hely, a hol mélyebbre törekszik és a Kisfaludy műveinek
 sajátosságát szellemének sajátásaiból akarja megfejteni. Kisfaludy
 szerinte túlzott típusokat rajzol, nem egyéneket. Miért? Mert —
 felel Bánóczy Kisfaludy tehetsége lényegére egyezett a tipikussal. Itt
 csodálkozva kérli az olvasó: hogyan egyezhetet meg tehetsége a
 tipikussal? Bánóczy felelete — ha jól értem, a mi nem könnyű —
 magyában ez: Kisfaludy típusai túlzottak. Kisfaludy maga túlzó, szen-
 vedélyes ember volt. Tehát Kisfaludy jelleme egyezik a tipikus te-
 hetségével. Quod erat demonstrandum. Különben is kiírom ezt a
 túlságosan primitív okoskodást. «Mint a tipikusnak észrevevését
 tehetsége, úgy magyarázza viszont e tehetséget a tipikusával egyező
 lényege. Könnyelműségéből eredő optimismusánál, de még szenvedély-

délyes voltánál fogva is túlzásra hajlandó. Túloz az életben, túloz alkotásaiban. A tipikus vonás túlzása: íme Kisfaludy egyénítésének módja.» (II. 244.)

Kisfaludy tehetségének jellemzése épen oly kevésbé sikerült Bánóczinak, mint a kor jellemzése. Emlékszem, hogy midőn az ötvenes években Bécsben jártam, a Burgszínházban gyakrabban adtak egy vígjátékot Bauernfeldtől: *Bürgerlich und Romantisch*. Ennek a hősnője egy fiatal leány, ki mindig ábrándozik és mindenre, a mi megnyeri tetszését, azt mondja: oh ez romantikus! Midőn aztán egy ízben megkérdezik, mit ért azon, hogy «romantikus», azt feleli: «Romantisch das ist halt — romantisch». Ez az vígjátékbeli ábrándos leány jutott eszembe, midőn Bánóczi fejezetét a romanticismusról olvastam. Szerinte Kisfaludy Károly és kora szelleme egyaránt romantikus. Van egy romantikus politikai párt; fővezére Széchenyi, ki Bánóczi szerint Novalishoz hasonlít. Mily egybevetés! A viharos jellemű, lázas erélyű nagy reformator, a lótenyésztés és a hitelügy erős eszű pártfogója és a sorvadásban sínló, korán elhalt szelid Novalis, eme mystikus álmodozó, ki a lovat tán csak Aesop meséiből ismerte! Bánóczi különben mindenütt romanticismust lát: Beregszászi romantikus nyelvész, Szontagh romantikus philosophus, Horvát István romantikus történetíró. Jerney romantikus tudós, «Körösi ellenben — teszi hozzá Bánóczi — valódi tudós.» Kisfaludy Károly nemcsak romantikus költő, romantikus politikus, hanem romantikus festő is, ámbár Bánóczi szerint a festészet igazi romanticismusáról, «Cornelius, Ingres és Flandrin irányáról alig volt tiszta fogalma». Hogy Flandrin irányát nem ismerte, azon különben alig csodálkozom, mert Flandrin akkor, midőn Kisfaludy mint festő Bécsben élt, épen három éves volt.

Szóval Bánóczi egészen rabja és áldozata ennek a terminusnak: romantikus, a nélkül, hogy tisztában volna maga is, hogy mi az. Joggal, úgy gondolom, romantikusnak leginkább azt a költészetet nevezhetjük, mely a középkort — többnyire eszméivel együtt — élénk tárja és képzelt imaginarius motívumokat is alkalmaz. Világos, hogy Kisfaludy Károlyt csak megszorítással lehet romantikusnak nevezni.

Mindezen — attól tartok lényeges — hiányok mellett is, Bánóczi könyvének jobb részei kezeskednek arról, hogy szerzője, ha stylusa keresetlenebb, hiszékenysége kisebb lesz, ha az aesthetikai terminusokkal határozottabb fogalmat köt össze, tehetségéhez méltóbb könyvet ír. Az első, ki majd érdemeit elismeri, én leszek régi hű

*** Február 15.

Névtelenje.